ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 91-93/2007

Засновано 1958 року

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлено актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології. Низку статей присвячено 140-річчю з дня народження М. Грушевського.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів та студентів.

On the basis of publications and archives a number of prinical issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined. The number of articles are dedicated to the commemoration of 140th anniversary of M. Grushevsky's birthday.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.

Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 19.10.06 (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007

ЗМІСТ

ВИПУСК 91

Діброва С.
Я. Новицький в оцінках М. Сумцова 8

Заболотна І.
І. Крип'якевич – учень, співробітник, послідовник М. Грушевського 12

Зайцева З.
Михайло Грушевський в українському науковому русі до початку Першої світової війни 16

Кавун Т.
Сучасний етап історіографії політики коренізації національних меншин в УСРР 19

Калакура Я.
Синтез української історії у працях М. Грушевського....24

Кліш А.
Співпраця Кирила Студинського та Михайла Грушевського 27

Колесник В., Могильний Л.
Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття:
сучасна історіографія....30

Крот В.
Проблема єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського 33

Киштымов А., Лебедева В.
М. Довнар-Запольский и М. Грушевский:
встреча на страницах "Записок наукового товариства імені Шевченка" 35

Лук'яненко В.
М. Грушевський та українська історична наука (друга половина XIX–XX століття):
історіографія проблеми 39

Надтока О.
Наукова конференція до 140-річчя від дня народження М. Грушевського
(за результатами міжнародної наукової конференції
"Політична, громадська та наукова діяльність М. Грушевського". – Київ, 23–24 жовтня 2006 року) 42

Панченко Ю.
Еволюція ідеології американського консерватизму (до 80-х років XX століття) 43

Пиріг Р.
Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації 47

Плугаторенко М.
Позиція Р. Ніксона щодо конфлікту на Індокитайському півострові у 1953–1967 роках 50

Самофалов М.
Кость Штеппа – співробітник Михайла Грушевського 55

Ситник В.
До проблеми взаємин М. Міхновського з М. Грушевським 56

Сорока Ю.
Політичні й економічні чинники міграційних процесів у західних областях УРСР у 1944-1950-х рр. 60

Теличко А.
Микола Бажан про історичну концепцію Михайла Грушевського та її вплив на радянську історіографію....63

Тельвак В.В.
Початки наукової діяльності Михайла Грушевського в оцінках істориків кінця XIX століття
(до проблеми генези грушевськознавчих концепцій)....66

Тельвак В.П.
Формування Михайла Грушевського як історіографа (гімназійна доба) 69

Чугаєвська Л.
Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920-ті роки....71

Шевченко Н.
Британська криза першої половини XVII століття як "проблема багатоскладового королівства"
(за матеріалами праць К. Расселла) 73

CONTENTS

ISSUE 91

Dibrova S.
Ya. Novitsky through M.F.Sumtsov's estimations 8

Zabolotna I.
Kryp'yakevich as a pupil, collaborator, and follower of M. Grushevs'ky 12

Zaytseva Z.
Mikhailo Grushevs'ky at the Ukrainian scientific movement prior the beginning of the First World War 16

Kavun T.
The modern stage to historiography of the politics of national minorities in Ukrainian SSR 19

Kalakura Ya.
The synthesis of Ukrainian history in M. Grushevsky's works 24

Klish A.
A cooperation between Kyril Studins'ky and Mikhailo Grushevs'ky 27

Kolesnick V., Mogyl'niy L.
The Ukrainian liberal-democratic parties in Russian Empire at the beginning of XX cen.:
the contemporary historiography 30

Krot V.
The Ukrainian lands' unity problem in M. Grushevs'ky's heritage 33

Kyshtymov A., Lebedeva V.
M. Dovnar-Zapol'sky and M. Grushevsky:
A meeting on the pages of "The transactions of Shevchenko scientific society" 35

Luk'yanenko V.
M. Grushevs'ky and the Ukrainian historical science (2nd part of XIX – XX cen.): a historiography of the problem 39

Nadtoka O.
The scientific conference commemorating the 140th anniversary of M. Grushevsky's birthday
(through the results of the international scientific conference
"Political, social, and scientific activity of M. Grushevsky".
– Kyiv, October 23–24, 2006) 42

Panchenko Yu.
The evolution of the ideology of American conservatism prior the 80th of XX cen. 44

Pyrig R.
A phenomenon of Mikhailo Grushevs'ky's re-emigration: contemporary interpretations 47

Plugatarenko M.
R. Nixon's position on the Indochina conflict in 1953-1967 50

Samofalov M.
Kost' Shteppa as an employee of Mikhailo Grushevs'ky 55

Sitnik V.
To the problem of relationship between M. Mikhnovs'ky and M. Grushevs'ky 56

Soroka Yu.
Political and economical factors migration process in western regions of Ukrainian SSR in 1944-1950th. 60

Telychko A.
Mykola Bazhan about Mykhailo Hrushevsky's concept and it's influence on soviet historiography 63

Telvak V.V.
Beginning of scientific activity of Mikhailo Grushevs'ky through the appraisals of the historians of the end of XIX cen.
(to the problem of genesis of conceptions of Grushevs'ky's studying) 66

Telvak V.P.
Formation of Mikhailo Grushevs'ky as a historiographer (Gymnasium time) 69

Chugaevska L.
Mikhailo Grushevs'ky and student's movement in the emigration in 1920th 71

Shevchenko N.
British troubles of the first half of the XVIIth c. as the "problem of multiply kingdom" (on the works of C. Russell) 73

ЗМІСТ

ВИПУСК 92

Адамович Н.
Основні етапи конституційної реформи в Україні (1990–1996 роки).....75

Горбань Т.
"Інородці" чи складова "єдиноруської нації": українці в етнополітичній моделі Російської імперії
(кінець XIX – початок XX століть).....78

Гордієнко В.
Убивство митрополита Олексія Громадського 82

Горохов С.
Створення земських економічних органів у Харківській та Чернігівській губерніях на початку XX століття 84

Гусєва Н.
Спроби прийняття надзвичайних законів як чинник розгортання молодіжного руху
у ФРН у першій половині 1960-х років.....86

Деревінський В.
Діяльність та умови перебування В. Чорновола в ув'язненні.....89

Діброва С.
Я. Новицький "під прицілом" критики галицьких учених 94

Капелюшний В., Зайковський А.
Актуальні проблеми повсякденного життя миротворців Збройних сил України: 1992–2006 роки 97

Кудінов Д.
Діяльність Всеросійської селянської спілки на лівобережній Україні у 1905 році.....100

Купчик О.
Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Турецькою Республікою (1920–1922) 104

Лабур О.
Погляди Івана Франка як джерело вивчення ґендерної історії України 106

Магуза Г.
Український контекст творчості О. Довженка в роки Другої світової війни.....110

Павленко С.
"Щоденник" М. Грушевського як джерело вивчення історії архівної справи
в Російській імперії наприкінці XIX століття 112

Парахіна М., Полушкіна Т.
Вплив етнонаціональних досліджень на відновлення державно-демократичної політики
в Україні в XX столітті 116

Петренко А.
Історія створення колекції російських стародрукованих видань XVII–XVIII століть
Наукової бібліотеки імені М. Максимовича
Київського національного університету імені Тараса Шевченка 119

Сорока Ю.
Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках 122

Стеценко Н.
Українська держава часів гетьмана П. Скоропадського у працях українських зарубіжних істориків 126

Швед О.
Європейське питання в ході національних референдумів 1972 року в Норвегії та Данії 129

CONTENTS

ISSUE 92

Adamovich N.
The basic stages of constitutional reform are in Ukraine (1990–1996) 75

Gorban T.
"Inorodci" or a part of "single russian nation": ukrainians in ethnopolitical model of Russian empire
(late XIX – early XX cent.).....78

Gordienko V.
Murder of metropolitan of Aleksey Gromadsky.....82

Gorohov S.
Foundation of zemstvo economic organs in Kharkivska and Chernigivska guberniyas
in the beginning of XX century.....84

Guseva N.
The attempts of adoption of extraordinary laws and their impact on dissemination of youth movement
in Germany at the 1st part of 1960th 86

Derevinskyy V.
Activity and conditions of stay V. Chornovil in the conclusion 89

Dibrova S.
Ya.P. Novitsky "under the rear sight" of criticism of Galitchina's scholars.....94

Kapelyushnyj V., Zaikovskyi A.
Actual problems of everyday life of pacifiers of Military forces of Ukraine in 1992–2006.....97

Kudinov D.
The public work of the all-Russian rural association at the left-bank Ukraine in 1905.....100

Kupchyk O.
Installation of diplomatic relation between Ukrainian SSR and Turkish in 1920–1922.....104

Labur O.
The views of I.Franko as of Ukrainian gender‘s history learning 106

Maguza G.
The Ukrainian context of O.Dovzheno's creative activity during the 2-nd World war 10

Pavlenko S.
"The Diary" of M.S. Hrushevskyi as a source for studies the history
of archival affairs in the Russian Empire
at the end of the 19th century 112

Parakhina M., Polushkina T.
The influence of ethnonational studies of the reestablishment of state-democratic politics
at the Ukraine in XX cen. 116

Petrenko A.
The story of cruetion of the russian collection printed anciently editions of XVII–XVIII century
of Kyiv Taras Shevchenko national university scientific library after M. Maksymovych 119

Soroka Yu.
The expulsion by force of the population of the Western Ukrainian lands in 1940th – 1950th 122

Stetsenko N.
Ukrainian State by the ruling of Pavlo Skoropadsky in the works of the Ukrainian foreign historians.....126

Shved O.
European issue during national referendum campaigns of 1972 in Norway and Denmark.....129

ЗМІСТ

ВИПУСК 93

Власенко С.
Радянська історіографія аграрної політики нацистської Німеччини на окупованій території України 133

Гончаревський В.
Структура цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі 136

Діброва С.
Я. Новицький у краєзнавчих дослідженнях наукової провінції 139

Зубко А.
Монети генуезьких колоній Криму в міжнародній торгівлі XIV–XV століть 145

Колодюк І.
"Народна релігія": основні аспекти дослідження в Україні 148

Кравченко І.
Соціальний склад ісландського єпископату (друга половина XI – початок XIII століть) 151

Парахіна М., Полушкіна Т.
Державотворчий процес в Україні: стан та перспективи розвитку 156

Пірожкова Ю.
"Китайський фактор" у стратегії розрядки міжнародної напруженості адміністрації Р. Ніксона 160

Ругаль Л.
Повернення творчих спілок і мистецьких організацій на визволену територію УРСР 162

Севастьянова І.
Рекрутські набори під час російсько-турецької війни 1735–1739 років 166

Слободян Н.
Політика США в Перській затоці 169

Сморжевська О.
Роль художника Анатоля Петрицького у становленні та розвитку
української театральної сценографії у 1920-х роках 172

Хачатрян А.
Міжнародні фактори становлення незалежності Вірменської республіки 176

Шевченко В.
Участь Дмитра Мануїльського у створенні та становленні
Народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) 179

CONTENTS

ISSUE 93

Vlasenko S.
The Soviet historiography of the agrarian policy of the Nazis Germany in the occupied territory of Ukraine.....133

Goncharevs'kiy V.
The Structure of A.J. Toynbee's Civilization's Model and the Place of Civilizations in it 136

Dibrova S.
Ya.P. Novitsky in scientific province's local lore studies 139

Zubko A.
The coins of the Crimean Genoa colonies in international trade of XIV–XV cen.....145

Kolodyuk I.
"Folk religion": the basic aspectos of ethnologic research in Ukraina 148

Kravchenko I.
Social backgrounds of icelandic bishops (the second half of the 11th – the begining of the 13th ct.).....151

Parakhina M., Polushkina T.
State-creative process in Ukraine: current situation and prospects of development.....156

Pirozhkova Yu.
"Chinese Factor" in R. Nixon Administration Strategy of Détente 160

Rugal L.
The returning of creative unions and organizations at exempted territory of USSR.....162

Sevastiynova I.
Recruitment during the period of Russian-Turkish War of 1735-1739.....166

Slobodyan N.
United States of America policy in the region of the Persian Gulf 169

Smorzhevska O.
Artist Anatole Petritskyi role in becoming and development
of the Ukrainian theatrical scenography in 1920th years.....172

Khachatryan A.
The international factors of creation of the independence of Armenia's Republic.....176

Shevchenko V.
Manyilskij's D. participation in creation of the National committee of Foreign Affairs.....179

С. Діброва, канд. іст. наук

Я. НОВИЦЬКИЙ В ОЦІНКАХ М. СУМЦОВА

З'ясовано еволюцію особистісних стосунків олександрівського краєзнавця Я. Новицького та відомого харківського етнографа М. Сумцова, показано зміну оціночних інвектив Сумцовим етнографічних праць Новицького та з'ясовано причини цього явища.

The article is studied the evolution of personal relations between regional historical scientist Ya. Novitsky from Oleksandriv and known ethnical scientist M. Sumtsov from Kharkiv; the change of Sumtsov's estimations of ethnographical works writen by Novitsky together with their reasons are examined.

Я. Новицький (1847–1925) не належав до знакових осіб української історіографії. Більше того, довгий час його сприймали як вузького краєзнавця – дослідника запорізьких старожитностей, а відтак це зумовлювало звуження історіографічного ареалу для вивчення його життя та творчості. Звідси переважаючий саме краєзнавчий ухил у дослідженні спадщини та життєпису Я. Новицького, який присутній із самого початку історіографічної "новицькіани". Ситуація лише частково змінюється, коли з'являються публікації про дослідника як про етнографа у загальноукраїнських виданнях. Новий спалах історіографічного інтересу до Новицького пов'язаний із "вибухом" козакознавства. Саме з кінця 80-х рр. XX ст. історики згадують про дослідника, який усе життя вивчав запорізькі старожитності, збирав й опублікував безцінні нетрадиційні історичні джерела, які лише завдяки йому і збереглися. Однак і цей спалах інтересу до Новицького був опосередкований. Спочатку він ішов манівцем через Д. Яворницького, потім підключилися дослідники творчості В. Антоновича, М. Сумова та провінційні дослідники, яких зацікавили праці з історії регіону. Як не дивно, власне історики козацтва лише використовують праці Я. Новицького, навіть не включаючи його імені до історіографії вивчення козаччини [2]. Натомість, "друге життя" Я. Новицькому в наш час знову надають етнологи та фольклористи, навіть археологи й архівознавці. Таким чином, творчість Я. Новицького в ширшому контексті – власне в галузі історії як різних проявів та форм людського життя, у тому числі запорізького козацтва і його прямих нащадків на територіях Запорізьких Вольностей, залишається поза контекстом історіографії "новицькіани".

Завдання даної статті полягає у пошуках першовідкривача Я. Новицького, ученого, який дав основне визначення його фаху – етнограф. Таким дослідником був відомий український етнограф, професор Харківського університету Микола Федорович Сумцов. Саме ця обставина має відразу насторожити будь-якого дослідника: Сумцов сам був етнографом, тож немає нічого дивного, що він зосередив свою увагу саме на етнографічних публікаціях Новицького, а відтак просте слідування його визначенню фаху Якова Павловича є некоректним. Однак і цей висновок далеко не розкриває причину оціночних інвектив Сумцовим Новицького. Виявляється, ці інвективи з часом майже докорінно змінилися. І саме ця зміна підважила попереднє беззастережне визначення – *етнограф*.

Сумцов фактично відкриває перший етап історіографії "новицькіани", який умовно може бути названий прижиттєвим. Зрозуміло, що йдеться про роботи, які з'явилися за життя Новицького, написані й опубліковані добре знайомими йому особисто чи опосередковано людьми. У деяких випадках сам Новицький слугував їх інформатором та консультантом з приводу уточнення низки питань. Деякі публікації обговорювалися авторами в листуванні із самим героєм. Тож прижиттєвий період "новицькіани" певною мірою репрезентує образ, який сам Новицький бачив ніби у дзеркалі, оскільки мав певне відношення до його формування. У прижиттєвих публікаціях про Якова Павловича важливими були також ще два моменти: фаховий рівень авторів та їх вікове співвідношення з героєм.

Тож якщо М. Сумцов як професійний учений просто був зобов'язаний робити певний аналіз творчості Новицького, тим більше, що за віком у них не було значної різниці, а тому навіть в цьому випадку не могло бути й мови про обов'язок пієтету, то Д. Дорошенко, А. Синявський, В. Біднов та інші просто не могли писати в якомусь іншому ключі окрім панегіричного, оскільки були значно молодшими за Новицького, училися на його працях, використовували їх, і не вважали себе (цілком справедливо) вченими рівня М. Сумцова. На час публікації праць про Новицького у місцевих виданнях (окрім ранніх публікації М. Сумцова) Яків Павлович уже був шанованою й літньою людиною, членом усіх наявних наукових організацій Харкова та Катеринослава – це, безперечно, диктувало не лише зміст, але і стиль публікацій про нього, хоча сам Новицький уже не лише не втручався (не обговорював у листах) у їх написання, але, ймовірно, і не знав про їх підготовку. Тим не менше, не варто відкидати й моменту реалістичності поглядів авторів на творчість Я. Новицького – його шанування було досить щирим. У цьому сенсі важливо зазначити, що саме підкреслювалося авторами прижиттєвих публікацій як головні заслуги дослідника, наскільки ці визначення були реальними (співмірними сучасній науці та місцю Новицького в ній) і чи вони перемістилися в подальшу історіографію "новицькіани".

За життя Я. Новицького про нього було опубліковано кілька спеціальних статей. Перша суттєва публікація з'явилася 1892 р. і належала перу М. Сумцова.

Перш ніж переходити до її аналізу, варто окремо зупинитися на персональних контактах Сумцова і Новицького.

В особовому архіві Якова Павловича листи від Сумцова починаються березнем 1885 р. Від імені Історико-філологічного товариства при Харківському університеті він надсилав Новицькому двадцять примірників "Звернення" до "всех, кто интересуется украинской стариной", з проханням допомогти в збиранні матеріалів та старожитностей, вказуючи, що цінні речі будуть закуповуватися, а звіт про дари публікуватиметься [1, ф. 4, спр. 76, арк.1; 3, с. 77–78]. Оскільки Новицький уже мав налагоджені зв'язки з харківськими вченими-природознавцями та університетом, він відразу прийняв пропозицію Сумцова й відтоді активно спілкувався з ученим. З подачі Сумцова, Новицького обрали членом Товариства і вже 1886 р. він був залученим до складання збірника народних пісень та повір'їв (переказів) [1, ф. 4, спр. 76, арк. 2; 3, с. 78]. Саме в листах Сумцова ми зустрічаємо прямі вказівки на його ґрунтовні наукові консультації щодо запитань Новицького. Наприклад, 21 березня 1885 р. у розлогому листі Микола Федотович писав, що не може надіслати "Запорожскую старину" І. Срезневського (усього один примірник в університетській бібліотеці), однак за нею і не варто побиватися, бо нині книга "гроша ломаного не стоит в научном отношении" – дуже застаріла, краще орієнтуватися на видання історичних пісень В. Антоновича та М. Драгоманова ("Малорусские народные предания и рассказы"), публікації М. Максимовича та А. Метлинсь-

© С. Діброва, 2007

кого можна проминути, П. Кулішу ж не варто довіряти через наявність у його працях "фальшивих матеріалів".

При цьому Микола Федорович пропонував підготовлений Новицьким до друку збірник історичних пісень подати в Історико-філологічне товариство, яке надає авторам замість гонорару 200 примірників видання. Як бачимо, Сумцов намагався зорієнтувати Новицького на найбільш сучасні та фахові видання історичного фольклору, "збиваючи" зі застарілого шляху редагованих видань текстів без наукового опрацювання та синтези. Поряд із цим, харківський професор заохочував Новицького писати власні аналітичні історико-етнографічні статті ("ожидаю получения обещанных Вами этнографических статей, которые представляют для меня большой интерес"), хоча й не відмовляв у виданні збірника зібраних колегою текстів (у п'ятому томі "Сборника ИФО") [1, ф. 4, спр. 76, арк. 3–4 зв; 3, с. 78–79]. У 1892 р. Сумцов написав спеціальну статтю для "Киевской старины" про здійснені Новицьким видання (її зміст аналізуємо нижче), текст проглядав сам Яків Павлович (були зауважені деякі неточності з біографії). Професор констатував: "Статья о Ваших трудах была уже послана в "Киевскую старину" и теперь я пишу, чтобы мне возвратили ее для дополнений и поправок, если не сдали в набор" [1, ф. 4, спр. 76, арк. 5–5 зв.; 3, с. 79].

Сумцов фактично перетворився у своєрідного протектора Новицького в харківських наукових колах. Коли у 1893 р. він отримав дві частини зібраних Яковом Павловичем запорізьких історичних пісень, то, запропонувавши деякі зміни (поміняти місцями частини, виключити вже друковані тексти, вилучити із заголовку слово "старовинні", залишивши лише "Малороссийские песни, записанные Я.П. Новицким", і т. п.), із задоволенням констатував, що Товариство винесло упоряднику особливу подяку "за Ваш прекрасный сборник и могу Вас уверить, что Общество сделает все возможное, чтобы издать его поскорее". При цьому вчений м'яко натякав, що бажано посилити вступну аналітичну статтю, оскільки Новицькому залишилися невідомими деякі публікації, навіть статті самого Сумцова про його збірники в "Екатеринославских губернских ведомостях", "Степи", "Киевской старине" за 1892 р. [1, ф. 4, спр. 76, арк. 6–7; 3, с. 80].

Спеціально створена редакційна комісія на чолі з М. Сумцовим та у складі О. Русова й О. Вєтухова винесла рішення, що подані Новицьким запорізькі історичні пісні друкувати всі в шостому томі "Сборника ИФО", навіть ті, які раніше публікувалися в катеринославських виданнях, оскільки ці видання маловідомі, вилучити лише опубліковані у багатотиражних виданнях тексти, залишивши їх номери та заголовки з посиланням на попередню публікацію. Редактор пояснював це на прикладі: "Так, например, из песен о брате и сестре оставить очень немногие, так как песни хорошо известны по другим сборникам, в чем Вы можете убедить из моей статьи в ноябрьской "Киевской старине" 1893 г.". Сумцов у листі від 29 грудня 1893 р. переконував упорядника, що від цього збірник лише виграє в науковому плані: "Только при таком сокращении и возможно будет издание Вашего сборника, и, на мой взгляд, оно может только выиграть от такого сокращения, в смысле научной ценности". Більше того, самі редактори проробили всю роботу порівняння текстів з іншими виданнями та зробили посилання на ці видання. Поважливе ставлення харківського вченого до провінційного козакознавця виявилося у присвячених його діяльності та творчості рядках у книзі Сумцова "Современная малороссийская этнография", яку автор із задоволенням пересилав Новицькому разом з означеним листом [1, ф. 4, спр. 76, арк. 8–9 зв.; 3, с. 80–81].

Наступного року збірник вже побачив світ. Сумцов повідомляв про це автора 3 квітня 1894 р., зазначивши, що він отримає 200 авторських примірників (хоча Новицький просив 300, але всі автори отримували по 200); зі збірника було вилучено близько двох друкованих аркушів раніше опублікованих текстів і залишилося всього сім друкованих аркушів. Сумцов писав, що від цього збірник виграв у науковому плані ("в таком виде Ваш сборник только выигрывает по новизне и научной обстановке") і підкреслював особливу значимість пісень про Саву Чалого (полковник, учасник гайдамацьких рухів, перейшов на бік поляків, схоплений і страчений гайдамаками 1741 р.) і Турбаївську катастрофу (повстання селян у с. Турбаях кінця XVIII ст.). Сумцов для заспокоєння Новицького писав, що ніяк не друкується підготовлений покійним І. Манжурою збірник історичних пісень, оскільки в ньому є вже друковані тексти і ніхто не бажає порівнювати їх з уже опублікованими та займатися їх вилученням і перепідготовкою збірника (дуже великий – 40 друк. арк.) за системою, зужитою в збірці Новицького [1, ф. 4, спр. 76, арк. 10–11 зв.; 3, с. 81–82].

Так М. Сумцов фактично навчав Новицького методам сучасної камеральної та едиційної археографії. Цей досвід насправді був дуже важливим. Більше того, Сумцов навчав Новицького також речей, про які мало турбувалися автори: поширення збірника серед спеціалізованих інституцій та видань, де він буде активно "працювати" і не пройде непоміченим. Професор рекомендував Новицькому надіслати збірник в "Киевскую старину", "Этнографическое обозрение" (Москва), "Wisła" (Варшава), Наукове товариство Шевченка (Львів), "Просвіту" (Львів), Вищу школу в Софії та окремим поціновувачам історичного фольклору – Д. Матову (Болгарія), В. Антоновичу, М. Дашкевичу, О. Пипіну та ін. [1, ф. 4, спр. 76, арк. 12–12 зв.; 3, с. 82].

Утім Новицький не цілком адекватно поставився до "науки" Сумцова. Як кожен збирач, він волів, щоб з його збірників нічого не виключалося і ретельно перечитував публікацію та відшуковував усі огріхи друку. Сумцов мусив заспокоювати колегу. Він наголошував, що всі записи здійснені "на местном диалекте", а тому при друці можуть бути уніфіковані фонетичні особливості кожного респондента-співака (це більша частина із зазначених Новицьким помилок друку); збірці Новицького була приділена особлива увага – її редагували троє осіб паралельно, здійснили відповідні технічні зміни згідно з існуючими археографічними нормами – це перший досвід ретельно перевіреного, науково відредагованого та уніфікованого збірника з бібліографією раніше друкованих текстів; книгу набирали найкращі набірники і була проведена добра коректура (О. Вєтухов, учень О. Потебні).

Сумцову довелося "захищати" перед Новицьким навіть редакційну передмову, у якій аргументувалася потреба в друці подібних матеріалів, обумовлювалися скорочення, вказувалося на відповідальність саме редакції за всі похибки тексту тощо. Він писав: "Ваше недовольство предисловием от редакции мне совсем непонятно. Сборник не мог явиться без постороннего участия, и почему же этим сторонним участникам нельзя было сказать два-три слова от своего имени и от имени Общества, по уполномочию от него. Предисловие это написано исключительно в интересах сборника и собирателя. Редакция мотивировала печатание Сборника песен и все сокращения и опечатки приняла на свою ответственность". Урешті, Сумцов пропонував упоряднику передрукувати дві перші сторінки й викинути передмову, внести всі правки та наново зшити книги – "впрочем, эта незначительная мелочь, нисколько не умаляющая Вашего сборника – превосходного по новизне, оригинальности и библиографической обстановке" [1, ф. 4, спр. 76, арк. 13–14 зв.; 3, с. 82–83].

Цей лист Сумцова засвідчує, що Новицький не сприйняв наукових стандартів документальних видань

(у т. ч. з історичного фольклору), він залишився в цьому плані аматором, для якого першоважливою є лише інформативна частина зібраних матеріалів, але не форма їх археографічної підготовки та правила публікації (цю проблему обговоримо у спеціальному підрозділі). І все ж, на користь Новицького говорить частина його зауважень до публікації збірника. По-перше, він наголошував на необхідності збереження індивідуальних особливостей мови респондентів, що дозволило б із цими текстами працювати також філологам. Між іншим, це вимога сучасної археографії (але не 90-х рр. XIX ст.). По-друге, він наполягав на точності фактологічних вказівок про роки запису пісень (1874, а не 1884 р.). Отримавши всі численні зауваження упорядника, Сумцов зазначив, що 4/5 їх несуттєві і навіть сумнівні ("много то их много, но 4/5 так ничтожны, а иные несколько сомнительны, что печатать всех не стоит"), оскільки збірник не переслідує філологічної мети (задля цього фахові філологи здійснюють спеціальні записи фольклору), а для історичної, етнографічної та літературної мети це ("буквенные частности") не важливо. Професор висловлював міркування досить сумнівного, як на сьогодні, наукового ґатунку: "Кому и для чего нужно знать, что одна песня записана Вами не в 1884 г., а в 1874 … эта ошибка так же никому не нужна, как не нужна в этом случае никому точная хронологическая правда. Для читателя достаточно, что песни записаны в последнее двадцатилетие, и все прочие годы под песнями – совершенный балласт". Утім, правки упорядника були все ж роздруковані і вміщені наприкінці шостого тому "Сборника ИФО", а в кожен із двохсот примірників Новицького він сам мусив вкладати роздрукований текст із правками [1, ф. 4, спр. 76, арк. 15–15 зв.; 3, с. 84].

З усього сказаного стає зрозумілим, чому саме цим 1894 р. і завершується інтенсивне листування Новицького із Сумцовим. Їх дружні стосунки охолонули. В особовому архіві Якова Павловича збереглося лише офіційне запрошення 1907 р. взяти участь у збірнику до 30-ліття наукової діяльності та 25-ліття праці в Товаристві М. Сумцова і надіслати статтю до "славяно-украинского сборника" [4, ф. 202, спр. 134, арк. 1]. 17 листопада 1913 р. датований останній (після 1894 р.) лист до Новицького самого М. Сумцова з подякою за надіслані "интересные и ценные труды" [1, ф. 4, спр. 76, арк. 17; 3, с. 85].

Утім, нагадаємо, що саме з подання Сумцова Новицький був обраний дійсним членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Це сталося ще наприкінці 1883 р. й інформацію про обрання сповістив Якову Павловичу Яворницький, зазначивши, що обрання відбулося більшістю проти одного [5, с. 54]. Співпраця з Товариство не переривалася, що сприяло інтеграції Новицького до наукового середовища Харківського університету і в подальшому. І хоча стосунки із Сумцовим через десять років перервалися, усе ж як член товариства Новицький упродовж 1900–1913 рр. виконував різні його доручення: розробка програми екскурсій для учнів Катеринославщини [4, ф. 202, спр. 135, арк. 1], підготовка святкування 25-літнього ювілею товариства [4, спр. 132–133, арк. 1] та посилав у його бібліотеку свої видання [1, ф. 4, спр. 129, арк. 1].

Проаналізований персоналістичний аспект у відносинах Новицького та Сумцова дозволяє адекватніше оцінити публікації харківського професора про олександрівського дослідника.

Упродовж 1892–1893 рр. на сторінках відомого часопису "Киевская старина" М. Сумцов подав біографічні нариси "малорусских этнографов". Серед них – досить великий нарис був присвячений Я. Новицькому [6, с. 35–50]. Здається, автор у цих нарисах не так мав на меті проаналізувати творчість своїх героїв, як познайомити читачів із їх доробком, а відтак текст ущерть наповнений реферуванням публікацій обраних осіб. Менше трьох перших сторінок нарису Сумцов присвятив викладу біографічних даних про Новицького (згідно з листуванням, про яке говорилося вище, "анкетну" інформацію про себе автору надав сам "герой"). Сумцов не без впливу Новицького, підкресливши, що Яків Павлович хоч і народився у дворянській родині ("зажиточной помещичьей семье"), однак з дитинства "рос и учился с крестьянскими детьми" – пас з ними коней, ловив рибу. Саме остання обставина спричинила до того, що "впечатления детства были сильны и подготовили почву для позднейших этнографических изучений". Цю обставину не проминув потому жоден біограф Новицького, але її першопочатковим фіксатором був саме Сумцов, який користувався інформацією від самого Новицького (у своїй автобіографії Яків Павлович також зупиниться на цій обставині). Утім, оскільки листи Якова Павловича до Миколи Федоровича не збереглися, важко провести межу між словами самого Новицького та їх літературним оформленням Сумцовим (лише текст автобіографії Новицького 1924–1925 рр. вказує на практичну дослівність фраз Сумцова і Новицького).

Дуже побіжно автор вказав на освіту (точніше, її скромність) свого героя: Олександрівське повітове училища та "домашнее чтение". І хоча Сумцов не розвивав цього сюжету, з усього його тексту випливало, що збиральницький рівень Новицького з мінімумом дослідницького аналітизму зумовлений саме таким "домашнім" рівнем його підготовки. Переказавши відомі факти щодо педагогічної кар'єри Я. Новицького та праці його на інших посадах, Сумцов особливо підкреслив, що "в детстве, юности, во время учительства" Новицький часто відвідував старі наддніпрянські села й розмовляв зі старими людьми: "С молодых лет он усвоил похвальный обычай заносить в записную книгу наблюдения свои над окружающей крестьянской средой". Його записи на початку 1870-х рр. були залучені до видань Південно-Західного відділення імп. Російського географічного товариства. Сумцов перший (імайже єдиний: Д. Чернявський у публікації 1926 р. зробив це скорочено) серед біографів Новицького перерахував усі сюжети і вказав сторінки видання 1876 р. з уміщеними текстами записів Новицького.

Основна частина нарису Сумцова про Новицького все ж присвячена його творчості, яку автор розподілив на три блоки: статті про школу, про місцеві архівні матеріали, записи народних пісень, переказів і легенд. Увесь подальший текст публікації є простим переказом у хронологічній послідовності опублікованих Новицьким фольклорних матеріалів – історичних пісень, легенд, переказів, загадок, прислів'їв тощо. Коментар Сумцова стосувався переважно вказівки на подібні матеріали в інших дослідників та містив невеличкі принагідні коментарі до конкретних текстів.

Стаття завершувалася вказівкою, що Новицький зібрав і підготував до друку більше 200 історичних пісень, 150 оповідей про запорізькі урочища та скарби і 100 народних рецептів та замовлянь. Не лише критичного розгляду публікацій, але навіть синтетичного аналізу діяльності Новицького у цій першій статті М. Сумцова не було. Його настанова може бути декодована таким чином: збирачів фольклору, особливо ж на Катеринославщині, практично не було (за винятком трьох чоловік), а відтак їх не можна було "відлякувати" суворими вимогами, достатньо, щоб вони методично правильно фіксували "усну історію", що постійно забезпечувало б фахівців новим "сировинним матеріалом" з історії Запорізького краю.

Утім доволі прохолодна оцінка діяльності Я. Новицького з погляду її наукової вартості помітна у

побіжній замітці до продовження нарисів, де автор вказав, скільки нового з'явилося після попередніх публікацій, особливо щодо творчості І. Манжури та Д. Яворницького, а з приводу Новицького автор одним рядком згадав про видану ним збірку історичних пісень 1894 р. [7, с. 1]. У контексті наведеного листування і його припинення, саме ця збірка та причетність до її редагування Сумцова й поклала край їх особистим стосункам, а відтак "реакція" Миколи Федоровича в цій публікації була цілком обумовлена цим "особистісним" фактором взаємної образи.

Того ж року у знаменитому енциклопедичному словнику Блокгауза – Ефрона вийшла коротка (21 1/2 рядки півколонки) біограма Новицького авторства Сумцова. Автор визначив Якова Павловича як "современного малорусского этнографа". Вказавши рік народження і працю сільським учителем Новицького, Сумцов сконстатував його співпрацю з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства та Харківським Історико-філологічним товариством, у виданнях яких вишли записані краєзнавцем історичні пісні, зібрані "на местах бывшей Запорожской Сечи". Сумцов вказав також на наявність бібліографічних приміток до публікацій (більшість із них зробив сам Сумцов як редактор), що мало сигналізувати про науковий апарат видання, а відповідно – його рівень, близький до академічного [8, с. 258].

Уже в збірнику 1905 р., який розпочинався узагальнюючою статтею М. Сумцова і містив об'ємну працю Я. Новицького, харківський професор, даючи загальну оцінку етнографічному вивченню Катеринославщини, вдався до серйозного аналізу студій кількох чільних представників краєзнавства. Стаття розпочиналася фактично з критики позиції Новицького, що шкодував за втратою зі смертю старих людей місцевих традицій та знання минувшини, зокрема історичних пісень. Сумцов доволі гостро зазначав: "Этнограф не имеет права жаловаться или оплакивать старину. Ему нужно знать и сохранившиеся словесные произведения старины, и заменившие их новые песни, новые народившиеся жизненные условия; ему нужно следить, как идет и работает народная жизнь, что ею вытесняется и поставляется заново" [9, с. 3]. У Другій своїй сентенції Сумцов знову критикував Новицького щодо його заяви, ніби записи історичних пісень почалися у 70-ті рр. і самим Яковом Павловичем. Професор нагадував про видання записок запорожця Коржа, публікації М. Мизка й особливо зупинявся на непересічній збиральницькій діяльності І. Манжури, який чи не єдиний був у постійних "близких отношениях к крестьянскому миру" [9, с. 4–6]. Образ Манжури просто "перекривав" усіх інших краєзнавців. Сумцов приділив йому найбільше уваги та місця, підкресливши точність записів, вивчення непомічених до нього сторін народного життя та прекрасне знання "народной речи", а відтак до його матеріалів "можно относиться с полним доверием".

Ніби натяком на Новицького, Сумцов особливо підкреслював, що поет Манжура ніколи не змішував своєї власної белетристики із записами фольклору. Далі в одному абзаці Сумцов оцінював Новицького, і попередній натяк відповідав дійсності, оскільки Новицький часто своїми словами передавав у літературно обробленій формі оповіді старих людей. Сумцов спромігся щодо Новицького лише на вказівку його публікацій, зазначивши їх місцевий рівень ("в местной печати") та переважну збиральницьку діяльність дослідника "преданий о запорожской старине" [9, с. 7]. Цим, власне, вичерпувалася інформація про Новицького, а далі автор уже обговорював діяльність Д. Яворницького.

У підсумках Сумцов зазначав, що у всіх етнографічних працях дослідників з Катеринославщини різко виділяються їх історичні інтереси, особливо ж щодо запорізьких старожитностей. І тут знову виринав Новицький, і знов таки з критичним підтекстом. Наводився його улюблений "девіз" – вірші Шевченка про байдужість онуків до славного минулого. Сумцов підсумовував: "Екатеринославских этнографов, очевидно, воодушевляла романтическая меланхолия, исторические реминисценции о старине, как ее представлял и понимал Шевченко, то есть, непременно славной, казацкой; но при этом современность как-то незаметно отходит на второй план, и внукам-сеятелям не уделяется достаточно внимания… Серьезная задача современной этнографии – показать, как пользуются своей жизнью ныне живущие… современная этнография в пределах Екатеринославской губернии нуждается в постановке новых задач и новых стремлений, наряду с продолжением хороших старых исторических традиций" [9, с. 8–9]. Стаття завершувалася побажанням задля підведення певного підсумку дотеперішнім роботам видати повне зібрання праць І. Манжури, який явно виділявся з-поміж усіх інших (не лише Новицького, але і Яворницького).

Аналізована стаття М. Сумцова була програмною і дуже важливою. Вона вказувала, що із 70-х рр. XIX до початку XX ст. в етнографії та краєзнавстві загалом відбулося чимало змін у системі, методиках наукових студій та самих методологічних підходах і вимогах до наукових праць, а на Катеринославщині все ще працюють "по старинці". На той час Сумцов давно вже не листувався з Новицьким, їх особистий зв'язок практично звівся до нуля й суб'єктивний фактор не діяв, відтак не було "внутрішнього цензора" при оцінці дослідницької діяльності Якова Павловича. За життя Я. Новицького це була чи не єдина публікація з критикою його загальних поглядів та методів досліджень. Однак саме на прикладі еволюції оцінки діяльності Новицького Сумцовим виокремлюється загальна засада важливості особистих зв'язків авторів публікацій про Новицького із суб'єктом своїх творів. Переоцінка уможливлюється лише "на відстані", що й спостерігається в поглядах Сумцова на творчість Новицького. Зазначимо, що саме остання програмна стаття М. Сумцова була об'єктивнішою в науковому сенсі та аналітичному й точно відбивала характер творчості Новицького в галузі етнографії. Однак при цьому слід вказати, що вона з'явилася запізно для Новицького: 60-літній дослідник уже не міг змінити свій творчий метод. І ще одне: Сумцов оцінював лише фольклорно-етнографічні публікації Новицького, а тому характеризував його виключно як етнографа. Це зовсім не означає, що лише етнографа харківський професор і бачив в олександрівському колезі: просто історичні, археологічні, джерелознавчі та археографічні публікації Новицького він не розглядав, як і його педагогічну діяльність та суспільні погляди. Ця важлива обставина, на жаль, ігнорується сучасними новицькознавцями, які, посилаючись на авторитет М. Сумцова дають єдине означення Я. Новицького – етнограф.

1. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів (ІМФЕ ІР).

2. Історія українського козацтва: Нариси : У 2 т. – К., 2006. – Т. 1 (Тут жодного разу не згадано не лише ім'я, але й жодна з праць Я. Новицького). 3. *Мицик Ю., Іванникова Л.* Листи Володимира Антоновича і Миколи Сумцова до Якова Новицького // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 6. 4. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (НБУВ ІР). 5. *Олійник-Шубравська М.М.* 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. – № 6. 6. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография: Я.П. Новицкий // Киевская старина. – 1892. – Кн. 10. 7. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография. – К., 1897. – Вип. 2. 8. *Сумцов Н.* Новицкий Яков Павлович // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1897. – Т. XXI. – Кн. 41: Нибелунги – Нэффцер. 9. *Сумцов Н.Ф.* Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сб. ст. Екатеринославского научн. общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.

Надійшла до редколегії 16.01.06

І. Заболотна, канд. іст. наук

І. КРИП'ЯКЕВИЧ – УЧЕНЬ, СПІВРОБІТНИК, ПОСЛІДОВНИК М. ГРУШЕВСЬКОГО

Присвячено висвітленню співпраці видатного галицького історика І. Крип'якевича з його вчителем, науковим наставником М. Грушевським.

The article is devoted to cooperation of well-known Galician historian I.Krypiakevech with his teacher, scientific mentor M.Hrushevskyi

Останнім часом імена двох видатних істориків України – М. Грушевського та І. Крип'якевича дедалі частіше згадуються разом, тому зрозумілий інтерес до питання про їх наукову співпрацю й особисті взаємовідносини. Дослідники біографії М. Грушевського не обминають увагою його Львівську історичну школу і її представників, у тому числі І. Крип'якевича. Більшість авторів біографічних нарисів, присвячених життєвому та науковому шляху І. Крип'якевича завжди зазначали, що І. Крип'якевич був учнем М. Грушевського. Правда, у радянські часи вплив М. Грушевського на І. Крип'якевича та вірність останнього науковим традиціям свого вчителя були предметом його обвинувачень або, у кращому випадку, згадувалися як прикра обставина в його біографії.

Роки незалежності повернули українському народу імена видатних діячів науки, звільнилася від ідеологічної заангажованості оцінка їх творчого доробку. Найбільшу увагу ролі М. Грушевського в науковому становленні І. Крип'якевича в цей період приділив Я. Шашкевич [6].

Першим спеціальним дослідженням про наукову співпрацю і взаємні стосунки двох істориків стала праця Р. Крип'якевича за матеріалами неопублікованого листування та мемуарів [40]. До цієї теми син академіка звертався також у статті "Іван Крип'якевич – історик України" [39].

І. Крип'якевич був одним з найталановитіших учнів М. Грушевського, що став видатним українським істориком, професором, академіком НАН України, ученим зі світовим ім'ям. Ще під час навчання в польській гімназії м. Львова у нього визріло бажання стати істориком України. Готуючись здійснити свою мрію, юнак читав "Записки НТШ", які редагував М. Грушевський, а також перші томи "Історії України-Руси", "Розвідки й матеріяли до історії України-Руси", "Хмельницький і Хмельниччина" й інші його праці [48]. Вони стали для гімназиста не тільки важливим джерелом поповнення його знань з національної історії, але й прикладом наукового дослідження, і викладу історичного матеріалу. "...Треба ся учити, як люди думають", – писав він у своєму щоденнику [48].

Глибоко поважаючи авторитет великого вченого й усвідомлюючи брак власного наукового досвіду, І. Крип'якевич наважується звернутися за методичними порадами до вже визнаного на той час ученого М. Грушевського, що був для нього, як і для більшості тогочасної творчої молоді, вершиною історичного генія. Як свідчить щоденник Крип'якевича, він планує написати лист М. Грушевському, з такими запитаннями: "1) як вчити ся історії; 2) які помічні науки (підручники!); 3) як ся приготовити до університета; 4) чи варто з практичн[их] зглядів вчити ся арабськ[ої] мови; 5) цікаві нерозвязані питаня" [48].

Самого листа І. Крип'якевича до М. Грушевського не збереглося, а от поштова картка-відповідь від 17 травня 1903 р. міститься в родинному архіві Крип'якевичів [49]. Відомий історик уважно і доброзичливо поставився до початківця. Він тактовно цікавиться рівнем підготовки гімназиста: "мусів би знати, що читали" [49]. Даючи практичні поради, рекомендує простудіювати певні вітчизняні і зарубіжні праці, вказує на недослідженість XVIII і XIX ст. Бажаючи ближче познайомитися з допитливим юнаком, М. Грушевський запрошує І. Крип'якевича на бесіду: "без церемонії зголосіть ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу" [49].

Ближче молодий І. Крип'якевич познайомився з професором улітку 1904 р. на підготовчих "наукових курсах" перед вступом до університету, на яких поряд з іншими львівськими науковцями викладав М. Грушевський. У 1904 р. Іван Крип'якевич вступив на філософський факультет Львівського університету (тоді – ім. Цісаря Франца І). Майбутньому вченому пощастило: курс історії читав проф. Грушевський, який став його науковим керівником. У своїх спогадах І. Крип'якевич відмічав, що найціннішим у викладах М. Грушевського було те, що всі події він розглядав з погляду українця. У той час як лекції профессора, на думку І. Крип'якевича, були не достатньо адаптовані до студентської аудиторії (це був виклад частин його "Історії України-Руси"), семінар ("історичні вправи") М. Грушевського "був дуже цінним" [38, с. 89]. На семінарі студенти зачитували свої роботи і вели дискусії, які інколи продовжувалися у професора вдома. М. Грушевський підводив підсумки, виявляючи досвід дослідника і широку ерудицію. "Не знав я іншої людини, – писав І. Крип'якевич пізніше, – яка володіла б таким великим знанням джерел і літератури з історії України, – від передісторії до XIX ст." [39, с. 82]. Молоді історики, серед них і Крип'якевич, працювали над історичними джерелами, обговорювали праці інших дослідників, здійснювали історичні дослідження і так поступово залучалися до самостійної наукової праці.

І. Крип'якевич зазначав, що "дуже ввічливий і доступний" М. Грушевський був для молодих "прихильним товаришем": "Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку; кожної хвилини двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з "недопеченими вченими" [34, с. 460]. І. Крип'якевич та М. Кордуба відзначали "сердечну опіку" М. Грушевського і "безпосередність зносин" з академічною молоддю [2, с. 23]. М. Грушевський щедро ділився зі студентами своїми знаннями і досвідом, а також заохочував їх публікувати свої праці, зокрема, у "Записках НТШ", які редагував, доручав коректорську, рецензійну роботу. З того часу збереглися листи-записки М. Грушевського до І. Крип'якевича, у яких він пропонує обговорити перші наукові праці свого студента, що готувалися до друку, доручає підготовку рефератів, оглядів, рецензій, покажчиків та приміток, виконання коректури частин "Історії України-Руси" [40, с. 25]. Листування такого змісту продовжувалося і пізніше [52, арк. 435 зв., 436, 440 зв.].

Ураховуючи відповідальність та сумлінність здібного студента-першокурсника, а також ґрунтовне знання ним латинської та німецької мов, якими були написані раєцькі акти, М. Грушевський доручив саме йому підготовку публікації львівських міських актів XV–XVI ст. (до речі, цей проект М. Грушевського чекав на свого виконавця з 1894 р.). Результатом праці І. Крип'якевича в архівах стала монографія "Львівська Русь у першій половині XVI ст". [28], високо оцінена М. Грушевським ("Від "А" до "Зет" – новий матеріал" [39, с. 83]), а також збірник "Матеріали до історії Львівської Русі (1460–

© І. Заболотна, 2007

1550)" [29]. На основі львівських архівних матеріалів молодим науковцем також були написані праці "Русини – властителі у Львові в першій половині XVI ст." [37], "Матеріали до історії торгівлі Львова" [30]. Взагалі впродовж 1905 р. І. Крип'якевич опублікував більше десяти оригінальних праць і рецензій. Така висока наукова продуктивність молодого дослідника була обумовлена, насамперед, наявністю сформованої історичної школи проф. М. Грушевського, який зумів збудити натхнення до наукової праці в молодого історика.

Методичне керівництво роботою в архівах, залучення до активної праці в межах семінару, а далі в складі НТШ, згодом організація наукових відряджень до архівів Кракова, Варшави, Москви – усе це стало сприятливим ґрунтом для становлення І. Крип'якевича як науковця. Крім того, професор умів розкрити широкі перспективи наукової роботи. Ще студентом І. Крип'якевич вступив у НТШ, став членом історично-філософської секції, якою керував М. Грушевський.

Активна громадська діяльність І. Крип'якевича в студентські роки не могла заглушити прагнення серйозно займатися наукою, і в цьому він вбачав заслугу М. Грушевського, що "сам був незвичайно витривалим науковим працівником", а також "умів відхнути замилування до дослідчої праці" [38, с. 98].

У 1905 р. Археографічна комісія НТШ ухвалила відправити в "археографічну екскурзію" для збирання архівних матеріалів з історії козаччини кінця XVI – середини XVIII ст. в межах підготовки видання корпусу архівних джерел, ініційованого М. Грушевським [11], молодих науковців. І. Крип'якевич, що виїхав до Кракова [12], повинен був опрацювати джерела від початкового періоду козаччини до 1648 р. [21, с. 61]. Комісія фінансувала наукову роботу в закордонних архівах з коштів, що виділялися Міністерством освіти [7, с. 10].

І. Крип'якевич працював у рукописних відділах бібліотек Чарторийських та при Ягеллонському університеті. Про роботу дослідника в Кракові дізнаємося детальніше з листування І. Крип'якевича з М. Грушевським. Звітуючи про виконану роботу за перший тиждень перебування у Кракові, І. Крип'якевич писав 18 липня: "До тепер я зміг переглянути лиш два кодекси, але й рівночасно скопіював до 80 сторін мого письма (~до 30 сторін друку); се матеріали до 1622 і 1627 рр." [52, арк. 437 зв.]. Дослідником було знайдено декілька оригінальних листів М. Дорошенка. Слід зауважити, що спочатку І. Крип'якевич сам копіював документи [52, арк. 425, 438], але пізніше, зважаючи на великий обсяг роботи, почав користуватися послугами переписувачів, а деякі рукописи пересилав до Львова [52, арк. 433].

І. Крип'якевич першим з усіх членів АК НТШ, що брали участь в археографічних експедиціях, підготував до видання збірку актів під назвою "Матеріали до історії української козаччини: Т. І. Документи по рік 1631" [31]. Слід зауважити, що з козацької серії вийшли тільки три томи, а саме: матеріали 1540–1631 рр. І. Крип'якевича, матеріали до Хмельниччини М. Кордуби і Ватиканські матеріали до Хмельниччини С. Томасівського [26, с. 409].

Для успішного продовження досліджень з історії козаччини необхідно було ознайомитися з архівними документами Варшави і Москви. У Варшаві, куди І. Крип'якевич виїхав у 1910 р., він за дорученням АК збирав матеріали про початковий період козаччини та Хмельниччину [8, с. 314–315; 9, с. 314]. Ним було виявлено цікаві акти у відділах рукописів бібліотеки університету та магнатських збірок – Пшездєцьких, Красінських, Замойських. "Переглянув я чотири бібліотеки: Красінских, Замойских, Пшездзецких й університетську та винотував усі ukrainica, – матеріялу є багато і досить ріжнородний. Спеціяльно перестудіював я 1640 рр. і Хмельнищину і зібрав усе, що знайшло ся нового, – поза моєю збіркою лишать ся у Варшаві хиба тільки дуже другорядні жерела", – відзначав дослідник у листі до М. Грушевського [52, арк. 429]. В іншому листі І. Крип'якевич повідомляв: "...переглядаю рукописі ординації Замойских. До козаччини й взагалі України, нотую все, що тільки знаходжу, – але матеріялів для нас тут небагато. До 1640–48 рр. знайшли ся деякі королівські листи (оригінали) зі звістками про платню козакам і т. ін." [52, арк. 426 зв]. Найважливішим документом бібліотеки він вважав збірку актів під № 1807, так званий кодекс Т. Корзона, у якому було зібрано документи з 1580 р. до кінця XVIII ст., і, передаючи його зміст М. Грушевському, підкреслював необхідність повного копіювання кодексу [52, арк. 426 зв]. Про хід своїх наукових пошуків історик регулярно інформував у своїх листах М. Грушевського. Учитель давав йому корисні поради та висловлював побажання, наприклад: "Якби знайшлися ще які гравюри, рисунки або пам'ятки козацькі, будь ласка, мені напишіть" [41, с. 341].

У листі І. Крип'якевича до М. Грушевського знаходимо дату від'їзду вченого до Москви: "Нині виїду в дальну дорогу – до Москви" (лист датований 28 листопада 1910 р.) [52, арк. 430 зв.]. До Москви І. Крип'якевич приїхав на початку грудня 1910 р. [53, арк. 9]. Тут дослідник виявив документи про взаємини українського гетьманського уряду з Росією в середині XVII ст. Працював у Рум'янцевському музеї, в архівах Міністерств юстиції та закордонних справ. Серед цінних наукових знахідок з цієї поїздки були оригінали документів Б. Хмельницького та І. Виговського а також листи козацького старшини І. Караїмовича, на основі яких історик пізніше підготував публікацію [23]. Працюючи в Міністерстві юстиції, І. Крип'якевич натрапив на недосліджені до тих пір реляції прикордонних московських воєвод, у яких знайшли відображення події на Україні доби Хмельниччини [25]. Серед віднайдених матеріалів було виявлено козацькі листи, скріплені оригінальними печатками, вивчення яких стало темою окремого дослідження вченого [24]. Важливою науковою знахідкою стали 10 листів Б. Хмельницького до російських урядовців 1650–1657 рр., опубліковані І. Крип'якевичем у 1928 р. [35]. Результати поїздки І. Крип'якевича в Москву були обговорені на засіданні Археографічної комісії НТШ у березні 1911 р.

Слід зауважити, що І. Крип'якевич був на боці вчителя й у складний момент його життя – під час конфлікту М. Грушевського із членами НТШ в 1913 р. Згадуючи про складання М. Грушевським повноважень голови НТШ, І. Крип'якевич писав: "Це була незвичайна втрата для НТШ і для української культури. Грушевський був творцем Товариства – він надав йому науковий характер, притягнув до нього цілий ряд нових людей, пильнував, щоб роботи стояли на науковому рівні, сам зредагував більшість видань, виховав молоде покоління науковців, як ніхто інший до того, він проводив єднання культурних сил України, оборонив українську науку від нападок польських і російських реакціонерів, утримував живий зв'язок з російськими прогресивними ученими, з його ініціативи зібрано велику бібліотеку НТШ і музей, він підняв НТШ до становища академії наук – заслуги його були величезні" [38, с. 108]. Разом з тим, І. Крип'якевич зазначав, як недоліки, нетерпимість М. Грушевського до опозиції, його авторитарну вдачу, невміння співпрацювати з людьми, які в чому-небудь з ним не погоджувалися, намагання опиратися на залежних від себе. Усе-таки, на думку І. Крип'якевича, М. Грушевський зміг би піти на компроміс, але груба боротьба проти нього змусила його залишити посаду. М. Грушевський

був обраний головою НТШ, але внаслідок голосування перемогу одержав опозиційний "виділ" (рада), на який він не міг опиратися в роботі. І. Крип'якевич підкреслював, що сам він був на боці М. Грушевського, хоча не погоджувався з пропонованим ним складом виділу, тому той, не вважаючи його беззастережним прихильником, образився, і відносини між ними припинилися аж до 1928 р. [38, с. 108].

Будучи редактором "Записок НТШ" (з 1924) і головою Історико-філософічної секції Товариства (з 1934), І. Крип'якевич став продовжувачем справи М. Грушевського – неперевершеного організатора наукової праці.

У 1920-ті рр. зміцнюються зв'язки між Товариством і Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН), що стало можливим завдяки спільним зусиллям М. Грушевського і К. Студинського, який тоді очолював НТШ. Історична секція ВУАН, у якій провідну роль відігравав М. Грушевський (з 1924 – академік ВУАН, а з 1929 р. – академік АН СРСР) працювала найплідніше. Вона складалася з багатьох кафедр, комісій, комітетів, видавала журнал "Україна". Академік Грушевський керував Науково-дослідчою кафедрою історії України (НДКІУ).

Розгорталася і співпраця І. Крип'якевича з ВУАН й іншими науковими установами. З 1926 р. він публікував статті в київських журналах і щорічниках. Західноукраїнського читача І. Крип'якевич знайомив з науковим життям у Наддніпрянській Україні, друкуючи в "Записках НТШ" огляд "Історичні видання Української Академії Наук у Києві 1921–1927 р." (1928) [27] та статтю "Всеукраїнський біографічний словник ВУАН" в газеті "Діло" за 1930 рік [22]. У 1928 р. він був обраний дійсним членом Археографічної комісії ВУАН [18, арк. 4].

З квітня 1928 р. відновлюється листування І. Крип'якевича з М. Грушевським. У листі до І. Крип'якевича від 19 квітня 1928 р. М. Грушевський висловлював надію, що він залучиться "до групи тих, що працюють з нами" [40, с. 32]. Він вважав свого учня тим, хто, незважаючи на труднощі наукової роботи в Галичині "не спускають рук і ведуть сю роботу далі" [40, с. 32]. Високо оцінюючи роботу галицьких науковців, М. Грушевський закликав "не спускати фани з нашої Західнє-Української безтитульної Академії" [40, с. 32]. У листуванні М. Грушевський порушував питання реферування оглядів історичних наукових праць, що друкувалися в Західній Україні, інформування про діяльність НТШ, запрошував І. Крип'якевича на археографічну нараду та ін. М. Грушевський у листі до К. Студинського від 14 жовтня 1928 р. писав: "Крип'якевич виявляє охоту розширити роботу на провінції і у Львові в звязку з Ком[ісією] Зах[ідньої] України і Істор[ичною] секцією взагалі. Я радив йому порозумітися з Вами, як співголовою Комісії Зах[ідньої] Укр[аїни]" [43, с. 233].

Коли у листопаді 1928 р. І. Крип'якевич був переведений до м. Вонгровці (корінна Польща) внаслідок протесту проти відкритого прояву шовінізму з боку вчителів й учнів у 12-й польській гімназії у Львові, де він працював [38, с. 121], М. Грушевський намагався підтримати свого учня у ситуації, що склалася. Розуміючи, що ця подія глибоко вразила вченого як "матеріальна і моральна руїна" [15, арк. 15], М. Грушевський звернувся до Управління науковими установами України з проханням затвердити І. Крип'якевича дійсним членом Історичного відділу НДКІУ. Виявляючи турботу про вченого у скрутний для нього час, М. Грушевський писав: "Кафедра думає, що в сей момент треба було б простягти руку сьому визначному львівському історику, підтримати його морально і матеріально. Коли б Укрнаука затвердила його дійсним членом і знайшла можливим визначити йому хоч би половинну ставку, се б сильно скріпило його становище і надхнуло його новою відвагою й рішучістю супроти нинішніх трудних обставин галицького українського життя" [45, арк. 208]. Крім того, М. Грушевський переконливо обґрунтував доцільність прийняття І. Крип'якевича до НДКІУ, підкреслюючи, що науковець "дуже щасливо поєднує при тім працю над вишукуванням нових матеріалів, пильним дослідом уже опублікованого і зведенням осягненного в ширших підсумках. При тім виявляє визначний науково-організаційний хист, тому не тільки для наукової праці кафедри, як і для утримання зв'язку з науковими робітниками Західної України він був би дуже цінним. Він міг би не тільки помагати членам Катедри в використовуванню матеріялів Західної України, але і втягати місцеві наукові сили в процес нової наукової праці Радянської України" [44, арк. 9]. Наведені докази, без сумніву, вплинули на затвердження І. Крип'якевича на початку жовтня 1929 р. дійсним членом НДКІУ, що стало своєчасною підтримкою вченого, який змушений був через матеріальні нестатки навіть розпродувати свою бібліотеку [41, с. 336].

Як стверджує Л. Винар, тоді ж М. Грушевський хотів рекомендувати І. Крип'якевича як авторитетного дослідника історії козаччини на академіка ВУАН, проте "з цього нічого не вийшло через тодішню совєтизацію Академії, яка під кінець 20-х рр. вже поступенно ставала партійною установою" [2, с. 164].

У квітні 1929 р. [19, арк. 5] І. Крип'якевич приїхав до Києва на запрошення М. Грушевського під час своєї відпустки через "хворобу" після інцидента у львівській гімназії [38, с. 122]. Приїзд у Радянську Україну дав йому можливість ближче познайомитися з її науковим і культурним життям. І. Крип'якевич відвідав Академію наук, ознайомившись насамперед з роботою її історичної секції, прочитав реферат зі своїх праць про державу Богдана Хмельницького [16, арк. 10], зробив доповідь на тему "Вільний порт у Старому Бихові 1657 р." [17, арк. 14–15].

І. Крип'якевич брав участь у підготовці збірника "Західна Україна" у 1929 р., взявши на себе завдання налагодження зв'язків з авторами і підготовку рукописів [14, арк. 5]. Учений також підготував статтю "Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького" для збірника "Полуднева Україна" [36], який тоді не вийшов друком. Призупинилася робота і над збірником "Західна Україна" у зв'язку із назріваючим розгромом історичних установ, створених й очолюваних М. Грушевським, арештами самого вченого, а також керівника комісії історії Західної України Ф. Савченка, звинувачених у поширенні буржуазно-націоналістичних ідей. Внаслідок репресій і тиску з боку тоталітарного режиму було поховано ідею видання наукового збірника з історії західноукраїнських земель, що виникла на ґрунті пожвавлення співпраці НТШ і ВУАН 1930-х і в реалізацію якої протягом півтора року стільки праці вклали М. Грушевський та І. Крип'якевич [50, с. 771–772].

Репресії проти української інтелігенції в Радянській Україні кінця 1920–1930х рр. поклали кінець плідній співпраці НТШ з ВУАН. В останньому із збережених листів до І. Крип'якевича, написаному 6 вересня 1930 р., М. Грушевський описує ці події: "Та "інтензивна праця", котру Ви згадали в листі, переходить в минуле. Науково-дослідча катедра наша знята з бюджета і з 15.IX перестане існувати. Археограф[ічна] комісія і Комісія Зах[ідної] Укр[аїни] відійшли від моєї комісії: їх приведено до президії відділу.... Від збірника Зах[ідної] Укр[аїни] вимагається, щоб головну увагу звернено на найновіші часи, на клясову боротьбу, революційні теми" [41, с. 357].

Тривожні події складних 1930-х рр., знайшли відображення в листах дружини Крип'якевича: "Чи іс-

тор[ична] секція при Київськ[ій] Ак[адемії] Наук вже розв'язана, чи щойно задумують розв'язати? Що буде з Груш[евським] і наш[ими]? Та й ти, Іван[ку], не будеш міг вже працювати для Київа!" [54, арк. 5].

У 1931 р. було розпущено Історичну секцію ВУАН, яку очолював М. Грушевський. Органи ДПУ УСРР навесні й улітку 1932 р. "відпрацьовували сюжети зв'язків" М. Грушевського з урядами імперіалістичних держав й емігрантськими центрами. Так, приїзд у 1927 р. до Києва парижанина Андре Мазона використали для створення версії про контакти М. Грушевського з урядовими колами Франції, які очікували від керівництва УНЦ (Українського національного центру) активізації підривної роботи напередодні інтервенції проти СРСР. За цією версією, на зворотньому шляху Мазон відвідав Львів, де зустрівся із К. Студинським, І. Свєнціцьким, В. Щуратом, І. Крип'якевичем та обговорив з ними питання про допомогу інтервенції з боку Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) [46, с. 19]. Михайла Сергійовича під приводом причетності до УНЦ було вислано до Росії. На адресу І. Крип'якевича полетіли грубі звинувачення: "шпигун-історик", "фашист і гетьманець".

2 квітня 1932 р. Комісія Західної України, яка з 1931 р. цілком перейшла на основи марксистсько-ленінської методології [14, арк. 2], на внутрішньому засіданні "членів Герасимчука, І. Крип'якевича, В. Дорошенка, М. Мочульського, М. Сіцінського та Р. Роздольського, які до цього часу не виявили жодної участи в роботі і які побільшости ідеологічно ворожі пролетарській науці", виключила зі свого складу [14, арк. 21].

24 листопада 1934 р. М. Грушевського не стало. У зв'язку з його смертю, 8 грудня 1934 р. відбулася спільна для всіх секцій НТШ жалібна академія, на якій І. Крип'якевич виступив з доповіддю "Михайло Грушевський – історик". Він був також автором некролога [32], книги про життя і діяльність видатного вченого [33], а пізніше статті "Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 рр." [26].

Ідеологічні гоніння І. Крип'якевича 1940 рр. були пов'язані з критикою "буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його "школи". У 1946 р. обкомом партії за вказівкою ЦК КП КП(б) були організовані розширені пленарні засідання кафедри історії України Львівського університету, на яких обговорювалося ставлення львівських істориків до історичної концепції М. Грушевського та учнів його школи. На засідання залучалися також прихильники школи Грушевського, можливо, для того, щоб вони мали можливість остаточно "розкритися", чи визнали свої "помилки" [5, с. 98]. І. Крип'якевичу закидали, що він стояв не на марксистських, а на "націоналістичних позиціях": "Всі події розглядаються ним з погляду української нації, української національної держави. В основі історичного процесу проф. Крип'якевич, як і Грушевський, обстоює принцип української національної державності" *(переклад з рос. – З.І.)* [51, арк. 19]. І. Крип'якевича не вдалось примусити виступити із "брудною лайкою на М. Грушевського" [5, с. 94]. Ученого обвинувачували в тому, що він в усних виступах і в пресі уникає критики буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи, допускає трактування історичних подій в дусі цієї концепції, а інколи відверто вихваляє Грушевського як ученого [3, с. 4].

За матеріалами звіту Комісії Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні, що працювала на Україні в 1946 р., І. Крип'якевич 15 лютого на засіданні кафедри "вихваляв "заслуги" Грушевського, відкрито заявляв, що радянська історіографія поклала в основу його праці без будь-яких суттєвих змін. Не одержавши відсічі, Крип'якевич, Кордуба й інші виступили в травні ц. р. з тими ж твердженнями на сесії відділу суспільних наук АН СРСР" *(переклад з укр. – З.І.)* [42, с. 340–341]. З принциповою позицією Крип'якевича була пов'язана його "київська депортація" 1946–1947 рр.

М. Грушевський, без сумніву, відіграв визначальну роль у становленні І. Крип'якевича як ученого. Як і його вчитель, І. Крип'якевич був прихильником позитивізму в історіософії, але не сприймав його в абсолютному вигляді. Як історик і джерелознавець, І. Крип'якевич сформувався у межах історичної школи М. Грушевського у Львові, яка розвинула традиції київської школи документалістики, надавши їй яскраво вираженого національного забарвлення. "Не менше десяти років Крип'якевич перебував у полоні наукового чару свого професора", – відзначає Я. Дашкевич [6, с. 8]. Проте, розпочавши наукову діяльність як учень і послідовник народницької школи М. Грушевського, в 1920-ті рр. І. Крип'якевич став одним з найяскравіших представників державницького напряму в українській історіографії.

Незважаючи на те, що М. Грушевський до кінця життя залишався істориком-"народником", а І. Крип'якевич пішов по лінії державництва, їх концептуальне розходження не було антагоністичним. М. Грушевський позитивно оцінював державотворчу діяльність українського народу, зокрема козацтво. І. Крип'якевич підкреслював заслуги свого вчителя не лише в дослідженні історії народу, а й держави: "Грушевський ясно поставив справу, що український нарід від найдавніших часів жив окремим життям, був творцем своєї держави й культури й навіть в часах занепаду не затрачував своєї національної окремішності, виявляв змагання до волі... З радістю змальовував розквіт нашого життя, могутність держави, високий стан культури, старався показати всьому світові, яке значіння мала колись Україна в житті Європи.... Він усе проголошував погляд, що держава повинна служити народним масам, дбати про їх добробут і культуру, бо тільки тоді вона стоїть на сильних основах" [34, с. 459]. У той же час, І. Крип'якевич теж визнавав значення соціальних виступів народних мас, не ідеалізував шляхту, що було притаманне В. Липинському і його послідовникам. Він стояв на позиціях національного солідаризму, підкреслював не лише необхідність єднання всіх верств населення, але й той факт, що розмаху національній справі надавав "зрив народних мас" [20, с. 14–15]. І. Крип'якевич досліджував також проблеми "народницької" історіографії – економічні, матеріальні умови життя, соціальні рухи. Продовжуючи, по суті, дослідження М. Грушевського, він цікавився розвитком конкретних форм й елементів державності в контексті вирішення кардинальних проблем народного життя. Як зазначала Н. Полонська-Василенко, "значною мірою державницький напрям виріс на ґрунті схеми М. Грушевського, на блискучо доведеному факті тяглости історичного процесу від княжої доби до XX сторіччя" [47, с. 24].

Незважаючи на деякі розбіжності наукових концепцій, ставлення І. Крип'якевича завжди відзначалося глибокою повагою до вчителя і щирою вдячністю. Він вважав, що М. Грушевський "це людина незвичайної енергії і невсипучої праці. Рівного йому організатора української науки досі не було і скоро не буде" [34, с. 462-463]. "Вінком пошани на могилу великого Вчителя", за словами Я. Дашкевича [6, с. 8], стала книга І. Крип'якевича "Михайло Грушевський. Життя й діяльність" [33].

Самого М. Грушевського радувало, що завдяки його зусиллям, "повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід у науковій роботі, а деякі роблять науково і далі, не вважаючи на тяжкі

обставини (ідучи у хронологічному порядку, були то: Омел. Терлецький, О. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Коревецький, Ів. Крип'якевич й ин.)" [4, с. 227].

Як і його великий вчитель М. Грушевський – творець знаменитої Львівської школи істориків – І. Крип'якевич створив свою історичну школу, виховавши плеяду істориків, відомих не тільки на Україні, а й далеко за її межами.

1. *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // Український історик (далі – УІ). – 1990. – Ч. 1/4. 2. *Винар Л.* Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка // УІ – 1969. – Ч. 1/3. 3. *Горбатюк В.* Викорінимо залишки буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського і його школи // Вільна Україна. – 1946. – 4 серп. 4. *Грушевський М.С.* Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського – К., 1992. *5. Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // УІ. – 1996. – № 1/4. 6. *Дашкевич Я.* Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. 7. Діяльність секцій і наукових комісій // Хроніка НТШ (далі – ХНТШ). – 1906. – Ч. 25. 8. *Заболотна І.* До питання про археографічно-історичну спадщину І. Крип'якевича з історії Хмельниччини // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. 9. *Заболотна І.* Участь І. Крип'якевича в роботі НТШ у 1905–1918 роках: історико-археографічний аспект // Наукові записки з української історії. Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. 10. Записка предложена археографічній комісії проф Грушевським в справі виданя корпусу матеріялів до історії козаччини // ХНТШ. – 1905. – Ч. 24. 11. Засідання Археографічної комісії // ХНТШ – 1904. – Ч. 20. 12. Засіданя археографічної комісії // ХНТШ. – 1906. – Ч. 26. 13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х, № 4620. 14. ІР НБУВ. – Ф. Х, № 4622-4681. 15. ІР НБУВ. – Ф. Х, № 5329-5342. 16. ІР НБУВ. – Ф.Х, № 17190-17191. 17. ІР НБУВ. – Ф. Х, № 17284. 18. ІР НБУВ. – Ф. Х, № 18622. 19. ІР НБУВ. – Ф. Х, № 18623. 20. *Ісаєвич Я.* Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві (далі – Іван Крип'якевич у родинній традиції...) / Відп. ред. Я. Ісаєвич, упор. Ф. Стеблій. – Л., 2001. 21. *Капраль М.М.* Археографічна комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ). – 1999. – Вип. 3/4. – Т. 6/7. 22. *Крип'якевич І.* Всеукраїнський біографічний словник ВУАН // Діло. – 1930. – Ч. 9. – 14 січ. 23. *Крип'якевич І.* До характеристики Ілляша Караїмовича // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – 1915. – Т. 122. 24. *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики // ЗНТШ. – 1917. – Т. 123/124. 25. *Крип'якевич І.* З пограничної українсько-московської переписки // ЗНТШ. – 1929. – Т. 150. 26. *Крип'якевич І.* Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 рр. // ЗНТШ. – 1991. – Т. 222. 27. *Крип'якевич І.* Історичні видання Української Академії Наук у Києві 1921–1927 рр. // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. 28. *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. // ЗНТШ. – 1907. – Т. 77, кн. 3. – С. 77–106 та ін. 29. *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / М. Капраль. – Л., 1994. – Вип. 2. 30. *Крип'якевич І.* Матеріали до історії торгівлі Львова // ЗНТШ. – Т. 65, кн. 3. 31. *Крип'якевич І.* Матеріали до історії української козаччини. Т. 1: Документи по рік 1631 // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. 32. *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський (Некролог) // ХНТШ. – 1935. – Ч. 72. 33. *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Л., 1935. 34. *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий Українець. – К., 1992. 35. *Крип'якевич І.* Неопубліковані листи Богдана Хмельницького. 1650–1657 рр. // ЗНТШ. – 1928. – Т. 149. 36. *Крип'якевич І.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // УАЩ. – К., 1993. – Вип. 2. 37. *Крип'якевич І.* Русини – властителі у Львові в першій половині XVI ст." // Науковий збірник, присвячений М. Грушевському. – Л., 1906. 38. *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції.... 39. *Крип'якевич Р.* Іван Крип'якевич – історик України // Дзвін. – 1990. – №. 5. 40. *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич. (За мат. неопублікованого листування й мемуарів) // УІ. – 1991. – № 1/2. 41. *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За мат. неопублікованого листування й мемуарів) // Іван Крип'якевич у родинній традиції... 42. Культурне життя в Україні. Західні землі. Док. і мат. : У 2 т. – К., 1995. – Т. 1. 43. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Л., Нью-Йорк, – 1998. 44. Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІІУ НАН України) – Оп. 1-л, спр. 10, № 26. 45. НА ІІУ НАН України – Оп. 3, спр. 170. 46. *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. 47. *Полонська-Василенко Н.* Нарис історіографії України // Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. – К., 2002. – Т. 1. 48. Родинний архів Крип'якевичів (РА Крип'якевичів). – П. 324. – Щоденник І. Крип'якевича. 1903–1904 рр. 49. РА Крип'якевичів. – П. 324. – Лист М.С. Грушевського до І.П. Крип'якевича. 1905 р. 50. *Стеблій Ф.* Збірник "Західна Україна" – нездійсненний проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції... 51. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 70, спр. 568. 52. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 1235, оп. 1, спр. 573. 53. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України) – Ф. 309, оп. 1, спр. 154. 54. ЦДІАЛ України. – Ф. 357, оп. 1, спр. 14. 55. *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.

Надійшла до редколегії 18.01.06

З. Зайцева, канд. іст. наук, доц.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ РУСІ ДО ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто роль М. Грушевського в іституціональному развитку української науки в кінці XIX – на початку XX ст.

In the article light upon is problem of Grushevsky's role in the development of Ukrainian science.

Михайлові Грушевському присвячено значне коло різних за аудиторним призначенням, форматом, жанрами та тематикою публікацій. Ще недавня перевага в Україні інтересу до суто політичних напрямів діяльності сьогодні почала поступатися іншим аспектам біографії цієї видатної постаті історії України. М. Грушевський дедалі частіше окреслюється істориками на тлі справи, якій він був вірний усе своє життя – організації української науки. Спираючись на здобутки грушевськознавства, автор має на меті висвітлити роль М. Грушевського в українському науковому русі, який до Першої світової війни вийшов на організаційно-інституційний рівень.

Витоки новітньої української науки дослідники услід за М. Грушевським ведуть із часу виходу у 30-х рр. XIX ст. українознавчих праць першого ректора Університету св. Володимира М. Максимовича. До організаційно-автономного стилю українських досліджень тяжіли В. Антонович, О. Кониський, М. Драгоманов, О. Барвінський, І. Франко. Їхні політичні вподобання, життєвий досвід, конфігурація суспільного визнання були різними, проте у дусі свого часу саме у науці, її інституціях вони бачили шанс здолати ситуацію національної безімен-ності та імперсональності. Так зване українофільське покоління інтелігенції сформувало й пропагувало іншу від офіційно-імперської мотивацію наукової діяльності. Вона містила вагомий національно-патріотичний і соціокультурний компоненти. У даному контексті цілком зрозумілим є вибір, зроблений М. Грушевським на користь праці на національному полі науки. Він дався йому вільно, без примусу, за покликанням. Сам виїзд із Києва до Галичини був відважним кроком, виходив за межі корпоративних приписів і стереотипів.

Трактуючи успішну науково-організаційну діяльність М. Грушевського не можна не нагадати, що вчений увійшов в український науковий рух, коли в ньому вже були виразно сформовані елементи мобілізаційного характеру: 1) почався процес перетворення Товариства ім. Шевченка, яке діяло у Львові з 1873 р., на наукове; 2) питання про заснування кафедри української історії у Львівському університеті з формату політичних угод перейшло на рівень кадрового з'ясування.

Упродовж 17 років (1897–1913) М. Грушевський переобирався головою НТШ. Деякі його особисті риси, фантастична працездатність, свідомий вибір сфери

© З. Зайцева, 2007

науки як життєвого покликання й навіть багаж російської бюрократичної культури, яким йому не раз докоряли у Галичині та "велетенський і радше нетиповий для розмріяних українців науково-організаційний талант" [1, с. 8] – усе це вдало поєднувалося в особі М. Грушевського і не в останню чергу стало запорукою успіхів керованого ним товариства.

О. Барвінський, якого М. Грушевський змінив на посаді голови на початку 1897 р., проблеми реформи товариства розумів, за висловом деяких дослідників, "на інтуїтивному рівні" [6, с. 100]. Однак, інтуїтивності у справі організаційного зміцнення НТШ було замало. Безумовним позитивом О. Барвінського були його міцні зв'язки у вищих політичних сферах, які він використовував на користь НТШ. Проте йому бракувало потужної уваги до внутрішніх щоденних справ товариства, а згодом заважали сумніви щодо успіху його академізації, які наростали з кінцем політики "нової ери" та збайдужінням уряду Австро-Угорщини до українського питання. Не останню роль у зміні голови відіграло й те, що О. Барвінський не був професором університету, його більше приваблювала політична кар'єра і він успішно просувався до її вершин в Австро-Угорщині – став радником імператорського двору, отримав титул лицаря. М. Грушевський же, маючи в університеті посаду професора, статус якої у науці завжди передбачав генерацію концептуальних й організаційно-наукових ідей, безумовно, мав переваги не лише перед старшим і досвідченим Барвінським. На той час його кандидатура практично не мала реальних альтернатив у НТШ. Згодом з'явилися інші претенденти, проте М. Грушевський мав значні переваги перед ними. Соціокультурні особливості предмету національної історії, яку розробляв учений, забезпечили йому визнання й популярність. Менші шанси у цьому плані (навіть ураховуючи інші обставини, зокрема, підтримку деяких кандидатур львівським і віденським політикумом) мали видатні українські вчені – правознавець С. Дністрянський, філолог О. Колесса, електротехнік І. Пулюй, хімік І. Горбачевський.

Отже, крім повноважень голови товариства влада М. Грушевського базувалася на авторитеті успішного організатора українських студій та надзвичайно плідного вченого саме в галузі національної історії. Феномен ученого не пояснюється лише одними його вольовими рисами й обсягом наукового доробку. Головне полягало у тому, що він був національним істориком, а важливішого дискурсу для формування національної самосвідомості на той час не було. Безперечно, влада Грушевського в НТШ сприймалася як привабливий, самоцінний і надто дефіцитний соціальний ресурс, як об'єкт прагнень інших членів товариства. Саме вона, на нашу думку, стала джерелом конкуренції та численних конфліктів у львівському товаристві.

Кредо своєї діяльності у НТШ М. Грушевський оприлюднив на загальних зборах у лютому 1897 р. У промові, виголошеній після обрання його вперше головою товариства, він зазначив, що воно існує тільки для науки і не може бути ареною політики, закликав кожного члена, який виступає від імені НТШ, усунути всяку політику і громадську тенденційність, коли йдеться про діяльність наукової асоціації. Цю тезу підхопили місцеві польські часописи, українська галицька та буковинська преса. Щодо останньої, то варто зазначити, що газета "Буковина" подала ширшу, ніж львівське "Діло", інформацію про хід зборів. До того ж львівська газета, за оцінкою О. Кониського, який читав про збори 1897 р. у НТШ у "Ділі" та "Буковині", подала інформацію "пошахрайськи, партійно, нечесно" [2, с. 147]. Варто зазначити, що окремі екземпляри чернівецької "Буковини" в той час циркулювали не лише у Києві, а також в українських громадах Одеси та Петербурга.

Уся діяльність НТШ будувалася його головою як автономного від політики закладу, утвореного виключно для продукування "чистої" науки. У політизованій атмосфері Галичини це не завжди сприймалося з належним розумінням. Доводилося долати опір мінливих за персональним складом угруповань. Об'єктивно необхідне й часом ригористичне відстоювання Грушевським принципу примату академічності над задоволенням зовнішніх для науки політико-утилітарних запитів ситуації далося ціною загострення відносин із галицькими політичними нотаблями.

Діяльність М. Грушевського в НТШ виходила далеко за межі "держання титулу" голови установи. Він вникав у щоденні рутинні, у тому числі господарські справи. "Заставши адміністрацію товариства в повнім патріархальнім безладі, проф. Груш[евський] мусів заглядати у всі найменші деталі, сваритися з директором друкарні, зі слугами, наборщиками, заглядати в бухгалтерію, в рахунки паперу, в укладання білянсів; усюди він вносив свою залізну витривалість, бистрий розум і дисципліну – і робив собі ворогів", – писав І. Франко Б. Грінченку [10, с. 178]. Коло осіб навколо М. Грушевського, яких єднав достатній ступінь згоди щодо завдань НТШ, було мінливим упродовж досліджуваного періоду. Спочатку це були І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Вовк. Згодом додаються представники молодшої генерації – М. Кордуба, М. Залізняк, В. Дорошенко, І. Джиджора, В. Липинський, на певний час С. Томашівський [9]. Усім їм було притаманне сповідування ієрархії цінностей науки у різних її іпостасях – творчій, організаційній, видавничій, концентрування себе у науковій сфері діяльності.

В історіографії наголошується на міжособистісних непорозуміннях між М. Грушевським і його учнями та співробітниками, що в деяких випадках завершувалися драматичним розладом стосунків. На нашу думку, більшої ваги мала ще не цілком досліджена лінія розбіжностей у сприйнятті професором і його учнями методологічних питань науки, її можливостей загалом. Новаційні зрушення у науковому пізнанні межі XIX–XX ст. проблематизували базові концептони науки, які раніше здавалися очевидними. Відбувалося переосмислення можливостей раціоналізму та позитивістського емпіризму. Деякі моменти змін гостріше відчуло молодше покоління науковців – учні М. Грушевського, проте їм не вдалося раціоналізувати й науково тематизувати український національний спектр цих змін. Прояснення ситуації відбулося з початком й особливо наприкінці війни, коли всі – і старші, й молодші, опинилися, користуючись висловом зі збірки есе С. Томашівського "Під колесами історії" [9].

Важливо наголосити, що статутні реформи уточнювали критерії дійсного членства в НТШ, звужували, відкидаючи позанаукові функції, і конкретизували мету його діяльності як наукової інституції. Цим шляхом М. Грушевському та його однодумцям удалося закласти у Товаристві противаги зовнішнім чинникам, несприятливим для розвитку науки, перетворити його на фактичну національну Академію наук. НТШ відмовилося від друку і фінансової підтримки народовецької преси та навіть свого дітища "Літературно-наукового вістника", який було передано корпорації "Русько-українська видавнича спілка". Поступово воно відмежувалося навіть від педагогічно-дидактичних справ на зразок видання підручників, організації українознавчих курсів для української молоді зі Східної України. Згідно з новим статутом, який застерігав, що воно є не педагогічним, а виключно науковим і плекає науку без прямого дидактичного призначення, пропозиції організувати влітку

1904 р. курси з українознавства були переадресовані "Товариству прихильників української літератури, науки й штуки". Лекторський корпус курсів складався із членів НТШ, проте організаційно-адміністративними питаннями воно не займалося.

Стосовно заснування Українського наукового товариства у Києві, діяльності М. Грушевського в ньому та співвідносності НТШ й УНТ існує декілька стереотипів, які поступово спростовуються. Порівнюючи контексти діяльності двох національних наукових товариств, можна, допустивши мірку схематизму, констатувати таке. Якщо інституційній ідентичності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові спочатку загрожували партійно-політичні девіації, то УНТ у Києві стояло перед загрозою перетворення (без головування у ньому М. Грушевського) на культурологічний клуб.

Академічні функції УНТ у його статуті, підписаному при поданні на затвердження до Київського губернського "*по делам об обществах Присутствии"* В. Антоновичем, П. Житецьким, І. Лучицьким та В. Науменком, не були чітко окреслені й формулювалися як однопорядкові із загальноосвітніми. На відміну від статуту НТШ, статут УНТ не змінювався. Завдяки головуванню в УНТ Грушевського з його науково-організаційним досвідом вдалося (після дискусій і розмежувань) започаткувати "Записки УНТ" – періодичне видання суто наукового характеру. Україномовний друк наукових видань УНТ підважив російськомовну, інколи – як у випадку з "Кіевской Стариной" – білінгвну форму традиційних варіантів місцевих (регіональних) студій в Україні, формував новий обсяг наукової інформації та соціокультурний простір її циркуляції.

Навряд чи комусь іншому з-поміж тогочасних українських інтелектуалів Києва вдалося б налагодити функціонування національної наукової інституції й утримувати її діяльність у науково-організаційних параметрах, увідповіднених національним цілям. Можна цілком погодитися з метафорою Я. Дашкевича, що Київ і Львів як центри української науки діяли на основі персональної унії [1, с. 8]. Проте вважаємо за вульгаризм твердження, яке можна зустріти у деяких ранніх діаспорних публікаціях та пострадянських друках 90-х рр., що м. Грушевський начебто "переніс НТШ із Києва до Львова". Між іншим ця формула була у лексиці Стороженка і Щоголєва. У 30-х рр. вона використовувалася з метою компрометації М. Грушевського.

Не було також потреби у переміщенні НТШ у 1913 р. до Києва, як про це твердять автори передмови до збірки статей та мемуарних матеріалів М. Грушевського [3, с. 17]. Інша справа, що впродовж цього року до УНТ було прийнято 65 нових членів, причому 50 із них стали членами у жовтні-грудні. Згорнувши після відомих подій свою діяльність у НТШ, М. Грушевський інтенсифікував науково-організаційну роботу в Києві. Починаючи із жовтня, він щомісяця проводив загальні збори товариства, на яких окрім прийому нових членів вирішувалися важливі питання щодо придбання постійного приміщення для товариства, розширення видавничої діяльності за рахунок заснування журналу "Україна", вирішення фінансових питань шляхом звернення як до адміністративних інстанцій, так й української громади.

Цікавим є питання, за рахунок кого зростав кількісний склад товариства, який наприкінці 1913 р. сягав 156 осіб. Киян та позамісцевих було порівну – по 78 осіб [11, с. 147]. За нашими підрахунками 20 членів постійно проживали й працювали у Санкт-Петербурзі, 3 – у Варшаві, 8 – у Москві, по 3 – у Катеринославі й Одесі, по одному – у Парижі, Стокгольмі, Сімферополі, Казані, Томську та інших містах. Географія адрес членів УНТ включала 33 населені пункти. У 1914 р. УНТ налічувало 180, а в 1916 р., коли йому виповнилося десять років, 171 особу. Вступ до УНТ відомих учених свідчив про визнання його європейською академічною корпорацією та високий рейтинг М. Грушевського у російських та західноєвропейських наукових сферах.

Застосована М. Грушевським у Києві НТШ-івська по суті концепція розбудови УНТ передбачала тісну співпрацю зі львівським товариством, опертя на його видавничу практику, досвід різногалузевих студій і міжнародних контактів у сфері науки, тому говорити про конкуренцію між двома товариствами, чи поглинання одне одним безпідставно.

Київське товариство за структурою, критеріями членства і принципами видавничої діяльності відповідало академічним стандартам наукової діяльності. Жодне із численних наукових товариств, які діяли в Україні на початку XX ст., – а серед них були і такі, що мали давню історію, авторитет і престиж у науковому світі, – за найсприятливіших у подальшому обставин не могли претендувати на роль пробанда української академії наук й передусім через свою науково-галузеву вузькість. Пріоритет концептуального та практично-організаційного опрацювання академічної ідеї у Києві належить М. Грушевському. У березні 1917 р. з його ініціативи загальні збори УНТ сформували комісію з розробки проекту утворення на базі товариства Української академії наук.

УНТ маніфестувало й стверджувало постулат повноти національної культури, увінчаної науковими аспіраціями та здобутками. Його члени внесли вагому частку у практичну розбудову інституційної системи національної науки в Україні. Бібліотечні та музейні фонди, приміщення УНТ стали надбанням Української Академії наук, а його члени брали активну участь в українізації вищої освіти у 1917–1924 рр.

Заснування й діяльність УНТ – це смілива спроба протиставити інституціональній потузі державних наукових осередків в Україні національний академічний проект. Утім його потенційна вартість і перспектива розкриваються у контексті загальноукраїнських, з'єднуючих націю й культуру тенденцій.

Очолюючи НТШ та займаючи посаду професора у Львівському університеті, М. Грушевський залишався підданим імперської Росії. Безумовно, він залежав від її казенного режиму, причому значно більше, ніж середньостатистичний громадянин, оскільки був українцем з усіма обумовленими цією обставиною наслідками, й, нарешті, людиною, що писала й друкувалася у Галичині українською мовою, а такі люди завжди підозрювалися у політичному сепаратизмі. Тим не менш він намагався "збирати сили у просторі й об'єднувати їх у часі", як цього вимагає від удатного полководця Клаузевіц. Вихованець історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира, професор кафедри Львівського університету, голова НТШ у Львові та УНТ у Києві М. Грушевський був добре обізнаний з українським заходом і сходом, що робило його оптику сприйняття проблем наукового та національного руху особливо чутливою. Керовані ним наукові інституції, науково-видавничі та інші проекти "стягували" геокультурні локуси та утворювані коштом опозиційних щодо панівних структур нові комплекси наукового дискурсу.

М. Грушевський кинув виклик звичним канонам викладу центрально- та східноєвропейської історії, що обернулося звинуваченнями історика у політичній анґажованості й необ'єктивності. До цього вдавалися переважно представники тих національних історіографій, які мали теми, суміжні з українською, їх поєднувало територіальне сусідство. "Михайло Грушевський є найпліднішим істориком України і одним з найкращих знав-

ців історії східних слов'ян" – констатував бюлетень істориків та мовознавців Чернівецького університету румунського періоду "Cordul Cosminului", відгукуючись на смерть українського вченого. Завершальний абзац некрологічної замітки, підписаної І. Корфусом, подаємо повністю: "Описуючи історію свого народу у бурхливу епоху прагнень політичної та національної боротьби українців, Грушевський намагався у будь-якій праці, і за будь-якої нагоди повернути із забуття минулого життя та історію української нації. Та було природнім його падіння на терен суб'єктивізму. Не буде помилкою твердження, що завдяки численним своїм роботам, широкому горизонту пояснення подій, пошуку можливостей висвітлення найтемніших кутків з подій минулого, що хвилювали український люд, Грушевський підтвердив свій титул історика, що вийшов поза межі свого народу" [5, с. 179, 180].

Перебільшенням, на нашу думку, а можливо й українофільським рудиментом є надмірна прив'язка народницької парадигми, сповідуваної Грушевським-істориком, до тези про історичну бездержавність українського народу. Внаслідок трактування "народництва" історика виключно у камерно-національній площині він постає таким собі – сам із себе – народником. Натомість варто брати до уваги, що М. Грушевський як історик формувався на тлі сильної у Росії традиції соціально-економічних досліджень (П. Виноградов, М Ковалевський, М. Карєєв, І. Лучицький та ін.). Її представники були схильні до економіко-статистичних, а відтак і до історичних узагальнень у дусі соціології. Поряд із політично-династичною історією ретельніше досліджувалися глибинні й тривалі у часі процеси соціально-економічного та соціокультурного життя у Європі. Можливості соціально-економічного бачення історії жваво обговорювали Д. Багалій, П. Ардашев, В. Бузескул [4; 8]. У Київському університеті соціально-економічний напрям апробувався на західноєвропейській (І. Лучицький) та російській (М. Довнар-Запольський) історичній тематиці.

Діяльність М. Грушевського у науці виходить за межі власне його історичного фаху. Учений володів надпредметною рефлексією у галузі гуманітарних наук, мав видатні організаційні здібності, що яскраво виявилися у головній справі, якій він був вірний усе життя – фундації української науки. У діяльність української інтелігенції і передусім учених М. Грушевський вносив дефіцитні для цих категорій елементи організаційності й організованості. Користуючись однією з періодизацій історії європейської науки, згідно з якою в ній виокремлюють *героїчний* (XVI–XVII ст.), *академічний* (XVIII–XII) і *масово-бюрократичний* (XX ст.) періоди, не буде перебільшенням твердити, що український науковий рух межі XIX–XX ст. мав завдяки невпинній діяльності М. Грушевському ознаки всіх зазначених історичних періодів. Учений, безумовно, прискорив український науковий рух й одночасно спресував його окремі періоди. Підтвердженням цьому є чисельні свідчення сучасників. "Грушевський – незвично велика індивідуальність на бідному на індивідуальності українському ґрунті. Це відчував кожний, тим пояснюється той великий авторитет, яким користувався Грушевський на полі науки і в справах української культури" [7, с. 481].

Завдяки М. Грушевському український науковий рух одержав вагомий організаційний ресурс, галузево-дисциплінарну розмаїтість, вийшов за межі етнографічно трактованого українознавства, оскільки в обох наукових товариствах діяли секції і наукові комісії з природничих галузей знання. Наукові секції НТШ й УНТ були організовані і діяли разом із комісіями в алгоритмі сучасних академічних науково-дослідних інститутів.

З огляду викладеного, на нашу думку, важливим завданням подальших студій у галузі грушевськознавства є осмислення діяльності вченого у термінах соціології науки, наукознавства, психології наукової творчості, що дасть можливість ширше відтворити той резонанс, який він мав у науковому світі за життя

1. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський як особа і особистість // Грушевський Михайло. Листи до Кирила Студинського (1894–1932). – Л.; Нью-Йорк. – 1998. 2. Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк, 2006. – Т. 3. 3. Михайло Грушевський. – К., 1998. 4. *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт "русской исторической школы". – Казань, 2000. 5. *Піддубний І.* Про видатні особистості Буковини та України // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : Зб. наук. наук. ст. – Чернівці, 2000. 6. *Романів О.* Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Мат. конф., присвяч. 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. – Львів, 14 травня 1997. – Л., 2001. 7. *Сімович В.* Велика індивідуальність / Праці : У 2 т. – Чернівці, 2005. – Т. 2. 8. *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). – К., 2005. 9. *Томашівський С.* Під колесами історії. – Берлін, 1922. 10. *Франко І.* Лист до Б. Грінченка // Зібр. тв. : У 50 т. – К., 1986. – Т. 50. 11. Хроніка Українського наукового товариства за 1913 рік // Україна. – 1914. – Кн. 2.

Надійшла до редколегії 16.01.06

Т. Кавун, асп.

СУЧАСНИЙ ЕТАП ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УСРР

Розкрито сучасний етап історіографії політики національних меншин в УСРР. Висвітлено умови, у яких проходило дослідження даного періоду та подано коротку характеристику праць авторів, які з'являлися на сучасному етапі дослідження.

This article is about the modern stage to historiography of the politics of korenizatsiya of the national minorities in Ukrainian SSR. The author shows the conditions, in which passed study of this period and gives short feature of the research works of the authors, which appeared on modem stage of the study.

Сучасний етап в історії вітчизняної історичної науки пов'язаний з тими кардинальними змінами, що відбулися на початку 1990-х рр. Після розпаду СРСР й утворення незалежної Української держави вчені отримали можливість для об'єктивного відтворення історії.

Припинився, здійснюваний раніше радянською владою, процес уніфікації історичної науки. Вона позбавилася догматизму, некомпетентного втручання адміністративно-командної системи, звільнилася від виконання функцій коментування, пропаганди й "обґрунтування" прийнятих радянсько-комуністичною владою рішень, покінчила з внутрішньою замкнутістю і стала на шлях свого відродження, дійсного, а не декларованого, як було до цього, розвитку. Усе це зумовило розкутість історичної думки і наукове переосмислення попередніх історичних знань. У суспільстві і в історичній науці назріла необхідність відмовитися від звичних поглядів "стосовно різних українських епох, їхніх тематичних і концептуальних парадигм, філософських і ідеологічних понять, цілей параметрів, стратегій і притаманних ним міфів [78, с. 124]. У зв'язку із цим розпочався інтенсивний процес переосмислення історії 1920–1930-х рр. у контексті перебування тогочасної України в системі економічних, політичних і культурних відносин тоталітарного суспільства.

© Т. Кавун, 2007

Отже, в умовах незалежності України історики відійшли від панівних у радянській історичній науці концепцій і традицій у висвітленні історичного минулого України радянської доби, припинили пошук гуманно-демократичної соціалістичної альтернативи сталінізму, що було характерно для періоду горбачовської перебудови. Вони поверталися до істини як наукового орієнтиру і мети історичного пізнання. Підтвердженням цього стали статті українських науковців В. Смолія, С. Кульчицького, О. Реєнта та інших, у яких вони ділилися своїми роздумами щодо долі історичної науки в Україні і суспільного статусу істориків [43; 73; 80].

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки радикально змінилася методологія історичного пошуку. Автори прагнуть пояснити радянське минуле, включаючи 1920–1930-ті рр., не на основі відданості комуністичній доктрині, а, виходячи із самих історичних реалій. Дослідники переконані, що в історіографії радянського суспільства необхідно використовувати діалог та позитивні знання, нагромаджені в межах кожного із наукових напрямів, кожної концепції. По суті, науковці ідуть шляхом синтезу методологічних підходів у дослідженні суперечливих і складних суспільних явищ радянської доби, включаючи і питання коренізації національних меншин.

Розвитку сучасної вітчизняної історіографії сприяють: небачений у радянські часи широкий доступ істориків до архівів, ліквідація різних спецсховищ, нові можливості у використанні найрізноманітніших документів, включаючи матеріали органів безпеки і слідства, без яких, як відомо, сьогодні неможливо відтворити повну й об'єктивну картину як політичної, соціально-економічної так і культурно-освітньої історії України 1920–1930-х рр. Цілу низку документів, присвячених національним відносинам, які довгий час зберігалися в архіві СБУ і не були відомі дослідникам, опублікували Ю. Шаповал, В. Пристайко і В. Золотарьов у книзі "ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи" [87]. Ці матеріали розкривають ставлення Сталіна до коренізації, українського сепаратизму, розвитку національної культури тощо. Документи, уміщені у книзі, показують форми і методи боротьби з "націоналізмом" та антисоюзними настроями. Введення до наукового обігу нових документів і матеріалів, які без прикрас показують реальності політики коренізації національних меншин в УСРР у 1920–1930-ті рр., значно прискорює переосмислення усталених раніше уявлень, дає можливість розкрити всю суперечливість процесу утворення СРСР, настрої інтелігенції, селян, робітників України щодо взаємовідносин із "центром" та "економічної співпраці" з ним.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки процес переосмислення минулого, включаючи історію України 1920–1930-х рр., у значній мірі каталізується публікацією в українських виданнях досліджень зарубіжних істориків, а також активною співпрацею українських дослідників зі своїми колегами за кордоном. Воно проявляється у найрізноманітніших формах: спільних конференціях і симпозіумах, виданнях, розробках окремих проблем тощо. Публікація в Україні зарубіжних досліджень сприятливо позначається на розвитку української історичної науки. Вона дає змогу оперативно познайомитися з оригінальними поглядами на українське минуле, веде до інтеграції наукового пошуку.

Позитивно позначилося на переосмисленні історії УСРР 1920–1930-х рр., у тому числі і політики коренізації національних меншин, звернення на початку 1990-х рр. вітчизняних істориків, суспільствознавців до вивчення феномена радянського тоталітаризму, визначення умов його виникнення, суті, еволюції, характерних рис і згубних наслідків в усіх сферах життя суспільства, включаючи національні відносини, сферу культури [1; 46]. Значний внесок у розробку цього питання зробили В. Даниленко, С. Кульчицький, Ю. Шаповал та ін. На основі широкого конкретно-історичного матеріалу вони висвітлили різні аспекти прояву тоталітаризму в Україні 1920–1930-х рр., здійснили певний вплив на наукове розуміння тоталітаризму в Україні, усвідомлення сталінщини через українську соціально-економічну і політичну дійсність. Розглядаючи тоталітаризм у "національному українському розрізі", автори доходять слушних висновків й узагальнень про те, що в Україні відбилися практично всі загальновідомі риси сталінізму. А в умовах створеної ним же самим централізації та унітарності сталінізм неминуче набирав загальних для всієї країни особливостей і рис, властивих, звісно, кожному його варіантові на "регіональному рівні". З'ясовуючи суть, еволюцію, конкретну практику і наслідки сталінського тоталітаризму в Україні , вітчизняні вчені опираються на позитивні здобутки зарубіжних дослідників, які розпочали вивчення явищ тоталітаризму, включаючи і його радянський різновид, значно раніше.

Історіографічні дослідження, які так чи інакше примикають до обраної теми і певним чином позначилися на її розробці, досить різноманітні за своєю тематикою і змістом. Першу групу становлять сучасні узагальнюючі історіографічні видання з історії України та історіографічні праці, які розкривають стан вивчення української історії 1920–1930-х рр. Насамперед, варто назвати перший із часів проголошення незалежності України навчальний посібник з історіографії історії України, авторами якого є В. Коцур та А. Коцур [35]. У ньому висвітлено місце і роль історичної науки в тоталітарному суспільстві, особливості її функціонування в часи сталінізму.

Вдала спроба сучасного узагальнення історіографічного процесу зроблена в посібнику Я. Калакури [30]. З урахуванням досягнутого в роки "перебудови" історики України В. Коцур, С. Водотика та інші продовжують досліджувати негативний вплив культу особи Сталіна й усієї системи сталінізму на формування історичних знань у республіці, переосмислюють процес становлення та діяльності академічних установ історичного профілю 1920-х рр. [13; 36]. Сучасними оцінками в підведенні підсумків і новими підходами до визначення перспектив історичної науки в Україні позначені матеріали Всеукраїнської наукової конференції, що відбулася в Харкові у листопаді 1995 р. [29]. Ці та інші узагальнюючі історіографічні праці дають своєрідні орієнтири історикам та історіографам і покликані здійснити зважену і неупереджену оцінку нагромаджених знань з різних питань історії України, включаючи і розробку історії УСРР у 1920–1930-ті рр.

Другу групу історіографічних розвідок, які примикають до обраної теми, становлять праці, присвячені дослідженню діяльності вітчизняних наукових етнографічних установ у 1920-ті рр., розвитку української етнології та історіографії національних меншин в Україні, історіографії українізації та українського національного відродження 1920-х рр. Насамперед, це розвідки О. Антипова, В. Борисенко, І. Ващенко, Н. Зіневич, В. Міхеєва, М. Парахіної, О. Рафальського, Г. Скрипник, О. Юркової та ін. [2; 8; 11; 12; 26; 53; 69; 72; 79; 89]. Аналіз зазначених праць дозволяє виділити такі особливості. По-перше, у них розглядаються досягнення етнологічної науки в широкому історичному і тематичному контексті.

По-друге, історіографія національних меншин України охоплює всі сфери життя та діяльності впродовж багатьох десятків років, тому питання коренізації національних меншин УСРР 1920-х – початку 1930-х рр. в зазначених виданнях є лише предметом побіжного аналізу. Зокрема, у монографії О. Рафальського проаналізовано й

узагальнено процес нагромадження історичних знань про національні меншини України у XX ст. [72].

До третьої групи історіографічних праць, пов'язаних з обраною темою, належать ті чи інші розвідки, у яких проаналізовано стан вивчення національних меншин у радянській Україні у 1920–1930-ті рр., здійснення політики українізації.

В умовах незалежності України підготовлено низку статей, монографічних досліджень, захищено чимало докторських і близько 40 кандидатських дисертацій, присвячених різним аспектам історії національних меншин, включаючи 1920–1930-ті рр. У них містяться відповідні історіографічні огляди. Однак, по-перше, вони обмежені за обсягом і не дають глибокої і повноцінної історіографічної картини здійснення політики коренізації національних меншин в УСРР та її наслідків у 1920–1930-ті рр. По-друге, так як більшість робіт присвячено окремим національним меншинам, зокрема полякам, німцям, болгарам, євреям, грекам, молдаванам, угорцям, то й історіографічні огляди включають лише літературу з історії цих національних груп [10; 22; 31; 41; 49; 51]. Разом з тим з'явилися і перші історіографічні праці, які підсумовують стан вивчення окремих національних меншин. Зокрема, дисертаційна робота І. Ващенка висвітлює стан вивчення історії польської національної меншини УСРР 1920–1930-х рр. [10]. У ній розкрито еволюцію історіографії суспільно-політичного та культурно-освітнього розвитку поляків УСРР 1920–1930-х рр., з'ясовано основні етапи, тенденції і напрями дослідження цього питання, показано стан вивчення в історичній літературі феномена "радянської Мархлевщини", обставин виникнення згаданого національного району на гребені політики коренізації і причини його ліквідації, систематизовано історіографічний доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників з питань періодизації й перебігу політичних репресій проти польської національної меншини УСРР міжвоєнної доби, обґрунтовано практичні рекомендації щодо напрямів подальших досліджень історії поляків радянської України 1920–1930-х рр. А в дисертаційному дослідженні Н. Зінкевич [26] визначаються закономірності розвитку історіографії циганського етносу в контексті різних галузей науки та появи сучасних міждисциплінарних студій, здійснюється аналіз специфіки джерельної бази циганознавства в Україні, розглядається український фольклор як джерело вивчення українсько-циганських міжетнічних взаємин, розкриваються в історіографічному аспекті основні етнічні соціально-політичні та культурні (у т. ч. мовні) тенденції, проблеми самоідентифікації циганської національної меншини в Україні, процеси етнічної маргіналізації...

По-третє, основну увагу в зазначених дослідженнях приділено висвітленню історіографії освіти національних меншин [4; 5; 50; 61; 62; 66; 82; 83], а нагромадження знань з інших аспектів політики коренізації узагальнено значно менше.

По-четверте, у роботах з історіографії українізації аналізується той масив літератури, яка висвітлює суперечливий процес самої українізації [6; 9], а публікації, що торкаються становища національних меншин УСРР в умовах політики коренізації залучаються авторами лише частково.

Разом з тим історіографічні розвідки створюють необхідні передумови для підготовки узагальнюючої історіографічної праці з історії коренізації національних меншин.

Усю літературу з історії коренізації національних меншин в УСРР, що вийшла за роки незалежності України, умовно можна поділити на декілька груп.

Першу групу становлять праці, присвячені історії України в цілому та історії УСРР в 1920–1930-ті рр. Сюди належить і велика кількість підручників для вищої школи, що вийшли в Україні [7; 27; 28; 59 та ін.], а також одинадцятий том [44] п'ятнадцятитомного видання з історії України, підготовлений С. Кульчицьким і виданий інститутом історії України НАН України в серії "Україна крізь віки". У відповідних розділах зазначених видань здійснено спроби подати загальну картину запровадження та реалізації політики коренізації. Водночас узагальнюючий характер цих праць не передбачає детальної розробки всіх проблем й аспектів політики коренізації, що є цілком прийнятним і зрозумілим.

До другої групи належать загальні праці, присвячені етнонаціональним відносинам, праці з історії національних меншин в Україні в цілому або окремих національних меншин [3; 23; 24; 25; 40; 47; 54]. У зазначених працях проблеми національних меншин розглядаються впродовж великих історичних періодів. Дослідники, як правило, звертаються до широкого спектра політичних, правових, соціально-економічних і культурно-освітніх питань. Щодо політики коренізації, то цей аспект лише побіжно присутній у частині досліджень такого характеру. Так, наприклад, монографія "Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект" [54] розкриває характерні особливості політико-правового статусу різних етносів, законодавчої і нормативної бази, яка стосувалася національних меншин, простежує основні тенденції розвитку національних меншин у всіх сферах їх життєдіяльності протягом століття на території України .

Третю групу складають праці, присвячені національним меншинам у 1920–1930-ті рр., коли здійснювалася сама політика коренізації. За тематичною спрямованістю вони поділяються на дослідження, присвячені вивченню історії всіх (як загалом в УСРР, так і в окремих регіонах) або окремих національних меншин, а також роботи, у яких аналізуються лише ті чи інші аспекти їх життєдіяльності: освіта (шкільна, середня, вища), створення національних органів влади (сільрад), національних закладів культури тощо.

Першочергову увагу істориків привертають, як правило, найчисельніші національні меншини, зокрема, польська, німецька, болгарська, єврейська, грецька та ін.

Дослідженню історії в 1920–1930-ті рр. та здійсненню політики коренізації щодо поляків в УСРР присвячено цілу низку праць вітчизняних істориків. Так, тернопільський учений Г. Сторонський досліджує проблему створення та функціонування польських сільрад в УРСР 1920–1930-х рр., історію району ім. Ю. Мархлевського, репресії проти поляків у 1930-ті рр. тощо [81]. Аналогічні проблеми порушуються у публікаціях А. Кондрацького, фрагментарно – у розвідках Б. Чирка [34; 84; 85]. Історик-полоніст Т. Зарецька (Єременко), старший науковий співробітник Інституту історії України, практично синхронно зі своїми колегами продовжує досліджувати польську національну меншину України, зосереджуючи увагу на міжвоєнних 1920–1930-х рр. [18; 19; 20; 21]. Польська людність УРСР міжвоєнної доби була об'єктом вивчення у кандидатських дисертаціях О. Кала кури (1995) [31], І. Балуби (1997) [4], Л. Місінкевича (2000) [52].

Історія польської національної меншини українських земель XIX–XX ст., у тому числі й поляків УСРР міжвоєнної доби, упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. неодноразово розглядалася на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

До 80-річчя відомого історика-полоніста проф. П. Калениченка (1923–1983) Інститутом історії України було опубліковано збірник "Україна – Польща: історія і сучасність" (2003), у якому вміщено низку публікацій з різних аспектів суспільно-політичного та культурно-освітнього життя польської людності УСРР міжвоєнної доби [15; 74].

Л. Потапова у своїй статті досліджує процес утворення польських національних освітніх закладів в УСРР, їх діяльність в умовах здійснення політики коренізації по відношенню до польської національної меншини. Відзначаючи певні здобутки у цьому напрямі, авторка висвітлює і процес згортання політики коренізації, показує "чистки" польських освітніх закладів, установ культури, закриття національних шкіл, технікумів, ліквідацію інститутів, польських сільських рад [71].

Значно вужчу тему польської системи освіти, зокрема, створення польських шкіл та їх діяльність у м. Житомирі, на Поділлі досліджують Н. Сейко [76; 77] та О. Савчук [75]. Звертаючи увагу на педагогічні етносоціальні засади розвитку польського шкільництва, вони розкривають репресії 20–30-х рр. XX ст. по відношенню до вчителів польських шкіл, показують суперечливі процеси у польській шкільній освіті, неоднозначне ставлення партійно-державних органів до поляків-освітян. Прагнення сталінського керівництва згорнути політику коренізації, як зазначають автори, вилилося в репресивні заходи, до яких вдалася влада, особливо щодо польського населення і його інтелектуальної еліти – учительства.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки значно активніше досліджується історія коренізації німецької національної меншини в УСРР.

У 1990 р. І. Кулинич опублікував статтю, присвячену німецьким колоніям, у якій побіжно торкнувся питань, пов'язаних з розвитком освіти. І хоча хронологічно стаття охоплює кінець XVIII ст. – 1917 р., вона фактично засвідчила про відновлення інтересу українських дослідників до німецької проблематики [42]. Уже в 1994 р. Е. Зебольд-Пліська опублікувала статтю, присвячену німецьким колоніям у Причорномор'ї та Одесі [24], і продовжила вивчення цієї проблематики у своїй монографічній роботі [25]. Вона одна з перших у вітчизняній історіографії звернула увагу на проблему функціонування товариств для розвитку системи освіти у німців. С. Кащенко звернувся до дослідження системи освіти і релігійної віри німецького населення Криму наприкінці XIX – на початку XX ст. [32]. Німецьким колоніям у Криму присвятив у 1995 р. свою розвідку Л. Дейнеко [16], а К. Лях у дисертаційному дослідженні зупинився на взаємодії культури німецькомовних колоністів півдня України з культурами інших етнічних груп у XIX – на початку XX ст. [48]. І. Кулинич та Н. Кривець підготували монографію з історії німецьких колоній в Україні [40]. У цій роботі, на відміну від попередніх, частково розглядаються питання коренізації німців, поряд з багатьма іншими проблемами висвітлюється становище німецької школи. Автори вперше ввели до наукового обігу значний пласт раніше невідомих матеріалів стосовно стану німецької освіти у 20–30-ті рр. XX ст. Н. Кривець висвітила проблему діяльності державних органів серед німецького населення та питання національно-культурного життя німецької національної меншини у своїх наступних статтях [37; 38]. Р. Попович та Т. Троцюк зосередили свою увагу на висвітленні питання організації навчального процесу в німецьких школах на Волині в першій половині XX ст. [70].

Питанню коренізації греків та німців Донбасу присвячено статтю Л. Лихачової та К. Браги [45]. В. Нестеренко висвітлює процес політики коренізації німців Шепетівської округи. Він розповідає про масове виникнення німецьких рад, утворення національних районів, розвиток німецьких культосвітніх закладів. Не обійшов автор і питання адміністративного тиску радянського уряду на місцеве населення, соціальних чисток національних рад, репресивних заходів, закриття німецьких шкіл тощо [57]. На трагічну долю німецьких навчальних закладів в умовах згортання коренізації акцентували увагу у своїй монографії Б. Євтух і Б. Чирко [86]. Відомості з історії німецької школи зустрічаються також у роботах Л. Якубової [90]. Заслуговують на увагу праці С. Очеретянко [65; 66]. У своїй кандидатській дисертації вона вперше здійснила спробу комплексного дослідження розвитку німецької школи на Півдні України у 1920–1930-ті рр. Однак у дисертації, на жаль, відсутній матеріал щодо німецької школи Кримської АРСР. Водночас С. Очеретянко висвітлює проблему згортання німецької національної освіти, репресії серед освітян-німців [65]. У значно ширших хронологічних межах, з кінця XVIII ст. і до 1938 р., висвітлює систему освіти німців Півдня України І. Задерейчук [23]. Він розглянув зміни в системі німецької освіти на Півдні України в зазначений час, узагальнив процес виникнення й етапи розвитку та діяльності німецьких педучилищ, дав характеристику діяльності жіночих навчальних закладів, дослідив процес становлення й розвитку професійних навчальних закладів. Цілком зрозуміло, що в його дослідженні, яке охоплює майже сто п'ятдесят років, стану німецької освіти в умовах здійснення та згортання політики коренізації відведено незначне місце. Крім С. Очеретянко, І. Задерейчук, історію німецьких шкіл Півдня України частково досліджують у контексті тем дисертаційних робіт І. Миронова, В. Борисов [9; 51].

Таким чином, дослідники приділили певну увагу німецькій освіті, але на сьогоднішній день в історіографії ще не проведено комплексного узагальнюючого дослідження, присвяченого німецькій системі освіти в умовах коренізації.

Питання національно-культурного розвитку болгарської національної меншини у 1920-ті, 1930-ті рр. розкриваються у дисертації Н. Мельник [50]. Значною мірою здійсненню процесу коренізації болгарської національної меншини присвячені наукові розвідки В. Павленка [67; 68]. Автор висвітлює проблеми створення і функціонування національних районів, національних сільських рад і райвиконкомів та їх комплектацію національними кадрами, організацію судових органів влади, переведення всіх шкіл, інститутів, технікумів у компактному місці проживання болгар на болгарську мову навчання. Разом з тим автор показує дійсні наміри радянсько-партійного керівництва, які переслідувала політика коренізації. Проголошуючи гасло зближення націй, радянська влада у 1930-ті рр. почала русифікувати населення України, у тому числі і болгар, знищувати національні культури, а культурну самобутність болгар було зведено до кількох показових фольклорних ансамблів.

Увагу В. Орлянського, Н. Кротіка, В. Несторенка, В. Нікольского, О. Сучкова, М. Шестопала та інших привернула історія єврейської національної меншини у 1920–1930-ті рр. [39; 56; 58; 62; 63; 64; 88]. У своїх дослідженнях автори висвітили проблеми створення єврейських національних рад, єврейських національних шкіл, єврейської видавничої діяльності, культурного життя єврейського населення загалом у різних регіонах Української СРР. Так, дисертаційна робота О. Сучкової присвячена євреям Донбасу [82]. У ній з'ясовано особливості політики радянської влади щодо національних меншин у міжвоєнний період, проведено аналіз динаміки чисельності єврейського населення в регіоні, його розміщення, досліджено проблеми взаємовідносин євреїв з іншими національними групами та форми прояву антисемітизму, визначено масштаби та спрямованість репресивних дій щодо єврейського населення в регіоні, проаналізовано процеси культурного та релігійного життя євреїв краю. В. Доценко у своїй дисертаційній роботі [17] звернулася до питання єврейського громадсько-

го землеоблаштування в УСРР у 20–30-ті рр. XX ст., яке здійснювалося в місцях проживання єврейської національної меншини. У роботі йдеться про передумови, історичні обставини створення товариства із землеоблаштування єврейських трудящих, його етносоціальну базу, еволюцією партійно-державної політики щодо товариства у сфері соціально-економічної, переселенської і культурно-освітньої допомоги єврейству України.

Політика коренізації торкнулася і татарського населення. За досить невеликий проміжок часу були зроблені значні кроки у його духовному відродженні та активному національно-культурному будівництві. Саме про це йдеться у статті В. Яремчука та В. Безверхого [91], дисертаційній роботі Г. Кондратюка [33], деяких інших публікаціях. Хоча в цілому питання коренізації татар досліджено значно менше порівняно з іншими етнічними меншинами. Певною мірою це стосується і грецької національної меншини [55; 60].

Отже, незважаючи на досить значну кількість праць, присвячених історії національних меншин в Україні, поки що відсутня узагальнююча робота, яка б розкривала процес коренізації національних меншин в УСРР в 1920–1930-х роках.

У працях, опублікованих у роки незалежності України, найбільша увага зосереджена на висвітленні питань освіти національних меншин в умовах коренізації. Дослідники продовжують активно розробляти цей важливий аспект політики коренізації. Разом з тим поки що відсутня узагальнююча праця з питань освіти всіх національних меншин, створення якої потребує продовження дослідження освітянської справи окремих національних меншин у 1920–1930-ті рр. У наукових розвідках розглядається вплив сталінських репресій на культурні процеси національних меншин. Однак недостатньо розкрита тема опору сталінізму, який чинили представники всіх національних меншин, насамперед інтелігенція.

1. *Автушенко І.Б.* Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті роки XX ст..).: Дис… канд. іст. наук. – К., 2001. 2. *Антипова О.* Репресії проти поляків УРСР у 1930-х рр. в сучасній українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць : У 2 ч. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Ч. 2. – Вип. 13. 3. *Архипов В.І.* Еволюція державної політики щодо національних меншин в Україні.: Дис… канд. політ. наук. – К., 1994. 4. *Балуба І.А.* Польська національна меншина України в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1997. 5. *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр. : Дис… канд. іст. наук. – Х., 1998. 6. *Богінська І.В.* Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті рр..) : Дис…канд…іст. наук. – Донецьк, 2000. 7. *Бойко О.* Історія України XX століття. – Ніжин, 1994. 8. *Борисенко В.К.* Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. 9. *Борисов В.Л.* Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр. : Дис… канд.. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. 10. *Ващенко І.В* Історіографія історії польської національної меншини УСРР 1920–1930-х років : Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2006. 11. *Ващенко І.В.* Національне відродження 20-х років в Україні в історичній літературі кінця 50-х – середини 80-х рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць молодих вчених. – Х., 1998. 12. *Ващенко І.В.* Українське національне відродження 1920-х рр.: спроба переосмислення радянською історіографією середини 80-х початку 90-х років XX ст. // Зб. наук. праць. ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія. – Х., 1999. – Вип. 3. 13. *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998. 14. *Войналович О.* Засади державної політики щодо розвитку шкільної освіти національних меншин в Україні у 20-их першій половині 30-х рр.: історія, досвід, проблеми // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 9. 15. *Войналович О.* Польська школа в контексті реалізації програми розвитку національної освіти в Україні у 20-х – 30-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць : У 2 ч. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Ч. 2. – Вип. 13. 16. *Дейнеко Л.И.* Немецкие колонии в Крыму // Сквозь века. – 1995. – Вып. 1. 17. *Доценко В.О.* Єврейське громадське земле облаштування в Україні (20-ті – 30-ті рр. XX століття) : Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005. 18. *Єременко Т.І., Чирко Б.В., Калакура О.Я.* Поляки в Україні // Віче. – 1993. – № 2 (11). 19. *Єременко Т.І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 4. 20. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. – К., 1994. 21. *Єременко Т.І.* Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. 22. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки XX ст.: Суспільно-політичний та культурний розвиток : Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – Чернівці, 2006. 23. *Задерейчук І.П.* Розвиток системи освіти німців на Півдні України 1789–1938 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2005. 24. *Зебольд-Плесская Э.Г.* Из истории образования немецких колоний в Причерноморье и Одессе XIX–XX вв. // Наша школа. – 1994. – № 2. – С. 35–40. 25. *Зебольд-Плесская Э.Г.* Одесские немцы 1803–1920. – О., 1999. 26. *Зіневич Н.О.* Циганський етнос в Україні (історіографія і джерела) : Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005. 27. Історія України: нове бачення : У 2 т. – К., 1996. – Т. 2. 28. Історія України / Авт. кол. Ю.Д. Зайцев, В.К. Баран, Я.Й. Грицак та ін. – Л., 1996. 29. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : Мат. Всеукр. наук. конф., Харків, 15–17 листопада 1995 року. – Х., 1995. 30. *Калакура Я.С.* Українська історіографія : Курс лекцій. – К., 2004. 31. *Калакура Я.С.* Українська полонія в 1917–1939 рр. : Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1995. 32. *Кащенко С.Г.* Система образования и религиозного верования немецкого населения Крыма (конец XIX – начало XX века) // Известия крымского республиканского краеведческого музея. – 1994. – № 5. 33. *Кондратюк Г.М.* Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30 роках XX століття : Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 2005. 34. *Кондрацький А.А.* Поляки на Україні в X–XIX ст. // УІЖ. – 1991. – № 12. 35. *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України : Курс лекцій. – Чернівці, 1999. 36. *Коцур В.П.* Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки: (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.: історіографія). – К., 1998. 37. *Кривець Н.В.* Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20–30-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 4. 38. *Кривець Н.В.* Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. 39. *Кротік Н.В.* Будівництво єврейської національної школи на Поділлі у 20-х – 30-х рр. XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 7. 40. *Кулинич І.М., Кривець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. 41. *Кулинич І.М.* Німецькі колонії в Україні: історіографія, основні джерела // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. 42. *Кулинич І.М.* Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УІЖ. – 1990. – № 9. 43. *Кульчицький С.В.* Історія і час. Роздуми історика // УІЖ. – 1992. – № 4. 44. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. 45. *Лихачова Л.Б., Брага К.М.* Коренізація греків та німців Донбасу у 1920–30-х рр. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1997. – Вип. 7. 46. *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996. 47. *Луцишин Г.І.* Національні меншини у політичному житті України : Дис… канд. іст. наук. – Л., 2002. 48. *Лях К.С.* Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. 49. *Мартинчук І.І.* Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-ті – поч. 30-х рр. XX ст.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. 50. *Мельник Н.І.* Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. XX ст. : Дис… канд. іст. наук. – К., 2000. 51. *Міронова І.С.* Культура національних меншин Півдня України в 20–30-ті роки XX ст. : Дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. 52. *Місінкевич Л.Л.* Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. XX ст. – К., 1999. 53. *Міхеєва В.В.* Болгари Південної України і Молдови в історико-етнографічній літературі кін. XVIII–XX ст. : Дис… канд. іст. наук. – Х., 1997. 54. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. 55. *Наседкина Л.Д.* Социально-политическая, экономическая и культурная жизнь греческого населения Украины 20 – нач. 30-х гг. – Дис. ...канд. ист. наук. 070002. – К., 1993. 56. *Нестеренко В.А.* Єврейські національні ради Проскурівського округу в 20–30-роки // Мат. наук.-практ. конф. Меджибіж: 850 років історії. – 1995. 57. *Нестеренко В.А.* Німці Шепетівської округи (20–30-ті роки XX ст.) // Хмельниччина: роки становлення та поступу 1937–1999. – Хм., 1997. 58. *Нікольський В.М., Сучкова О.Ю.* Єврейське населення Донецької губернії 1920-х рр.: статистико-соціологічне дослідження // Історичні і політологічні дослідження. – К., 1999. – № 1–2. 59. Новітня історія України (1900–2000). – К., 2000. 60. *Обидьонова О.В.* Культурне відродження греків Приазов'я в 20–30-ті рр. XX ст. // Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. 61. *Обидьонова О.В.* Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки XX ст. : Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. 62. *Орлянський В.С.* Євреї України в 20–30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. 63. *Орлянський В.С.* Єврейська видавнича діяльність в Україні в 1920–1930-ті роки // Бористен. – 2000. – № 1–2. 64. *Орлянський В.С.* Культурне життя євреїв Олександрівська (Запоріжжя) 1917–1929 рр. // Бористен. – 2001. – № 5. 65. *Очеретянко С.І.* Згортання німецької національної освіти в Україні та посилення репресій серед освітян в 30-х роках XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 8. 66. *Очеретянко С.І.* Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки XX ст.) : Дис. … канд. іст. наук. – Х., 2003. 67. *Павленко В.* Болгарська національна меншина в Україні (20–30-ті рр. XX ст.) // Українська діаспора. – К., 1993. – Ч. 4. 68. *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К., 1995. 69. *Парахіна М.Б.* Діяль-

ність етнологічних центрів Всеукраїнської Академії Наук у 1920-х – на початку 1930-х років : Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – К., 2003. 70. *Попович Р.Г.*, *Троцюк Т.П.* Організація навчального процесу в німецьких школах на Волині в першій половині XX століття // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1994. 71. *Потапова Л.В.* З історії польської національної школи в Україні у 20–30-х рр. XX ст. // Теоретичні питання освіти і виховання. – К., 1997. – № 5. 72. *Рафальський О.О.* Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. 73. *Реєнт О.П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. 74. *Рубльов О.* Шкіц до історії загибелі української "Полонії", 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні : Зб. наук. праць : У 2 ч. – К., 2003. – Ч. 1. – Вип. 13. 75. *Савчук О.В.* Учителі польських шкіл Поділля в лещатах репресій 20–30-х років XX ст. // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 7. 76. *Сейко Н.А.* Педагогічні та етносоціальні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905–1938 рр. : Дис… канд. пед. наук. – К., 1999. 77. *Сейко Н.А.* Польські школи м. Житомира у 20–30-х рр. XX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Житомир, 1994. 78. *Сидоренко О.* Пост колоніалізм і українська історіографія // Ґенеза. – 1998. – № 1–2. 79. *Скрипник Г.* Етнокультурне та державне відродження України і розгортання наукової діяльності установ УАН (20-ті роки XX століття) // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. 80. *Смолій В.А.* Українська історична наука на рубежі XXI століття // Освіта України. – 1997. – 4 лип. 81. *Сторонський Г.Й.* Польські національні сільради на Україні у 1920–1930-ті роки // Проблеми слов'янознавства. – Л., 1992. – Вип. 44. 82. *Сучкова О.Я.* Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) : Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. 83. *Черкаський А.В.* Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки : Автореф. дис… канд. іст. наук. – О., 1994. 84. *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. 85. *Чирко Б.В.* Національні меншини на Україні в 20–30-ті рр. // УІЖ. – 1990. – № 1. 86. *Чирко Б.В., Євтух Є.Б.* Німці в Україні (1920–1990-ті рр.). – К., 1994. 87. *Шаповал Ю.*, *Пристайко В.*, *Золотарьов В.* ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. 88. *Шестопал М.М.* Євреї на Україні: Історична довідка. – К., 2002. 89. *Юркова О.В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. 90. *Якубова Л.Д.* Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ. – 1998. – № 6. 91. *Яремчук В.Д.*, *Безверхий В.Б.* Татари в Україні // УІЖ. – 1994. – № 5.

Надійшла до редколегії 25.01.06

Я. Калакура, д-р іст. наук

СИНТЕЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПРАЦЯХ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Проаналізовано внесок М. Грушевського в науковий синтез української історії на засадах позитивізму та методології історичного синтезу, розглянуто синтетичний характер "Історії України-Руси" та інших праць ученого.

The article deals with M. Grushevsky's impact in scientific synthesis of Ukrainian history through positivism and methodology of the historical synthesis, the synthetic character of "The History of Ukraine-Russ" and other his works is studied.

В умовах відродження національних традицій української історичної науки та її дедалі ширшої інтеграції у світовий історіографічний простір зростає інтерес та актуальність осмислення теоретичних, історіософських та методологічних проблем історичних досліджень, серед яких ключове місце займає історичний синтез. Поняття *історичний синтез* використовується у двох аспектах: як дослідницький метод, якому передує історичний аналіз, і як історіософська течія та наукова школа. Відомо, що лідером класичної французької школи історичного синтезу, яка сформувалася на рубежі XIX–XX ст., а відтак стала засновником Міжнародного центру синтезу (1924), був видатний французький філософ та історик Анрі Берр (1863–1954). Його школа, у якій згуртувалися представники різних наук, започаткувала видання "Часопису історичного синтезу" (1900), а згодом розгорнула плідну співпрацю з не менш авторитетною школою "Анналів", поставивши благородну мету – створити з урахуванням позитивістської концепції факторів та використання методів інших наук синтез історії етнічного, економічного, соціального, політичного, культурного, психологічного життя народів світу.

Фундатором історичного синтезу в українській історіографії по праву вважають Михайла Грушевського – ученого європейського масштабу. Цей важливий та актуальний аспект його творчості замовчувала радянська історіографія, він ще й досі не дістав належного висвітлення, хоча ще на початку XX ст. Д. Багалій назвав "Історію України-Руси" "синтезом усього історичного процесу українського життя від найдавніших часів до початку XVII ст." [1]. На синтетичний виклад цілого українського історичного процесу вказував і Д. Дорошенко в "Огляді української історіографії" [11, с. 187]. Значно ширше питання історичного синтезу як методології видатного історика висвітлені у новітніх студіях Л. Винара, І. Гирича, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, О. Копиленка, В. Масненка, Л. Пирога, О. Пріцака, В. Смолія, П. Соханя та ін. [2; 3, с. 47–64; 12, с. 31–46; 14; 15; 18; 19; 20, с. VIII–XXXIX]. Крім Л. Винара та О. Пріцака, цієї проблеми частково торкався ряд інших істориків з української діаспори, зокрема М. Андрусяк, Л. Білас, І. Витанович, О. Домбровський, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, Я. Пеленський, А. Процик, Ф. Сисин та ін. Автор пропонованої статті прагнув з урахуванням надбань сучасного грушевськознавства та на основі праць самого М. Грушевського, насамперед "Історії України-Руси", продовжити власний дискурс [17] щодо внеску М. Грушевського у синтез української історії, акцентуючи увагу на його методологічних, предметних, хронологічних та територіальних вимірах у контексті опрацьованої вченим наукової схеми історії східного слов'янства. Ця проблема набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли деякі історики на замовлення певних внутрішніх, а ще більшою мірою зовнішніх політичних сил намагаються законсервувати в суспільній свідомості стереотипи імперської історіографії, шукають "наукове підґрунтя" для небезпечної ідеї регіоналізації України, ставлячи під загрозу її етнополітичну соборність, територіальну цілісність, а відтак і національну державність.

Спроби синтезувати джерельні свідчення, а відтак і знання про окремі періоди і явища історії України, про деякі її регіони робились в української історіографії ще задовго до М. Грушевського, зокрема у працях Д. Бантиша-Каменського, М. Марковича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Антоновича та інших, але їх дослідження не виходили за межі традиційної схеми російської історії, з якої механічно випадала окремішність і самобутність української історичного процесу. На розвиток методології синтезу й утвердження нової історіографічної ситуації помітно вплинули студії інших істориків Харківського, Київського, Одеського, а також Московського та Петербурзького університетів, діяльність Київської археографічної комісії, Товариства Нестора-Літописця, в атмосфері яких починалася дослідницька робота майбутнього вченого. Не випадково, що ще в Університеті св. Володимира у молодого М. Грушевського не без впливу Володимира Антоновича та його школи істориків-документалістів визріла ідея створення цілісної і системної історії українського народу, про що він згодом писав в автобіографії [10, с. 21–22]. Безпосередню реалізацію цього задуму молодий учений розгорнув у Львові і присвятив йому все своє творче життя.

Опинившись на теренах Австро-Угорщини, М. Грушевський поринув у плин активного наукового життя у Львові, де діяв досить потужний осередок польської історіографії, працювали відомі австрійські та німецькі

© Я. Калакура, 2007

історики. Він окрім викладацької роботи в університеті одразу долучився до діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка, згодом очолив його і всю археографічну та видавничу справу товариства, плідно співпрацюючи на ниві українознавства з І. Франком, В. Гнатюком, М. Павликом, Ю. Целевичем, О. Барвінським, Ю. Бачинським та ін., що ще більше утвердило його в намірах створити наукову історію українського народу. Будучи добре обізнаним з російською та українською історіографією, він водночас виявив велику зацікавленість новітніми історіософськими течіями в Західній Європі, досвідом створення національних історії Австрії, Великої Британії, Італії, Німеччини, Польщі, Чехії та інших країн, готуючись у такий спосіб до реалізації українського проекту. Уже у вступному викладі з давньої історії Русі у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. М. Грушевський вказав на необхідність розглядати українську історію на основі тяглості етногенезу і починати її не з IX ст., а з доісторичних часів, розглядати його не через зв'язок окремих періодів, а через їх єдність. Далі він наголосив, що висхідною точкою історії є народна маса, яка виступає як цілісність. Ця цілісність простежується в господарському, культурному, політичному, духовному й етнічному житті [5, с. 68–69, 73]. Іншими словами, молодий вчений впритул підійшов до розуміння методологічного значення історичного синтезу для створення фундаментальної історії України.

Велику роль у засвоєнні досвіду європейської історіографії, позитивістської соціології Еміля Дюркгайма та методології історичного синтезу відіграло перебування М. Грушевського в 1903 р. у Парижі, де він читав лекційний курс з історії України, а паралельно відвідав Лондон, Берлін та Лейпциг, зустрічався з багатьма інтелектуалами і читав наукові праці. Учений синтезував методологічні надбання класичної історіографії з новітніми історіософськими течіями рубежу XIX–XX ст., блискуче поєднав критичну науковість з документалізмом та оптимальними методиками історичного пізнання. Нагадаємо, що історик розгортав свою науково-дослідну працю в умовах, коли перед новими викликами XX ст. інтегрувалися кращі надбання чотирьох основних історіософських течій: позитивізму з його новими модифікаціями, неокантіанства, соціології та психології історії. Можна солідаризуватися з думкою Л. Зашкільняка про те, що для своєї методології М. Грушевський взяв від романтизму ідею народу, від позитивізму – увагу до джерела та еволюціонізм, від неокантіанства й етнопсихології – значення свідомісних чинників [16, с. 312]. З урахуванням цих надбань він продовжив створення багатотомної національної історії і підготував науково-популярний "Очерк истории украинского народа", який у 1904 р. побачив світ. У цій праці, у перероблених перших томах монументальної "Історії України-Руси", а згодом в "Ілюстрованій історії України" реалізовується методологія наукового синтезу знань про Україну й український народ. Пізніше цей підхід був підхоплений учнями М. Грушевського як у львівській, так і київській наукових школах, зокрема С. Томашівським, І. Крип'якевичем, В. Гарасимчуком, І. Джиджорою, М. Кордубою, І. Кревецьким, О. Терлецьким, М. Слабченком, О. Гермайзе, О. Оглоблиним та ін. Методологія історичного синтезу лягла в основу праць з історії України Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко та ін.

І все-таки, чи маємо достатньо підстав пов'язувати початок синтезу української історії з іменем М. Грушевського і який зміст вкладається в це явище з погляду його спадщини? Як уже зазначалося, українська історіографія ще до М. Грушевського мала чимало праць наукового характеру. Спроби викласти самобутність історії українського народу робили Д. Бантиш-Каменський, М. Маркович, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, відтак М. Драгоманов і В. Антонович, а ще пізніше – Д. Яворницький, О. Єфименко, Д. Багалій та ін. Однак майже всі дослідження до М. Грушевського носили здебільшого фрагментарний характер, були присвячені або важливим подіям і періодам (Литовсько-польські часи, Козаччина, Гетьманщина тощо), або окремим територіям (Лівобережжя, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Галичина, Закарпаття, Буковина), або окремим сферам суспільного життя (культура й етнографія, політичні, військові та релігійні аспекти). М. Грушевський взявся за грандіозне за масштабами завдання: не тільки критично проаналізувати всі тогочасні джерельні матеріали та розпорошені знання з української історії, але й інтегрувати їх і в такий спосіб істотно збагатити науку новим розумінням історичного процесу шляхом наукового синтезу, систематизації наявних знань, досягнення повноти і цілісності джерельної бази, комплексного застосування надбань новітньої історіософії і нових дослідницьких методів.

Необхідно загострити увагу, що М. Грушевський, як спадкоємець традицій наукової школи В. Антоновича, добре усвідомлював неможливість здійснити ґрунтовний синтез української історії без глибокого і всебічного аналізу надбань попередників і системного вивчення джерельної бази. Саме на такому підході ґрунтувався кожен з десяти томів "Історії України-Руси" і вся праця в цілому, підготовка і видання якої супроводжувалося колосальною історіографічною, джерелознавчою та археографічної роботою, опрацюванням найновіших західноєвропейських досліджень з історіософії, археології, мовознавства, антропології та соціології, публікацією не менш фундаментального дев'ятитомного дослідження "Жерела до історії України-Руси", перший том якого з передмовою М. Грушевського побачив світ у 1895 р. [9].

Усі тринадцять книг багатотомника "Історія України-Руси" побудовані за принципами системності, безперервності, наступності і самобутності українського історичного процесу, за хронологічно-проблемним та тематичним викладом матеріалу і складають синтезовану цілісність п'ятьох основних циклів української історії. Нагадаємо, перші три томи присвячені початкам людського життя на землях України, його еволюції впродовж епох палеоліту, неоліту, бронзи і заліза. Особливу увагу приділено ранньослов'янській добі, утворенню Київської, а відтак Галицько-Волинської держав, етногенезу українського народу. Його доля у складі Великого князівства Литовського та Королівства польського, нові явища в українській історії після Люблінської унії і утворення Речі Посполитої відображені в четвертому-шостому томах. Починаючи із сьомого та восьмого томів, які містять аналіз і синтез факторів, що призвели до перетворення козацтва у провідну силу українського народу, спричинили утворення Запорозької Січі і розгортання національно-визвольного руху, історик постає як соціолог. Для нього козаки – це новий соціальний чинник утвердження української нації. У третій частині восьмого та двох частинах дев'ятого томів М. Грушевський виклав свою концепцію Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Десятий том, який побачив світ уже після смерті історика, присвячений драматичним подіям 1657–1658 рр. Хоч через відомі причини М. Грушевському не вдалося завершити цю фундаментальну працю, підготовлену за стандартами європейської історичної науки, але його підходи до синтезу наступних періодів української історії чітко простежуються як в "Очерку истории украинского народа", так і в "Ілюстрованій історії України". Цілком очевидно, що "Історія України-Руси" стала першою класичною працею узагальнюючого

характеру, підготовленою не тільки на основі історичного синтезу джерельних свідчень і надбань української та зарубіжної історіографії, але й з позицій цілісності господарського, культурного, релігійного життя українського народу в межах його етнічної території від найдавніших часів до другої половини XVIII ст.

Щоб пересвідчитися як складно, суперечливо і водночас настирливо засвоював М. Грушевський методологію історичного синтезу, достатньо порівняти три видання першого тому і зіставити, скажімо, третє видання (1913) з першим та відомою працею Івана Франка "Причинки до історії України-Руси" [21]. Історик урахував багато зауваг критиків не тільки щодо розширення джерельної бази за рахунок свідчень античних і зарубіжних авторів, археологічних пам'яток, але й посилив аналітику та досить широко застосував методи порівняльної соціології. Тільки у цьому виданні вчений дав розгорнуте трактування самого поняття *нарід* стосовно українців, наголосивши, що українська людність відрізняється від своїх сусідів прикметами антропологічними (будовою тіла), психофізичними та культурними (вдача, особливості побуту, духовної і матеріальної культури). Психофізичні та культурні прикмети, на його думку, зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності... і роблять з неї живу національну індивідуальність н а р і д ..." [8, с. 6], тобто націю.

Видатний український історик Олександр Оглоблин, мабуть, каючись за свою участь у безпардонній антигрушевській кампанії початку 1930-х рр., уже перебуваючи в еміграції, писав, що М. Грушевський залишив велику і страшну для ворогів українства спадщину як найсильнішу зброю... "Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея України – **синтеза** нашої історії..." (*Підкреслено – Я.К.).* Глибоко вірячи, що в історичній перспективі "Історія України-Руси" завжди стоятиме поруч із Шевченковим Кобзарем [17, с. 63], О. Оглоблин виділив три головних лінії, за кожною з яких М. Грушевський синтезував українську історію в часовому вимірі. **По-перше**, це ідея українського народу, який зв'язує в одну цілісність усі історичні періоди, вікові традиції і зберігає інстинкт національної самоохорони. Народ, на його переконання, єдиний герой історії, творець і споживач культурних цінностей. Ідучи за гегелівською структурою пізнання, М. Грушевський аналізує історію українського народу через тріаду: теза – антитеза – синтез. Київська Русь для нього – це перше творіння українського народу, тобто теза, козацька доба – антитеза, а вже період національного відродження й Української революції – це синтез, або вершина етнонаціотворення. **По-друге,** це ідея землі, спільної етнічної території як найвагомішої підстави розвитку народу, його етногенезу. Ще у вступі до першого тому "Історії України-Руси" М. Грушевський наголошував, що в житті українського, як кожного іншого народу, зустрічаються дві великі творчі і діяльні сили – народність і територія. Взаємодія цих сил закладає фундамент історичного прогресу. **По-третє**, це ідея держави, влади, політичної організації суспільства [17, с. 58–61]. Ця третя ідея присутня вже у княжій добі української історії, але особливо рельєфно вона засвітилася у процесі дослідження історії козацько-гетьманської держави часів Богдана Хмельницького. Віддаючи пріоритет народу як мотору історичного процесу, учений наголошував, що держава не є пасивною, вона має віддзеркалювати його устремління і виконувати захисну та регулюючу функції в суспільстві. Таким способом М. Грушевський уперше в нашій історіографії органічно поєднав ці три ідеї в одне ціле, а саме в цілісну історію українського народу. Завдяки методології історичного синтезу й еволюційному розумінню історії, він піднявся на вершину народницького напряму, заклавши водночас цеглини у фундамент державницького напряму української історіографії.

Методологічною основою синтезу історії України-Руси стала опрацьована М. Грушевським упродовж 15 років (1888–1903) принципово нова схема українського історичного процесу в контексті європейської історії, яка ґрунтувалася на ключовому положенні про необхідність і раціональність вивчати історію кожного народу окремо, але у зв'язку з історією інших народів, з історією людства в цілому. Російська схема, яка базувалася на генеалогії московської династії, зазіхала на київську спадщину. Власне проти цього й виступив М. Грушевський, наголосивши, що Київська держава, її право, культура "були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської" [6, с. 77]. Водночас він застерігав від фрагментарного вивчення історії, підкреслюючи, що її не можна підміняти" хрестоматією уривків з історії людства" [7, с. 122]. До речі, М. Грушевський першим у нашій історіографії виклав українське бачення всесвітньої історії з позицій методології історичного синтезу. У 1918 р. було опубліковано його підручник "Всесвітня історія в короткім огляді" у шести частинах, який охоплював події від найдавніших часів до кінця XIX ст. [4]. Історик запропонував періодизацію, максимально наближену до української історії. На його думку, історичний шлях України невіддільний від історії Західної Європи, спільними були всі найважливіші культурні процеси, зокрема Ренесанс, Реформація, Просвітництво тощо. Однак включення Лівобережжя, а відтак і Правобережжя до складу Російської імперії значною мірою перервало ці зв'язки, призвело до ізоляції цієї частини України від Європи, але там залишалися Галичина, Закарпаття і Буковина, які перебували у вільніших і сприятливіших умовах для національно-культурного розвитку, продовжували живити українську націю цінностями європейської цивілізації і вірою у визволення.

Науковий синтез характерний і для інших праць М. Грушевського, зокрема для багатотомної "Історії української літератури". Її зміст значно ширший за чисто філологічне трактування літератури, оскільки розглядається в контексті історії всієї культури й охоплює духовні форми життя українського суспільства, діяльності його творчих сил, спрямованої на створення інтелектуальних та естетичних цінностей народу. Українська національна література, яка виросла з усної творчості народу і розвивалася насамперед його рідною мовою, постала як самобутня і неповторна частка європейського літературного процесу, тісно пов'язана зі світовими тенденціями збагачення духовної культури.

У творчих задумах М. Грушевського було створення на засадах історичного синтезу Енциклопедії українознавства, покликаної ознайомити світ з Україною та українцями. Першим кроком на цьому шляху стала його ґрунтовна праця "Украинский народ в его прошлом и настоящем" (1913), яка давала концентровані відомості про походження українського етносу, розселення та демографічні процеси, основні віхи його історії, звичаї та обряди, господарське, культурне та духовне життя. Своїми іншими працями вчений готував наукову базу для майбутньої енциклопедії, але зреалізувати цей план вдалося лише його учням у діаспорі в повоєнні роки.

Отже, Михайло Грушевський започатк ував в українській історіографії методологію історичного синтезу, вибудував на її основі фундаментальну "Історію України-Руси" – найцінніший скарб історичної пам'яті українців. Його наукова концепція української історії витримала перевірку часом і залишається актуальною й сьогодні, тому що вона всеосяжна і багатовимірна в часі та просторі. Це одночасно – історія українського народу-нації,

історія української етнічної території, історія української державності, історія демографічного, господарського, культурного та духовного розвитку і життя українців. Синтетичний характер мають й інші його праці, зокрема історія української літератури та всесвітня історія. Історичний синтез у науковій лабораторії найвидатнішого історика органічно випливав з позитивістської теорії факторів, еволюційного розвитку, з новітньої історіософії неокантіанства. Засвоївши їх, а також методологічні засади соціології та психології історії, М. Грушевський піднявся до західноєвропейського модерністського розуміння історії як науки й утвердження науково-теоретичного характеру історичного пізнання. Його життєве кредо – чесне і самовіддане служіння Україні і науці – було і залишається захоплюючим прикладом для сучасних і прийдешніх поколінь істориків, а творча спадщина Великого українця – безцінне надбання нації і невичерпне джерело повчального дослідницького досвіду.

1. *Багалій Д.* Схема Грушевського // Інституту рукописі НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1, од. зб. 45070, арк. 10. 2. *Винар Л.* Силуети епох. – Дрогобич, 1992 та ін. 3. *Гирич І.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. мат. конф. – Л., 1999 та ін. 4. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді : У 6 кн. – К., 1918. 5. *Грушевський М.* Вступний виклад давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Твори : У 50 т. – К., 2002. – Т. 1. 6. *Грушевський М.* Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Там само. 7. *Грушевський М.* Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі нової України. Ст. і дж. мат. – Нью-Йорк; Львів; К.; Торонто; Мюнхен; 1992. 8. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. 9. *Грушевський М.* Передмова // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1895. – Т. 1. 10. *Грушевський М.С.* Автобіографія // Архіви України. – 1991. – № 1. 11. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. 12. *Зашкільняк Л.* Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX ст. // Там само. 13. *Калакура Я.С.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004. 14. *Копиленко О.Л.* "Українська ідея" М. Грушевського: історія і сучасність. – К.,1991. 15. *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К., Черкаси, 2001. 16. Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. мат. конф. – Л., 1999. 17. *Оглоблин О.* Михайло Грушевський і українське національне відродження // Студії з історії України. Ст. і дж. мат. – Нью-Йорк, К., Торонто, 1995. 18. *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиріччя. – К.,1993. 19. *Пріцак О.* Михайло Грушевський як історіософ. – К., 2002 та ін. 20. *Смолій В., Сохань П.* Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. 21. *Франко І.* Причинки до історії України-Руси // Зібр. тв. : У 50 т. – К., 1986. – Т. 47.

Надійшла до редколегії 18.01.06

А. Кліш, асис.

СПІВПРАЦЯ КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО ТА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Досліджено взаємовідносини К. Студинського з М. Грушевським на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – початку 30-х рр. XX ст.

The article pays attention to the relationship of K. Studynskiy and M. Hrushevskyy on a background social and political ukrainian life in end of XIX – the beginning of 30th years XX centuries.

Актуальним завданням сучасної історичної науки залишається всебічне вивчення персоналій видатних громадсько-політичних діячів, чиї імена в умовах панування в Україні однопартійної тоталітарної системи перебували поза межами наукових досліджень або й узагалі були викреслені з української історії. Історія кожної країни, кожного напряму діяльності є персоніфікованою, бо всі об'єктивні процеси суспільно-політичного розвитку проходять через індивідуальний досвід. Такий методологічний підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистості в контексті епохи.

Ім'я науковця і громадського діяча Кирила Студинського (1868–1941) довгий час було під забороною. Ідеологічні догми, які переважали в наукових і популярних дослідженнях, рясніли на адресу вченого витонченими епітетами на кшталт "український буржуазний націоналіст", "фашист" тощо.

Усе це перешкоджало як об'єктивному вивченню творчості К. Студинського, так і з'ясуванню складних обставин його життя. Однак сприятливе становище для розвитку української історіографії, що виникло в останні роки, дало можливість сучасним дослідникам повернути до наукового обігу ім'я ще одного видного гуманітарія.

Кінець XIX і перші два десятиліття XX ст. – це період становлення й утвердження К. Студинського як педагога, ученого і незвичайно активного, багатогранного суспільного діяча.

На початок згаданого періоду припадає знайомство і тісна співпраця К. Студинського з М. Грушевським, яка тривала все подальше життя вчених. Як слушно зазначає Я. Дашкевич: "Теплі відносини між двома вченими – майже ровесниками – зав'язалися ще у львівський НТШівсько-університетський період, щоб згодом, у період післяреволюційного лихоліття, загальнонаціональної зневіри, переоцінки вартостей, перерости у справжні дружні відносини. К. Студинський, незважаючи також на свій не дуже простий світоглядний шлях, належав до приятелів М. Грушевського, у якого справжніх друзів було й не дуже багато. Здається, вони часто розуміли один одного без слів" [8, с. 10].

Співпраця вченого з М. Грушевським знаходить чітке відбиття в листуванні, яке є основним джерелом даної статті.

На сьогодні відомо 112 листів К. Студинського до М. Грушевського і 310 листів історика до галицького вченого. Вони складені на звичайному письмовому папері кінця XIX – перших десятиліть XX ст. Незалежно від обсягу тексту, всі листи зберігають ідентичну тричленну форму – звертання, власне виклад і кінцеву формулу з датою. Час написання листів К. Студинського до М. Грушевського – 90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. Є й недатовані листи. Немає сумніву, що у нашому розпорядженні сьогодні є лише частина листування вчених. Напевно, мали місце втрати. Місце зберігання листів – у фонді 1235 "Грушевські – історики, філологи" в ЦДІА України у м. Києві [18].

Збірник листів М. Грушевського до К. Студинського містить 310 листів за 1894–1932 рр. з особистого архіву літературознавця. Знайомство двох учених розпочалося 1894 р. відразу ж по приїзді Грушевського до Львова.

Спроби групування листів за змістом, звичайно, малопереконливі, бо кожен лист містить кілька або й кільканадцять питань, тем. Однак можна виділити спільні тематичні групи. Простежуються, зокрема: а) наукові і науково-організаційні питання; б) видавничі справи; в) аспекти, пов'язані з навчанням; г) життя українських інституцій в Україні і за кордоном; д) контакти з ученими, письменниками та людьми інших професій; е) особисті та родинні справи.

Саме з переїздом у 1894 р. до Львова М. Грушевського розпочався найінтенсивніший розвиток НТШ. Цього ж року він очолив замість А. Вахнянина історично-філософську секцію НТШ. Саме тоді на пропозицію М. Грушевського було засновано Археографічну комісію НТШ, яку він же й очолив. Формально її було засновано 15 січня 1896 р., заступником став І. Франко,

© А. Кліш, 2007

а секретарем К. Студинський. До комісії також належали О. Борковський, О. Колесса, В. Коцовський, К. Левицький [2, с. 172–173].

Кирило Студинський поряд з М. Грушевським брав участь у студентському вічі 8 жовтня 1901 р., де постановлено за мету домагатися іменування українських екзаменаторів для всіх державних іспитів та заведення для українців українських друків – вписових карт, індексів, легітимацій тощо. У листі до О. Барвінського від 5 грудня 1901 р. К. Студинський описує участь М. Грушевського у заспокоєнні студентів і виступає на його захист: "Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав це публично, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вияснити міністрові, бо тут раді би вижерти Грушевського" [4, арк. 54–55].

У 1904 р. К. Студинський разом з Михайлом Грушевським та Іваном Франком пишуть листа до голови національно-демократичної партії Юліана Романчука, у якому висловили жаль за поведінку органів керівництва цієї партії щодо українських товариств народного напряму, у яких вони працювали [20, арк. 1]. У тому ж році за ініціативи М. Грушевського було створено "Товариство прихильників української літератури, науки і штуки". Основним своїм завданням товариство вважало сприяти розвитку української культури і науки, підтримувати інтелігенцію з усіх українських земель, випуск періодичних і неперіодичних видань, організацію виставок, конкурсів. Першою справою стало заснування у Львові у червні-липні 1904 р. наукових курсів, одним із лекторів на яких був К. Студинський.

13 березня 1907 р. К. Студинський поряд з М. Грушевським заявив у сенаті, що домагався виділення існуючих українських кафедр в окреме автономне тіло в цілі утворення українського університету у Львові [13, с. 571–572].

У конфлікті, який виник у Товаристві 1913 р. К. Студинський підтримував М. Грушевського, радив йому не зрікатися головування у НТШ [1, с. 74]. Як бачимо з листа І. Джиджори до М. Грушевського від 25 листопада 1913 р., К. Студинський, якого до цього часу не можна було назвати прихильником Голови Товариства, дуже активно приймає участь у конфлікті: "У тій цілій прозі побіч нашого гуртка як певна навіть дуже зорганізована і здецинована сила появилася на горизонті кружок Студинського – себто залежні від него професори. Студинський останніми часами так дуже воєвничо настроєний і так безоглядно стоїть за п.проф. (Грушевським – А.К.) що аж мені трохи дивно" [7, с. 27]. Як бачимо з подальшого змісту листа К. Студинському було запропоновано очолити НТШ, проте він відмовився, вважаючи, що М. Грушевський "може дати раду з управою такої інституції" [7, с. 27].

У листі від 10 січня 1914 р. до визначного історика К. Студинський пише: "Вам, Пане Професоре, раджу не ризигнувати з голови Товариства. Томашівський та другі члени "мафії", які редагували пасквіль проти Вас, вже попритихали. Ради Бога, не уступайте! Через рік можна буде скликати нові збори, а тоді дістанете виділ, який колод під ноги Вам не стане. Дуже прошу Вас, для добра Товариства, не уступати з становища голови!" [17, арк. 54]. Як бачимо, К. Студинський дуже високо оцінював роботу М. Грушевського на посаді голови НТШ.

Коли на основі публікацій М. Грушевського у 1916 р. проти нього було порушено кримінальну справу зі звинуваченням у державній зраді, було допитано університетських колег історика. Був допитаний, зокрема, і К. Студинський, який у своїх показаннях вказав, що відносно політичної діяльності М. Грушевського не може сказати нічого [9, с. 12–13].

Новий виток взаємовідносин між ученими розпочався коли К. Студинського обрали головою НТШ. Саме за рекомендацією М. Грушевського вже 22 травня 1924 р. К. Студинський був обраний позаштатним академіком на кафедрі давнього українського письменства історично-філологічним відділом, а 23 червня це обрання затвердило Спільне зібрання ВУАН [12, с. 48–49]. У рекомендації М. Грушевський підкреслює громадянську мужність К. Студинського: "Коли з початком 1919 р. польські власті зажадали від него присяги на вірність Польщі, котрій не признано тоді галицької землі, – він відказався від зложення присяги, за що його двічі ув'язнено та інтерновано в Паранові і Домб'ю під Краковом, де просидів півроку, відобрано платню і счеркнено з професорських каталогів" [15, арк. 6]. Також історик високо оцінив діяльність Кирила Студинського у НТШ: "Не можна не спинитись над деякими моментами по-за університетської діяльности проф. Студинського. Багато праці віддав він і віддає він організації наукової праці в українськім науковім осередку Галичини – Науковім т-ві ім. Шевченка: довго був він заступником голови його минулого року (1923) вибраний головою, з незвичайною енергією працює над його духовним і матеріяльним подвигненням з тяжкого становища, до якого привело його попереднє бурхливе десятиліття" [15, арк. 6].

Кругозір К. Студинського був надзвичайно широким, оскільки його хвилювали не лише місцеві галицькі проблеми, а й проблеми цілої України, яка в цей час переживала "голодні роки". Створений та очолений за кордоном М. Грушевським "Комітет допомоги голодній Україні" мав свій Крайовий комітет у Галичині, котрий очолював К. Студинський. Діяльність і співпрацю цих організацій можна простежити за листуванням М. Грушевського до К. Студинського.

На початковому етапі роботи Комітету М. Грушевський повідомляв К. Студинського про окремі адреси і людей, з якими можна співпрацювати в Наддніпрянщині. Такими зв'язковими, на думку М. Грушевського, були: Д. Левицький, І. Косак, Яр. Окуневський, І. Мар'яненко. К. Студинський налагоджує з ними добру співпрацю. Згодом М. Грушевський інформував К. Студинського про стан населення в Наддніпрянщині (на прикладі свого брата Олександра, який на той час працював професором університету в Києві). Також Грушевський радиться з К. Студинським, як краще розділити гроші між усіма регіонами Наддніпрянщини [8, с. 16, 17, 19, 35, 39, 63]. Комітет допомагав не тільки грішми, а пересилав одяг, взуття, збіжжя [8, с. 20]. Та найбільшою проблемою для Комітету був розподіл допомоги у регіонах, оскільки, крім Комітету, працювало ще кілька допомогових організацій (Римський комітет, Празький комітет, Берлінський комітет). Одні люди отримували кілька посилок, а інші зовсім нічого. Через це Грушевський пропонував К. Студинському співпрацю Львівського Комітету з Віденським [8, с. 23]. Так, Віденський Комітет намагався переправити через Галичину в Наддніпрянщину 30 вагонів збіжжя, з невідомих причин поляки конфіскували його [14, с. 371].

Робилися також спроби забрати частину наукових кіл до Галичини, так у липні 1922 р. прибуло 10 осіб з Києва, 2 з Одеси [8, с. 25]. Для збільшення допомоги М. Грушевський пропонував відіслати І. Косака в Америку для збору коштів, але на це потрібно 150–200 доларів, і запитує, чи не надав їх би Львівський Комітет, проте через деякий час просить К. Студинського вислати свою людину в Америку для збору коштів.

У серпні 1922 р. Львівський Комітет встановив стосунки із Червоним Хрестом, що засвідчило його визнання [8, с. 28–30]. Завдяки листуванню між М. Грушевським

і К. Студинським та співпраці Віденського та Львівського комітетів відбувалася координація посилок і грошей, які відправлялися в Наддніпрянську Україну.

Про активну діяльність у цьому комітеті К. Студинського свідчать листи відомої письменниці Христі Алчевської, зокрема 6 листопада 1922 р. вона пише: "Надзвичайно зворушили Ви мене допомогою через АРА! Тепер люди можуть відвдячуватись лише роботою задля рідної культури…" [6, с. 2].

У 1924 р. матеріальне становище українських науковців в УСРР значно поліпшується. М. Грушевський прийняв запрошення Української Академії Наук та переїхав до Києва. У тому ж році припинив свою діяльність "Львівський Комітет допомоги Голодній Україні". Проте його значення є надзвичайно важливим, оскільки галичани в скрутний час не залишили своїх братів на одинці з їхніми проблемами, попри відсутність власної держави, перебуваючи в не набагато кращому становищі. Великий внесок у діяльність комітету безперечно належить К. Студинському, про що неодноразово писав йому М. Грушевський: "За запомогою Великій Україні зробились те велике діло і ся свідомість повинна Вам вистарчити за всю велику працю і всі неприємности" [8, с. 101].

Обрання академіком ВУАН голови НТШ організаційно зміцнювало зв'язок між двома найавторитетнішими науковими інституціями українських земель, відповідало соборницькій ідеології М. Грушевського й частково реалізовувало його масштабний задум надати установам і діяльності Академії справді всеукраїнський статус.

Про цю стратегічну мету видатного вітчизняного історика стало відомо сталінським спецслужбам. Так, на початку червня 1929 р. керівництво Київського окружного відділу ГПУ, характеризуючи ситуацію в ВУАН, зокрема, наголошувало: "Керуючись ідеєю Соборної України, Грушевський велику увагу приділяв зв'язку з галицькими ученими, зокрема, з головою Львівського "Наукового Товариства" Студинським й намагався провести останнього у штатні академіка ВУАН" [11, с. 141].

К. Студинський дуже цінував роботу свого видатного попередника на посаді голови НТШ, Михайла Грушевського, зокрема на ювілеї історика у 1926 р. він виголошує промову такого змісту: "Сьогодні у 60 літ Вашого життя й 40 літ праці на полі української культури складаю Вам глибокий уклін, щиру подяку й сердечне бажання на дальшу дорогу життя. Геній української думки повів Вас на галицьку землю, де ви з печатью його духа почали орати занедбане поле. Щирою волею і сильною рукою, взявши кирму Товариства, Ви давали приклади велетенської запопадливости, незломної волі й великої безкорисности протягом 20 літ. У перетворене Товариство ім. Шевченка на Наукове вложили Ви свою молодість, свій спокій, свої глибокі знання, свою душу і свої нерви. Не тілько Товариство ім. Шевченка, але і український нарід Ви своєю плодотворною працею ввели в сім'ю європейських народів. Коли ж Вам за Ваші заходи, за Вашу тяжку працю по дорозі Вашого життя кидано колоди, терни і колючки, Ваша велика культурність веліла Вам нас не забувати, і Ви осталися добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадником нашої інституції, здвигнутої Вашим світлим умінням і величним трудом. Різні тяжкі незгоди-вітри, бурі й людська злоба не знищили Вашої праці, очевидно, що підвалини були певні і кріпкі" [3, с. 75].

У 1927 р. К. Студинський разом з М. Кордубою, Ф. Колессою й О. Макарушкою репрезентували НТШ на відзначенні у Києві сторіччя з часу виходу збірки українських пісень М. Максимовича. М. Грушевський, у своєму вступному слові, так характеризує завдання перед даною комісією та місце у ній К. Студинського, як голови НТШ: "…"Комісія Західньої України" поставила своїм завданнєм увійти в можливо живі і діяльні зносини з науковими установами і поодинокими ученими не тільки тих частин Західньої України, які містяться в межах Української Радянської Республіки, але й тих що захоплені окупацією – польською, румунською й чеською. Сьому завданню політичні кордони і тяжкі, не полагоджені ще наслідки Світової війни ставили особливі труднощі. Але вони успішно поборюються завдяки живому спочуттю і співділанню в сім єднанню наукових сил обох частин нашої землі, що виявляє особливо наш західно-український науковий осередок – наша львівська безтитульна, але многозаслужена і славна в розвою української науки Західно-Українська Академія Наук – "Наукове Товариство імени Шевченка", котрої нинішній голова академик Кирило Осипович Студинський приймає безпосередню діяльну участь в організації занять Комісії Західньої України – являється її фактичним співпровідником…" [10, с. 96].

К. Студинський брав активну участь у конфлікті між М. Грушевським з одного боку, та А. Кримським й С. Єфремовим – з іншого, – що загострився в жовтні-листопаді 1927 р., досягнув свого апогею навесні-влітку 1928 р. У цей складний час, напередодні й у процесі зміни академічного керівництва, у львівському "Ділі" з'явився допис К. Студинського з Києва, датований 3 травня 1928 р., під назвою "За Українську Академію наук". Аналогічний заголовок мала й велика стаття, вміщена у трьох числах львівського щоденника через тиждень після появи публікації К. Студинського. Останню статтю було підписано псевдонімом "Лівобічний", який поки що не вдалося розшифрувати. Безперечно, обидві ці публікації належали представникам табору М. Грушевського.

У дописі К. Студинського, загалом досить стриманому, попередній Президії ВУАН закидалося недостатнє залучення до постійної штатної роботи в Академії науковців із західноукраїнських земель та засилля у ній академіків-росіян й "малоросів" (тобто тих, хто, за словами голови НТШ, "нехтував українською мовою", будучи українцем за походженням). У статті були використані окремі матеріали "Висновків і пропозицій комісії НКО по обслідуванню Всеукраїнської Академії наук", які були підготовлені на початку 1928 р. за наслідками ревізії стану справ в Академії. У документі, зокрема, зауважувалося, що старим керівництвом ВУАН було "занедбано притягнення українських наукових сил зі закордону, не звернено відповідної уваги до притягнення наукових сил з Галичини і цілої Західної України" [12, с. 152–153]. Надзвичайно цікаво те, що для чекістів не було сумніву: автором або принаймні інспіратором цих публікацій був Грушевський. "Виступ Студинського, – читаємо в одному повідомленні від 9 жовтня 1928 р. – виходив, зрозуміло, від всієї групи Грушевського і мав на меті зміцнення позицій саме цієї групи" [10, с. 76].

К. Студинський, виступаючи від імені НТШ на урочистих зборах 3 жовтня 1926 р., присвячених 60-річчю Михайла Сергійовича, підкреслив величезні заслуги ювіляра в українській історіографії, відзначив, що для історично-філологічної секції НТШ "Ви були ясним світлом і сонцем… Ви виховали цілий ряд учнів, які з вдячністю і тугою згадують ті часи Вашого світлого проводу" [22, с. 142]. У листі до М. Скрипника від 7 лютого 1928 р. К. Студинський писав: "Михайло Сергійович має в Галичині такі заслуги, а на Україні веде тепер таку величну працю, що я не можу не склонити перед ним і перед його організаційною роботою голови і не пристати до неї, хочби навіть довелося через те потерпіти" [16, арк. 10].

Високо оцінював К. Студинський і діяльність Грушевського на чолі Української Центральної Ради, вважаючи, що "… під його оком Україна виковує свою вла-

сну державність, творить своє військо, переймає у свої руки школи, уряди та ціле політичне життя, хіба цілий український народ благословить цю хвилину, коли проф. Грушевський прибув до Києва і став на чолі нової, відродженої України" [21, арк. 22]. У листі від 24 липня 1922 р. К. Студинський пише до Михайла Сергійовича: "Застерігаюсь ще раз і що від Вас ніякого роботу не прийму. Я буду щасливий, як стану в пригоді Великому Громадянинови і Ученому, що сам здалека живе від краю і не в силі нічого для себе зорудувати. Я сам даю собі раду, як можу, хоча і з трудом" [19, арк. 3 зв.]. Як бачимо, що навіть у не найсприятливіші для себе моменти життя К. Студинський намагається допомогти своєму другу та колезі. Він підтримує його у найскладніші моменти життя, коли Грушевський конфліктував навіть зі своїми учнями: "Прикро мені, – пише Студинський, – коли дивлюсь на Ваших бувших учеників, Томаш. Крип. Крив., котрі завдячують Вам імя, а у котрих брак об'єктивної думки, коли розходиться о оцінку Вашої Особи, чи гадки. Бачу, яка ще з нас хамська нація! Лизуни, карігровані, нещирі. Кождий радби почати історію від себе" [19, арк. 10].

Слід сказати, що довгий час К. Студинський був управителем вілли Грушевського поблизу Львова. Він дбайливо піклувався про стан вілли: ремонт приміщень, дбав про впорядкування території, сплачував податки магістратові й скарбові тощо [5, с. 18].

Таким чином, ми можемо зробити певні висновки. Знайомство К. Студинського з М. Грушевським сприяло розширенню та збагаченню інтересів і світогляду нашого земляка, а їх співпраця в Допомоговому комітеті, ВУАН та НТШ безумовно підносила авторитет української науки та суспільно-політичної думки.

1. *Алексієвець М.М., Алексієвець Л.М., Трум О.П.* Роль М. Грушевського у піднесенні національної самосвідомості українського народу (кін. XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль, 2002. 2. *Винар Л.* Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріяли). – К., 1995. 3. *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. – Мюнхен, 1970. 4. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі – ВР ЛНБ) НАН України. – Ф. 11, спр. 2483–2485. 5. *Горинь В.* Вілла Михайла Грушевського у Львові / НАН України, Львів.наук.б-ка ім. В. Стефаника, Ін-т українознавства ім. Крип'якевича. – Львів, 1999. 6. К. Ст. З життя і творчости Христі Альчевської // Діло. – Ч. 32. (9.913). – 15 трав. 1923. 7. Лист І. Джиджори до М. Грушевського від 25 листопада 1913 р. // Грушевкіяна. – Дрогобич, 2003. – Т. 7. 8. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1849–1932). – Л.; Нью-Йорк, 1998. 9. *Малик Я.Й.* Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). – Львів, 1992. 10. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття:1924–1934. – К., 1996. 11. *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. 12. *Рубльов О., Черченко Ю.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20–50-ті роки XX ст. – К., 1994. 13. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К., 2001. 14. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К., 1993. 15. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166, оп. 12, спр. 7453. 16. ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 7, спр. 267.17. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 778. 18. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА у м. Києві). – Ф. 1235, оп. 1, спр. 778. 19. ЦДІА у м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 95. 20. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 382, спр. 3. 21. ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362, оп. 1, спр. 81. 22. Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди його шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / За ред. П. Тутківського, Й. Гермайзе, М. Макаренка та ін. – К., 1928. – Т. 1–2.

Надійшла до редколегії 26.01.06

В. Колесник, д-р іст. наук, Л. Могильний, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Висвітлено сучасну історіографію українських ліберально-демократичних партій у Російській імперії на початку XX ст.

The article deals with the contemporary historiography of the Ukrainian liberal-democratic parties in Russian Empire at the beginning of XX cen.

Сучасний період історіографії, який розпочався після відновлення української державності, характеризується значним залученням фактичного матеріалу з історії формування і діяльності українських ліберально-демократичних партій. Бурхливі зміни, що розпочалися в СРСР у роки перебудови, супроводжувалися піднесенням національної самосвідомості, швидкою політизацією населення. Зі здобуттям Україною незалежності неупереджене дослідження історії вітчизняних ліберально-демократичних партій стало об'єктивною необхідністю. Розширюється співпраця вітчизняних істориків із зарубіжними колегами й науковцями з української діаспори. На думку А. Коцура, українська історіографія "відкрилася" для зовнішнього світу і плідних дискусій [28, с. 86–96].

На сьогодні з'явилася порівняно велика кількість публікацій, присвячених українським політичним партіям. У контексті історії партій учені звертаються і до розгляду тих чи інших аспектів діяльності Української демократичної партії (УДП), Української радикальної партії (УРП) та Української демократично-радикальної партії (УДРП). Суттєву допомогу дослідникам української партійної історії надають опубліковані збірники програм українських політичних партій, серед них і національно-ліберальних [36; 47].

Наукове переосмислення історії наддніпрянських ліберально-демократичних партій початку XX ст. здійснюється за такими основними напрямами: 1) у межах дослідження інших проблем, значно ширших або сумі-жних, зокрема таких, як розвиток української ідеї та державності; ставлення партій до національного питання; український національний, політичний, культурно-просвітницький та ліберально-демократичний рухи; українська інтелігенція; співпраця політичних партій; парламентська діяльність українців у I і II Думах тощо; 2) шляхом створення сучасних локальних досліджень з окремих аспектів зазначеної проблематики [24].

На сучасному етапі вітчизняної історичної науки з'явилися перші праці безпосередньо присвячені українським ліберальним партіям. Це публікації і кандидатська дисертація С. Чмир, захищена в Москві, та монографія В. Стрільця, присвячені висвітленню історії демократично-радикальної партії [39; 49, с. 49–51; 50, с. 146–153; 51]. Основну увагу С. Чмир зосередила на передумовах формування УДРП та на окремих аспектах діяльності. Питання чисельності, соціальної бази, впливу УДРП, взаємовідносин з іншими політичними і громадськими організаціями розглянуто у дисертації Л. Могильного [33], присвяченій українським ліберально-демократичним партіям, що діяли на початку XX ст.

Широку джерельну базу має праця В. Стрільця. Вона відзначається нетрадиційністю підходів до вирішення багатьох важливих проблем історії українських ліберально-демократичних партій. Однак, зважаючи на об'єм та хронологічні межі дослідження, В. Стрільцю не вдалося повною мірою висвітлити історію УДП, УРП і УДРП, які діяли на початку XX ст. Автор більше уваги

приділив історії ліберально-демократичної партії, що діяла після 1917 р.

У новітніх працях історія УДП, УРП й УДРП, їхня діяльність висвітлюється критично, автори визначають їхнє місце і роль у національно-визвольному русі. Хоча, на жаль, в окремих дослідженнях містяться поверхові оцінки й неточності, які не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми.

До дослідження передумов і самого процесу формування українських ліберально-демократичних партій зверталися Г. Касьянов [19], О. Голобуцький, В. Кулик [5], О. Кухарчук, О. Рафальський [27], В. Колесник [25], С. Чмир [49, с. 49–51], А. Павко [37], В. Стрілець [39] та ін. Серед розвідок закордонних учених виділяються праці О. Субтельного (Канада) [43], Т. Гунчака [7], А. Каппелера [17, с. 48–56], І. Лисяка-Рудницького (США) [29], В. Шелохаєва [52, с. 30–41; 53, с. 11–22], В. Кривенького, М. Постнікова, М. Смирнової (Російська Федерація) [26, с. 260–2987] та ін.

О. Кухарчук й О. Рафальський утворення ліберально-демократичних партій пояснюють узгодженістю позицій УДП й УРП [27, с. 34–35]. В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко пов'язали утворення УДП, УРП і УДРП зі зростанням загального політичного руху в Росії. Саме ж виникнення партій, на їхню думку, засвідчило зрілість українського політичного руху на початку XX ст. [25, с. 95–96]. С. Чмир, О. Голобуцький, О. Кулик й А. Павко утворення УДРП пов'язували з наближенням виборів до І Державної думи і з перспективами активізації видавничої діяльності [37; 51].

Таким чином, сучасні українські дослідники висвітлюють нові моменти і факти з історії формування ліберально-демократичних партій, сприяють кращому висвітленню важливих проблем діяльності цих організацій.

В. Меша вперше в українській історіографії окреслив коло українських і зарубіжних учених, які висвітлювали питання формування та діяльності українських партій на початку XX ст., серед них й УДП, УРП й УДРП [31; 32]. Доповненням до попереднього дослідження стала праця А. Павка, присвячена історіографії українських політичних партій [38].

Формування українських ліберально-демократичних партій на початку XX ст. також розглядалося у дослідженні Г. Касьянова [19]. Певні аспекти становлення партій висвітлено у книгах з історії українського національно-визвольного руху [4; 46, с. 73–84; 41, с. 3–16] у новітніх підручниках, посібниках та довідниках з історії України і політичних партій [13; 14; 15; 6].

Г. Касьянов, досліджуючи діяльність УДРП, відзначив важливість її участі у передвиборчих кампаніях до І–ІІ Державних дум і спробах згуртувати національно свідомих депутатів від України в окрему Думську громаду. На думку дослідника, весь доробок роботи УДРП стосувався життя й потреб інтелігенції, а не всього українського суспільства [19, с. 45–46].

Аналізуючи соціальний склад, чисельність, розглядаючи типологію партій в Україні на початку XX ст., П. Шморгун поділяє їх на "національні партії і течії та загальноросійські". Національні партії, у свою чергу, автор класифікує на три групи: "соціал-демократичні, революційно-демократичні та ліберально-буржуазні" (ліберально-демократичні). Серед ліберально-демократичних була й УДРП. Історик погодився з думкою своїх попередників, які вважали УДРП партією кадетського типу [53, с. 3–22; 54, с. 14–25; 55].

Загалом процес формування націонал-ліберальних партій висвітлений у науковій літературі ще недостатньо повно, з використанням уже сформованих ученими української діаспори певних стереотипів і підходів.

Програмні документи українських ліберально-демократичних партій стали одним з об'єктів досліджень О. Рафальського, О. Кухарчука, О. Шишка, О. Телешуна, В. Колесника, О. Тимошенко, В. Устименка [25; 27; 44; 45; 48, с. 141–154; 52] та ін.

О. Телешун, В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко розглянули у своїх працях ставлення українських партій до національного питання та його висвітлення у партійних програмах [25; 44]. Питання української державності в програмних і теоретичних документах УДП, УРП й УДРП досліджував О. Шишко. Дослідник відзначив послідовну позицію УДРП у відстоюванні ідеї автономії України. Програмні документи націонал-лібералів, на його думку, базувалися на досягненнях того часу і принципах пріоритетності загальнолюдських цінностей над інтересами держави [52]. В. Устименко, розглядаючи питання державного будівництва у програмах політичних партій, звернув увагу на те, що багато вимог ліберальних партій можна охарактеризувати як недостатньо розроблені [48, с. 141–154].

Проте, зосередивши увагу на розгляді витоків програмно-теоретичних засад українських політичних партій, учені не змогли висвітлити належним чином особливості соціальних, економічних та інших програмних вимог демократичної, радикальної і демократично-радикальної партій.

До висвітлення діяльності УДП, УРП та УДРП зверталася значна частина сучасних українських дослідників. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто в працях про українську пресу, про співпрацю політичних партій, про "Просвіти", парламентську діяльність у І і ІІ Державних думах та ін. Зокрема варто назвати публікації А. Білоус [1, с. 32–35; 2, с. 34–42; 3], В. Доморослого [8, с. 131–137; 9], М. Козицького [23, с. 12–23], О. Поліщука [22, с. 3–14], О. Коновці [26], Л. Євселевського, С. Фарини [16].

Праця "Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст.", яка вийшла друком у 1994 р., детально розглядає культурницьку і просвітницьку роботу української інтелігенції, серед неї і тієї частини, яка брала участь у діяльності українських ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст. Поразка збройного повстання у грудні 1905 р., на думку авторів праці, посилила вплив ліберальної течії у національно-визвольному русі [35].

Розглядаючи співпрацю українських лібералів, зокрема радикал-демократів із кадетами, О. Голобуцький і В. Кулик справедливо оцінили його як локальне, а не закономірне явище. Дослідники вважають, що УДРП здобула незначну кількість місць у І Державній думі внаслідок недооцінки партійної агітації серед селянства [5].

Учені В. Колесник, О. Рафальський та О. Тимошенко у своєму дослідженні висвітлили окремі сторони діяльності ліберально-демократичних партій та їхніх лідерів, частково дослідили розвиток програмних вимог і їх пропаганду ліберальною партійною пресою: "Громадською думкою", "Радою" [25] та ін.

Персоналіям діячів ліберальних партій та визначення їхнього впливу на національно-визвольний, культурницько-просвітницький рухи й суспільно-політичне життя присвячені праці А. Катренка, С. Денисенка [20, с. 48–59] (про М. Лисенка), Б. Петрука [21] (про О. Русова), В. Даниленка та А. Кравченка [11] (про В. Дурдуківського), В. Сарбея і Л. Москвича [40] (про О. Левицького). Було видано збірники матеріалів і документів про В. Доманицького [12] та І. Шрага [56].

С. Назимко, досліджуючи участь міських верств населення України у національно-визвольному русі, констатував, що українські політичні партії, а серед них і ліберально-демократичні, не мали серйозного впливу на широкі верстви міського населення, яке лише на 32,8% було україномовним [34, с. 9–12]. П. Шморгун,

М. Козицький, О. Поліщук [22, с. 3–14; 53, с. 3–22; 55], В. Кривенький, Н. Постніков та М. Смирнова відзначають малу чисельність і непопулярність ліберально-демократичних партій в Україні, опираючись на результати виборів до Державних дум.

У зарубіжній історіографії цього історіографічного періоду варто відзначити відсутність досліджень щодо аналізу програмних вимог і висвітлення діяльності УДП, УРП та УДРП. Однак здобутки зарубіжної історіографії стали певною основою для формування сучасної української історичної думки про вітчизняні ліберально-демократичні партії початку XX ст.

Серед зарубіжних істориків причини та умови утворення і формування українських ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини на початку XX ст. розглядали О. Субтельний [43], Т. Гунчак [7], В. Серчик [42, с. 65–72], А. Каппелер [17, с. 104–119; 18, с. 48–56] та ін.

О. Субтельний, зокрема, вважає, що головною причиною утворення УДРП було бажання лідерів лібералів об'єднатися в одній партії для того, щоб не втратити завойовані позиції у суспільстві [43, с. 268]. Схожої позиції притримувалися Т. Гунчак та В. Серчик. Аналіз структури українського національного руху, а серед нього і ліберально-демократичного, містять дослідження американського вченого А. Каппелера [17, с. 104–119; 18, с. 48–56].

Загалом у вищезазначених працях, присвячених діяльності українських ліберальних партій, не розкрито причини незначної участі робітників і селян у партійній, політичній і культурницько-просвітницькій роботі УДП, УРП та УДРП.

Аналіз сучасної української і зарубіжної історіографії щодо українських ліберально-демократичних партій свідчить про недостатність, а то і відсутність досліджень окремих програмних вимог, соціальної бази партій, чисельності, місцевих осередків, участі членів партій у громадському житті, визначення впливу на соціальні верстви населення. Варто відзначити значне використання архівних та документальних матеріалів, що поліпшило інформативну насиченість досліджень.

1. *Білоус А.О.* Українські кадети й національне питання // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 2. *Білоус А.О.* Кадети в Києві в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. 3. *Білоус А.О.* Діяльність кадетської партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.) : Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1993. 4. *Вєтров Р.І.* Політичні партії України на початку XX ст. (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ, 1997. 5. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст. : Дослідження / Ред. Л. Білик. – К., 1996. 6. *Головченко В.І., Демиденко Г.Г., Єрмолаєв В.М., Рубаник В.Є.* Українські політичні партії кінця XIX – першої половини XX ст. – Х., 1994. 7. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX ст. : Нариси політичної історії. – К., 1993. 8. *Доморослий В.* Біля витоків українського парламентаризму // Віче. – 1999. – № 4 (85). 9. *Доморослий В.* Діяльність української парламентської громади в I та II Державних думах (1906–1907) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. 10. *Доморослий В.* Українська громада в II Державній думі // Віче. – 1998. – № 4 (73). 11. *Даниленко В.М., Кравченко А.А.* Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000. 12. *Доманицький* Василь Миколайович. – К., 2000. 13. Історія України: нове бачення : У 2 т. – К., 1996. – Т. 2. 14. *Історія* України / Ю. Зайцев, В.К. Баран, Я.Й. Грицак та ін. – Л., 1998. 15. *Історія* України / В.І. Танцюра (ред.). – Х., 1998. – Вип. 2. 16. *Євселевський Л.І., Фарина С.Я.* "Просвіта" в Наддніпрянській Україні / Історичний нарис. – К., 1993. 17. *Каппелер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : Міжвід. зб. наук, праць. – К., 1992. – Вип. 1. 18. *Каппелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. 19. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. 20. *Катренко А.М., Денисенко С.Д.* М.В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // УІЖ. – 1992. – № 7–8. 21. *Катренко А.М., Петрук Б.В.* Олександр Олександрович Русов – видатний український вчений і громадський Діяч (1847–1915). – К., 1998. 22. *Козицький М.Ю., Поліщук О.В.* Національно-політична думка на Україні на кінці XIX – початку XX ст. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. 23. *Козицький М.Ю., Доморослий В.І.* Українська Парламентська Громада в I та II Державних думах // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 24. *Колесник В.Ф., Могильний Л.П.* Ліберально-демократичні партії Наддніпрянщини: Історіографія // Наукові записки з української історії : Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. 25. *Колесник В.Ф. Рафальський О.О. Тимошенко О.П.* Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900–1907 рр. – К., 1998. 26. *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.) // Міжнародна асоціація україністів. Всеукр. товариство "Просвіта" ім. Т. Шевченка. – К., 1992. 27. *Кухарчук О.С., Рафальський О.О.* Ідея державності України у вітчизняній суспільно-політичній думці кінця XIX – початку XX ст. – Кіровоград, 1996. 28. *Коцур А.П.* Український національно-політичний рух 1905–1914 рр. (історіографія проблеми) // Питання історії України 19990–2000 рр.: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Т. 4. 29. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1, 2. 30. *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України. – Л., 1991. 31. *Меша В.Г.* К вопросу о национальном движении в Украине начала XX века (Очерк историографии до 1917 г). – Донецк, 1995. 32. *Меша В.Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років (Історіографія проблеми) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1996. 33. *Могильний Л.П* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття : Дис. ...канд. іст. наук. – К, 2002. 34. *Назимко С.П.* Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. 35. *Нариси* історії української інтелігенції: Перша половина XX ст. : У 3 кн. – К., 1994. 36. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність: Док. і мат. : У 2 ч. – К., 1997. – Ч. 1. 37. *Павко А.І.* Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець XIX ст. – лютий 1917 р. – К., 1999. 38. *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К., 2001. 39. *Стрілець В.В.* Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.). – К., 2002. 40. *Сарбей В.Г., Москвич П.Г.* Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. 41. *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16. 42. *Серчик В.А.* Дороги і бездоріжжя української політичної і громадської думки // Сучасність. – 1993. – № 4. 43. *Субтельний О.* Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука. – К., 1991. 44. *Тєлешун С.О.* Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1996. 45. *Тимошенко О.П.* Національне питання в програмах та діяльності українських партій на початку XX ст. : Автореф. ...дис. канд. іст. наук. – К., 1997. 46. *Томенко М.* Ліберальна ідея в Україні // Українська державність у XX столітті. – К., 1996. 47. *Українські* політичні партії кінця XIX – XX ст.: Програмові і довідкові матеріали / В.Ф. Шевченко та ін. – К., 1993. 48. *Устименко В.* Державний устрій, яким вбачався він українським партіям // Віче. – 1998. – № 6. 49. *Чмир С.Г.* Загальна українська організація та початки партійних угрупувань на Україні // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). – К.; Миколаїв, 1992. – Ч. 3. 50. *Чмырь С.Г.* Украинская демократическо-радикальная партия: генезис, программа, тактика (90-е годы XIX в. – 1909 г.) // История национальных политических партий России : Мат. междунар. конф. Москва. 21–22 мая 1996 г. – М., 1997. 51. *Чмырь С.Г.* Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа тактика (90-е годы XIX в. – 1908 г.): Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1994. 52. *Шелохаев В.В.* Многопартийность в России: Особенности формирования // Политические партии России: Страницы истории. – М., 2000. 53. *Шелохаев В.В.* Феномен многопартийности в России // История национальных политических партий России. – М., 1997. 54. *Шишко О.Т.* Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1900 р. – березень 1917 р. : Автореф. дис ... канд. іст. наук. – О., 1998. 55. *Шморгун П.М.* Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. 56. *Шморгун П.М.* Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. 57. *Шморгун П.М.* Суспільно-політичний рух на Україні: Початок XX ст. (1900–1914 рр.). – К., 1991. 58. *Шраг Я.* Документи і матеріали / В.М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997.

Надійшла до редколегії 27.01.06

В. Крот, канд. іст. наук

ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Висвітлено проблему єдності українських земель у творчій спадщині М. Грушевського.
In the article light upon is problem of consolidation Ukrainian lands in Grushevsky's scientific investigation.

Громадсько-політична діяльність М. Грушевського мала загальноукраїнське значення. Велику увагу вчений приділяв проблемі єдності українських земель, адже тоді територія нашої держави була розірвана між двома імперіями: Російською та Австро-Угорською. Політичні наслідки тієї епохи ми відчуваємо і сьогодні, так як питання об'єднання України залишається і тепер особливо актуальним.

М. Грушевський своєю політичною, науковою та культурною діяльністю сприяв зближенню Галичини та Наддніпрянщини. Даний аспект його біографії знайшов відображення в працях І. Крип'якевича [7], Л. Винара та ін. [1].

Мета нашої статті – проаналізувати публіцистичні праці вченого та його практичні заходи, спрямовані на подолання регіональних розбіжностей серед українців, які існували на початку XX ст.

Життя і творчість М. Грушевського були тісно пов'язані як із Галичиною, так і з Наддніпрянщиною. Він народився на Холмщині, дитинство його пройшло на Кавказі. Навчався майбутній історик у Київському університеті. У 1894 р. М. Грушевського запросили до Львова професором на новостворену кафедру східноєвропейської історії. З того часу його життя майже 20 років було тісно пов'язане з Галичиною. Тут розпочалася активна громадсько-політична діяльність ученого, були написані перші томи "Історії – Руси". У 1897 р. М. Грушевський очолив Наукове товариство ім. Шевченка, став головним редактором часопису "Літературно-науковий вісник". До роботи в цих установах він залучав учених та літераторів з Наддніпрянської України. Серед яких були Б. Грінченко, О. Лотоцький, М. Коцюбинський.

Крім цього, М. Грушевський намагався поширити вплив громадських установ на Велику Україну. Значний суспільний резонанс мала відмова НТШ взяти участь в Археологічному з'їзді, який відбувся в 1899 р. в Києві, через те, що там заборонили читати доповіді українською мовою.

Революція 1905 р. сприяла послабленню політичного режиму в Російській імперії, там з'являються українські газети, журнали, почали діяти культурно-освітні установи. М. Грушевський у нових політичних умовах, намагався налагодити тісну співпрацю між галицькими та наддніпрянськими українцями. Проблему єдності українських земель він неодноразово піднімав у своїх публіцистичних працях. Даній темі присвячено статтю "Галичина і Україна", яка з'явилася на сторінках "Літературно-наукового вісника" у грудні 1906 р. У ній учений торкається досить важливої проблеми взаємовідносин галичан і наддніпрянців у нових умовах. Зокрема, учений вказує на прояви наддніпрянського партикуляризму, серед окремих культурних діячів, на їхню нехіть до "галицької мови" та заклики скинути вплив галицької літератури та ін. М. Грушевський вважав такі настрої дуже небезпечними. На його думку це загрожує українцям національною смертю, щоб її уникнути, вони "мусять всю енергію вкласти в те, аби відігріти національне почуття, і з ним – почуття національної спільності, солідарності з ріжних частин українського народу, та сконцентрувати, можливо, систематично і планово, національні сили тих ріжних частин на спільній національній роботі, яку нам висувають біжучі події на порядок дня" [2, с. 378–379]. Далі вчений наголошує, що в інтересах українського національного розвитку потрібне об'єднання всіх національних сил, а не роздмухування різниці. В іншому випадку це може призвести до повного відокремлення різних регіонів України. Особливо М. Грушевського турбувала проблема мови, бажання окремих діячів творити літературу на діалектах власної губернії. У перспективі, на думку вченого, може витворитися дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби і хорвати [2, с. 380]. Окрему увагу історик звертає на Галичину. "Вона повинна напружити всі сили, аби зістатись у найтіснішім контексті з Україною, лишитися нероздільною національною частю в національнім русі, активним учасником в культурній українській роботі. В її спеціальних інтересах лежить створення сильної української культури, сильної української нації" [2, с. 381]. Віддаючи належне Галичині за її заслуги на ниві українського національного відродження, М. Грушевський наголошує, що "постійним культурним і національнім центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр – Київ, всі інші могли бути тільки епізодами. Допомогти концентрації культурної роботи в тім центрі – се обов'язок всіх частей української землі..." [2, с. 381].

Коли внаслідок революції 1905 р. з'явилися умови для громадської роботи на Наддніпрянській Україні, М. Грушевський прагне перенести туди діяльність установ, які функціонували раніше в Галичині. Першим його кроком у цьому напрямі стало видання часопису "Літературно-науковий вісник" у Києві, яке розпочалося в 1907 р. Варто зазначити, що крім цензурних утисків учений зіткнувся з різкою протидією окремих діячів з Великої України. Особливо активно виступав проти нього Б. Грінченко. Він доводив, що журнал, який ведеться галичанином І. Франком та погаличаниним М. Грушевським не матиме на Україні успіху, що тут треба журналу, який би вели тутешні українці" [8, с. 83]. До того ж він нападав у газеті "Рада" на галичан за їхню неукраїнську мову, відмовився друкувати там статтю про сорокарічний ювілей історика.

У Галичині також не всі були задоволені перенесенням "Літературно-наукового вісника" до Києва. "Дуже мене розстроїла апатія і пасивність Франка до ЛНВ" [6, с. 19], – зазначив із цього приводу вчений. Переорієнтація М. Грушевського із Львова на Київ призвела до напруження відносин між І. Франком, хоча перед цим їх зв'язувала багатолітня дружба.

Однак, незважаючи на всі перешкоди, у січні 1907 р. вийшов перший номер часопису в Києві. У передмові до нього М. Грушевський наголошував, що "Літературно-науковий вісник" має бути всеукраїнським журналом, "де б живим словом озивався буковинець до слобожанина, кубанець до галичанина, де піддержувались духовна звязь різних частин нашої землі" [4, с. 331]. Щоб подолати регіональні розбіжності, учений закликає своїх читачів "навчитись стояти вище тих політичних, релігійних, культурних меж, які їх ділять" [4, с. 330].

Варто зазначити, що "Літературно-науковий вісник" успішно виконував поставлене перед ним завдання, гуртуючи українців з різних земель. Не дуже прихильний до журналу соціал-демократ С. Петлюра змушений був визнати його прогресивне значення для українського громадянства. "На нашу думку ідею всеукраїнського журналу не тільки з територіального, а й з ідейного боку

© В. Крот, 2007

не можна здійснити", – писав він. Українське громадянство поділене на різні класи, ідейні течії, і кожна з цих теорій вимагає своєї журнальної трибуни, свого власного органу. Логіка розвитку цих течій незабаром покличе до життя нові органи журнальної преси. Однак тепер можна не признати, що редакція "ЛНВ" доволі завзято намагається здійснити свою мету. Вона залучила (з переїздом зі Львова до Києва) нових співробітників, здебільшого з російської України, зробила зі свого журналу доволі живий і цікавий орган" [8, с. 127].

Наступним кроком у напрямі національної консолідації стало відкриття в Києві в 1908 р. Українського наукового товариства, яке було створене на зразок Львівського НТШ. М. Грушевський у своїй особі поєднував обидві установи, сприяв розвитку науки в усій Україні. На його думку "се був міцніший, ніж коли-небудь організаційний вузол, який зв'язував культурне життя половини – нероздільної, хоч і розділеної політичними кордонами України. Львівське товариство, здвигнене 35 літ перед тим силами і засобами не тільки Наддніпрянської України, помагало тепер підняти таке ж і ще більше огнище в Києві – віддавало Наддніпрянській Україні свій борг, і се була важна в своїх наслідках маніфестація" [3, с. 8–9].

Отже, перенесення видання "Літературно-наукового вісника" зі Львова до Києва, створення Українського наукового товариства сприяли зближенню української інтелігенції з різних регіонів, кристалізації української літературної мови. Проблемі мови М. Грушевський завжди приділяв великого значення. У статті "За слова і букви" вчений піддав критиці ту частину інтелігенції, яка не приймала правопису та слів з Галичини. Вони докоряли історику за те, що він огаличанює справжніх українців і селяни такої мови не сприймають і не розуміють. М. Грушевський рішуче відкидав подібні закиди. Він зазначав, що серед передплатників його газети "Село", яка виходила за галицьким правописом, були люди з різних частин України. Учений отримував багато листів від землеробів, у яких ті просили написати про те і те, "але не бувало таких, щоб жалілися, що не так в газеті пишуть, як у їх селі говорять, або не так вимовляють яке-небудь слово, як вони привикли" [5, с. 399]. На думку історика селяни практичніші, ніж окремі представники інтелігенції, їм цікавий зміст часопису, а не те, як пишуться окремі слова. Вони добре розуміють, як немає людей з однаковим обличчям, так і немає однакових мов. Кожна людина говорить хоч трохи відмінно від іншого, а село від села тим більше. Книжки і газети виходять для всієї України і вони не можуть підлаштовуватися під те, як говорять в тім чи іншім районі. Не можна писати мовою Шевченка та Котляревського про кооперацію та хворобу худоби. Звичайно, дана проблема була б усунута, якби українці мали хоча б початкову школу на рідній мові, тому М. Грушевський закликав селян добиватися від уряду відкриття українських шкіл, рішуче поборювати закиди окремих діячів, ніби вони не бажають української школи, української книжки [5, с. 400].

М. Грушевський наполегливо працював для всієї України. За словами І. Крип'якевича "він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі – невсипуща праця для всіх частин української землі" [7, с. 468].

На жаль, не завжди зусилля історика у справі зближення різних частин України знаходили розуміння і підтримку. Конфлікт у НТШ, який розгорівся в 1913 р., мав і регіональні причини. Галицькі діячі критику з боку М. Грушевського сприймали як особисту образу. Поборювання вченим галицького партикуляризму наражалося на жорстку опозицію. Її виразником був його колишній учень С. Томашівський, який з пієтетом ставився до Галицької державності. На Наддніпрянській Україні не всі також сприймали поборницькі ідеї М. Грушевського. У розмові з Є. Чикаленком він скаржився, що "українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке проводить він у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання "ЛНВ" та "Село" за галицькі... Він доводив, що серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови..." [10, с. 180].

Однак, незважаючи на труднощі, М. Грушевський послідовно до кінця свого життя залишався переконливим поборником єдності українських земель. У роки Першої світової війни, він, перебуваючи сам на засланні, розгорнув кампанію в пресі на захист галичан від свавілля окупаційної російської влади. Чим міг допомагав, підтримував західноукраїнських біженців, військовополонених.

М. Грушевський вітав Акт злуки УНР і ЗУНР, який відбувся 22 січня 1919 р. і дуже шкодував, що його не було втілено в життя. Пізніше, повернувшись в Радянську Україну, учений очолив історичну секцію ВУАН, до роботи в якій він залучав галицьких науковців. При ній діяла спеціальна комісія з вивчення минулого західноукраїнських земель.

До кінця свого життя М. Грушевський залишався переконаним соборником, як у науці, культурі, так і у громадському житті. "Тільки в тіснім єднанні обох частин Єдиної України, що обопільно доповнюють і скріплюють себе, можуть бути обеспечені інтереси працюючого народу України і повнота його економічного і культурного розвитку", – писав він у вступі до часопису "Україна" в 1928 р. [1, с. 161]. Він закликав з подвоєними силами працювати над культурним й економічним єднанням обох земель.

Політична діяльність та творча спадщина Великого Українця заслуговує на подальше вивчення. На черзі стоїть питання написання ґрунтовної політичної біографії М. Грушевського.

1. *Винар Л.* М. Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка: 1892–1934. – Нью-Йорк; Дрогобич, Л., 2006. 2. *Грушевський М.* Галичина і Україна // Твори : У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. – К., 2002. – Т. 1. 3. *Грушевський М.* Велике діло // Україна – 1929. – Ч. 32. 4. *Грушевський М.С.* До наших читачів в Росії // Твори : У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л., 2005 – Т. 2. 5. *Грушевський М.С.* За слова і букви // Твори : У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Л., 2005. – Т. 2. 6. *Грушевський М.* Щоденник 1904–1910 (упор. І. Гирич) // Київська старовина. – 1995. – № 1. 7. *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя і діяльність // Великий Українець – К., 1992. 8. *Петлюра С.* З українського життя за 1907 рік // Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1979 – Т. 2. 9. *Чикаленко Є.Х.* Спогади (1861–1907) : У 3 ч. – Л., 1925. 10. *Чикаленко Є.Х.* Щоденник 1907–1914. – Л., 1931.

Надійшла до редколегії 30.01.06

А Киштымов, канд. іст. наук, доц., В. Лебедева, викл.

М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ И М. ГРУШЕВСКИЙ: ВСТРЕЧА НА СТРАНИЦАХ "ЗАПИСОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА"

Посвящено взаимоотношениям М. Грушевского и М. Довнар-Запольского – фигур, чья роль в становлении национальной историографии Украины и Беларуси оказалась равнозначной. Основой анализа послужила личная переписка и публикации на страницах редактируемых М. Грушевским "Записок Навукового товариства імені Шевченка". Рассмотрены научно-мировоззренческие и личностные аспекты и причины дистанцирования двух представителей школы В. Антоновича, зачинателей национальных исторических концепций.

Присвячено взаємовідносинам М. Грушевського і М. Довнар-Запольського – фігур, чия роль у становленні національної історіографії України і Білорусі виявилася рівноцінною. Основою аналізу послугувала особиста переписка і публікації на сторінках редагованих М. Грушевським "Записок Навукового товариства імені Шевченка". Розглянуто науково-світоглядні й особистісні аспекти та причини дистанціювання двох представників школи В. Антоновича, зачинателів національних історичних концепцій.

The article is devoted to the relations between M. Grushevsky and M. Dovnar-Zapolsky – the figures whose role in the formation of national historiography of the Ukraine and Belarus turned out to be equivalent. The basis of the analysis became the personal correspondence and publications on the pages being edited M. Grushevsky "The Notes of the Scientific society named by Shevchenko". The objectively ideological and personal aspects and reasons of mutual distance of two figures of national sciences.

Михаил Сергеевич Грушевский и Митрофан Викторович Довнар-Запольский – не просто знаковые фигуры для национальной историографии Украины и Беларуси. Волей исторической судьбы самым тесным образом оказались связаны и их жизненные пути. Действительно, в их биографиях на удивление много совпадений. Даты рождения – их разделяет менее года, детство в семьях небогатых уездных чиновников, причем детство Грушевского прошло вдали от родных мест – на Кавказе, а семья Довнар-Запольского также сделала попытку перебраться в не менее далекую Болгарию. И, наконец, Киев, студенчество в Университете Св. Владимира и общий главный учитель – профессор В. Антонович, давший путевки в большую науку.

После отъезда М. Грушевского во Львов ученых разделили государственные границы. Но поле их научных интересов оставалось общим. Эпистолярное наследие свидетельствует о том, что между ними поддерживались и личные контакты. О том, что переписка ученых частично (18 писем) сохранилась в личном архиве М. Грушевского (фонд 1235 Национального исторического архива Украины в Киеве) было известно из публикации Ю. Мыцика [23, с. 263-267]. Наше знакомство с содержанием не только этих писем, но и материалов личного архива М. Довнар-Запольского (фонд 262 Национального исторического архива Украины в Киеве) позволило предположить, что данные контакты не ограничились простой перепиской, и имели свое продолжение на страницах "Запысок Навукового товарыства імені Шевченка", которые М. Грушевский редактировал с 1895 по 1913 гг. (т. 5–116). Действительно, в ходе исследовательской работы нам удалось познакомиться с четырьмя забытыми печатными рецензиями М. Довнар-Запольского на страницах "Записок НТШ" и пятнадцатью практически неизвестными сегодня широкому кругу исследователей рецензиями на его наиболее значительные работы, в том числе шестью рецензиями самого М. Грушевского. Пять писем от М. Грушевского М. Довнар-Запольскому и пятнадцать писем М. Довнар-Запольского М. Грушевскому именно периода сотрудничества с "Запискамі НТШ" опубликованы в сборнике "Перапіска М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893-1908 гг.) (Гомель, 2005), ставшего итогом совместной работы белорусских и украинских исследователей [24].

Взаимоотношения М. Довнар-Запольского с "Записками НТШ" и их редактором, М. Грушевским, можно разделить на два периода. Первый – период взаимных личных контактов, когда ученый начал сотрудничать с журналом и опубликовал там четыре своих рецензии, а также получил отклики на ряд своих работ. Второй период – скажем так – заочной полемики, когда "Записки НТШ" продолжили рецензирование основных трудов М. Довнар-Запольского, но его личные контакты с редакцией практически прекратились.

Первый период относится к 1894–1897 гг. и характеризуется довольно интенсивной перепиской между учеными. Из сохранившихся писем не ясно, кто был ее инициатором, но то, что первоначальное стремление сотрудничать было взаимным – бесспорно. Вполне возможно, что интерес М. Довнар-Запольского к "Запискам НТШ" возник после публикации там небольшой, в 15 строк, рецензии М. Грушевского на "Мотивы свадебных песен Пинчуков" [5, с. 191–192]. Кроме того, это был период работы М. Довнар-Запольского в Московском архиве Министерства юстиции над "Метрикой ВКЛ" и другими актовыми документами, введение в научный оборот которых представляло немалый интерес для украинской исторической науки.

В сентябре 1895 г. М. Грушевский послал М. Довнар-Запольскому, на его усмотрение, список трудов, рецензии на которые могли бы заинтересовать редакцию. В списке фигурировали работы Ф. Леонтовича "Источники русско-литовского права" (Варшава, 1894), П. Голубовского "История Смоленской земли до начала XV ст." (Киев, 1895), "Лекции и исследования по древней истории русского права" В. Сергеевича (СПБ, 1894), "Письма Сковороды к Правицкому", изданные в 1894 г. В. Срезневским, и ряд других зданий. Он был готов принять от М. Довнар-Запольского и рецензии по его собственному выбору: "Я буду Вас просыть давать мені реєстр кныжок, статей, выдань на які б Вы малы охоту пысать, а я Вам відпышу, що з нымы зістається за Вамы, а що вже розібрано, або що лышылось", – с одным лышь условыем – "выконуваты свої обіцянкы прошу як найскорш", а "пры рецензіях звертаты увагу лыше на те, що блызше до Украіны належыть, решта хіба a propos" [24, с. 55–56].

В ответ на просьбу М. Довнар-Запольского, М. Грушевский был готов посылать ему и сами "Записки", но вполне откровенно предупреждал о возможных трудностях цензурного характера: "Запыскы (на рахунок роботы) можна б Вам высылаты в Москву, абы адрес – чы не можете умовытысь з бібліотекарем архіва, що мы прысылатымемо туды Запыскы і се буде для Вас, або чы неможна посылать їх в етногр[афічный] відділ Товарыства люб[ытелів] антроп[ології] ets., або чы не маєте якого професора, якому б можна посылать для Вас? Бо наші Запыскы на-пів дозволене выдання, себто пускається науковым інстытуціям і ученій братії (і то з

© А Киштымов, В. Лебедева, 2007

варіаціямы полегкосты в поодынокых цензурных районах). Отже напышіть, пошлем зпочатку останню кныжку, а як одержыте – і інші кныжкы за сей рік" [24, с. 55]. В свою очередь, осенью 1895 г. М. Довнар-Запольский послал М. Грушевскому, И. Франко и в правление НТШ три экземпляра своих "Песен пинчуков" [24, с. 64].

В вышеупомянутой публикации Ю. Мыцика указывается, что М. Довнар-Запольский "не смог выполнить своего обещания Грушевскому поучаствовать в изданиях НТШ" [23, с. 265]. Здесь следует внести поправку. В 1896 г. "Записки" опубликовали четыре небольших рецензии М. Довнар-Запольского. Сам автор оценивал их качество не очень высоко: "Рецензийки и малы и легки: только бы содержание" [24, с. 65]. В поле зрения М. Довнар-Запольского попали "Труды девятого Археологического съезда в Вильне" (Т. 1. – М., 1895), "Сборник правоведения и общественных знаний. Труды Юридического общества, состоящего при Императорском Московском университете" (Т. 1–4. – М., 1893–1895), "Временник Эстляндской губернии. Труды Эстляндского статистического комитета" (Т. 9. – Кн. 1. – Ревель, 1894) и работа В. Стукалича "Белоруссия и Литва. Очерк из истории городов в Белоруссии" (Витебск, 1894) [6, с. 1–3, 25, 56–59].

Набор, как мы видим, довольно случайный, и лишь последнее издание отмечено в списке-рекомендации М. Грушевского. Однако рецензент уделил "брошюре" В. Стукалича лишь 11 строк, правда, сделав при этом принципиальное замечание о том, что ее автора интересует "экономическая жизнь белорусского города, а не национальная борьба" [6, с. 25]. Остальные рецензии также не вышли за рамки небольших обзоров. Так как "Записки НТШ" выходили исключительно на украинском языке, то их перевод сделан, вероятнее всего, силами редакции. Рецензии подписаны инициалами "М.Д.-З.". Такая форма подписи была предварительно согласована [24, с. 57, 66].

М. Довнар-Запольский весьма высоко оценивал львовское издание: "прекрасный орган, до какого мы еще не дожили" [24, с. 62]. Казалось бы, сотрудничество должно было развиваться и далее, но, похоже, что М. Довнар-Запольский не слишком аккуратно отнесся к своим обязательствам регулярного рецензента библиографического отдела "Записок". Переписка свидетельствует о невыполненных им обещаниях, а иногда и о том, что приоритетными для него оставались российские издания.

Кроме того, М. Довнар-Запольский оказался неготовым выполнить главное требование редакции: рецензировать только те издания, которые имеют непосредственное отношение к истории Украины. М. Грушевского не смогли убедить его рассуждения о том что: "Относительно рецензий я держался до сих такого правила: рассмотрены мною некоторые книги прежде всего вообще имеют очень отдаленное отношение к югу, а иногда и никакого, но по заглавиям своим могут возбудить вопрос у южного читателя: есть ли в них, относящ[еся] к югу. Поэтому я, говорю только неск[олько] слов о важнейших ст[атьях], преимущ[ественно] исторических и перечисляю остальные. Кому не нужны эти ст[атьи], того мы избавим от поисков за книгой, кому интересны указ[ания.] на более широкую литературу, тот ее найдет. Ведь если устранить мою точку зрения, то придется мне или совсем не брать книг, в кот[орых] нет связи с югом, или ограничиться передачею оглавления" [24, с. 67]. Такой подход находился в явном противоречии с главным направлением издания: "Вы пышете для у[країнсько]-руського выдання і повынні выходыты з того standpunt'у, а то Вы аргументуєте часом тым, шо воно цікаво для російської історії" [24, с. 57–58].

В переписке есть указания, что М. Довнар-Запольский посылал во Львов и другие рецензии, кое-какие исторические "мелочи" для раздела "Miscellanea" (лат. *Смесь*), вел переговоры о печатании ревизии Берестейского староства 1566 г., документов по истории берестейских и волынских городов, некоторых инвентарей частных имений и описаний земель, материалов по шляхетскому землевладению в Киевщине и Брацлавщине, реестра мест Волынских, ряда других исторических источников, в основном документов Литовской Метрики из фондов Московского архива Министерства юстиции [24, с. 57, 58, 61–65]. Но далее взаимных обещаний дело не продвинулось. В этом прослеживается вина самого М. Довнар-Запольского, который параллельно с М. Грушевским вел переговоры о печатании данных материалов в других изданиях. Так, "Берестейское староство в XVI в." увидело свет на страницах "Университетских известий" (1898. – № 2. – С. 1–33), а заинтересовавший М. Грушевского реестр запорожских казаков [24, с. 57–58, 67] – в "Киевской старине" [2].

5 (17) марта 1898 г. М. Грушевский прямо указал М. Довнар-Запольскому, что новые тома журнала и другие издания НТШ редакция готова высылать только в счет авторского гонорара: "Ваш рахунок з Товарыством становыть досыть значный мінус, і се робыть трудність до дальшої высылкы Вам выдань Товарыства. Тож я радыв бы Вам, колы хочете діставаты їх дальше, прыслаты з кілька рецензій або що (от здалабы ся рецензія на два тома "Опысаные рукопысей Выленского музея", два тома Актів Леонтовыча, Лаппо-Данылевського про суд, остатню статю Леонтовыча в Варшав[скых] уныв[ерсытетскых] ызвест[ыях] ets.), а без того трудно" [24, с. 58-59]. Отклик М. Довнар-Запольского на данное предложение неизвестен, но, судя по тому, что более его рецензий или других печатных работ на страницах "Записок" не появлялось, столь многообещающее сотрудничество не получило своего развития.

М. Грушевскому явно не удалась попытка "украинизировать" своего собрата по alma mater. Ведь в упомянутой выше рецензии на работу "Мотивы свадебных песен пинчуков" он подчеркнул: "Пынчукы залїчють ся звычайно до північых галузый Українського народу, тым етнографічна студыя Д. Запольского беспосередно належыть до етнографії української" [3, с. 191].

Редактору "Записок НТШ" вторили его коллеги. "Заголовок книги доволі чудний, коли зважимо, що автор говорить про пинський говор так: "Єго малоруська основа не підлягає сумнівови", – отмечал В. Гнатюк, автор рецензии на довнаровские "Песни пинчуков". И далее он недоуменно заключает: "Чомуж назва "білоруське Полїсє?" [7, с. 42]. Затем рецензент дает пространный фонетический разбор опубликованных М. Довнар-Запольским материалов и уверенно относит данную работу к достижениям украинистики: "Помынувшы усякі недакладносты і похыбкы – які особлыво пры выводах фільольогічных заходять – становыть збірнык д. Довнар-Запольського цїнный вклад в нашу навукову лїтературу; тому й належыть бажаты як найскоршого опублїкованя дальшых выпускыв, що, сподїємось, розяснять не одно ще невыяснене досы пытаннє про той закуток українсько-руськый" [7, с. 48]. Таким образом, категоричное мнение "Записок" выражено однозначно: Белорусское Полесье – это украинско-руский "закуток", а работа М. Довнар-Запольского – ценный вклад в "нашу" научную литературу.

В унисон рецензии мужа звучит и рецензия Марии Грушевской. Она обратила внимание на публикацию "В. Дунин-Марцинкевич и его поэма "Тарас на Парнасе", так как "лїтературний народний рух білоруськи, що

почав ся в першій половині сего віку, цікавий нам і симпатичний по своїй аналогіи з нашими літературними стремлїнями" [8, с. 26]. Рецензентка солидарна с М. Довнар-Запольским в том, что "Тарас на Парнасе" – это попытка создать белорусскую Энеиду, то есть пойти по пути, проложенном классиком украинской литературы Котляревским.

Таким образом, М. Грушевский и редакция рассчитывали иметь в лице своего нового сотрудника соратника по украинской национальной идее, или, по крайней мере, внимательного рецензента и обозревателя литературы, касающейся украинских национальных и исторических проблем. Получить такого автора в особе М. Довнар-Запольского было крайне сложно, так как уже в университет св. Владимира пришел исследователь со сложившимися национально-белорусскими убеждениями, который опробовал себя не только в этнографических и историографических исследованиях Беларуси, но и успел приложить руку к публикации памятников национальной литературы, организации исследовательских и просветительных структур. В письме своему другу и соратнику Е. Ляцкому студент Довнар-Запольский делился жизненными планами: "моя задушевная мечта – делать белорусский журнал; другая цель – народная книга на белорусском языке…нужно добиться цели: музей, публичная библиотека и ученое общество в Минске. Тогда я могу умереть спокойно" [4, с. 82]. После окончания университета он искал применения своим силам на родине – обращался в Виленский и Рижский учебные округа с просьбой о месте преподавателя в какой-либо из местных гимназий, но безрезультатно. Немаловажно отметить, что М. Довнар-Запольский представлял то поколение исследователей, с которого начиналась эмансипация национальной белорусской историографии. Элемент соперничества с историческими соседями в отношении к общему историко-культурному наследию был закономерен и неизбежен в этом процессе. Это обстоятельство может объяснять и дальнейшие сложности взаимоотношений М. Довнар-Запольского с украинским национальным движением, на что обращают внимание исследователи.

Немаловажное значение имели также личностные факторы, разница в исследовательском стиле и темпераменте. Эпистолярный диалог М. Грушевского и М. Довнар-Запольского, а также их научное наследие в целом, свидетельствуют о том, что столкнулись два разных типа ученых. Для первого были характерны строгий академизм, глубоко-аналитический подход к исследованию, что вылилось в многотомные издания. Достоинствами М. Довнар-Запольского были широта тематики, острая реакция на новизну, недюжинные способности педагога и организатора науки. Вместе с тем современники неоднократно попрекали его в некоторой поверхностности аналитических подходов и в том, что начатые им масштабные издания редко продвигались далее первого тома.

Формат "Записок НТШ", как и деятельность всего Товарищества, предполагали работу в "команде", а к таковой М. Довнар-Запольский, не в первый и не в последний раз в своей биографии, оказался не готов, ибо претензии на лидерство достаточно четко проявлялись в его научной и личной биографии. Поэтому сотрудничество с "Записками НТШ" оказалось кратковременным.

Зато рецензии на труды М. Довнар-Запольского с довольно регулярной частотой продолжали появляться на страницах ведущего украинского научного издания конца XIX – начала XX в. Всего за 20 лет, с 1894 по 1913 г., "Записки НТШ" 15 раз обращались к оценке его публикаций. Чаще это были небольшие обзоры-аннотации, что, впрочем, было характерно для библиографического раздела "Записок" в целом, но отдельные работы удостаивались и обстоятельных критических разборов.

Большинство – шесть рецензий, принадлежат тогдашнему редактору "Записок" М. Грушевскому. Кроме уже упомянутого отклика на "Мотивы свадебных песен Пинчуков", он дал рецензию на статью "Из истории литовско-польской борьбы за Волынь (Договоры 1366 г.)" [9] и опубликовал развернутые оценки довнаровских работ "Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах" [11], "Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI ст." [16] и "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в." [18].

Магистерская диссертация М. Довнар-Запольского произвела на М. Грушевского двоякое впечатление. С одной стороны – это "бесспорно ценный вклад" в литературу по истории ВКЛ, который затронул ряд ранее совсем не изученных проблем и опирается на "массу новых документов". С другой – работа напоминает труды М. Любавского: "шірокы рамы, зачеркнені праці, маса сьвіжого матеріяла, але не раз без бажанага поглублення студії, переважно глухі цытаты на невыданый матеріял, де тяжко сконтролюваты выводы автора й прыходыт ся гырко жалуваты, що бадай эксцентытів з документів він не подае, тяжкій і непрозорый спосіб выкладу, перевага сістематічнага над історычным дослідом" [14, с. 18–19]. Исходя из этого, Грушевский сформулировал пожелания автору: заняться публикацией новых источников, использованных при работе над "Государственным хозяйством Великого княжества Литовского при Ягеллонах", и продолжить работу над вторым томом, где предполагается сделать обзор экономической эволюции и финансовой организации ВКЛ. Сам рецензент выразил готовность высказать собственные взгляды по ряду затронутых М. Довнар-Запольским проблем в пятом томе своей истории Украины-Руси.

Докторская диссертация М. Довнар-Запольского явно разочаровала М. Грушевского. Она, по его мнению, "дає не так богато нового". По сути, перед нами пример "механического соединения" двух статей М. Довнар-Запольского: "Западно-русская сельская община в XVI веке" и "Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в половине XVI ст.", причем соединения, "выклыканого більш стороннїмы мотывамы, нїж змістом" [16, с. 200–201].

В свое время на появление этих статей "Записки НТШ" откликнулись довольно оперативно – рецензиями, соответственно, И. Черкаського [10] и самого Грушевського [11]. Если И. Черкасский ограничился кратким пересказом содержания работы М. Довнар-Запольского, то Грушевский был более суров: автор "слїдить факты економічної і адміністраційної полїтики в. кн. Литовського незалежно від тих впливів, які мали на правительство в.князївства і його репрезентатів практики Польської корони; тому ми дуже часто маємо перед собою явища без зрозуміння їх властивої генези" [14, с. 30].

В рецензии на довнаровские "Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в." М. Грушевский повторяет тот же тезис: "Головна хиба – ізольованість тих явищ, які студіює автор в його дослїдї, зістаєть ся і в сїм новім виданню". Категорически не согласился рецензент и с замечаниями М. Довнар-Запольского в свой адрес, высказанными на стр. 296 довнаровского "Заключения". По его оценке, автор сознательно игнорирует "неудобную" для судьбы собственных положений и выводов историографию: "Досить старанно збираючи иньшу літературу, він взагалі уважає, очевидно, ненаучним згадувати про українскі працї, які порушують поставлені ним питання" [16, с. 201].

Несомненный интерес представляет сделанный М. Грушевским в 1905 г. сравнительный анализ взглядов, изложенных в работах В. Ключевського [21], Н. Рожкова [25] и "Книге для чтения по русской истории", вышедшей под редакцией М. Довнар-Запольского [22]. Несмотря на "разный характер и разную цель" этих изданий М. Грушевский видит в них немало "точок стичносци", что и позволяет включить в одно общее обозрение эти "нові російскі курсі староруської історії" [17, с. 4].

Работа В. Ключевского, в целом, "не відповідає тим надіям, які викликує імя найбільшого історика Росії". Главный упрек В. Ключевскому: "Українська народність лишаєть ся по за межами його "рускої історії". Хотя далее рецензент эмоционально заключает: "Можа зрештою се й ліпше!" [17, с. 5].

Доцент Московського университета Н. Рожков – ученик В. Ключевского. Поэтому "в матеріалї, котрим Рожков оперує, в дуже богатьох поглядах, в осьвітленню фактів бачимо дуже тісну залежність його від свого професора" [17, с. 6].

Но М. Грушевского в первую очередь интересует "украинский след" в рецензируемых исследованиях, и у Рожкова он его находит: "Що до схеми, то автор в своїй першій кніжці (Город и деревня) також поминув українську історію, по схемі Ключевского; в другім періоді (XIII-XVI в.) вилучає він як осібні типи, північні республіки, Московщину і "западную и югозападную Русь" – отже робить тут певну поправку до схеми Ключевского" [17, с. 6].

Книга, изданная под редакцией М. Довнар-Запольского, по мнению М. Грушевского, напоминает хрестоматию, изданную в Москве в 1898 г. под редакцией В. Сторожева [12]. Однако в книге под редакцией В. Сторожева опубликованы, в основном, выдержки из трудов прежних авторитетных авторов. Книга же под редакцией М. Довнар-Запольского состоит из статей подготовленных специально к этому изданию. Грушевский отдает предпочтение первому подходу, однако в книге М. Довнар-Запольского видит и другое неоспоримое преимущество: "Тим часом як книга Сторожева наймала ся головно суспільно-політичним устроєм Київської кольонізації, книга Д. Запольского дае богато місця історії іноплемінної колонізації, археології й історії культури" [17, с. 7].

По мнению рецензента, все три издания связывает общее влияние концепции В. Ключевского. Еще одна их общая черта – "се трактованнє давньой Руси en bloc,без ріжниці в житю й відносинах поодиноких земель". При этом больше всего удивил рецензента М. Довнар-Запольский: "в кніжці редагованій вихованцем "київськой школи", автором "обласної" монографии такий крок назад трохи дивний" [17, с. 7].

Есть и еще одна общая примета всех рецензируемых зданий – "ігнорованнє навукової літератури на українській мові" [17, с. 7]. Что особенно, по мнению М. Грушевского, непростительно "в хрестоматії зладженій київським вихованцем і професором, при участи численних київських учених, воно стає вже досить дивним, навіть пікантним, а то тим більше, що при такім рішучім замовчуванню сеї літератури по декуди можна в сіи звірці бачити слїди досить близької знайомости з українськими працями, досить уважного і пильного користування ними – хоч в показчіках літератури їх і не згадано нїде" [17, с. 7–8].

Дважды с рецензиями на труды М. Довнар-Запольского выступил Василь Доманицкий. В 1904 г. он рассмотрел работу "Исторический процесс русского народа в русской историографии" [15], в 1908 г. – обратил внимание на публикацию Баркулабовской летописи [12].

Первая работа имела для М. Довнар-Запольского программное значение – ее основой стала вступительная лекция в киевском университете, которой он начал свой авторский курс российской истории. Рецензент подчеркнул, что схема, предложенная М. Довнар-Запольским – "моралистично-националистический период XVIII в.", который закончился Н. Карамзиным, и пришедшие ему на смену две школы: правовая (С. Соловьев, К. Кавелин, Б. Чичерин) и славянофильская, не дает ничего нового или неординарного, однако "як популярний выклад для слухачів вона цїкава" [12, с. 26].

В отклике на публикацию Баркулабовской летописи В. Доманицкий напоминает, что впервые она была опубликована украинским писателем и ученым П. Кулишем в его "Материалах по истории Западной Руси", а также указывает на ее значение как ценного источника по истории украинского казачества. Рецензент согласен с утверждением М. Довнар-Запольского, что авторство летописи принадлежит местному православному священнику Федору Филиповичу, которого поддерживали князья Соломирецкие [12, с. 220].

Вопрос об униях XIV–XVI ст., принципиально важный для исторических судеб украинского и белорусского народов, является не менее важным для формирования отечественной исторической мысли. Антин Крушельницкий, в рецензии на исторический очерк М. Довнар-Запольского, посвященный этой проблеме [3], по сути, солидаризируется с его взглядами. По мнению рецензента, "ся праца д. Запольского інтересна тим, шо ш.[ановний] автор звертає увагу не так на факты, як на дух часу, яки віяв тодї на Литві, пидносит з натискам сю обставину, що февдальны лад пачав упадати на Литви на каристь дрібнаї шляхті та міщанства. Сеся абставина пре Литву да унії із Польщею – дві держави, що починають вирівнювати ся під взглядом суспільного ладу, шукають сбліження из собою, одначи як рівни з рівними, шукають у себе взаїмно помочі проти сильнїйших ворогів" [11].

Как известно, основным итогом археографической работы М. Довнар-Запольского над документами Литовской Метрики в Московском архиве Министерства юстиции стало издание "Актов Литовско-Русского государства (XIV-XVI ст.). На страницах "Записок НТШ" оно было отмечено обзорной рецензией [19] Иосифа Чайкивского.

Монографию М. Довнар-Запольского "История русского народного хозяйства" (Т. 1. – Киев, 1911) в 1913 г. весьма жесткой критике подверг М. Зализняк [19]. По его мнению, она может быть полезной для студентов университета и коммерческого института (здесь явно имеется ввиду возглавляемый М. Довнар-Запольским Киевский коммерческий институт), но ее значение "зводить ся майже нї на що, коли ми приложимо до неї вимоги, які ставять ся звичайно до навукових прац" и, поэтому, перед нами лишь ряд "етюдів" по теме. Оказывается, М. Довнар-Запольский так и не понял "яких прінціпів він буде тримати ся при уложеню своєї книги", а также допустил "по просту хаотичність викладу", что и привело в итоге к тому, "що автор не дав нї теоретичних узгальнень, нї конкретної й послїдово переведенної історії економічного розвидку" [19, с. 178, 179, 181].

Хотя в свое время Довнар-Запольскому, как авторурецензенту, М. Грушевский ставил в упрек "российскоцентризм", пройти мимо столь значительной публикации ученого "Записки НТШ" не смогли. Забавно, что, рецензируя его труд, в данном случае "Записки" отступались от собственных принципов и презентовали работу весьма далекую от украинских исторических проблем. В то же время, 25-летний рецензент едва ли сам внятно знал и понимал, что и как можно и нужно писать о русском народном хозяйстве, тем более в работе представляющей его общий обзор с древнейших вре-

мен. Упреки М. Зализняка в адрес М. Довнар-Запольского о том, что "работа вышла не такой, как можно было бы надеяться", и предложение автору адаптировать и перенести на почву российской исторической действительности методологию исследований по истории западноевропейской экономики [19, с. 180, 181], выглядят, по меньшей мере, наивно. Но главного редактора "Записок НТШ" – М.С.Грушевского – такая оценка, вероятно, устроила.

Последний, без подписи, отклик на творчество М. Довнар-Запольского относится к 1913 г. и содержит короткую аннотацию его доклада "Историческая памятка о Чернигове", помещенного в "Трудах" 14-го археологического съезда (М., 1911. – С. 74). Приводим ее целиком: "Се нічим незамітний зміст реферату, в котрім автор вказує на велике значінє Чернигова в домонгольскій історіі Украіни" [20].

Начиная со следующего тома "Записки НТШ" перестали помещать рецензии на работы М. Довнар-Запольского, в следующем, 1914 г., исчезает и упоминание о М. Грушевском как их редакторе.

Творчество двух патриархов исторической науки – белорусской и украинской – М. Довнар-Запольского и М. Грушевского, давно и вполне объяснимо занимает почетное место в историографии. Провинциалы, выпускники Киевского университета, ученики В. Антоновича, практически одногодки, они во многом схожи не только по своим биографиям, но и по личному вкладу в научную и общественную жизнь своей эпохи. Оба отличались панорамным взглядом на ход исторических событий, общественным темпераментом, в определенной степени мессианизмом в понимании собственной научной и социальной роли. Оба – попробовали себя в роли "будителей" своих родных, белорусского и украинского, народов. Их внимание часто привлекали близкие по теме исторические периоды и проблемы. На первый взгляд, перед нами два человека, обреченные быть единомышленниками. И, все же, как свидетельствуют страницы "Записок НТШ" – перед нами два антипода, так и не нашедшие общего языка.

О двух заочных "дуэлях" М. Довнар-Запольского и М. Грушевского в 1906–1907 и 1917–1918 гг., связанных с попытками создания кафедры украиноведения в Киевском университете, подробно рассказано В. Ульяновским [26]. Сотрудничество М. Довнар-Запольского с "Записками НТШ" и оценка его творчества в этом издании, позволяет добавить еще несколько важных штрихов, как к их научной биографии, так и к общей картине истории славяноведения и украинистики XIX – начала XX в.

В небольшом уточнении нуждается и прекрасно изданный библиографический указатель "Записок НТШ" [1]. С его помощью нам удалось расшифровать персоналии всех рецензентов М. Довнар-Запольского. Теперь стало ясно и то, что рецензии, подписанные инициалами "М.Д.-З." [1, с. 631], но не расшифрованные в этом указателе, принадлежат перу М. Довнар-Запольского.

Почти одновременная смерть – М. Довнар-Запольский умер в 30 сентября, а М. Грушевский – 25 ноября 1934 г., поставила точку в непростых отношениях двух выдающихся ученых, их научном и жизненном пути. Пожалуй, последний раз вместе их фамилии вспоминались в общем контексте во время драматических выборов 1928–1929 гг. в состав Российской Академии Наук. Но и этот заключительный аккорд их взаимоотношений прозвучал совершенно по-разному. М. Грушевский: поддержанный в том числе и руководством Украины, получил искомое звание, официальный же Минск категорически опротестовал саму возможность избрания М. Довнар-Запольского.

1. Бібліографія "Записок Навукового товариства імені Шевченка". Т. I-CCXL. 1892–2000. / В. Майхер. – Львів, 2003. 2. *Довнар-Запольский М.В.* Жалование запорожцам и количество полков их до 1648 г.: (по Литовской Метрике) // Киевская старина. – 1896. – Т. 11. 3. *Довнар-Запольский М.В.* Польско-литовская уния на сеймах до 1569 года. – М., 1897. 4. Евгений Ляцкий: Материалы к биографии / Подготовка текстов и публикация С. Михальченко. – Брянск, 2000. 5. Записки НТШ. – Т. 4. – 1894. 6. Там само. – Т. 10. – Кн. 2. – 1896. 7. Там само. – Т. 11. – Кн. 3. – 1896. 8. Там само. – Т. 14. – Кн. 6. – 1896. 9. Там само. – Т. 19. – Кн. 5. – 1896. 10. Там само. – Т. 29. – Кн. 3. – 1899. 11. Там само. – Т. 30. – Кн. 4. – 1899. 12. Там само. – Т. 37. – Кн. 5. – 1900. 13. Там само. – Т. 61. – Кн. 3. – 1901. 14. Там само. – Т. 61. – Кн. 5. – 1904. 15. Там само. – Т. 62. – Кн. 6. – 1904. 16. Там само. – Т. 65. – Кн. 3. – 1905. 17. Там само. – Т. 67. – Кн. 5. – 1905. 18. Там само. – Т. 70. – Кн. 2. – 1906. 19. Там само. – Т. 113. – Кн. 1. – 1913. 20. Там само. – Т. 114. – Кн. 2. – 1913. 21. *Ключевський В.* Курс русской истории. – М., 1904. – Ч. 1. 22. Книга для чтения по русской истории / Под ред. М. Довнар-Запольского. – Т. 1. – М., 1904. 23. *Мицик Ю.А.* Листи М.В. Довнар-Запольского до М.С. Грушевского // Даследчык гісторыі трох народаў: М.В. Доўнар-Запольскі (Зборнік навуковых артыкулаў і дакументаў). – Гомель; Рэчыца, 2000. 24. Перапіска М.В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893–1908 гг.). – Гомель, 2005. 25. *Рожков Н.* Обзор русской истории с социологической точки зрения. – СПБ., 1903. – Ч. 1 та ін. 26. *Ульяновский В.* Справа кафедри історіі Украіни в Університеті св. Володимира: Довнар-Запольский і Грушевский // Трэція Міжнародныя Доўнароўскія чытанні (Рэчыца, 14–15 верасня 2001 г.). – Мінск, 2002.

Надійшла до редколегії 11.01.06

В. Лук'яненко, асп.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX–XX СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Здійснено історіографічну реконструкцію й аналіз процесу вивчення та висвітлення загальних і конкретних проблем періодизації, місця української історичної науки, починаючи з дореволюційного часу і до 2005 р. Центральне місце відведено М. Грушевському як історику, вивченню його науково-організаційної діяльності, визначенню історичних й історіографічних концепцій.

According to the proposed theoretical pattern, starting with the pre-Revolutionary period till 2005, historiographical reconstruction, analysis of the process of studying and interpretation of the general and specific problems of periodization. The central place is assigned to M.Grushevskyi as to the historian, scientific and organizational activities, to clearing up of his historical and historiographical conceptions.

Утвердження незалежності України, становлення громадянського суспільства, формування його ідеології відбувається в умовах бурхливого зростання інтересу до історичного минулого нашого народу. Виникає закономірність того, що до активного політичного життя суспільність може бути готовою завдяки знанням історії, культури, усвідомленню ролі своїх провідників та діянь певної історичної постаті. Зазначене ставить перед історичною наукою завдання тісно зв'язати минуле із сучасним, відтворити шляхи еволюції історичних явищ, показати історіографічний процес в Україні як невід'ємну частину світового розвитку історіографії.

© В. Лук'яненко, 2007

Важливою і необхідною умовою є подолання одновимірної методології, стереотипів минулого, що довгий час супроводжували наукову творчість, не сприяли багатоканальності мислення вчених.

До блискучої плеяди подвижників Української культури і науки, провідних ідеологів і лідерів національно-культурного відродження, революційних змагань 1917–1920-х рр. належить перший президент УНР Михайло Грушевський.

З ім'ям М. Грушевського пов'язані знаменні події в історії української науки, культури, національно-державного відродження України. Він є видатним українським істориком, провідним організатором академічно-наукового життя, відомим суспільнополітичним діячем українського відродження XX ст.

Діяльність і творчість Михайла Сергійовича створили цілу епоху в інтелектуальному, науковому, національно-культурному і державному розвитку нової України й орієнтують нас у майбутнє. Як творець усебічної багатотомної "Історії Украі'ни-Руси", непересічний організатор науки М. Грушевський вимагає ґрунтовного наукового вивчення.

Актуальність дослідження визначається важливістю оцінок тенденцій, перспектив, вивчення життя М. Грушевського, його наукової спадщини.

Не менш важливим є з'ясування значення періоду кінця XIX – початку XX ст. в українській історичній науці.

Складність і суперечливість розвитку української історіографії кінця XIX – початку XX ст., неадекватність її оцінки радянською історичною наукою і майже заперечення наукової цінності попередньої історіографічної традиції, слабка поінформованість сучасного вченого світу в Україні про спадщину і здобутки провідних українських грушевськознавців, які репрезентують високий рівень Української історичної науки серед відомих історичних шкіл Європи, США і Канади також обумовили необхідність опрацювання цієї теми.

Вивчення й узагальнення масиву джерел, літератури про М. Грушевського, українську історичну науку на зламі XIX–XX ст. диктується незадовільним станом процесу дослідження зазначеної теми.

Важливою науковою проблемою є всебічне з'ясування значення історіографії як засобу дослідження.

Напрям дослідження даної статті є складовою частиною наукового грушевськознавства, яке передбачає історіографічне опрацювання спадщини і політичної діяльності М. Грушевського [17], а також державних і міжвузівських наукових програм з історіографії історії України.

Розгляд наукової діяльності М. Грушевського передбачає об'єктивне висвітлення історичних передумов і процесу розвитку української історичної науки останніх десятиліть XIX – початку XX ст., не минаючи магістральних шляхів сучасного історичного процесу. В існуючій історичній літературі знайшли свій відбиток складні і неоднозначні процеси розвитку наукової думки щодо зазначеної проблематики.

Вітчизняну українську історіографію найбільш боляче вразив дух традиційного підходу радянської історіографії до історичної науки кінця XIX – початку XX ст., закарбований у працях, присвячених її історії.

Теза про кризу буржуазної історичної науки знайшла втілення в "Очерках истории исторической науки в СССР". Другий і третій її томи не містять широкого об'єктивного висвітлення стану історичної науки в Україні, як і в інших регіонах.

Під відповідним кутом зору розглядається це питання в працях "Установи історичної науки в Українській РСР, 1917–1937 рр." (1973), "Історіографія історії Української РСР" (1986). У полі зору українських учених знаходилися відповідно препаровані постаті М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Єфименко, Д. Яворницького, Д. Багалія та інших представників так званого демократичного табору. Для них обов'язковою була критична оцінка історичних праць учених, які належали до "дворянсько-буржуазної і буржуазної історіографії". Зазначене особливо проявилося в дослідженнях М. Марченка [6] та Л. Коваленка [5]. За останні роки розгорнута кризова теорія інтерпретована в різних варіаціях "ідейних зламів", марних пошуків надійної методології і поступового визнання неможливості однозначного сприйняття кризи історичної науки як "прямолінійного руху всіх буржуазних істориків назад", знайшла аргументоване заперечення в працях провідних істориків колишнього Радянського Союзу, особливо Росії. В останніх дослідженнях В. Смолія, Л. Таран, О. Журби порушується питання проблеми кризи в українській історичній науці, зокрема в дослідженнях В. Матях, присвячених "Киевской старине" та медієвістиці в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [7].

Насправді кінець XIX – початок XX ст., незважаючи на сильний тиск з боку царського уряду на український рух, є періодом глибоких перетворень, пов'язаних з ефективним розвитком наукового життя та української історичної науки, впливу національної інтелігенції на суспільну свідомість. Поява "Історії України-Руси", яка є монументальною синтетичною працею, побудованою на розгорнутій схемі, відповідала вимогам європейської методології і підвела підсумок розвитку української історіографії та завершення процесу її самовизначення, організаційної та ідейно-концептуальної інституалізації.

Із середини 1920-х рр. українська історична наука, її представники і надалі, працюючи в Україні, втрачають право на багатоканальність мислення. Вищезгадане особливо негативно позначається на дослідженні стану історичної науки в кінці XIX – на початку XX ст. Із цього часу зароджується і поступово дедалі виразнішою стає тенденція заниження ролі М. Грушевського та цього періоду в історичних дослідженнях.

Найсуттєвішим виразом є загальний поділ науки на пролетарську (марксистську) і буржуазну, вороже ставлення до немарксистської історіографії, відмова тогочасним провідним ученим, науковим історичним інституціям, історичним часописам та періодиці в об'єктивності, слідуванні надійній методології. Ученим також закидалася неспроможність виявити закономірності історичного процесу, розробка реакційних ідеалістичних теорій на основі ідеології антикомунізму. Для радянської історіографії 30-х – початку 50-х рр. стає характерним відхід від історіографічної проблематики.

Із другої половини 50-х і до середини 80-х рр. увага істориків в Україні зосереджується на представниках революційно-демократичного і народницького напрямів.

У залишеній з початку 1920-х рр. і до 1989 р. радянській історіографічній традиції щодо періоду кінця XIX – початку XX ст. чітко прослідковується "стерильність праць", очищення їх від небажаних фактів, порівнянь, суджень, моралізаторство про "нерозуміння" дореволюційними істориками об'єктивних законів розвитку суспільства, обмеженість їх світогляду тощо. Зазначені підходи спостерігаються у численних працях радянських українських учених.

Єдина узагальнююча праця М. Марченка "Українська історіографія" (1959) [6] доведена лише до першої половини XIX ст. Учений, знаючи зміст "Огляду" Д. Дорошенка і водночас будучи свідком навального наступу на українську історичну науку, що в кінці 1930-х рр. торкнувся його творчості, не міг не дотримуватися пануючих на той час поглядів та офіційної історіографічної концепції як боротьби ідейних напрямів. Найпослідовніше її втілив у своїх працях і зокрема у навчальному посібнику з української історіографії Л. Коваленко [5].

У висвітленні постаті М. Грушевського, стану української історичної науки в кінці XIX – початку XX ст., він мав своїх попередників, які, починаючи з 1926 р., систематично критикували творчість дореволюційних істориків. Зразками такого підходу є, зокрема, розділ у "Русской историографии" М. Рубінштейна [12], присвячений М. Грушевському, брошура "Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку" М. Рубача [11]. Найбільше узагальнення "злочини" і "гріхи" М. Грушевського знайшли в його статті, уміщеній у четвертому томі "Советской исторической энциклопедии" (1963) [10] та першому томі "Радянської енциклопедії історії України" (1970).

Одна із численних "критичних" оцінок "Історії України-Руси" М. Грушевського належить М. Коваленку. Автор не лише відмовляє М. Грушевському у створенні наукової школи, звинувачує у волюнтаризмі і принижує наукову вартість його монументальної "Історії України-Руси", а й вважає її наслідком колективної праці вчених [5].

Історики в Україні затиснуті межами пануючої концепції історичного пізнання, наслідуючи своїх колег із центру та конфронтуючи із зарубіжними дослідниками, підготували низку праць, біографічних нарисів, присвячених дореволюційним ученим-історикам. Зокрема, Ф. Шевченко робив спроби неупередженого, усебічного дослідження питання повернення М. Грушевського у 1924 р. в Україну. Його стаття "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?" (1966) [18] зустріла неприхильну реакцію владної наукової бюрократії.

Підсумок зусиль українських радянських учених щодо історіографії початку XX ст., зокрема, підведений у статті "Історіографічні дослідження на Україні за 70 років радянської влади" (1987) [15].

У працях радянських учених спостерігається недооцінка спадщини М. Грушевського, українських істориків кінця XIX – початку XX ст. Вона розвинулася з половини 30-х рр., ствердилася у 60–70-х рр. і всім своїм змістом спрямовувалася проти так званого українського буржуазного націоналізму і зарубіжних "фальсифікаторів" історії України.

В Україні, починаючи зі статті С. Білоконя "Михайло Грушевський" ("Літературна Україна" від 2 липня 1988 року), праць Я. Дашкевича [3], В. Заруби [4] та Р. Пирога [8] часом можна зустріти критичний аналіз досліджень радянських істориків, присвячених життю і творчості М. Грушевського. Зокрема, Я. Дашкевич доводить, що насправді боротьба з історичною школою М. Грушевського та його учнями 1940–1950-х рр. була спрямована проти справжньої об'єктивної історії України, української національної ідеї. Позиція, з якої здійснювалася ця критика, нічого спільного не мала з марксизмом. Боротьба була нерівною, ініційованою як зверху апаратом ЦК ВКП(б), так і знизу [3].

Найоб'єктивніше всі складові життя, творчості, суспільно-політичної діяльності М. Грушевського у своїх працях висвітлює Л. Винар [1]. Він же і є тим ученим, хто послідовно досліджує етапи діяльності історичної школи М. Грушевського, питання "М. Грушевський і державницький напрям української історіографії", історичної схеми вченого, проблематику "Історії України-Руси", "Грушевський як історик України", "М. Грушевський і його концепція трьох київських академій". Він також комплексно вивчає біографію, епістолярії, наукову, педагогічну, громадську, політичну діяльність відомого історика. Зазначена тематика, а також інші сфери діяльності і творчості вченого цікавили сучасників М. Грушевського, його учнів, співробітників та прихильників. Численні праці вченого й публікації дослідників містяться в українознавчих часописах, журналах, альманахах, збірниках наукових праць, брошурах та зафіксовані в бібліографічних виданнях.

Дослідники представляли різні генерації науковців, які, дотримуючись певних історіографічних напрямів у наукових, науково-популярних і публіцистичних працях, переважно фактологічно і частково концептуально відтворили сторінки наукового життя та політичної діяльності М. Грушевського. На сторінках "Українського історика" друкувалися архівні, автобіографічні матеріали, статті видатного вченого. Водночас зарубіжні українські дослідники проводили наукові конференції до ювілейних дат, тим самим зміцнюючи організаційну базу грушевськознавства.

Учені радянського періоду в Україні, такі як Р. Пиріг [8], І. Гирич [2] у своїх публікаціях звернули увагу на доробок "Українського історика" й окремі праці О. Оглоблина, О. Домбровського, особливо Л. Винара та інших дослідників, що вийшли протягом 1986–1991 рр. й утворили наукове грушевськознавство на Заході.

Період наукового грушевськознавства, що припадає на 1988–1991 рр., збігається з початковим процесом відродження національної історіографії в Україні.

Помітним явищем останніх років стає звернення українських учених до історико-наукового аналізу діяльності, стану і головних етапів розвитку наукової і просвітницької діяльності історичних і природонаукових товариств в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Серед них виділяються праці В. Савчука [13].

Від розвідки В. Сарбея [14], науково-аналітичної серії статей Р. Пирога про М. Грушевського [9], до цілого номера, проходить шлях реабілітації в "Українському історичному журналі" й історична наука в Україні кінця XIX – початку XX ст. [9]. Нині формується новітня тенденція за рахунок поєднання зусиль зарубіжних і вітчизняних українських учених на підставі нового способу мислення, змінюється ставлення до спадщини істориків кінця XIX – початку XX ст., приходить нове усвідомлення стану тогочасної науки, спадщини М. Грушевського, його місця не лише в українській, а й у світовій науці.

Розуміння важливості нової інтерпретації, нового прочитання концепцій М. Грушевського усвідомлене представниками сучасної науки.

У сучасних умовах відбувається переосмислення історичної спадщини вчених цієї доби, активізація зусиль грушевськознавців, визначення місця історіографії в науково-ціннісній системі наукової творчості.

1. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // Сучасність. – 1985 та ін. 2. *Гирич І.* Внесок "Українського історика" в Грушевськознавство // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4. 3. *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Мат. конф., Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. 4. *Заруба В.* Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4, 1–4 (110–115). 5. *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. 6. *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. 7. *Матях В.М.* Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу "Київська старина" : Дис …канд. іст. наук. – К., 1993 та ін. 8. *Пиріг Р.Я.* Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // УІЖ. – 1995. – № 5. 9. *Пиріг Р.Я.* М.С. Грушевський між історією і політикою (1924–1934) // УІЖ. – 1991. – № 4, № 5, № 7, № 8, № 9, № 10. 10. *Рубач М.А.* Грушевський Михаил Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. – М., 1963. – Т. 4 та ін. 11. *Рубач М.А.* Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та єдиного потоку. – К., 1955. 12. *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. – М., 1941. 13. *Савчук В.* Естественнонаучные общества юга Российской империи второй половины XIX – начала XX в. – Днепропетровск, 1994. 14. *Сарбей В.Г.* До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського // УІЖ. – 1989. – № 10. 15. *Сарбей В.Г.* Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади // УІЖ. – 1987. – № 12. 16. *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // УІЖ. – 1996. – № 5 та ін. 17. Указ Президента України про Раду з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського, м. Київ, 8 січня 1998 р., № 7/ 98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 1 (48–49). – 12 берез. 18. *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на радянську Україну? // УІЖ. – 1996. – № 2.

Надійшла до редколегії 26.01.06

О. Надтока, канд. іст. наук

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ "ПОЛІТИЧНА, ГРОМАДСЬКА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО" – КИЇВ, 23-24 ЖОВТНЯ 2006 РОКУ)

Висвітлено результати роботи міжнародної наукової конференції "Політична, громадська і наукова діяльність М. Грушевського (до 140-ліття з дня народження М. Грушевського)", що проходила в Київському національному університеті ім. Т. Шевченка 23–24 жовтня 20006 р. Увазі наукової громадськості запропоновано перспективні напрями грушевськознавчих досліджень.

This article light upon results of International scientific conference "Political, Social and Scientific activity of M. Grushevskiy" carried out by Taras Shevchenko Kiyv National University is October 23-24/2006. For attention of scientific circles are investigative perspectives of Grushevskiy's activity is proposed.

Постать Михайла Грушевського (29.IX.1866 – 24.XI.1934) по праву належить до видатної плеяди творців модерної української нації – спільноти, яка формувалася на зростаючому культурному ґрунті та відновленій традиції політичного творення. Учений та політик постає перед нами як знакова фігура в обох відповідних сегментах націотворчого процесу і в цьому плані його можна вважати постаттю співмірною великій добі модерного українського ренесансу. У той же час він уявляється індивідуалізованим відображенням тієї епохи – з її культурною ґрунтовністю та політичною наївністю, народницькими уподобаннями та вірою в можливість формування ідеальної моделі суспільного буття.

Організація та проведення міжнародної наукової конференції в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка проходили на тлі днів Грушевського в усій Україні, присвячених 140-річчя від дня народження великого історика та суспільного діяча. При цьому в середовищі київських наукових кіл, за визнанням відомого дослідника життя і творчості М. Грушевського проф. І. Верби, відчувалося розуміння того, що Київ дещо завинив перед пам'яттю великого українця. Не в столиці України, а у Львові було належно вшановано відповідне історичне минуле і в цьому місті постав перший пам'ятник та музей Михайла Грушевського. У Києві Історико-меморіальний музей М. Грушевського на вулиці Паньківській (№ 9) заплановано відкрити до 140-річного ювілею історика, лише на шістнадцятому році незалежності України [Пам'ятники М. Грушевському: 1) надгробний пам'ятник на Байковому цвинтарі в Києві (встановлено восени 1936 р. – скульптор І. Макогон, архітектор В. Кричевський); 2) Пам'ятник у Львові (відкрито 1994 р. – скульптори Д. Крвавич, М. Посікира, Л. Яремчик, архітектор В. Каменщик); 3) Пам'ятник у Києві (відкрито 1999 р. – скульптор В. Чепелик – Національна премія України імені Тараса Шевченка 2000 р.). Державний меморіальний музей М. Грушевського у Львові відкрито 1998 р. Розмішується у будинку-віллі М. Грушевського, побудованому в 1901–1902 рр.] [1, с. 236–237, 2, с. 236].

У свій спосіб, намагаючись гідно зустріти пам'ятну річницю, історичний факультет Київського національного університету зібрав на міжнародну наукову конференцію відомих грушевськознавців та всіх зацікавлених в обговоренні широкої проблематики національного відродження кінця XVIII – початку XX ст., суспільно-політичної та наукової діяльності М. Грушевського. У роботі конференції взяли участь 41 учасник, з яких 27 науковців та пошукачів представляли київські науково-освітні заклади та 14 – заклади інших міст та регіонів України, а також наукові та навчальні центри Росії та Білорусі. Київські наукові кола було представлено вченими та викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту історії НАН України, Інституту вищої освіти АПН України, Інституту архівознавства НБУВ, профільних факультетів Національного технічного університету України "КПІ", Київського національного технічного університету ім. Вадима Гетьмана та Київським славістичним університетом. Учасники з інших регіонів України приїхали з різних навчальних закладів Тернополя, Івано-Франківська, Дрогобича, Мукачева, Острога, Черкас, Кременчука, Донецька та Горлівки. Колеги з Росії та Білорусі представляли Інститут слов'янознавства РАН (Москва), Російський державний гуманітарний університет (Москва), Брянський державний університет імені акад. І.Г. Петровського, Мінський інститут підприємництва та парламентаризму, Гомельський державний університет імені Франциска Скорини.

Виступи та дискусії на пленарному засіданні конференції, яке було відкрито деканом історичного факультету, проф. В. Колесником, засвідчили і безперечні успіхи, і нові перспективи грушевськознавчих студій. До останніх здобутків у цій царині можна віднести розробку першої системної біографії вченого та суспільного діяча відомими дослідниками Ю. Шаповалом та І. Вербою, що вилилося в публікацію монографії "Михайло Грушевський" (К., 2005). На самій конференції проф. І. Верба виступив з доповіддю "Арешт і заслання М. Грушевського 1914–1917 рр.". У межах традиційного вивчення методології наукових досліджень М. Грушевського на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ ім. Шевченка відомий учений проф. Я. Калакура представив результати відповідних студій у доповіді "Синтез української історії у працях Михайла Грушевського". Цій же проблематиці було присвячено виступ професора Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького В. Масненка, який виголосив доповідь "Видозміни теоретичного підґрунтя наукової концепції Михайла Грушевського у контексті формування національної історичної парадигми". Фахівці Інституту історії Національної академії наук України серед пріоритетів у дослідженні життя та діяльності М. Грушевського визначають вивчення світогляду великого українця. Саме в цьому контексті головний науковий співробітник Інституту історії НАН України, професор Р. Пиріг представив доповідь "Феномен рееміграції М. Грушевського: сучасні інтерпретації".

Не менш важливими та цікавими можна вважати і подальші перспективи грушевськознавчих досліджень, виявлення яких впливає на спрямованість і зміст подальших наукових пошуків. Доповіді та дискусії під час конференції підтвердили, що серед розмаїття проблемних аспектів історії національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. залишаються вивчення світогляду представників національного руху та певних суспільних верств на етапі реалізації націотворчих процесів.

© О. Надтока, 2007

Секції конференції працювали за наступною тематикою: "Суспільно-політичні погляди М. Грушевського та його внесок у розвиток українського національного відродження" (головував проф. С. Пивовар), "М. Грушевський та розвиток національної школи історичної науки" (головував проф. І. Верба). У першій секції, до якої подали свої заявки 17 науковців та пошукачів, значний інтерес викликали доповіді професорів та доцентів кафедри давньої та нової історії України, новітньої історії України КНУ імені Тараса Шевченка С. Пивовара, Г. Савченка, О. Божка з проблематики висвітлення М. Грушевським історичного образу Б. Хмельницького, українського військового руху 1917 р., перипетій узяття більшовиками Києва та руйнування будинку М. Грушевського по вул. Паньківській. Особливістю засідання першої секції була участь у її роботі студентів 1-го та 2-го курсів історичного факультету, які виступили з доповідями з питання внеску М. Грушевського у розвиток українського національного відродження.

До другої секції, присвяченої розвитку національної школи історичної науки в контексті наукової діяльності М. Грушевського, подали заявки 18 науковців та пошукачів. Особливий інтерес викликала дискусія щодо впливу М. Грушевського на наукові погляди М. Довнар-Запольського та значення Київського університету св. Володимира у формуванні цілої плеяди видатних істориків, етнографів, представників національних рухів східнослов'янських країн. Наприкінці засідання представниця викладацької корпорації Гомельського державного університету ім. Франциска Скорини пані В. Лєбєдєва подарувала історичному факультету низку видань із життя та творчості видатного білоруського історика та суспільного діяча М. Довнар-Запольського.

Серед пропозицій учасників секційних засідань були ініціативи щодо внесення білоруської мови до числа офіційних мов конференції, широкого залучення до грушевськознавчих конференцій у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка науковців Росії та Білорусі (їх озвучили професор Російського державного гуманітарного університету Л. Горізонтов та старший викладач Гомельського державного університету імені Франциска Скорини В. Лєбєдєва).

На заключному засіданні міжнародної наукової конференції "Політична, громадська та наукова діяльність М. Грушевського" були прийняті пропозиції до Вченої ради історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка. Серед них:

1. Видати наукові статті учасників конференції, подані до кафедри давньої та нової історії України, окремим випуском Вісника КНУ імені Тараса Шевченка, секція "Історія", присвяченого 140-річчю від дня народження М. Грушевського.

2. Надати грушевськознавчим конференціям у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка статусу регулярного наукового заходу з проведенням відповідних конференцій не рідше як один раз на п'ять років.

3. На вшанування пам'яті та заслуг великого історика і суспільного діяча найменувати 349 аудиторію, де проводяться захисти дисертацій та навчаються магістри історичного факультету, аудиторією ім. М. Грушевського.

4. Урахувати пропозиції учасників конференції та внести до переліку офіційних мов грушевськознавчих конференцій білоруську мову.

5. За результатами конференції подати рекомендації щодо перспективних напрямів грушевськознавчих досліджень до фахових видань:

– світогляд українського народу в оцінці М. Грушевського;

– релігійні погляди М. Грушевського;

– масонський рух в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. та М. Грушевський;

– М. Грушевський та його зв'язки з представниками інтелігенції слов'янських народів.

1. *Горинь В.І.* Грушевському Михайлові пам'ятники // Енциклопедія історії України / Голова ред. кол. В.А. Смолій. – К., 2004. – Т. 2. – С. 236–237. 2. *Горинь В.І.* Грушевського Михайла меморіальний музей // Енциклопедія історії України / Голова ред. кол. В.А. Смолій. – К., 2004. – Т. 2. – С. 236.

Надійшла до редколегії 08.02.06

Ю. Панченко, асп.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ (ДО 80-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ)

На основі джерел російської та американської історичної науки зроблено спробу розглянути своєрідність еволюційних процесів консервативних течій у США від перших поселенців XVII ст. до 70-х рр. XX ст.

On the basis of row of sources of Russian and American historical science an attempt to consider originality of evolutional processes of conservative flows in the USA from the first settlers of the XVII century to 70th of XX century is done.

Протягом усього історичного розвитку США консерватизм відігравав дуже важливу ідейно-теоретичну функцію в житті країни, а на деяких етапах розвитку йому належало провідне значення. Посилення в останні десятиріччя в американському політичному житті консервативних тенденцій надає актуальність питанню виникнення та наявності стійкої консервативної традиції в американській історії.

Пошук ідейно-політичних витоків американського консерватизму приводить одних учених до європейського коріння, інші бачать початок консервативної ідеології в пуританських переконаннях перших поселенців, треті – у ліберальних традиціях батьків-засновників американської держави.

В американській історіографії обговорюється питання про специфіку американської версії консервативної ідеології, про її місце в історії розвитку країни, її вік і наскільки вона властива американському суспільству. У 50-ті рр. XX ст. історики консервативного напряму виступили з ідеєю переосмислення історії США, починаючи з перших переселенців XVII ст. і війн за незалежність. Серед них Луіс Харч (1919–1986), Деніел бурстін (1914–2004) та ін.

Д. Бурстін вважав, що пуританська ідеологія XVII ст. зазнала поразки в нових умовах і пуритани, відкинувши ідеологію, на основі придбаного в Америці практичного досвіду формували свою систему цінностей, а також спосіб життя [14]. А це означає, що ліберальні ідеї стали частиною американської консервативної ідеології. Л. Харц – відомий американський історик, у своїй книзі "Ліберальна традиція в Америці" (1955) бачить американську винятковість й особливість розвитку у тому, що перші переселенці (пуритани) – були окремою частиною європейської ідеології, що відділилася, тому система цінностей Нового Світу розвивалася в межах ліберальної згоди, а консервативні традиції, також як і радикалізм, їй не були властиві [12]. Отже, на думку Харца, консерватизм у США – це маргінальна ідеоло-

© Ю. Панченко, 2007

гія [8]. Про присутність стійкої консервативної традиції в американському суспільстві писав Р. Керк у своїй книзі "Консервативне мислення. Від Берка до Еліота" [19]. У кінці 90-х рр. на сторінках журналу "The American Historical Review" проходило обговорення питань американського консерватизму й одне з них – місце правої ідеології в інтелектуальній традиції соціального і політичного життя США. Історик Алан Брінклі у статті "The problem of American Conservatism" дійшов висновку, що "консерватизм як інтелектуальне серйозний і політично ефективний рух … є відносно новим феноменом", а також, що всупереч пильному і довготривалому вивченню американського консерватизму, загальної картини еволюції дотепер немає [13]. У своїй статті А. Брінклі, цитуючи одного з американських істориків, зазначав, що голоси консерватизму чути тільки як протест проти чогонебудь, а не як організована сила, а також як песимістичні прогнози на майбутнє Америки [12, с. 414]. Проти даного погляду виступив Лео П. Рібуфо [20], посилаючись на праці О. Гутмана, Д. Діггинса, Д. Гувелера, Д. Гріна, Г. Дорьена, обґрунтувавши безперервну традицію американського консерватизму.

У російській історіографії існує декілька варіантів типологізації американського консерватизму [4]. Типологія А. Галкіна розділяє консерватизм на два спрямування: праворадикальний і помірний. Даний розподіл не відстежує процес еволюції ідеології та етапи її формування, а тільки дає характеристику щодо розгалуження існуючих форм консерватизму в 70-х рр. XX ст. [4, с. 45]. Типологія А. Мельвіля [7] дає аналіз виникнення і формування різних типів консерватизму в США за трьома напрямами: запозичення компонентів класичної європейської консервативної ідеології, інверсія класичного лібералізму, реакція на кризу в 70-х рр. Дослідник консервативної ідеології – К. Гаджієв, відстежує розвиток американського консерватизму від поглядів перших поселенців, через еволюцію індивідуалізму до післявоєнного розвитку за трьома напрямами: перший – відродження консервативної традиції Берка, другий – синтез принципів державного регулювання, індивідуалізму і традиційного консерватизму, третій – твердий радикалізм. Типологія В. Согріна полягає в розподілі американської ідейної консервативної традиції на чотири етапи, які мають чіткі хронологічні межі, також дослідник дає характеристику різновидам консервативної ідеології, що виникають на кожному етапі. Усі ці типології не збігаються одна з одною, хоча і мають низку загальних рис: американський консерватизм має унікальну особливість, яка відрізняє його від усіх європейських версій – відсутність феодальних засад у суспільстві, тому в еволюції американського різновиду немає такої стрункої і прямолінійної історії формування, розвитку, становлення як у європейському консерватизмі.

Багато вчених, які займаються проблемами американського консерватизму, також по-різному оцінюють внесок тих чи інших політичних, державних або суспільних діячів Америки у розвиток консервативної ідеології. Проте багато хто з них починає відлік консервативної традиції ще задовго до утворення США: серед перших поселенців американських колоній в XVII ст. На американську землю прибуло багато англійців, які тікали від релігійного переслідування – пуританів. Саме основні принципи пуританізму: індивід вільний і є обраним, але у певних межах свого визначення; будь-який бідняк може опинитися серед обраних – стали одним з джерел індивідуалізму, тобто консервативної ідеології. А значить і пуританська спадщина стала однією з її складових.

Зародження американської консервативної ідеології збіглося з американською революцією і війною за незалежність. Серед батьків-засновників американського консерватизму – А. Гамільтон, Дж. Адамс, Джеймс Медісон, Дж. Джей.

А. Гамільтон (1757–1804) – державний діяч США, ідеолог і керівник партії федералістів. Саме він став творцем прообразу партії в США [5, с. 66]. У 1789 р. 34-річний Гамільтон прийняв пропозицію стати міністром фінансів уряду президента Дж. Вашингтона. Він знаходився на цій посаді протягом понад п'яти років, подавши у відставку в січні 1795 р. Гамільтон ліквідував пануючий у той час валютний хаос, заснував долар як основну грошову одиницю і забезпечив чеканку золотих і срібних доларів. Він переконав Конгрес узяти на себе відповідальність за виплату як боргів штатів, що накопичилися за роки війни, так і боргів Конфедерації. У 1791 р. Гамільтон заснував центральний банк – як для зберігання внесків, так і для надання кредитів. Фактично, він став засновником існуючого в наші дні способу тлумаченні конституції США, згідно з яким уряд може розширювати свої повноваження у разі відсутності в Конституції прямої заборони. Зіграв дуже важливу роль в ухваленні Конституції штатом Нью-Йорк. Для набрання чинності Конституції потрібна була ратифікація в 9 із 13 штатів. Проти цієї ратифікації виступила могутня група супротивників конституції. І тоді А. Гамільтон, щоб заручитися підтримкою громадської думки штату пише цілу низку статей, пізніше виданих у вигляді двотомника "Федераліст" у 1788 р. Авторів збірки, окрім А. Гамільтона, було ще двоє: Джеймс Медісон і Дж. Джей. "Федераліст" досяг своєї безпосередньої мети: конституція одержала необхідну підтримку в штаті Нью-Йорк. Саме в цих статтях він продемонстрував свої консервативні погляди, що полягали у визнанні недосконалості людської природи, у шануванні приватної власності, віддання переваги сильній федеральній владі в об'єднаній Америці [11].

Дж. Адамс (1735–1826) – перший віце-президент і другий президент США (1797–1801). У 1785–1788 рр. був посланником у Великобританії, де було видано його працю "В захист конституції Сполучених Штатів Америки". На відміну від попередніх робіт Дж. Адамса "Захист" був концептуальним поглядом на минуле законодавчого і політичного життя світового суспільства, зокрема Англії, історію розвитку якої він вважав зразковою і прямолінійною. У даній роботі Адамс давав також практичні рекомендації щодо державного устрою як європейцям, так і американцям і дійшов наступних висновків: усі люди одержимі прагненням до влади, вони завжди розділені на меншину і більшість, на вибраних і багатьох, багатих і бідних, і дві ці частини суспільства постійно загрожують одна одній знищенням. І, нарешті, на його думку, хід історії не в змозі змінити людську натуру. Дж. Адамс один з перших заговорив про тиранію більшості. У зв'язку з цим один із дослідників зазначав: "Демократія як політичний і суспільний феномен не була для Адамса нешкідливою. Більше того, він кинув виклик ідеї, що подальший прогрес демократії буде корисний суспільству" [6, с. 117]. Ще однією складовою частиною консервативної ідеології Адамса було його ставлення до аристократії. На його думку будь-яка спроба знищити аристократію або усунути її від влади конституційними методами даремна, бо дуже скоро відбудеться відродження аристократії у владі, що прийняла нові форми, під іншими іменами і масками [6, с. 115]. Подібний напрям американського консерватизму Дж. Адамса йшов у руслі європейської традиції вчення Берка.

Представниками консервативної ідеології були Дж. Медісон і Дж. Джей. Видатні політичні діячі молодої держави, вони активно висловлювали свої погляди на сторінках газет, пропагуючи консервативні ідеї. У статті

№ 10 "Федераліста" Дж. Медісон формулює своє ставлення до власності і людської натури: "Нахил до взаємної ворожнечі такий сильний у людині, що навіть там, де для неї немає істотних підстав, досить незначних і поверхневих відмінностей, щоб порушити в людях недоброзичливість один до одного й увергнути їх у жорстокі розбрати. При цьому більш звичним і надто стійким джерелом розгулу крамоли завжди був різний і нерівний розподіл власності" [11, с. 80]. Що стосується Джона Джея, то він займався зовнішньополітичними питаннями і також на сторінках "Федераліста" висловлював свої погляди. Йому належать п'ять статей (№ 2–5, 64). Сучасні дослідження еволюції американського консерватизму відводять йому роль одного з перших політиків, що формували зовнішньополітичний курс США на позиціях консерватизму [10].

На початку XIX ст. погляди батьків-засновників консерватизму продовжили спадкоємці федеральної партії Ф. Еймс, Д. Уебстер, Дж. Маршалл. Також як і його попередники Ф. Еймс був невисокої думки про здатність народу до керування: "Єдине, що народ зможе здійснити без представництва, це знищити уряд" [17].

Консервативні погляди також відстоювали і шостий президент США Адамс Джон Куінсі (1767–1848), який став відомий завдяки своїм зовнішньополітичним успіхам й інтерпретації Берка, і Генрі Клей (1777–1852) – державний секретар при президенті Куінсі.

Консерватизм першої половини XIX ст. було збагачено переконаннями плантаторів-рабовласників південних штатів Америки. Найвідоміші з них Дж. Келхун і Дж. Фицхью. Дж. Кэлхун (1782–1850) – відомий політичний діяч початку століття, представник Півдня, з 1825 по 1832 рр. віце-президент США. Йому приписують введення в користування терміна *консерватор* у 1830 р. "Консервативна меншість у змозі обмежити владу диктатури, бо традиційно є представником мудрості минулих поколінь" [16]. Дж. Кэлхун вважається одним з теоретиків расизму, лютий захисник рабства. Його політичним кредо був антагонізм Півночі і Півдня. Після смерті Дж. Кэлхуна у 1850 р. лідерство в розвитку рабовласницької ідеології перейшло до Джорджа Фіцхью. Їх діяльність збагатила консервативну ідеологію відстоюванням консервативних позицій за допомогою демократичних гасел і закликів, симпатією до патріархально-патерналістської системи суспільства.

У другій половині XIX ст. США вступили в період інтенсивного економічного розвитку. У країні існували принципи вільної конкуренції, відбувалася концентрація виробництва в руках незначної частини населення. На перше місце висуваються принципи абсолютної економічної свободи і невтручання держави в життя бізнес-кіл. За словами К. Гаджієва "відбувається інверсія функцій вільного ринку: з колись революційної вона перетворилася на виправдання й обґрунтування існуючого становища" [3, с. 21].

З'явилася частина суспільства, зацікавлена у збереженні справжнього стану речей, тобто збереження статус-кво. На перше місце висувалися індивідуалістичні навчання і серед них найпопулярніша філософія соціал-дарвінізму. У США її послідовником був Г. Самнер (1840–1910). У своїй роботі "Народні звичаї" він пише про неможливість людиною що-небудь змінити, оскільки: "У її житті немає нічого вільного, нічого первинного, нічого спонтанного, немає просування до кращого і вищого рівня життя, немає спроби удосконалити себе розумово, морально і духовно. Усі люди діють саме так, лише з трохи більшою свободою власного прояву" [9, с. 14]. Послідовники соціал-дарвінізму вважали розподіл на класи природним і необхідним процесом. Усі закони розвитку суспільства прирівнювалися до біологічних: життя – вічна боротьба за виживання.

Таким чином, до кінця XIX ст. для більшості американців консервативна ідеологія асоціювалися з принципами невтручання держави в економічне і суспільне життя, а також з принципами індивідуалізму [15].

На вищий рівень розвитку ця ідея виходить завдяки діяльності 25-го президента США У. Мак-Кінлі. Консерватизм у його концепції став прагматичним і гнучким, він відповідав настроям більшої частини населення США. Його діяльність відрізняє активний зовнішньополітичний курс, необхідність сильної влади, а також окремих випадків патерналізму держави. У. Мак-Кінлі у своїй роботі спирався на працю професіоналів, створивши безліч комісій для вивчення питань зовнішньої і внутрішньої політики. Відомості, які потім проголошував президент, були їм одержані зі звітів цих комісій і ставали закликом до дії [1]. Наступним нововведенням було активне спілкування з пресою. Було створено інститут прес-секретарів, що існує і зараз. Співпраця з пресою допомагала розмістити на сторінках газет вигідну для Білого дому інформацію. Наступним нововведенням президентства У. Мак-Кінлі стали масштабні і довгі поїздки по країні з метою збільшити лави своїх прибічників, перед ухваленням дуже важливих рішень. Також особливістю його президентства було те, що він сумістив в одній особі главу держави, керівника уряду, керівника зовнішньополітичним відомством і військовими силами. Цим він продемонстрував уміле маніпулювання інститутом президентства і розширив його виконавські повноваження. У. Мак-Кінлі став представником такого типу консервативного мислення, який допускає певну модернізацію поглядів для зміцнення основних традиційно-політичних цінностей. Після його вбивства в 1901 р. кількість прихильників консервативної ідеології стала скорочуватися. До влади в США прийшли політики іншого типу.

Перші десятиріччя XX ст. стали періодом розвитку традиційного консерватизму в США. Представників цього напряму можна розділити на три групи: перша – І. Беббіт, П. Мор, які виступали за відродження гуманістичних цінностей, друга – Г. Менке, А. Нок – підтримували натуралізм, третя група – А. Тейт, Дж. Рэнсом – симпатизували традиціям Півдня [2, с. 66]. У цей же період оплотом консерватизму стає Республіканська партія.

Це була епоха повсюдного процвітання економічного індивідуалізму і соціал-дарвінізму. Такі індивідууми як Дж. Рокфеллер стали прикладом для наслідування і вважалися найбільш пристосованими до життя. Після Першої світової війни в промисловості США в 20-ті рр. переважали великі корпорації (як вище досягнення природного відбору), існували антимонопольні закони, були створені федеральні комітети з регулювання галузей виробництва, існувала Федеральна резервна система, а це означало, що держава активно втручалася в економічне життя, поступово міняючи у свідомості людей ставлення до економічного індивідуалізму (вільний ринок, держава не повинна втручатися в економіку).

Саме на хвилі віри в індивідуалізм 31-м президентом США стає Герберт Гувер (1874–1964). Своєю передвиборчою темою він зробив процвітання Америки і сповістив для країни швидкий кінець бідності: "курка в кожній каструлі й автомобіль у кожному гаражі". Г. Гувер (1929–1933 – роки президентства) переміг 6 листопада 1928 р. з перевагою у 6 млн голосів. Він заявив про свою прихильність традиційним цінностям, принципам рівних можливостей, а також принципам приватного підприємництва без державного втручання і про свою віру в американську економічну систему. У найбільш концентрованій формі його політичні принципи,

погляд на особливості американського політичного досвіду, американську політичну систему були сформульовані в роботі "Американський індивідуалізм" (1922) [8, с. 41]. Г. Гувер намагався сповідати концепцію *просвітницького індивідуалізму*, яка коректувала принципи необмеженої свободи" [12, с. 315].

Економічна криза 1932 р. та депресія внесли корективи не тільки в економіку країни, але і в ідеологічні принципи. Це стало ключовим моментом втручання держави в соціально-економічну сферу суспільства. І вже в 40-ві рр. разом з економічним індивідуалізмом приходить соціальна, пропонуючи довготривалі людські цінності: сім'я, церква, релігія, освіта і мораль, а також цивільне суспільство з його різноманітними соціальними осередками й інтересами.

Саме в період після Другої світової війни американський консерватизм виробляє здатність сполучати в собі традиційні положення, фундаментальні цінності і придбані, швидко інтегровані, які б відповідали інтересам різних верств населення.

Соціальний консерватизм, а в інших джерелах традиціоналізм, пов'язується з іменами таких істориків і політологів як Р. Керк, К. Россітер, П. Вірек і з іменами таких політиків як У. Уілкі і Т. Дьюі, Д. Ейзенхауер, Р. Ніксон.

У. Уілкі – кандидат від республіканської партії. На виборах 1940 р. він представив нову для республіканців програму. На відміну від свого попередника А. Лендона, він не став вимагати відміни державного контролю над діловою активністю в суспільстві. У. Уілкі відстоював такі положення: збереження свобод громадян, скорочення державного бюрократичного апарату, а значить і витрат на його утримання, збереження державної підтримки в соціальній сфері, державний контроль у тих сферах, які є сферами загальнонаціональних інтересів, а також ідея сильного федерального уряду, ідея, яку відстоювали консерватори ще в XIX ст.

Наступним кандидатом від республіканської партії, що теж програв вибори президента США в 1944 р. і в 1948 р. став Т. Дьюі. Він запропонував американцям програму, що в основному збігалася з "Новим курсом" Ф. Рузвельта, за яким держава брала на себе широкі повноваження щодо суспільства. Для консервативної ідеї це стало новим витком у розвитку, демонстрацією здатності оновлення, виживання і прагматичного підходу до рішення проблем.

І вже в 50-х рр. (президентські вибори 1952 р. і 1956 р.) до влади в країні приходять республіканці на чолі з Д. Ейзенхауером. Програма соціального консерватизму, що активно розроблялася У. Уілкі і Т. Дьюі, була повністю сприйнята новим президентом. Багато ідеологів і вчених (Д. Бурстін, Л. Харц, К. Россітер, П. Вірек, Р. Керк) висунули ідеї, що примиряли класичні переконання консерватизму з політичною практикою його представників, які перебувають при владі. Згідно з цими ідеями, активна роль держави на даному етапі історії просто необхідна, щоб забезпечити гармонію інтересів у суспільстві. Багато уваги надавалося проблемі приватного підприємництва, розвитку дрібного і середнього бізнесу. Ці ідеї були сприйняті Р. Ніксоном, який був президентом США з 1968 по 1974 рр.

Наступною якісною зміною консервативної ідеології стали 70-ті рр. XX ст. У цей час у межах консервативної ідеології виникає неоконсерватизм. Прихильники цієї течії виступали з критикою держави, яка своїм надмірним опікуванням породжує утриманців, але в той самий час згортання державного регулювання не входило в їх плани. Головними модераторами цієї версії консерватизму стали Ірвінг Крістолл, Натан Глейзер, Деніел Белл та ін. Для розробки і розповсюдження цієї ідеї були створені інститути, журнали, газети. Основні положення неоконсерватизму торкалися всіх сфер життя суспільства. Це був масштабний наступ ідеології, яка стала затребувана суспільством уже у 80-х рр. XX ст. [18]. Це була відповідь на неспроможність лібералізму вирішити проблеми суспільства в той час. Практичним втіленням нової версії консерватизму стала діяльність адміністрацій Р. Рейгана.

80-ті рр. XX ст. стали новим поворотом у розвитку консервативної ідеології, точніше її нової версії кінця минулого століття – неоконсерватизму.

Неоконсерватизм пропонував рішення проблем як внутрішньої, так і зовнішньої політики США таким чином. У сфері економіки: мінімалізація ролі держави, але все-таки здійснення певних соціальних програм, протекція великому бізнесу шляхом зниження податкових ставок; повернення до традиційних цінностей – сім'я, релігія, мораль; у зовнішній політиці – панування американської моделі демократії у світі, проведення зовнішньої політики з позиції сили та ін.

1. *Байбакова Л.В.* Эволюция взглядов президента У.Мак-Кинли: верность консервативной традиции или прагматизм политика // Консервативная традиция в американском обществе: истоки, эволюция, современное состояние : Мат. IX науч. конф. Рос. ассоц. изучения США, Москва, ист. фак. МГУ, 27-28 июня 2005 г. / Под ред. А.С. Маныкин, Ю.Н. Рогулев, Е.Ф. Языков. – Москва, 2006. 2. *Бродская Н.П.* Эволюция американского консерватизма конца XVIII – начала XX в.: (Политико-культурный аспект) // Вестник Московского университета. Полит. науки. – М., 1998. – № 2. 3. *Гаджиев К.С.* Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии. – М., 1982. 4. *Гарбузов В.Н.* "Рейгановская революция": Теория и практика американского консерватизма,1981–1988 / Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена, Псков. гос. пед. ин-т им. С.М. Кирова. – СПб.; Псков, 1999. 5. *Журавлева В.Ю.* Эволюция отношений президентской власти и Конгресса США в период президентства Б. Клинтона (1990-е годы) : Дис. канд. полит. наук : 23.00.02. – М., 2005. 6. Консервативная традиция в американском обществе: истоки, эволюция, современное состояние : Мат. IX науч. конф. Рос. ассоц. изучения США, Москва, ист. фак. МГУ, 27–28 июня 2005 г. / Под ред. А.С. Маныкин, Ю.Н. Рогулев, Е.Ф. Языков. – М., 2006. 7. *Мельвиль А.Ю.* США – сдвиг вправо? Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х годов. – М., 1986. 8. *Окунь А.Б.* Г. Гувер в американской политической традиции // Консервативная традиция в американском обществе: истоки, эволюция, современное состояние: Мат. IX научн. конф. Рос. ассоц. изучения США. – М., 2005. 9. *Самнер Уильям Грэм.* Народные обычаи: Исследование социологического значения обычаев, манер, привычек, нравов и этики // Рубеж. – 1998. – № 12. 10. *Трояновская М.О.* Формирование основ консерватизма во внешней политике США (на примере Договора Джея 1795 г.) // Консервативная традиция в американском обществе: истоки, эволюция, современное состояние: Мат. IX научн. конф. Рос. ассоц. изучения США. – М., 2005. 11. Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея / Под. ред. Н.Н. Яковлева. – М., 1994. 12. *Харц Л.* Либеральная традиция в Америке / В.В. Соргина. – М., 1993; 13. *Alan Brinkley*. The problem of American Conservatism // The American Historical Review. – Vol. 99, Issue 2 (Apr.,1994). 14. *Boorstin, Daniel J.* The Americans, the colonial experience. – N.-Y., 1964. 15. F*oner*, *Eric*. Radical Individualism in America: Revolution to Civil War // Literature of Liberty. – 1978. Vol. 1 no. 3; 16. http://en.wikipedia.org/wiki/American_Conservatism; http://www.world-history.ru/countries_about/2208.html; 17. *John T. Jost*, *Jack Glaser*, *Arie W. Kruglanski, Frank J. Sulloway*. Political Conservatism as Motivated Social Cognition // Psychological Bulletin. – 2003, Vol. 129, № 3. 18. *Kirk Russell.* The conservative mind, from Burke to Eliot. – Chicago, 1960; 19. *Leo P. Ribuffo*. Why is There so Much Conservatism in the United States and Why Do So Few Historians Know Anything about it? // The American Historical Review. – Vol. 99, Issue 2 (Apr.,1994).

Надійшла до редколегії 02.02.06

Р. Пиріг, д-р іст. наук

ФЕНОМЕН РЕЕМІГРАЦІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проаналізовано причини повернення М. Грушевського до радянської України.
The article is deals with the analyse reasons of retain of M. Grushevsky to Soviet Ukraine.

М. Грушевський єдиний з визначних лідерів української революції у 1924 р. повернувся в Україну. Ця політична акція стала тоді резонансною подією і викликала численні, здебільшого несхвальні відгуки в середовищі української еміграції. Уже пізніше істориками діаспори були зроблені спроби об'єктивнішого осмислення непересічного кроку колишнього голови Української Центральної Ради. Н. Полонська-Василенко, М. Стахів, Л. Винар, А. Жуковський та інші, при певних відмінностях в оцінці, головним спонукальним мотивом повернення М. Грушевського вважають іманентну потребу продовження наукової праці, завершення багатотомної "Історії України-Руси" [2; 3, с. 50; 5; 13, с. 44–49; 14]. Щоправда, М. Стахів висловив припущення, що це могла бути вказівка масонської ложі в надії на скору війну західних держав із СРСР.

Радянські ідеологи та історики кваліфікували повернення М. Грушевського спочатку як "зміну віх" та визнання більшовицької влади, а згодом, коли фабрикувався процес "Українського національного центру", як підступний план академіка та його однодумців підняти повстання і повалити радянський лад. Проте серед суцільної негативної оцінки Грушевського в радянську добу була одна історіографічна подія, якій цими днями виконується 40 років. Ідеться про публікацію восени 1966 р. в "Українському історичному журналі" статті світлої пам'яті Ф. Шевченка "Чому Михайло Грушевський повернувся в Радянську Україну?" [17, с. 13–30]. Публікацію було присвячено 100-річчю з дня народження видатного вченого. Сьогодні з особливою рельєфністю постає її значення як визначного історіографічного явища і політичної демонстрації. Адже це була відкрита спроба реабілітації М. Грушевського не тільки як науковця, але і як громадсько-політичного діяча.

Сучасне українське грушевськознавство оцінює повернення вченого в СРСР як політичний компроміс з більшовицькою владою. Зокрема, у першій і поки що єдиній біографії М. Грушевського Ю. Шаповал цілком обґрунтовано стверджує, що "в еміграції він пережив бурхливу політичну трансформацію, підсумком чого стало повернення в Україну" [16, с. 202].

Однак досі зовсім недостатньо розкриті ідейно-політичні, світоглядні підстави рееміграції М. Грушевського, тому спробуємо, бодай коротко, з'ясувати:

– гносеологічні витоки еволюції ідейно-політичних поглядів М. Грушевського;

– головні детермінанти його свідомісних зрушень у ході революції;

– ідейно-політичну платформу його компромісу з більшовицькою владою.

У квітні 1918 р. внаслідок гетьманського перевороту М. Грушевський був змушений залишити владний і політичний олімп українського державотворчого процесу. Майже всю нетривалу добу Гетьманату він перебував фактично на нелегальному становищі. З приходом Директорії УНР у грудні 1918 р. М. Грушевський робив енергійні спроби повернутися у велику політику. Не вважаючи нову владу повністю легітимною, він пропонував скликати Центральну Раду, яка сформує уряд, визначить термін установчих зборів, а потім передасть їм законодавчі функції. Керівники Директорії та Українського національного союзу відкинули ці пропозиції як неприйнятні. Не справдилися сподівання М. Грушевського на провідну роль під час Трудового конгресу, де більшість складали його однопартійці по УПСР. Лідери Директорії "наглухо" його ізолювали: не запросили на Державну нараду, не обрали до президії чи комісій конгресу.

Почуття особистої образи на тогочасний провід УНР за його політичну мінімізацію були такими сильними, що й після повернення в УСРР у листі до Т. Починка в США він писав досить емоційно: "А мене 1918 р., проголошуючи Директорію, вони позбавили всякого значення… Вони, Винниченко і Петлюра, тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допустити ні до чого, їх агенти за кордоном всяко оббріхували мене і унеможливлювали мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію…" [1, с. 295–296]. Можна припустити, що події початку 1919 р. принесли М. Грушевському усвідомлення неможливості швидкого повернення до влади. Фактично це був початок його внутрішньої політичної еміграції, який у часі збігся з виїздом за кордон як представника УПСР в Європі. На наш погляд, саме з цього політичного відторгнення і почався ідейний дрейф М. Грушевського, який через п'ять років закінчиться компромісом з більшовиками.

Незважаючи на поразку УПСР як правлячої партії доби УЦР, складні внутрішньопартійні процеси, що призвели до її фактичного розколу на кілька партій, М. Грушевський не залишив УПСР. Він взяв на себе відповідальне завдання репрезентувати партію за кордоном. Ця місія до певної міри дезавуювала його вимушене політичне аутсайдерство і водночас відкривала можливість реалізації партійно-політичних проектів європейського рівня, які б мали вплив і на українські справи. Крім того, це давало М. Грушевському певні важелі впливу на більшовиків, подаючи себе лідером цілком реальної політичної сили. Понад три роки праці М. Грушевського в Закордонній делегації (ЗД) УПСР відбивають поступовий, але неухильний процес його політичного полівіння, пошуку співпраці з радянською владою і досягненням складної угоди з більшовиками.

Саме ставлення до більшовицької влади стало причиною принципових розходжень у середовищі українських соціалістів-революціонерів. Від ЗД УПСР відійшли провідні діячі партії в еміграції М. Шаповал, М. Ковалевський, М. Залізняк та ін. М. Грушевський залишився у фактичній політичній ізоляції та активізував прямі переговори з радянським керівництвом про умови повернення в УСРР.

Лише восени 1922 р. М. Грушевський офіційно відмовляється від мандата закордонного представника УПСР. У листі до київської організації есерів він зазначав: "З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін". Далі М. Грушевський заявляв, що не може "репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями…" [12, с. 33]. Розрив з партією есерів знімав одну із суттєвих перешкод, висунутих більшовиками перед М. Грушевським на шляху до повернення в УСРР.

Серед причин пошуку компромісу з більшовиками, на наш погляд, важливе значення мало гіперболізоване усвідомлення М. Грушевським ролі російського більшовизму в цивілізаційному поступі людства. О. Шульгин залишив унікальні спогади про зустрічі з ученим улітку

© Р. Пиріг, 2007

1920 р. на чеському курорті Лазні-Седмігорки. Під час однієї з них М. Грушевський сказав: "А не думаєте Ви, Олександре Яковичу, що ми переживаємо ту саму добу, як під час кінця римської імперії? Все нищиться, кінчається старий світ і на зміну йому приходить новий. Цей "новий світ" – це мав бути большевизм. Не потрібно додавати, що я заперечував Михайлові Сергійовичу, бо не бачив занепаду заходу хоч і був він понівечений війною. Але я відчув, що він був глибоко перейнятий ідеєю кінця старого і появою нового світу. З цих думок логічно випливало і його поступування" [18, с. 151].

Відчуття О. Шульгина не були перебільшеними. Це красномовно підтвердив сам М. Грушевський у листі до ЦК КП(б)У в липні 1920 р. Від імені закордонної делегації ЦК УПСР він запевняв, що вони "повністю з'ясували характер великої революційної боротьби з капіталістичним ладом, яка була введена у нову стадію зусиллями Вашої партії, пройнялися інтересами цієї боротьби й усвідомили помилковість намагань ізолювати Україну від загального розвитку її шляхом будь-яких політичних комбінацій" [1, с. 270].

У тогочасних публіцистичних працях М. Грушевського можна віднайти ще немало дифірамбічних оцінок російських більшовиків. Як правило, він робить це в контексті світової соціалістичної революції. Треба зазначити, що в роки еміграції віра у цей ідеал не уявлялася йому ефемерною і була насправді щирою. Більше того, вона детермінувала його політичні погляди, визначала їх лівизну, породжувала сподівання на утопічні моделі майбутнього суспільного ладу, надії на гуманістичну еволюції більшовизму. А все разом узяте привело його до СРСР.

Соціалістичність світогляду М. Грушевського сьогодні не викликає сумніву навіть у тих, хто переконаний у його належності як історика до національно-державницького напряму. Зокрема, відомий дослідник-грушевськознавець І. Гирич вважає, що М. Грушевського не оминула доля багатьох громадсько-політичних діячів як українських, так і європейських. Його захопила соціалістична ідея" [4, с. 387].

До зон ідеологічної сумісності М. Грушевського з більшовиками належала класова політика. Примат диктатури пролетаріату не сприймався ним через власне сповідування диктатури трудового народу, проте й не розглядався як абсолютно антагоністичний. Адже була одна суттєва об'єднуюча їх позиція класового підходу – антибуржуазність. Ще 1917 р. голова УЦР твердо заявив про класову суть УНР: "Ми будуємо республіку не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо". Пізніше, пропонуючи більшовикам співпрацю з українськими соціалістичними партіями, він наголошував, що "українцям, яких уся будучність у їх трудовім народі, не можна бути дизертирами з соціалістичного фронту до буржуазного" [5, с. 98].

М. Грушевський вважав, що наслідком польсько-радянської війни 1920 р. стане "великий рух наліво", "потяг до порозуміння і об'єднання з більшовиками", адже "нарід симпатизував їм за рішучу, безоглядну, сувору розправу з буржуазією". А. Жуковський влучно кваліфікував таке сприйняття М. Грушевським більшовиків, як "українсько-більшовицьку ейфорію" [5, с. 114].

У статті, присвячений 50-літтю Паризької Комуни, М. Грушевський знаходить виправдання насильницьким діям російських більшовиків і вважає, за можливе схилити "голови перед нинішньою комуністичною революцією і її провідниками" за здатність відібрати владу у буржуазії [5, с. 117].

Така відверто сервілістська апологетика більшовизму з вуст М. Грушевського викликала у його сучасників і нинішніх дослідників певні підозри у намаганні отримати прихильність більшовиків. Зокрема, Я. Федорук вважає, що таку публіцистичну працю, як "Чергові завдання УПСР", не слід сприймати всерйоз, оскільки написана вона в надії, що "її оцінять більшовицькі чинники в Україні" [10, с. 302].

Якщо сприйняти на віру те, що публіцистичні праці, включаючи й політичну епістолярію М. Грушевського 1919–1924 рр., були свідомою кон'юктурщиною, спрямованою на одержання прихильності більшовицької влади, і зовсім не детерміновані світоглядними позиціями вченого і політика, то тоді неминуче доведеться визнати всю глибину морального двурушництва колишнього лідера української революції, відверту зраду її ідеалів. Однак своїм життям і діяльністю "під совєтами" М. Грушевський це рішуче спростував.

В українській історіографії відсутня пряма кваліфікація М. Грушевського як "зміновіхівця". Зрозуміло, що з погляду класичного російського "зміновіхівства", його аж ніяк не можна вважати таким.

Однак це зовсім не означає, що він не вірив у можливість трансформації більшовицької влади, радянської системи, прогресу в національно-державній розбудові УСРР. Якраз навпаки, саме ця надія нестримно підштовхувала його до компромісу з більшовиками. Спочатку це було сподівання на можливу співпрацю українських соціалістичних партій з КП(б)У в межах УСРР, потім праця кожного з численних реемігрантів, зокрема в такій ідейно важливій царині, як науково-культурна. Саме такі думки висловлював М. Грушевський уже після повернення на батьківщину восени 1924 р. в листі до одного з американських українців: "Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівняються з часом…" [1, с. 296].

На користь сподіванням М. Грушевського можна потрактувати й, як завжди, глибокі аналогії І. Лисяка-Рудницького. Порівнюючи французьку і російську "соціалістичну" революції, він вказує: "Західні обсерватори від багатьох років постійно плекали надію, що скоріше чи пізніше мусить наступити демократизація більшовизму" [6, с. 36]. Ці надії базувалися на прикладі французької революції, яка після якобінської та бонапартистської диктатури еволюціонувала до лібералізму. З російською, як знаємо, так не сталося. Очевидно, з висоти ретроспективи часу, стоячи на уламках комуністичної імперії, не варто таврувати М. Грушевського як слабкого "кон'юнктуриста і прогнозиста", а більш плідним буде намагання зрозуміти і пояснити логіку його тогочасних дій.

Треба вказати ще на один важливий фактор політичної свідомості М. Грушевського – зневіру в можливість збройного шляху утвердження УНР. Цього аж ніяк не можна скидати з терезів схильності до компромісу з більшовиками. Очевидно зменшення цієї віри в оберненій пропорції породжувало усвідомлення необхідності пошуку співпраці з радянською стороною.

Можна цілком упевнено стверджувати, що польсько-українська війна 1920 р. стала тим "рубіконом", який М. Грушевський перейшов на шляху до УСРР. Яскравим свідченням політичної позиції М. Грушевського є його лист до ЦК КП(б)У від 19 липня 1920 р. Прикметними є час та обставини його появи. Це була пора, коли В. Винниченко вдався до спроби замирення з Москвою та Харковом, а червона кіннота відкинула українські та польські війська за Збруч. Відкривався шлях на Львів – Варшаву – Берлін, актуалізуючи перспективу світової соціалістичної революції не тільки в головах "кремлівських мрійників", а й багатьох європейських соціалістів.

Очевидно листу надавалося надзвичайної ваги, про це говорить навіть його структурована форма з характерними заголовками "Становище в Україні", "Українські радянські партії", "Федерація і незалежність України",

"Галичина". Лист насправді був розгорнутою політичною декларацією закордонної делегації УПСР, очолюваної М. Грушевським, хоч заяви робилися від усієї партії. Уже у преамбулі документа було чітко акцентовано: "УПСР відкинула боротьбу з Радянською Росією, відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованим на допомогу європейської буржуазії і, прийнявши принципи III Інтернаціоналу, вважає своїм завданням використати свій вплив в українських трудових масах, зокрема серед трудового селянства, щоб спрямувати їх в русло соціалістичної революції" [1, с. 270]. Весь лист пройнятий ідеєю відсутності антагоністичних протиріч між УПСР та КП(б)У, а відтак й можливого їх співпраці.

Саме брак твердих самостійницьких переконань дозволив йому дійти парадоксальних для адепта незалежницького шляху розвитку України висновків: "Гасло самостійної України стало гаслом боротьби не тільки проти Совітської Росії, але в значній мірі й проти соціалізму, навіть скільки-небудь послідовного демократизму. Воно перемінювалося в гасла "Україна для Українців" і всякі інші націоналістичні і шовіністичні оклики…" [15, с. 48]. Проте це парадоксальність має цілком визначене ідейне підґрунтя. Вихований на народницьких традиціях М. Грушевський добре пам'ятав пересторогу М. Драгоманова ще 1890-х рр. про небезпеку виявів ксенофобного українського націоналізму.

Постулат незалежної державності не був для М. Грушевського абсолютною цінністю. Це зовсім не означає, що він виступав проти незалежної України. У 1919 р. він ініціює створення міжнародного "Комітету незалежної України", який протягом року був важливим джерелом інформування світової громадськості про боротьбу українського народу. З ініціативи українських соціалістів конференція II Інтернаціоналу у серпні 1919 р. ухвалила резолюцію про право на державний суверенітет України та інших держав, утворених після розпаду Російської імперії. Протиантантівські позиції М. Грушевського також базувалися на невизнанні нею самостійності України. Нарешті, в опублікованій у Парижі партійний програмі УПСР (центральної течії) теж містилося положення про суверенну Українську республіку. Проте це були досить специфічні уявлення про державний суверенітет. Україна мала бути радянською республікою з диктатурою трудового селянства і робітництва, у союзі з іншими радянськими республіками.

Соціалістичні ідеї, віра у світову революцію і перемогу над капіталом поєднувалися у свідомості М. Грушевського з давніми і неподоланими принципами федералізму в державному будівництві. Його автономістсько-федералістичні погляди є однією з найбільш досліджених і дискутабельних тем, особливо в контексті контраверсійного спарингу – "Грушевський-народник" і "Грушевський-державник". Тільки в роки незалежності цій проблемі присвятили праці понад 50 українських істориків, політологів, філософів, правників [7–11]. Автор цілком розділяє думку Я. Грицака про те, що М. Грушевський у "глибині своїй завжди залишався федералістом. Це було вираженням певної системи його політичної ідеології" [10, с. 351].

Саме конфедеративна конструкція майбутньої держави в сучасному розумінні і пропонувалася М. Грушевським під визначенням "федерація". У лоно таких поглядів цілком укладаються вимоги самостійності і рівноправності України як суб'єкта союзної держави. А слідом за цим знаходять наукове пояснення властиві М. Грушевському самостійницькі і федералістські погляди у сфері державного будівництва як зовсім не антагоністичні. Вони також не повинні розглядатися як статичні і незмінні, оскільки пройшли суттєву еволюцію від автономії до світової федерації, яка нічим іншим як слабоцентралізованою конфедерацією бути не могла.

На наш погляд, одним із суттєвих недоліків дослідження причин повернення М. Грушевського в Україну є однобічність розгляду цього процесу. Адже у ньому, крім Михайла Сергійовича брала участь й інша сторона (не завжди відкриту, але цілеспрямовану). Очевидно слід аналізувати й те середовище, у яке він прагнув інкорпоруватися. За роки його еміграції політика більшовиків теж зазнала певних трансформацій.

Насамперед не залишалася незмінною національна політика РКП(б). Більшовики на найвищих партійних форумах демонстрували корекцію свого курсу у цій сфері. Резолюція VIII Всеросійської партконференції (грудень 1919 р.) "Про радянську владу на Україні", декретована XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.) політика коренізації також давала підстави М. Грушевському думати, що "український курс серйозний".

Як би критично не оцінював М. Грушевський "однопартійну виключність" більшовиків, проте на нього не могла не впливати та обставина, що ціла низка колишніх активних діячів УПСР – В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, М. Полоз, О. Шумський та інші, опинилися на відповідальних партійних та радянських посадах, користуючись повним довір'ям найвищого синкліту КП(б)У – Політбюро ЦК. Утворення у березні 1919 р. Комуністичного Інтернаціоналу, який об'єднав не тільки комуністичні партії та групи, але й лівосоціалістичні організації поза сумнівом, справило на М. Грушевського велике враження. У липні 1920 р. М. Грушевський офіційно повідомив ЦК КП(б)У про те, що УПСР прийняла принципи і поділяє завдання III Інтернаціоналу.

Комуністична партія відкрито визнала кризу диктатури пролетаріату в умовах переходу від війни до миру 1921 р. і зробила різку корекцію свого економічного курсу. Непівська лібералізація відкривала нечіткі, проте привабливі горизонти трансформації більшовицької політики. І це не тільки не залишилося непоміченим М. Грушевським, але і зміцнювало його віру в доцільність повернення в Україну.

М. Грушевський продовжував вірити в більшовицьке гасло вільного самовизначення народів, тому для нього вагомим аргументом стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Його федералістському світогляду імпонувало, що радянські республіки об'єдналися у федеративну спілку як рівноправні. Безперечно, у нього були немалі сумніви у демократичності намірів ідеологів союзу, проте він сподівався, що "дефекти вирівняються з часом".

Розглянутий вище матеріал дозволяє зробити такі висновки:

Приїзд М. Грушевського не був випадковістю чи проявом політичної наївності. Цей тривалий шлях глибоко детермінований його світоглядом, еволюцією певних компонентів політичної ідеології під впливом бурхливих і динамічних суспільних процесів революційної доби. М. Грушевському були властиві народницькі погляди, неподоланий федералізм, соціалістичний догматизм, віра у світову революцію, ненависть до буржуазії, які змушували шукати кореляції з комуністичними, соціалістичними, антибуржуазними, радянськими, народофільськими гаслами більшовиків та вірити в утопічні моделі прийдешнього суспільного ладу.

Важливими підставами для цього компромісу стали політичні, економічні, суспільні процеси в середовищі його інкорпорації – УСРР та СРСР: більшовики вийшли переможцями в революції і громадянській війні; відбулася певна корекція національної політики, в УСРР розпочалася українізація; у КП(б)У зосереджувалася

значна частина колишніх членів українських політичних партій; РКП(б) відмовилася від жорстокого централізаторського курсу "воєнного комунізму" і вдалася до різкої лібералізації економіки; радянські республіки об'єдналися у федеративний союз на зовнішньо рівноправних засадах. Ці реалії видимої радянської дійсності, ситуативно накладені на свідомісні установки М. Грушевського і створили підґрунтя компромісу з більшовицькою владою.

У світлі цього компромісу постає надзвичайно складне питання про оцінку світоглядних позицій М. Грушевського. Уся складність полягає у необхідності визнання того парадоксального факту, що ідейно-політичні погляди лідера українського національного відродження й одного із творців суверенної УНР на наступному етапі української революції вже не відповідали потребам будівництва незалежної держави. Його ідейна еволюція не була винятковою для української еліти. Ці погляди рельєфно відбивали стан тогочасної української політичної думки, насамперед її демократично-народницької течії. Саме на цьому, на наш погляд, базувалося рішення М. Грушевського про реемiграцію.

1. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. 2. *Винар Л.* Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С. 41. 3. *Винар Л.* Михайло Грушевський – історик і будівничий нації. Ст. і мат. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. 4. *Гірич І.* До проблеми народництва та державництва у зв'язку з постаттю Михайла Грушевського // Держави, суспільства, культури. Схід і Захід. Зб. на пошану Ярослава Пеленського. – Нью-Йорк, 2004. 5. *Жуковський А.* Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського не еміграції 1919–1924 рр. // УІЖ. – 2002. – № 1. 6. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. 7. Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Мат. наук. конф. Львів, 24–25 жовт. 1994 р. – Нью-Йорк; Львів, 1995. 8. Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повідомл. наук. конф. Львів, 26–28 жовт. 1994 р. – Львів, 1995. 9. Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Наукові записки ТДПІ. Серія: Історія. (За мат. міжнар. наук. конф.). – Тернопіль, 1997. – Вип. V. 10. Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф. Львів. 24–25 жовт. 1994 р., Харків, 25 серп. 1996 р., Львів, 29 верес. 1996 р. – Львів, 1999. 11. Михайло Грушевський і сучасність: Мат. міжнар. наук. конф. – К., 1998. 12. *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). – К., 1993. 13. *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. 14. *Стахів М.* Чому М. Грушевський повернувся в 1924 р. до Києва. Жмут фактів і уривок із спогадів // ЗНТШ. – Нью-Йорк, 1978. – Т. 197. 15. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // Борітеся – поборете! – 1920. – № 1. 16. *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. 17. *Шевченко Ф.П.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // УІЖ. – 1966. – № 11. 18. *Шульгин О.* Михайло Сергійович Грушевський – як політик і людина // Зб. на пошану Олександра Шульгина (1989–1960). Праці історико-філософської секції. – Париж; Мюнхен, 1969.

Надійшла до редколегії 15.02.06

М. Плугаторенко, асп.

ПОЗИЦІЯ Р. НІКСОНА ЩОДО КОНФЛІКТУ НА ІНДОКИТАЙСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ У 1953–1967 РОКАХ

Розглянуто процес формування ставлення Р. Ніксона до В'єтнамської війни у допрезидентський період його політичної діяльності. Досліджено основні аспекти позиції Р. Ніксона щодо Індокитайського конфлікту у період його перебування на посту віце-президента та процес змін у його баченні проблеми в період до початку його передвиборної кампанії.

The article deals with the process of shaping of R. Nixon's position on the Vietnam War in the pre-presidential period of his political career. The main aspects of R.Nixon's perspective on Indochina conflict during his vice-presidency and the changes in his approaches to the War through the beginning of his presidential election campaign are studied in the article.

Р. Ніксон був пов'язаний із В'єтнамським конфліктом набагато міцніше, ніж будь-який інший американський політик. Його протистояння війні у В'єтнамі розпочалося в період віце-президентства, у роки холодної війни та піднесення визвольних рухів у колишніх колоніях. Водночас упродовж цього часу формувалися його погляди на глобальні завдання Сполучених Штатів та стратегію і тактику, необхідні для досягнення прийнятних умов миру у В'єтнамі.

На жаль, у сучасній історіографії існує досить вузьке коло робіт, які так чи інакше торкаються питання ставлення Р. Ніксона до В'єтнамської проблеми в період його допрезидентської політичної діяльності. Так, у роботах його біографів, таких як Дж. Ейткен, С. Емброуз, Ф. Броді, Л. Фрідман та В. Левантроссер, М. Дженовез, Л. Лурі, Л. Лонгфорд, Ф. Шурманн, М. Смолл, К. Шульзбергер, Е. Саммерс, Т. Шульц, Т. Вікер, описується його подорож до Азії 1953 р., інколи подаються окремі його вислови в період перебування на посту віце-президента стосовно кризи Д'єн-Б'єн-Фу та необхідності протистояти просуванню комунізму, критика політики президента Л. Джонсона, однак ґрунтовного аналізу чи спеціального розділу, присвяченого цій темі, вони не подають [1, 2, 5, 6, 12, 19, 21, 36, 38–42]. Певну інформацію щодо ставлення Р. Ніксона до Індокитайського конфлікту можна знайти також у працях дослідників В'єтнамської війни, наприклад, у Д. Андерсона, Л. Гарднера, М. Янг, Р. Буззанко, Дж. Геррінга, С. Карноу, Г. Колко, Дж. Леві, Є. Шорта [3, 7, 10, 11, 14, 17, 18, 20, 37, 43], однак вона подається у вигляді досить фрагментарних і розрізнених відомостей у контексті дослідження політики адміністрацій Д. Ейзенхауера, Дж. Кеннеді або Л. Джонсона лише як реакція або критика політика-"яструба". Зважаючи на недостатньо комплексне, на нашу думку, висвітлення цієї теми в американській та вітчизняній історіографії, ми вважаємо за доцільне звернутися до вивчення процесу формування та еволюції позиції Р. Ніксона щодо конфлікту на Індокитайському півострові з 1953 р., коли віце-президент уперше публічно виклав своє ставлення до конфлікту після подорожі до Азії, до 1967 р., коли він почав президентські перегони, й одним з наріжних каменів його передвиборчої кампанії стала В'єтнамська проблема та його план виходу з війни.

Своє бачення проблеми Р. Ніксон уперше виклав 23 грудня 1953 р., доповідаючи Раді Національної Безпеки (РНБ) з приводу своєї поїздки до Південно-Східної Азії. Він зазначив, що ситуація в регіоні далека від оптимістичної: навіть якщо Франції вдасться досягти військових успіхів протягом весняної кампанії, все одно немає гарантій, що В'єтмінь чи якесь нове угруповання не постане тут знову. Головною проблемою регіону є Китай. Є деякі лідери в Азії, що пропонують скинути комуністичний режим у Китаї, але, на думку Р. Ніксона, це так само неможливо, як і надати Мао місце в Раді безпеки ООН. Тож питання полягало в тому, як утримувати ситуацію під контролем, допоки в'єтнамці не розбудують власну "владу і керівництво", щоб протистояти натиску комунізму [10, p. 163]. Для вирішення проблеми і закінчення війни Р. Ніксон запропонував припинити торгівлю з Китаєм та його партнерами. На той час, однак, мало хто прислухався до міркувань віце-президента [7, p. 230].

Ті проблеми, з якими в майбутньому зіштовхнеться Р. Ніксон у В'єтнамі, багато в чому були схожі на ситуацію, у якій опинилася Франція у 1953 р. Результати се-

© М. Плугаторенко, 2007

ми років намагань повернути військовим шляхом свою колоніальну владу опинилися під серйозною загрозою. Політичний і військовий провал у В'єтнамі, загроза втручання Китаю на в'єтнамському боці, протистояння війні всередині країни примусили Францію шукати вирішення проблеми у переговорах. Попри протистояння США, Франції вдалося поставити питання про вирішення в'єтнамської проблеми на порядок денний Женевської Східно-Західної конференції з питань Азії у квітні 1954 р. Французькі лідери (як і Р. Ніксон з Г. Кіссінджером пізніше) сподівалися, що дипломатичне вирішення допоможе поліпшити військову позицію Франції в регіоні. Для президента Д. Ейзенхауера, так само як і для його віце-президента Р. Ніксона, компромісний варіант, що передбачав розділення В'єтнаму чи участь В'єтміня у коаліційному уряді, був неприйнятний, тому адміністрація всіляко заохочувала Францію до продовження війни, використовуючи умову гарантування додаткової допомоги.

Ситуація загострилася, коли в кінці березня війська В'єтміня почали оточувати французький гарнізон біля Д'єн-Б'єн-Фу. Потягом наступних двох місяців в адміністрації Д. Ейзенхауера точилися дискусії щодо оцінки можливих наслідків розгрому французьких військ. Найбільше занепокоєння викликало можливе ослаблення рішучості французів поряд із посиленням позицій В'єтміня на Женевських переговорах [9, p. 85–86, 947–956]. У свою чергу провал переговорів призвів би до набагато гірших наслідків. Д. Ейзенхауер наголошував на неможливості для Америки втратити Азію [14, p. 32–35]. Це також було випробуванням американської надійності. "Було важливо, щоб ми не показали слабкість у той критичний час і щоб не дозволили росіянам думати, що ми можемо не протистояти [їм] … в Індокитаї чи будь-де" [25, p. 153].

Саме в цей час, на прес-конференції 7 квітня 1954 р., президент публічно проголосив "принцип доміно". Порівнюючи ланцюг подій у світі з виставленими вертикально камінцями доміно, Д. Ейзенхауер підкреслив, що після падіння першого з них останній впаде дуже швидко. А далі "наслідки будуть дуже істотними: втрата матеріальних ресурсів, людей та стратегічних військових позицій". Важливим було також не дозволити Японії піти на зближення з комуністичним світом, адже в цьому разі "можливі наслідки цієї втрати для вільного світу будуть непередбачуваними" [35, p. 382–383]. Р. Ніксон публічно висунув цей аргумент ще за три місяці до глави адміністрації, 23 грудня 1953 р. у теле- та радіозвіті щодо своєї добровільної поїздки до Азії. "Чому американців має хвилювати те, що трапилося на іншому кінці світу?.. Якщо впаде Індокитай, то Таїланд опиниться у дуже незручній позиції. Те ж саме трапиться із Малайєю з її каучуком та оловом. Те ж саме – з Індонезією. Якщо ця велика частина Південно-Східної Азії опиниться під домінуванням комунізму або ж під його впливом, то Японія, що торгує і має торгувати із цією територією для того, щоб існувати, змушена буде орієнтуватися на комуністичний режим" [8].

Ці ідеї репрезентували позиції адміністрації Г. Трумена та Д. Ейзенхауера стосовно важливості Південно-Східної Азії, позиції, узгоджені на секретних зустрічах РНБ та зафіксовані у документах стосовно американських цілей у цьому регіоні з 1950 по 1954 рр. Так, наприклад, положення директиви № 5405 (січень 1954) РНБ адміністрації Д. Ейзенхауера фактично збігалися з директивою № 124 (лютий 1952) часів Г. Трумена. У них ішлося про те, що "комуністичне домінування … над усією Південно-Східною Азією ставить під серйозну загрозу у короткий термін та під критичну загрозу у довготривалій перспективі інтереси безпеки Сполучених Штатів" [34]. Хоча регіон знаходиться на периферії "вільного світу" та "Радянського блоку", тут, – як наголошував документи, – проходять стратегічні морські та повітряні шляхи, знаходяться важливі військові бази та економічні активи. Й оскільки загроза ситуації йшла не ззовні, а із середини країни, то для США склалася необхідність захистити внутрішню безпеку. Провал у цій справі загрожував можливістю сприйняття комунізму в Азії як "хвилі майбутнього". Віце-президент наголошував на важливості конфлікту у В'єтнамі для Америки в цьому контексті: поразка від рук революціонерів підірве стратегічну ідею надійності США в очах їхніх партнерів у світі [24, p. 106–107].

З іншого боку, для США, на думку Д. Ейзенхауера та Р. Ніксона, Індокитай не був боротьбою за національні інтереси – незалежність, єдність тощо, тому і не був вартий надмірного ризику. Так, під час кризи навколо ситуації при Д'єн-Б'єн-Фу Д. Ейзенхауер вагався (попри своє занепокоєння щодо погіршення військових позицій Франції) щодо втручання американських військ: "Хоча ніхто так сильно не бажає … тримати наших чоловіків подалі від тих джунглів, разом з тим ми не повинні забувати про наші насущні інтереси в Індокитаї" [9, p. 952]. Зазначимо, що за цих обставин Р. Ніксон не мав у своїх руках реальних важелів керування зовнішньою політикою і міг лише висловлювати свою думку чи непрямим чином впливати на президента та держсекретаря Дж.Ф. Даллеса.

Президент, з одного боку, у присутності своїх радників говорив про необхідність "сильнодіючих" засобів, але разом із тим наголошував на виваженості та розумності відповіді. Дійсно, у нього було чимало причин для занепокоєння: він не хотів ризикувати авторитетом Америки після нещодавно закінченої Корейської війни, усвідомлював усю складність Індокитайської військово-політичної ситуації, відчував важкість усіх питань, пов'язаних зі збільшенням військового бюджету, не знав можливої реакції СРСР та Китаю, а також розумів імовірність виникнення опозиції цьому рішенню як серед американського народу, так і Конгресу та союзників [34]. Однак, у період між березнем та травнем, після поразки при Д'єн-Б'єн-Фу й відкриття Женевських переговорів, Д. Ейзенхауер уже не виключав можливість повітряного удару, у разі, якщо він "принесе істотний результат" [14, p. 32–33]. У кінці березня відбулася низка дискусій між адміралом А. Рєдфордом та віце-президентом Р. Ніксоном стосовно можливих цілей, у перебігу яких останній виказав неабиякий ентузіазм стосовно розробки військового плану ударів [34]. У ході таких дискусій серед вищого військового та політичного керівництва США було напрацьовано план, який отримав назву "Vulture" ("Яструб"), згідно з яким пропонувалося впродовж військових дій скинути три "маленьких" атомних бомби [9, p. 1137–1141]. Президент не підтримав такий варіант, але дозволив РНБ та Об'єднаному Комітету Начальників Штабів продовжувати відстежувати обставини, за яких буде можливе використання ядерної зброї. 30 квітня Р. Ніксон був присутній на зустрічі, на якій радник президента з питань національної безпеки Р. Катлер "доповідав, … що комісія планування РНБ обговорювала можливість повідомлення наших союзників стосовно того, що, в разі втягнення США в Індокитайський конфлікт, ми можемо використати атомні бомби". На запитання Д. Ейзенхауера, що з цього приводу думає Р. Ніксон, той відповів, що звичайного, не ядерного бомбардування буде достатньо для того, щоб показати комуністам, що Сполучені Штати "будуть протистояти". Щодо можливості використання ядерної зброї, Р. Ніксон зазначив, що не варто говорити про це із союзниками доти, поки вони не погодяться на об'єднані дії [25, p. 154]. Загалом Р. Ніксон погодився із тактикою,

запропонованою А. Редфордом, суть якої полягала у тому, що для США було легше отримати згоду Франції та союзників на використання ядерної зброї після сформування союзної коаліції, що дало б змогу Америці згодом використовувати цю зброю на власний розсуд. Згодом Р. Ніксон згадував: "До певної міри А. Редфорд вважав, що раннє використання тактичної ядерної зброї може запевнити комуністів, що ми налаштовані серйозно. Ми з Дж.Ф. Даллесом вважали, що якщо комуністи будуть тиснути надто сильно, ми маємо зробити все, що необхідно для того, щоб зупинити їх. Д. Ейзенхауер погодився, хоча, я гадаю, що ми із Дж.Ф. Даллесом були налаштовані набагато серйозніше за нього" [25, p. 155]. Загалом Р. Ніксон не мав якихось серйозних моральних вагань стосовно використання ядерної зброї з метою досягнення чи захисту того, що він вважав національними інтересами. Так, в одному з інтерв'ю стосовно бомбардувань Японії він заявив, що оскільки США досягли ядерної переваги над СРСР, то вони можуть "почати використовувати ядерні бомби як дипломатичний кийок" [22].

Адміністрація Д. Ейзенхауера не шукала війни ні з СРСР, ні з Китаєм, однак американське керівництво вважало, що готовність погрожувати та стояти на межі ядерного удару приносила політичні дивіденди, особливо відтоді, як США досягли ядерної переваги. Під вплив цієї стратегії підпадала також і криза в Індокитаї. Фактично, В'єтнамська війна допомогла її розвитку. Директива РНБ № 162/2 проголошувала, що Індокитай має "таку стратегічну важливість, … що атака [на нього] … змусить США реагувати військовим шляхом або локально, або ж проти військової сили агресора" [34]. У травні 1955 р. "Нью-Йорк Таймс" повідомляла, що віцепрезидент Р. Ніксон попередив китайських комуністів у різкому тоні про те, що вони будуть зустрінуті ядерною зброєю в разі, якщо вчинять агресивну акцію … і …спричинять війну у Тихоокеанському регіоні… Атомні бомби …будуть використані проти будь-якої агресивної сили. Адміністрація впевнена, що, незважаючи на визнаний ризик, політика протистояння подальшій агресії у довготривалій перспективі має кращі шанси для досягнення нашої мети – миру без капітуляції" [30].

Ще один важливий елемент стратегії адміністрації Д. Ейзенхауера, успадкований і вдосконалений згодом Р. Ніксоном, полягав у тому, щоб примусити потенційного ворога розгадувати, яким буде наступний крок США у кожному конкретному випадку. Примушувати супротивника думати про використання ядерної зброї й удавати себе непередбачуваним та подекуди ірраціональним дуже пасувало Р. Ніксону персонально. Він поважав таку тактику у діях противника і часто намагався знайти пояснення тим чи іншим їхнім діям саме в ній: "Диктаторські лідери революційних рухів завжди непередбачувані. Інколи вони роблять необдумані речі. Саме тому ми маємо бути готовими до найгіршого" [30]. Непередбачуваність та нелогічність стануть тими прийомами, які він згодом візьме на озброєння під час свого президентства. Цей підхід він назве "теорія безумця". Створивши собі імідж ірраціональної та нестійкої у поглядах людини, яка, досягнувши певної межі, заради протистояння комуністичній агресії може піти на все, він примушуватиме комуністичних лідерів уникати провокацій стосовно США.

Позиція Р. Ніксона щодо реагування на комуністичну агресію завжди відзначалася винятковою різкістю і войовничістю. Так, зокрема, його пропозиції щодо реакції на кризу Д'єн-Б'єн-Фу зводилися до кількох варіантів. Пропонувалися, наприклад, американський повітряний удар або удари з використанням ядерної зброї для того, щоб втримати Д'єн-Б'єн-Фу й одночасно показати СРСР та китайцям серйозність намірів; уживання нових політичних заходів та збільшення військової допомоги Франції; навчання місцевих військ; формування регіональної оборонної організації для того, щоб позбавити війну компрометуючих прикмет колоніалізму, поширювати антикомуністичну ідеологію, санкціонувати інтервенцію і збільшити внутрішньо-американську підтримку втягування країни до конфлікту. Будь-який із цих заходів мав перешкоджати комуністичній активності на півострові. У квітні 1954 р. на засіданні РНБ Р. Ніксон висловив думку про те, що Америка стояла перед вибором: або "допомогти Франції зараз, або пізніше зіштовхнутися з необхідністю взяти на себе тягар відвернення комуністичного загарбання" [26, p. 30]. Тоді ж, відповідаючи на запитання Клуба Американської Преси, він сказав: "якщо Франція припинить битися в Індокитаї і ситуація вимагатиме цього, Сполучені Штати повинні будуть послати війська, щоб боротися з комуністами у цьому регіоні" [26, p. 30]. Такі заяви викликали гучний суспільний резонанс: демократів непокоїли наслідки такого кроку для економіки, а республіканців – політичний вплив. Р. Ніксон змушений був пояснити, що це були лише гіпотетичні заяви про можливі дії США, але насправді його метою було (використовуючи принцип непередбачуваності) налякати комуністичні країни, показавши їм, що такий варіант реагування також розглядається Сполученими Штатами і що метою адміністрації є "уникнення відправки наших хлопців до Індокитаю чи ще кудись на війну" [10, p. 230–231].

Зрештою, Д. Ейзенхауер відмовився від ідеї військового втручання. Битва при Д'єн-Б'єн-Фу була програна ще до того, як могли б виникнути дві головні його передумови: дозвіл конгресу та створення єдиного союзного фронту [3, p. 26–29]. Р. Ніксон пізніше засуджував Д. Ейзенхауера та Дж.Ф. Даллеса за те, що вони не втрутилися: "залишившись осторонь в той час, коли розбивали нашого союзника, США втратили шанс зупинити поширення комунізму у Південно-Східній Азії малою ціною для себе" [26, p. 31].

На Женевській конференції шляхом постійних наполягань, погроз інтервенції та дипломатичного маневрування Америці вдалося зробити так, щоб В'єтмінь погодився на менше, ніж він виграв після Д'єн-Б'єн-Фу. Однак новостворений Південний В'єтнам міг існувати лише за умов постійної економічної та військової допомоги з боку США. До вересня 1954 р. було створено СЕАТО – паперовий альянс, фактично призначений для того, щоб заспокоювати Конгрес, мобілізовувати союзників та стати легітимною основою для продовження інтервенції до В'єтнаму. Р. Ніксон також був причетний до створення Організації. Ще у січні 1954 р., невдовзі після своєї поїздки до Азії, він висловився стосовно необхідності створення політично-військового альянсу, метою якого буде не лише протистояння традиційній агресії ззовні, але й відвернення внутрішнього комуністичного перевороту [2, p. 342].

Р. Ніксон виніс урок з усіх цих подій на майбутнє: наполегливість, дипломатичні махінації та військові погрози зберегли Південний В'єтнам для подальшої боротьби, однак досягти кращого результату за меншу ціну можна було, якби Америка завдала кілька повітряних ударів під час кризи навколо Д'єн-Б'єн-Фу. Однак на той час він не був ні президентом, ні держсекретарем, щоб втілити такі рішення, хоча водночас впливав на політику адміністрації Д. Ейзенхауера. Він був проти переговорів та виступав на захист жорсткої лінії, яка передбачала бомбардування, розширення програм військових навчань для місцевих військ, посилену пропаганду, регіональний альянс для протистояння внут-

рішнім комуністичним силам [9, p. 874], і пошуки сильного лідера для того, щоб сформувати й очолювати життєздатний антикомуністичний уряд.

Спочатку Р. Ніксон був не надто високої думки про південнов'єтнамського лідера Нго Дін Д'єма. Його ставлення змінилося, коли Д'єм втримався при владі на перших порах, а потім, за американської підтримки, розпочав безжальну кампанію проти членів В'єтміня, які залишилися на території Південного В'єтнаму після Женевської угоди. Р. Ніксон не переставав ратувати за війну в кінці 1950-х рр., і на початку 1960-х, уже за президента Дж. Кеннеді, залишався на своїх позиціях. Коли президент після перемог В'єтконгу та масових акцій протесту буддистів проти репресій Д'єма, уже був готовий припинити його підтримувати, Р. Ніксон заявив: "Сьогодні у В'єтнамі вибір робиться не між Д'ємом та кимось кращим, а між ним і кимось безмежно гіршим" [31]. Під "безмежно гіршим" розумівся або комуніст, або нейтраліст, або менш рішучий антикомуніст. Військові поразки, корупція, авторитарне правління та жорстокість Д'єма в очах Р. Ніксона бліднули перед тим, що Д'єм розумів, що "першочерговою задачею уряду було встановлення порядку" [26, p. 38, 62–73]. Протягом усього листопада 1963 р., висловлюючи своє ставлення до вбивства Д'єма, Р. Ніксон називав цю подію поворотним моментом війни, що "не принесе нічого, окрім хаосу" [25, p. 509, 513–514]. "Сполучені Штати осоромили себе, показавши, що використовують людей, а коли вони перестають слугувати цілям керівників, їх ліквідують" [11, p. 24]. Він наголошував, що Дж. Кеннеді та його радники через свою невірну стратегію та причетність до заколоту стали "архітекторами" тієї ситуації, яку він отримав у В'єтнамі, ставши президентом [25, p. 256–257].

Коли після вбивства Дж. Кеннеді президентом став Л. Джонсон, Р. Ніксон був одним з найвпливовіших та найактивніших "яструбів" поза урядом, які тиснули на нового президента, примушуючи його продовжувати війну та збільшувати напруження. З лютого 1964 р., коли він заявив, що Л. Джонсон готує Америку до "відступу або поразки", до грудня 1967 р., коли він закликав до контратаки на Китай у разі, якщо китайські літаки атакують американські війська в регіоні, промови Р. Ніксона стали характеризуватися войовничим характером. Навіть визнавши у лютому 1965 р., що "середній американець підтримує вихід з конфлікту", він усе одно схвалював подальше розгортання американських військ та їхню участь у бойових діях. Однак з кінця 1966 р., коли ця тема стала наріжним каменем невдоволення суспільства, Р. Ніксон почав рекомендувати кількісні параметри американського контингенту, нижчі за ті, які пропонувала адміністрація, а також наголошувати на необхідності "подальших кроків до пасифікації" [29]. Разом з тим він постійно заявляв в унісон з іншими "яструбами" про розширення та інтенсифікацію повітряної і морської війни, а також тиснув на адміністрацію з приводу посилення бомбардувань Лаосу й Північного В'єтнаму, включення Ханою до списку цілей повітряної авіації, мінування та встановлення морської блокади порту Хайфон. Р. Ніксон також виступав за торгові санкції й урізання зовнішньої допомоги постачальникам Північного В'єтнаму, маючи на увазі Китай і СРСР.

Підтримуючи джонсонівську політику дедалі глибшого втягнення США до В'єтнаму, Р. Ніксон звинувачував його у нерішучості. За його словами, "президент своєю поступовою ескалацією втратив усі переваги, які мав би дати нам масований тиск" [15]. Він вважав, що Л. Джонсон недостатньо "агресивний і пристосовує інтенсивність військових зусиль до активності комуністів, дозволяючи таким чином ворогові задавати тон". Ще одним аспектом ніксонівської критики стала президентська нещирість: він дорікав Л. Джонсону за те, що той дезінформував громадськість стосовно темпів та вартості ескалації. Р. Ніксон заявляв, що Америці для досягнення успіху у В'єтнамі необхідне нове, не пов'язане із минулими помилками "керівництво". При цьому він підкреслював необхідність не лише зміни осіб, але і способу керування країною: "Зараз не час для узгоджувального уряду. Прийшов час для лідерства" [32].

Вістря своєї критики майбутній президент спрямовував не лише на Л. Джонсона, але й на миролюбних демократів. Він твердив, що погане керівництво війною з боку Л. Джонсона стало наслідком не лише його нерішучості та недостатньої агресивності, але й розбіжностей між лівими, лібералами та демократами. Так, у 1965–1966 рр. Р. Ніксон активно критикував сенатора В. Фулбрайта за "м'яку та … заспокоюючу лінію" [4, p. 112]. Закликаючи демократів припинити критику війни, він наголошував, що розкол у партії був головною перепоною на шляху до миру. Війна може бути скорочена, резюмував він, "шляхом мобілізації думки всього вільного світу та об'єднанням Сполучених Штатів".

Р. Ніксон був проти дипломатичного компромісу. "Якщо слово "переговори" означає поступки з обох сторін", – говорив він в інтерв'ю "Нью-Йорк Таймс" у 1965 р., – "я проти будь-яких переговорів. За столом переговорів не можна йти комуністам на поступки". Йому імпонувала лише така угода, яку, наприклад, уклала "адміністрація Д. Ейзенхауера у Кореї, згідно з якою Південний В'єтнам отримав би незалежність і безпеку" [15]. У лютому того ж року він заявив, що позиція США була "надто слабкою", щоб розпочинати переговори, і що наполегливі намагання таких демократів-"голубів", як В. Фулбрайт, розпочати переговори переконали Північний В'єтнам у слабкості США.

До кінця 1967 р. Р. Ніксон почав вже виступати за "зусилля щодо мирного врегулювання", але продовжував обережно ставитися до переговорів і категорично був проти компромісів. Протягом усього періоду президентства Л. Джонсона позиція, яку пропонував Р. Ніксон для переговорів, включала наполягання на виведенні військ Північного В'єтнаму та "припиненні його незаконного зазіхання на незалежність та територіальну єдність Південного В'єтнаму". Він був проти нейтралізації Південного В'єтнаму, створення коаліційного уряду у Сайгоні та спільного виведення північнов'єтнамських й американських військ. Після свого п'ятого візиту до Сайгону у квітні 1967 р. він додав ще один аргумент на користь свого спротиву переговорам: сам Сайгон ще не бачив "жодної перспективи переговорного врегулювання". Для Р. Ніксона мир означав вигідну угоду за столом переговорів за допомогою тиску військовим та дипломатичним шляхом на Ханой, В'єтконг та їхніх союзників: "За столом переговорів ви можете говорити лише про те, чого вчасно досягли на полі бою" [27]. У 1966 р., критично оцінюючи Манільське комюніке, згідно з яким США мали вивести свої війська з Південного В'єтнаму протягом шести місяців у разі, якщо противник також виведе свої війська, Р. Ніксон сказав: "Стратегія на майбутнє повинна бути розроблена таким чином, щоб збільшувати військовий, економічний та дипломатичний тиск на агресорів з метою закінчити війну та гарантувати мир без капітуляції в Азії" [28]. Ця стратегія, за винятком деяких деталей, стане визначати його позицію і в період президентства.

Хоча Р. Ніксон і не відкидав можливість вирішити проблему переговорним шляхом, однак він не бажав іти на компроміс з тих проблем і принципів, заради яких взагалі велася ця війна. Почавши на тлі передвиборчих

перегонів у грудні 1967 р. говорити про своє протистояння розширенню наземних бойових дій [13], він разом із тим не схвалював ідею виведення наземних чи інших військових сил США з В'єтнаму, і більше того, продовжував закликати до "ефективнішої" військової та дипломатичної стратегії, маючи на увазі під цим евфемізмом масований повітряний тиск.

Войовничо-наступальна позиція Р. Ніксона стосовно В'єтнамської війни восени 1967 р. мало змінилася порівняно з його позицією в адміністрації Д. Ейзенхауера під час кризи навколо Д'єн-Б'єн-Фу та Женевської конференції, за винятком ставлення до можливості використання ядерної зброї. У момент, коли СРСР уже досяг паритету із США у ядерних озброєннях й американська громадськість набагато краще усвідомила небезпеку ядерної війни, Р. Ніксон дистанціювався від крайнього правого крила республіканців, які виступали за використання атомних бомб у В'єтнамі. Як у 1964 р., так і у 1967 р. він заявляв, що такі заходи не є необхідними і виправданими з огляду на можливі наслідки для американської зовнішньої політики в цілому. Разом з тим він ніколи не говорив про те, що він проти використання ядерної зброї за будь-яких обставин. Необхідність оминати гострі кути у промовах він компенсував використанням нейтральніших понять – "масований тиск" та "надпотужний удар у відповідь". Так, у вересні 1965 р. він рекомендував завдати удару по Китаю, якщо той не "прибере руки" від інших азійських країн, а у грудні 1967 р. – якщо дозволить Північному В'єтнаму використовувати свої військові бази [33, с. 13]. Усвідомлюючи, що громадськість проти використання ядерної зброї, він продовжував говорити про неї непрямо, асоціюючи В'єтнамську війну з небезпекою ядерної війни. Програш у цій війні, на його думку, може призвести до третьої світової війни, яка "вже буде ядерною, адже Китай матиме атомні бомби." Він не ратував за превентивний удар по Китаю, але й не відкидав такої можливості "в разі відповідного рівня провокації" [33].

Упродовж років, які розділяли початок його віцепрезидентства і переможну для нього президентську кампанію 1968 р., Р. Ніксон послідовно стояв на войовничих позиціях щодо конфлікту на Індокитайському півострові, зазвичай пропонуючи набагато агресивніші стратегії, ніж президенти Д. Ейзенхауер, Дж. Кеннеді та Л. Джонсон.

Ситуація в Південно-Східній Азії на кінець 1960-х рр. вимагала від США постійного захисту країн регіону від лівих революційних рухів та зростаючого впливу Китаю. Тому, попри всю критику джонсонівської політики, Р. Ніксон визнавав, що США зіграли і грають позитивну роль у В'єтнамі: "Навколо Китаю некомуністична Азія феноменально зростає та досягає нового рівня стабільності. Саме американська участь у В'єтнамській війні дала час для того, щоб це відбулося" [16, p. 529]. Для Р. Ніксона задовільне завершення цієї війни було необхідною передумовою для втілення у життя його мети: створення післявоєнної проамериканської економічної, політичної та військової асоціації "вільних" держав Тихоокеанського басейну з Південним В'єтнамом на вершині дуги від Нової Зеландії до Японії [23].

Позиція Р. Ніксона щодо конфлікту на Індокитайському півострові формувалася під впливом холодної війни, і тому він завжди розглядав цю проблему під кутом зору відносин із СРСР та необхідності збереження позицій Америки у світі. Р. Ніксон був прихильником жорстких заходів, вважаючи, що сильний тиск американської військової міці змусить противника здавати позиції, однак при цьому він не приділяв достатньої уваги як військовій, так і дипломатичній специфіці В'єтнамського конфлікту, що зрештою вже за часів його президентства призвело до важкого процесу укладання "почесного миру", який для багатьох став доказом поразки США. На нашу думку, тема ставлення Р. Ніксона до Індокитайського конфлікту у допрезидентський період його політичної діяльності має широкі перспективи для подальшого дослідження через те, що до наукового обігу постійно вводяться раніше недоступні дослідникам джерела, які стосуються діяльності Р. Ніксона на посту президента. У цьому контексті цікаво було б простежити зміни у поглядах президента Р. Ніксона на різноманітні аспекти в'єтнамської проблеми в різні періоди його перебування на посту глави держави.

1. *Aitken J.* Nixon. A Life. – Washington, 1993. 2. *Ambrose S.E.* Nixon. The Triumph of a Politician. 1962–1972. – N.-Y., 1989. 3. *Anderson D.L.* The Vietnam War. – N.-Y., 2005. 4. *Berman W.S.* William Fulbright and the Vietnam War. The Dissent of a Political Realist. – Kent, 1988. 5. *Brodie F.M.* Richard Nixon. The Shaping of His Character. – N.-Y., 1981. 6. Cold War Patriot and Statesman. Richard Milhous Nixon / Ed. by L. Freedman, W.F. Levantrosser. – Westport, 1993. 7. A Companion to the Vietnam War / Ed. by M.B. Young, R. Buzzanco. – Blackwell, 2002. 8. Digest of Nixon's Talk on Indo-China // The New York Times. – April 18, 1954. 9. Foreing Relations of the United States, 1952 – 1954, vol. 13. Indochina. – Washington, 1982. 10. *Gardner L.C.* Approaching Vietnam. From World War II through Dienbienphu, 1945–1954. – N.-Y., 1988. 11. *Gardner L.C.* The Great Nixon Turnaround. Foreign Policy in the Postliberal Era. – N.-Y., 1973. 12. *Genovese M.A.* The Nixon Presidency: Power and Politics in Turbulent Times. – N.-Y., 1990. 13. G.O.P. Is Skeptical Over Hint That Nixon Might Enter More Primaries; Conflicting Opinions // The New York Times. – December 15, 1967. 14. *Herring G.C.* America's Longest War. The United States and Vietnam, 1950–1975. – N.-Y., 1986. 15. The Irrepressible Mr. Nixon. // The New York Times. – November 23, 1965. 16. *Johnson L.B.* The Vantage Point. Perspectives of the Presidency. 1963–1969. – L., 1971. 17. *Karnow S.* Vietnam. A History. – N.-Y., 1991. 18. *Kolko G.* Anatomy of War. 1940–1975. – L., 1986. 19. *Lurie L.* The Running of Richard Nixon. – N.-Y., 1972. 20. *Lewy G.* America in Vietnam. – N.-Y., 1978. 21. *Longford L.* Nixon A Study in Extremes of Fortune. – L., 1980. 22. A Nation Coming Into Its Own. // Time, July 29, 1985. – http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171, 1048416-4,00.html. 23. *Nixon R.M.* Asia After Viet Nam // Foreign Affairs. – Vol. 46. – October 1967. – P. 111–123. 24. *Nixon R.M.* 1999 victory without war. – N.-Y., 1988. 25. *Nixon R.M.* The Memoirs of Richard Nixon. – N.-Y., 1978. 26. *Nixon R.M.* No More Vietnams. – N.-Y., 1985. 27. Nixon Backs Johnson Decision // The New York Times. – November 23, 1965. 28. Nixon Criticizes Manila results; Says That Vietnam Peace Is No Nearer and Asserts War May Last 5 Years // The New York Times. – November 4, 1966. 29. Nixon Denounces M'Namara's Data; Charges 'Fakery' in Figures on Troops for Vietnam. NYT, Nov 7, 1966. – http://select.nytimes.com/gst/abstract.html?res= F40F17F93954117B93C5A9178AD95F428685F9. 30. Nixon Gives Reds Warning on Atom; Asserts Any New Aggression in Pacific Will Be Met by Nuclear Weapons. // The New York Times. – March 18, 1955. 31. Nixon Says West Forms Loose Ties // The New York Times. – October 25, 1963. 32. Nixon Urges U.S. to Press Attacks on North Vietnam. // The New York Times. – February 12, 1965. 33. Nixon Urges Warning to Peking to Keep 'Hands Off' Fighting. // The New York Times. – September 13, 1965. 34. The Pentagon Papers, The Senator Gravel Edition, vol. 1. – http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pentagon/doc20.htm. 35. Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower: 1954. – Washington, 1960. 36. *Schurmann F.* The Foreign Politics of Richard Nixon. The Grand Design. – Berkeley, 1987. 37. *Short A.* The Origins of the Vietnam War. – N.-Y., 1989. 38. *Small M.* The Presidency of Richard Nixon. – Lawrence, 1999. 39. *Sulzberger C.L.* The World and Richard Nixon. – N.-Y., 1987. 40. *Summers A.* The Arrogance of Power. A Secret World of Richard Nixon. – L., 2001. 41. *Szulc T.* The Illusion of Peace. Foreign Policy in the Nixon Years. – N.-Y., 1978. 42. *Wicker T.* One of Us. Richard Nixon and the American Dream. – N.-Y., 1991. 43. *Young M.B.* The Vietnam Wars. – N.-Y., 1991.

Надійшла до редколегії 22.02.06

М. Самофалов, асп.

КОСТЬ ШТЕППА – СПІВРОБІТНИК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Присвячено науковим взаєминам відомих українських дослідників Михайла Грушевського і Костя Штеппи у 1920-х рр.

The article is devoted to the scientific relations of Michail Grushevskiy and Kostya Shteppy the famous Ukrainian researchers in 1920th.

Відомий український історик Кость Штеппа (1896–1958) – автор численних праць з історії античної культури. Він довгі роки співпрацював зі славетним ученим Михайлом Грушевським і його науково-дослідними установами. Ця співпраця почалася ще у далеких 1920-х рр., коли Михайло Сергійович, прагнучи об'єднати багатьох українських учених, створив у ВУАН Історичну секцію, до якої входив Кость Штеппа.

Заприязнитися і співпрацювати з найбільшим вітчизняним історіографом, без сумніву, було потаємною мрією багатьох істориків України. Фаворизований більшовицькою владою, М. Грушевський тоді втілював гордість і цвіт національного суспільствознавства. Годі й говорити, що це був європейський рівень і зав'язування творчих контактів з усім світом, тому цілком логічно, що до Історичної секції ВУАН, яка працювала під патронатом Михайла Сергійовича, горнулися чи не кращі сили дослідників. Само собою зрозуміло, цей постулат не заперечує заслуг решти істориків, що дотримувалися іншої методології і методики наукового досліду. Проектуючи ці рефлексії на постать К. Штеппи, зазначимо, що, очевидно зв'язок з науково-дослідними установами М. Грушевського був ним встановлений десь у 1926 р. із часів захисту докторської дисертації, бо з листів Костя Тодосьовича до Михайла Сергійовича за 1927 р. читаємо про їх співпрацю як про цілком звичайну річ. Без сумніву, для Штеппи робота з великим Грушевським мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що на Науково-дослідній кафедрі історії України у Кабінеті примітивної культури, який очолювала дочка М. Грушевського Катерина, і де працював К. Штеппа, розцвів його багатогранний талант. Він також активно співпрацював з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності, які, як водиться, фундувала К. Грушевська [7, с. 14]. Ці три академічних осередки творили "Асоціацію культурно-історичного досліду", що в загальних рисах заміняла Український соціологічний інститут, заснований за участю М. Грушевського у Відні в 1919 р. Уже хрестоматійним стало твердження, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки. Реалізація цих кардинальних планів вимагала неабияких знань і науковців широкого світогляду із досконалим володінням європейськими мовами. Усім цим критеріям, що й казати, Штеппа відповідав бездоганно. Сьогоднішні розробки, документи і матеріали дають можливість виокремити магістральні напрями невсипущої діяльності ніжинського професора в Історичних установах М. Грушевського. Вражає, насамперед, проблемно-тематичний спектр дослідницьких інтересів цього подвижника, пов'язаний з питаннями вітчизняної демонології в контексті теми "Сатанаїл в українській легенді", а також богомільські мотиви в слов'янській народній творчості. Вивчав він аспекти синкретизму [5, с. 1–3]. На ці ж проблеми Кость Тодосьович виголосив і низку змістовних доповідей, такі, як "Переслідування відьом у старій Україні" [1, с. 18], "Богомаз-Тан і його книжка "Християнство в свете этнографии", "До українських легенд про створення людини" та ін. Зробив він і докладний розбір праць західноєвропейських авторів Іванова, Є. Арімана і К. Беца. І суть не в кількості зробленого, а в тому, що він прагнув пов'язати необхідність розвитку української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть чимало в цьому плані дали йому поїздки до Ленінграда, Москви, Харкова, які фахівець здійснив наприкінці 1928 р. Як повідомляв він К. Грушевській, йому там вдалося зібрати чимало цікавого матеріалу з проблематики Відділу примітивної культури. Саме 1928 і 1929 рр. були визначальними в біографії дослідника як соратника М. Грушевського. Це ілюструє хоча б його дієва участь у часописі "Первісне громадянство", який виходив за редакцією К. Грушевської. Так, із року в рік на його шпальтах з'являлися статті обдарованого гуманітарія, які і сьогодні живлять невичерпний інтерес читачів. Увагу громадськості привертали Штеппині студії з античного релігійного синкретизму і сюжети вивчення вітчизняних злих духів. Його ж перу належить і низка оглядів на книжки Ю. Яворського, В. Холлідея, К. Беца та ін. З нагоди урочистого ювілею 60-річчя корифея української історіографії, славетного акад. М. Грушевського К. Штеппа у збірнику на його честь умістив свою працю "До українських народних переказів про створення першої людини" [3]. Торкаючись сюжетів ушанування видатних науковців, ледве чи можна замовчати і рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності академіка АН СРСР Д. Петрушевського, свого старшого колеги, довгі роки пов'язаного з Україною, яку він оприлюднив у журналі Історичної секції ВУАН "Україна".

Як зазначає сучасний український історик І. Матяш, навколо журналу "Первісне громадянство" Катерині Грушевській вдалося об'єднати як відомих учених так й "енергійний молодняк". Окрім Костя Штеппи у журналі публікувалися дослідження, статті, розвідки українських, російських, білоруських учених: Т. Гавриленка, П. Глядківського, М. Грушевського, К. Грушевської, В. Денисенка, М. Жуковської, Є. Кагарова, К. Квітки, Ф. Колесси, К. Копержинського, В. Кравченко, Б. Луговського, Ф. Савченка, Є. Смоленської, П. Тутківського, Л. Шевченко, О. Шлюбського. Годі й говорити, що все це розширювало наукові обрії, відкривало шляхи для нових творчих планів. Давало можливість заробітку. Адже рецензія у журналі коштувала 7–8 крб., а стаття до 250 крб.

Усього за час існування (1926–1929) "Первісного громадянства" вийшло вісім чисел часопису: 1926 – вип. 1–2 і 3; 1927 – 1–3; 1928 – вип. 1 і 2–3; 1929 – вип. 1–3. Випуски 1928 р. з'явилися також із запізненням – у 1929 р., ювілейний перший (присвячений десятиліттю ВУАН) вийшов вчасно, а останній – третій – видрукували 1930 р.

Кость Тодосьович планував у кожному номері свою статтю, бо оригінального матеріалу вистачало, але різні обставини заважали цим планам. Ідеологічний наступ на часопис "Первісне громадянство" руйнував задум дослідника, тому він водночас із цим друкував свої праці і в інших тогочасних українських виданнях, зокрема в часописі "Червоний шлях". Як знавець церковної старовини, в одному з номерів цього журналу він у 1930 р. надрукував змістовну розвідку про монастирський побут стародавньої України. Узагалі критична перевірка праць Штеппи 1920-х рр., з якими нам вдалося ознайомитися,

© М. Самофалов, 2007

дає підстави вважати їх доброякісними документами. Звичайно, у неї чимало застарілого матеріалу. Адже це цілком зрозуміло, бо із часу їх написання пройшло майже 80 років. Разом з тим. Завдяки введенню в них першоджерел, як зазначає І. Верба, чимала частка студій суспільствознавця і до сьогодні зберігає свою актуальність, бо зроблена була на найвищому рівні тогочасних знань, із ґрунтовною і доскональною проробкою історіографічних питань. Без сумніву, масштаб і талант Штеппи розумів і сам Михайло Сергійович, тому й не забарився весною 1928 р. подати його кандидатуру на високе і почесне звання дійсного члена Науково-дослідної кафедри історії України [2, с. 136]. Це тим більше вражало, що Штеппа працював у когорті не менш іменитих учених, які такого рангу не удостоїлися (О. Покровський, М. Ткаченко, М. Петровський, С. Гаєвський). Щоправда, при цьому важко знехтувати і таким моментом. К. Штеппа працював безкоштовно на кафедрі у М. Грушевського, отже, ймовірно, обрання це слід розглядати як своєрідну компенсацію для нього. А втім, окремі теперішні дослідники дотримуються іншої думки. Так, О. Юркова зазначає, що вже 18 травня 1928 р. керуючий осередок, заслухавши біографію професора Ніжинського ІНО, доктора історії європейської культури Костя Штеппи, ухвалив просити Укрнауку затвердити його у складі кафедри після К. Копержинського і Ф. Колесси та визначити платню [4, с. 105]. Якби там не було, але Кость Тодосьович активно працював у Михайла Сергійовича. Це засвідчив хоча б перелік його доповідей, які він упродовж одного 1928 р. виголосив на засіданнях Науково-дослідної кафедри історії України. Це, зокрема, "Богомилски книги и легенди" проф. Іванова", "Ветхозаветныя библейскія сказанія въ карпато-русской церковно-учительской обработке XVII в." Ю. Яворского", "До українських легенд про сотворення чоловіка", "О.І. Покровський – його життя й діяльність", "Переслідування відьом в старій Україні", "Уваги з приводу нового видання книги К. Beth'a "Religion Magic", "Христианство в свете этнографии" Богораза-Тана".

Торкаючись близьких взаємин К. Штеппи і М. Грушевського хочеться зазначити, що їх зв'язок часто-густо носив персональний відтінок. Без сумніву, саме за проханням Михайла Сергійовича, Кость Тодосьович улаштував у себе в Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д. Абрамовича, якому після звільнення заборонили мешкати в рідному Ленінграді. Небога акад. С. Єфремова Наталя Павлушкова, яка звідала весь жах сталінських репресій, в еміграційній далечині пригадувала, що Штеппа належав до найближчих сподвижників Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті мистецтвознавця Д. Щербаківського в комісію з неофіційної перевірки цілого Історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М. Грушевського на акад. С. Єфремова та А. Кримського. Усе ж, зрештою, досить прихильне ставлення метра українських істориків до ніжинського професора не завадило деяким кафедралам М. Грушевського, зокрема, його секретарю С. Глушку та іншим стримано і з підозрою ставитися до К. Штеппи у зв'язку з його співпрацею з Всеукраїнською асоціацією марксо-ленінських інститутів і реноме, принаймні, у розмовах, як історика партійного напряму [6, с. 7]. Однак, згодом, зв'язки з Грушевським довелося дещо згорнути. Можливо, останньою його науковою працею в Історичній секції ВУАН стала стаття для проектованого номера "Первісного громадянства" з приводу оцінки теорії Е. Дюркгейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р., бо вже в наступному році почався масивний розгром Історичних установ ВУАН, який дедалі відвертіше набирав обертів.

Отже, співпраця двох відомих дослідників Михайла Грушевського і Костя Штеппи збагатила українську історичну науку 1920-х рр.

1. Архівно-кримінальна справа С. Глушка // ЦДАГО України. – Ф. 263, оп. 1, спр. 47004. 2. *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // УІЖ. – 1996. – № 5. 3. Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928. 4. Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3, спр. 170, № 21. 5. Центральний державний історичний архів (далі: ЦДІА) України в м. Києві. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 845. 6. *Штепа К.* До українських народних переказів про сотворення першої людини // Юв. зб. на пошану акад. Михайла Сергійовича Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. II. 7. *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.

Надійшла до редколегії 09.02.06

В. Ситник, канд. іст. наук

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМИН М. МІХНОВСЬКОГО З М. ГРУШЕВСЬКИМ

Розглянуто взаємини М. Міхновського з М. Грушевським під час української національно-визвольної боротьби кінця XIX – початку XX ст.

The mutual relations of M. Mihnovsky with M. Grushevsky are examined during the Ukrainian national liberation struggle in the ending of XIX – the beginning of XX century.

Взаємини двох видатних діячів українського національно-визвольного руху – М. Грушевського та М. Міхновського відображали складну і неоднозначну палітру взаємодії політичних сил, які визначали історичну долю українського народу наприкінці XIX – початку XX ст.

М. Грушевський у своїх "Споминах", написаних невдовзі після смерті М. Міхновського, дає різко негативну оцінку не лише його громадсько-політичній діяльності та ідейним уподобанням, а й особистісним рисам характеру [2; 3]. Державотворчі зусилля М. Міхновського та його соратників після Лютневої революції 1917 р. М. Грушевський називає "крикливою" організаційною роботою "фашистського напряму", яка лише заважала конструктивній діяльності Української Центральної Ради (УЦР), дуже "непокоїла" "ліве крило Ц. ради". М. Міхновського він характеризує як амбітного неврастеніка "із сильним нахилом до авантюризму, інтриги і демагогії", неперебірливим у засобах, нетактовним, непередбачуваним і брутальним у своїх вчинках.

Таке ставлення до М. Міхновського й очолюваної ним самостійницької течії зумовлювалося кількома причинами: 1) намаганням М. Грушевського, напередодні свого примирення з Радянською владою рішуче відмежуватися від її явних ворогів – самостійників, заявити про свої стабільно ліві політичні орієнтації; 2) бажанням виправдатися перед історією за провал державницької діяльності очолюваної ним УЦР; 3) надмірною амбіційністю, марнославством М. Грушевського, який, за свідченням Є. Чикаленка, намагався піднести себе над рештою українського політикуму, свідомо принижуючи діячів українського національного руху, особливо тих, які були його політичними опонентами [23, с. 152–153].

Знайомство М. Міхновського з М. Грушевським відбулося ще у 1890-х рр. Сам М. Грушевський згадував, що познайомився з М. Міхновським тоді, коли останній

© В. Ситник, 2007

був студентом-правником [2, с. 109]. М. Міхновський навчався на юридичному факультеті Київського університету ім. Св. Володимира у 1891–1895 рр. Таким чином, найімовірніше, що знайомство відбулося саме в Києві у 1891–1894 рр., хоча можна й припустити, що й у Львові, куди М. Грушевський переїхав у 1894 р. У 1897 р. М. Міхновський з Києва пише два листи М. Грушевському. Перший з них датований 6/18 березня 1897 р. У ньому йшлося про умови продажу книг у Російській імперії, про якусь 30-відсоткову поступку та інші організаційні деталі, а також писалося, що "…закордонних відносин… не було доси" [21, арк. 1–2]. Другий, датований 10 жовтнем 1897 р. – цілком особистого характеру. Після цього у грудні 1897 р. та березні 1898 р. М. Міхновський їздив до Львова як кур'єр ВУЗО ("Молодої України"), де зустрічався з представниками українських громадсько-політичних кіл Галичини: М. Павликом, І. Франком, О. Маковеєм, М. Грушевським та ін. Очевидно, зв'язки з М. Грушевським надихнули М. Міхновського до написання разом з Б. Грінченком "Відозви до Українців у справі заснування українського університету". На цю думку наштовхують такі слова М. Грушевського: "…се був час, коли вперше поставлений був – мною-таки – постулат українського університету у Львові…" [2, с. 109].

У часи політичної реакції царизму, а саме 10 грудня 1909 р. М. Міхновський пише листа М. Грушевському, якого величає "вельмишановним професором". Він повідомляє його, що у Харкові виникла ідея видати російськомовний збірник "думок" видатних учених і громадських діячів з приводу заборони викладати українською мовою у школах. Такий збірник планувалося друкувати за зразком виданого депутатом до австрійського парламенту В. Яворським під назвою "Українська справа в Європейськім освітленню". "Призвів нас до сього, – пояснює М. Міхновський причину виникнення такої ідеї, – тяжкий стан проекта про шкільну мову українську в Думі Державній, а саме: шкільна підкомісія більшістю шести проти 2, визнавши право поляків, татар тощо на рідну мову по школах, рішуче висловилася за те, що мова українська та білоруська се таж російська мова, а через те не треба української та білоруської школи" [21, арк. 3–3 зв.].

Виданням такого збірника організатори прагнули вплинути на Державну Думу; вони, як писав М. Міхновський, розробили навіть план діяльності у цьому напрямі, де цей захід мав бути лише одним із засобів впливу. М. Міхновський просить М. Грушевського взяти участь у підготовці збірника: стисло (обсягом до 20 рядків) висловити свою авторитетну думку. "Се щось-ніби інтерв'ю", – пояснював М. Міхновський. Він пише, що збірник "…матиме велику вагу для нашої справи, бо ми розішлемо його всім членам думи та всім редакциям усіх періодичних виданнів". Планувалося також у збірнику подати не лише думки окремих учених та діячів, а й позиції з цього питання Академій Наук, університетів – Київського, Харківського та ін. Тон збірника мав бути "…лагідний, не бойовий, але спокійний, об'єктивно-вчений". І М. Міхновський звертається до М. Грушевського: "…коли намір наш Вам симпатичний і тішиться Вашим спочуттям, просимо надіслати Вашу гадку не пізнійше 15–20 сього місяця, бо друковати маємо у Петербурзі, а се завдасть багато клопоту" [21, арк. 3–3 зв.]. Реакція М. Грушевського на цю ініціативу залишилася невідомою.

Перу М. Міхновського належить також стаття в часописі "Сніп", присвячена М. Грушевському, під рубрикою "Галерея наших сучасних діячів". Оцінюючи заслуги М. Грушевського перед українством, автор писав: "Де б вороги не напали на українство – у Києві чи у Львові, усюди вони дістають одсіч з руки М. Грушевського. Закований у залізо великої ерудиції, маючи в руці наукове оружжя, – відбиває сей невтомний борець усі ворожі напади" [20, с. 2]. Останнє є черговим свідченням глибокої поваги М. Міхновського до видатного українського вченого.

Лютнева революція 1917 р. мало що змінила в політичній палітрі українського суспільства. Більшість українських політичних сил були автономістами-федералістами і сприйняли крах самодержавства як початок здійснення своїх мрій, сподіваючись, що демократична російська влада задовольнить нарешті їхні домагання. Натомість самостійники, які були в меншості, зрозуміли, що історія надала шанс Україні здобути державну незалежність і що здійснити це можна лише силою, скориставшись дестабілізацією, яку внесла революція в російське суспільство. Такою силою могла бути тільки добре організована національна українська армія, тому саме на цій ділянці роботи зосереджує насамперед свої зусилля М. Міхновський.

Уже у березні 1917 р. з ініціативи самостійників і, насамперед М. Міхновського, здійснюється низка підготовчих заходів з організації національних військових формувань. Як зазначає Г. Савченко, 19 березня 1917 р. (тут і далі дати подано за новим стилем) ініціативна група під орудою М. Міхновського першою організувала "Підготовче українське військове віче", на якому було створено комітет для проведення 22 березня наради "з організації і сформуванню українського легіону" [19, с. 30].

29 березня М. Міхновський ініціює скликання наради українців, які несли військову службу в Київському гарнізоні. Нарада ухвалила резолюцію про необхідність негайно розпочати створення національних військових формувань. Було прийнято важливе рішення про відкриття в Києві Військового Клубу, на який було покладено ідеологічну роботу з організації національно-патріотичного руху у військах. Це була дуже відповідальна ділянка роботи, оскільки від рівня і спрямування агітаційного впливу на війська великою мірою залежала їх конкретна політична орієнтація і відповідні дії.

М. Міхновському, який очолив Клуб ім. гетьмана П. Полуботка, було доручено розробити його Статут, що він і виконав невдовзі. Статут було опубліковано 12 квітня в "Новій Раді"; львівське "Діло" передрукувало його 6 травня 1917 р. [4].

Ще до його опублікування 7 квітня 1917 р. відбулися вибори членів Ради Клубу ім. П. Полуботка. На заклик його активу кожна військова частина повинна була прислати своїх виборців – одного від 50-ти осіб. Подаючи газетне оголошення, організатори навіть вжили символічне звернення до українців-військових: "Козаки!!!", поновлюючи цим історичну пам'ять української військової традиції [14, с. 4]. А вже 12 квітня новообрана Рада скликала збори рекомендаційних комітетів Клубу ім. П. Полуботка [15, с. 3].

Українському військовому будівництву чинила опір російська влада, яка вбачала в ньому загрозу послаблення своєї армії та децентралізації Російської держави. УЦР, у якій ключові позиції займали автономісти на чолі з М. Грушевським, на початку революції також не сприяла українському військовотворчому процесу. Невеличка групка самостійників не мала жодної змоги справляти істотний вплив на політику цього вищого керівного органу тогочасної України. Ставлення М. Грушевського до М. Міхновського ставало дедалі негативнішим.

Енергійні заходи самостійників наприкінці березня – на початку квітня 1917 р. викликали активний військовотворчий процес в Україні. У Києві було зроблено успішну спробу організувати перший український полк ім. Б. Хмельницького. Під впливом самостійників солда-

ти, незважаючи на опір властей, домагалися визнання першого українського полку як окремої військової частини і відправки їх на фронт саме в такому статусі. Відверто проросійська Об'єднана Рада Солдатських і Робітничих депутатів Києва 29 квітня майже одностайно ухвалила постанову про недопустимість організації українських військових частин і запропонувала розформувати полк. УЦР виявила свою національну безхарактерність, як підкреслює Р. Млиновецький, "почала мало не двічі на день присилати своїх агітаторів, які пропагували і конечність "обороняти революцію від німецьких багнетів", і згоду з московською демократією і "принагідно" займалася "усвідомлюванням" у соціалістичному дусі" [12, с. 131]. УЦР прагнула водночас і здобути авторитет в армії й уникнути непорозуміння у військових питаннях з російською владою. У своїй постанові УЦР "відхрестилася" від участі в організації полку і запропонувала російському командуванню визнати його як виняток, аби не спровокувати "непорядки". У резолюції Центральної Ради, поданій 29 квітня 1917 р. на засіданні Об'єднаної Ради Солдатських і Робітничих депутатів Києва однозначно зазначалося, що УЦР вимогу реорганізації діючої армії щодо комплектування її українськими військовими частинами не підтримує [1, с. 2].

М. Міхновський також виступив із заявою на засіданні Київської Ради 29 квітня. Він доводив необхідність створення українських збройних формувань як запоруки високого бойового духу та військової дисципліни і наголошував на тому, що "Стихійності не буде, бо ми беремось планомірно й поступово організувати українську армію" [1, с. 2]. Резолюція Клубу ім. П. Полуботка, проголошена на цьому засіданні, передбачала не лише створення у Києві українського полку, включення його у спеціально створену українську дивізію, а й клопотання перед вищим командуванням про планомірне формування бойових частин за національним принципом [1, с. 2].

5 червня 1917 р. театральна трупа М. Садовського поставила спектакль на користь першого українського полку ім. Б. Хмельницького і Клубу ім. П. Полуботка. По закінченні спектаклю представники Клубу дякували артистам за підтримку української військової справи. З промовою виступив М. Міхновський, який "вияснив значення під теперішній час нашої військової справи і виголосив "Славу" вільній Україні". За свідченням "Нової Ради": "Артисти й весь театр зустріли промову гучними оплесками і тричі проспівано було український гімн "Ще не вмерла Україна" [13, с. 4].

Тим часом УЦР дедалі більше посилювала тиск на самостійників, намагаючись повністю блокувати їх діяльність. Показовою в цьому відношенні є заява М. Грушевського ще на одному з квітневих об'єднаних засідань київських виконавчих комітетів та Центральної Ради. Коли начальник київської міліції А. Лепарський запитав професора, чи існує в Україні політична течія і якщо існує, то наскільки вона сильна, яка свої наміри висловлювала б формулюванням – "Україна для українців" пролунала відповідь: "Така течія існує, але вона дуже слабка. Вона зустрічає найрішучішу опозицію з боку організованої більшості свідомих українців. Проти такої течії ми виступатимемо найкатегоричнішим чином" [7, с. 2]. Подальші події розвивалися в такому напрямі. Уже грандіозна маніфестація і народне віче на Софійському майдані 1 квітня 1917 р. проходили майже виключно під егідою автономістів. Незважаючи на те, що М. Міхновський виступив на віче з палкою промовою, резолюція віче повністю відображала позицію М. Грушевського. Те ж саме спостерігалося і на Українському педагогічному з'їзді 18 квітня, і на численних зібраннях і з'їздах, які передували як Українському Національному Конгресу, так і Першому Українському військовому з'їздові.

До складу новоствореної 21 квітня УЦР потрапило менше десяти політичних діячів самостійницького спрямування. Зважаючи на те, що усіх членів УЦР було 115, не складно уявити рівень впливу самостійників на політику цього керівного органу. Один з активних учасників тих подій, член УЦР від Кубані С. Єрастов констатував, що "...Міх[новський] не пристосувався до Великої Революції в її широкім розмасі. Він був генерал без армії. В Цент[ральній] Раді його не проводив ніхто. І якось став збоку, одиницею. Але діяльна натура не мирилася з спокієм в такий рухливий час" [22, арк. 11 зв.]. Політичні опоненти М. Міхновського чинили шалений опір його ініціативам та ініціативам інших самостійників як у стінах Центральної Ради, так і поза її межами. М. Грушевський у своїх "Спогадах" характеризував, наприклад, публічні виступи М. Міхновського як такі, від яких віяв "реакційно-аристократичний дух", що змусило "… наших товаришів із Ц. Ради пильно слідити за його діяльністю і старатись протиставляти впливам і зв'язкам впливи Ц. Ради" [2, с. 111]. Таке блокування діяльності самостійників гальмувало державотворчі процеси в тогочасній Україні, негативно впливаючи на утвердження її державних інституцій.

Переломним моментом у боротьбі автономістів і самостійників у питанні військового будівництва можна вважати І Український військовий з'їзд, який відкрився 18 травня 1917 р. Ініціювали його скликання самостійники, проте ініціативу перехопили М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та їхні однодумці. Щоправда, їм не вдалося провести кандидатуру С. Петлюри на Голову з'їзду, однак і кандидатуру М. Міхновського вони не пропустили. Замість Голови було обрано Президію з'їзду у складі М. Міхновського, В. Винниченка, С. Петлюри, Є. Письменного. Усі троє – політичні противники М. Міхновського. До складу Президії увійшли також командир богданівського полку Ю. Капкан і М. Грушевський, який відкривав з'їзд.

С. Петлюра та В. Винниченко, які були членами УСДРП, намагалися спрямувати роботу з'їзду в русло, ідеологічно вигідне для цієї партії, а тому діяли досить грубо та упереджено і, за словами М. Грушевського, у цьому відношенні "перегинали палицю" [2, с. 134].

М. Міхновський виступив на з'їзді з полум'яною промовою, у якій доводив, що нації поневоленій необхідно насамперед розв'язати національне питання, а вже після цього з'явиться можливість вирішення питання соціального. При цьому підмінювати національні проблеми соціальними або навпаки, на думку промовця, це лише "затемняти справу" [11, с. 157].

Як приклад високої національної самосвідомості М. Міхновський називає європейські нації (німців та французів), різні верстви яких в умовах війни консолідовані в єдиний кулак, незважаючи навіть на подекуди соціальну полярність їхніх інтересів. До останнього автор промови і закликає сучасне йому українство, одночасно переконуючи аудиторію І Військового з'їзду в тому, що "народ має право жити тільки тоді, коли він має силу жити. Невблаганний біологічний закон за існування не знає жалю до слабих. Тільки сильні народи можуть жити. Це право жити мусимо ми завоювати, бо ніхто не принесе нам його в дарунок. І насамперед, мусимо перемогти і подужати в собі самих той "дух раба", що вщіплявся нашому народові століттями чужого панування над нами" [11, с. 158].

Ця проста істина, здавалося, мусила б бути врахованою тодішньою політичною українською елітою, як і аудиторією з'їзду, проте заклик М. Міхновського завоювати "право жити" потонув у соціальній демагогії його політичних опонентів.

Післявоєнний мир, на думку М. Міхновського, мав бути підписаний без анексій і контрибуцій. Основою міжна-

родного життя в нових історичних умовах стане самовизначення націй; держави будуть мононаціональними. Виступ закінчувався висловлюванням сподівання, що Україна вийде з війни вільною та об'єднаною в єдине ціле одиницею міжнародної спільноти й український народ, зрештою, стане господарем на своїй землі. Після виступу М. Міхновський передав з'їзду власну резолюцію, у якій, виходячи із "14 пунктів" В. Вільсона, наполягав на проголошенні самостійності України [5, с. 1].

Така позиція М. Міхновського була несумісна з поглядами соціалістичної частини учасників з'їзду. Намагання М. Міхновського та його однодумців спрямувати роботу з'їзду в самостійницьке русло було фактично нейтралізовано. М. Міхновський увійшов до складу обраного з'їздом Українського військового генерального комітету. Однак переважну більшість його членів складали автономісти. Задум самостійників за допомогою з'їзду розпочати загальноукраїнський процес створення постійної армії провалився. Та М. Міхновський і його однодумці продовжували активно відстоювати й упроваджувати в життя ідеї самостійництва.

28 травня – 2 червня 1917 р. у Києві проходив І Всеукраїнський селянський з'їзд. М. Міхновський виступив на ньому з привітанням як Голова Клубу ім. П. Полуботка. Самостійники виступили на з'їзді з пропозицією негайно перейти до рішучих дій у розбудові української державності. Їх програма державотворення була оприлюднена О. Степаненком у вигляді запропонованої з'їзду резолюції. У ній пропонувалося негайно відкликати селянських депутатів з Петрограда; проголосити Україну суверенною республікою; доповнити УЦР селянською радою, оголосити її тимчасовим урядом; скликати установчі збори, які оберуть сейм; національні багатства визнати власністю українського народу; всі прибутки і податки підпорядкувати УЦР; завершити формування українського війська; українській республіці повноправним суб'єктом вступити у міжнародні зносини та ін. [16, с. 3].

Однак і цей з'їзд автономістам вдалося спрямувати у бажане для них русло. Голосуванням делегати з'їзду відкинули пропозицію самостійників проголосити незалежність України, підтримавши автономістську політику Центральної Ради. Така ж по суті ситуація склалася і на ІІ-му військовому з'їзді, який розпочав свою роботу 18 червня 1917 р. З'їзд пройшов під гаслом ізоляції самостійників як "сепаратистів", "шовіністів", "ворогів загальноросійської демократії".

Делегати, що представляли переважно соціалістичні партії, зуміли заблокувати самостійників, які у своїх виступах розкривали антиукраїнську політику Тимчасового уряду, попереджали про подальше нарощування тиску на Україну і пропонували радикально підійти до розв'язання українського питання. "Пора кинути просити, – говорив промовець-самостійник, – треба брати те, для чого ми сюди приїхали. Нехай генеральний Комітет опублікує Маніфест до українського народу з проголошенням "самостійної" України". Вигуки з залу "Геть!", "Досить!", "Не треба!" не дозволили йому закінчити промову [18, с. 3].

В. Винниченко у своєму інтерв'ю "Последним новостям" про хід військового з'їзду принципово відмежувався від самостійників, назвавши їх "купкою шовіністів", які "тут у Києві здебільшого є українськими імперіалістами і монархістами" [17, с. 3]. Тут В. Винниченко висловив, власне, загальну лінію ставлення керівництва УЦР до самостійницького руху, яка проводилася із самого початку існування Ради. У своїх "Споминах" М. Грушевський писав, що вже у квітні, напередодні ще першого військового з'їзду, УЦР планувала утворити у своєму складі військову комісію з тим, щоб забрати військову справу у свої руки, відібравши її від полуботківців, оскільки на той час "Міхновський і К^0 ще не здали своїх позицій". На майбутньому з'їзді мало вирішитися питання, писав М. Грушевський, "...чи Ц. Рада, чи полуботківщина" [2, с. 127]. І у цьому напрямі УЦР вдалося зробити черговий успішний крок: було переобрано УГВК, внаслідок чого М. Міхновський не потрапив до його складу [8, с. 2].

Згодом, даючи характеристику тодішніх українських національних сил та діяльності УЦР, І. Мазепа писав: "Загальна кволість українських національних сил в однаковій мірі виявлялася як в українських масах, так і в українському проводі. Найбільшою хибою провідників Центральної Ради було те, що при всіх своїх щиро патріотичних почуваннях вони все-таки не мали ясного плану і твердої волі. Центральна Рада майже весь час плелася слідом за революційними подіями" [10, с. 31].

Переконавшись, що намагання схилити УЦР до активної діяльності щодо розбудови самостійної української держави є марними, М. Міхновський намагається "йти ва-банк". У нього та його однодумців визріває план поставити УЦР перед фактом державної самостійності України. Суть цього плану зводилася до того, щоб, спираючись на Полуботківський полк, проголосити незалежність України і примусити УЦР перейти на самостійницькі позиції.

Полуботківці досить оперативно опанували ключовими державними установами Києва, а тому можна цілком погодитися із сучасними дослідниками, які вважають, що "…полуботківці фактично взяли під повний контроль місто" [9, с. 69]. Вони очікували на підтримку своїх дій з боку УЦР, якій повністю довіряли і фактично для зміцнення її позицій здійснювали цю операцію. Проте Центральна Рада всупереч назрілій об'єктивній потребі таких заходів для захисту національних інтересів поставилася до полуботківців відверто вороже. Вона доклала неабияких зусиль, щоб придушити виступ. М. Міхновського було негайно відправлено на Румунський фронт, звідки він повернувся лише після жовтневого більшовицького перевороту.

Після висилки М. Міхновського УЦР відіслала на фронт полк полуботківців, а слідом за ним і богданівців. Київ було фактично очищено від національно-свідомих військових формувань.

Усунувши М. Міхновського з політичної арени України за доби УЦР, М. Грушевський і сам невдовзі був відсторонений від активної політичної діяльності. Уже восени 1918 р. Л. Жебуньов писав у листі до Є. Чикаленка: "Чому не написали про Грушевського? Що з ним? От людина, втеряла усього свого такого великого престіжа і певно вже й не поверне в колишній мірі. На провінції ніхто й не згадує про нього, або згадують з злобою чи з посміхом" [6, арк. 45].

Внутрішньополітичне непорозуміння і протистояння в середовищі тогочасної української еліти призвело зрештою до фатальних наслідків: Україна втратила державність, а її політичних лідерів спіткала вельми трагічна доля.

1. Воин свободной России. – 1917. – № 4. – 20 квіт. 2. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8–11. – № 9. 3. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8–11. – № 10. 4. Діло. – 1917. – Ч. 104. – 6 трав. 5. Діло. – 1917. – Ч. 146. – 24 черв. 6. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 44, од. зб. 450. 7. Киевская мысль. – 1917. – 6 квіт. Ч. 91. 8. Киевская мысль. – 1917. – № 146. – 14 черв. 9. *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М. Міхновський: постать на тлі епохи // УІЖ. – 1992. – № 9–11. 10. *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 : У 3 т. – Прага, 1942. – Т. 1. 11. *Міхновський М.* Відносини до війни // Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст. : Хрестомат. – Л., 1996. 12. *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань (1917–1918). (Про що "історія мовчить") : У 2 т. – Торонто, 1970. – Т. 1. 13. Нова Рада. – 1917. – № 46. – 25 трав. 14. Последние новости. – 1917. – № 4403 (Утр.). – 25 берез. 15. Последние новости. – 1917. – № 4407 (Утр.). – 29 берез. 16. Последние новости. – 1917. – № 4507 (Утр.). – 31 трав. 17. Последние новости. – 1917. – № 4517 (Утр.). – 6 черв. 18. Последние новости. – 1917. – № 4521 (Утр.). –

8 черв. 19. *Савченко Г.П.* Діяльність Організаційного Українського Військового Комітету по створенню національних військових формувань у 1917 році // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. – Серія: історія. – 2001. – Вип. 57. 20. Сніп. – 1912. – Ч. 7, 12 лют. 21. Ф. 1235. Грушевські – історики, лінгвісти. – Оп. 1, од. зб. 642. Листи М. Міхновського – М. Грушевському. Поч. 18 березня 1897 р. Зак. 10 грудня 1909 р. 22. Ф. 181. *Єрастов С.І.* Спогади про учасників революційного руху, діячів культури та науки. – Од. зб. 5. 23. *Чикаленко Є.* Щоденник. – Л., 1931.

Надійшла до редколегії 27.02.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР В 1944–1950-Х РОКАХ

Розглянуто механізми державного регулювання міграційних процесів у західному регіоні України.

The article deals with the analysis of mechanism of state regulation of migration processes at the western region of Ukraine.

У післявоєнний період у процесі утвердження на західноукраїнських землях радянських політичних і соціально-економічних відносин важливу роль відігравав державний механізм регулювання людських трудових ресурсів. Централізована плановість командної економіки дозволяла маніпулювати та перерозподіляти не тільки матеріальні, а й людські ресурси з республіки в республіку, з регіону в регіон, з області в область, з галузі в галузь.

Процес викачування трудових ресурсів із західних областей України частково знайшов своє відображення у вітчизняній історіографії. Деякі аспекти даної проблеми висвітлені в монографії Б. Яроша [16]. Вплив суспільно-політичного розвитку на демографічні процеси розкрито в дослідженні В. Ткачука [2]. Масштабність і значимість примусового доселення вихідцями із західних областей Півдня України розглядаються в кандидатській дисертації Т. Пронь [1]. Разом з тим, весь спектр примусового залучення трудових ресурсів регіону для роботи на промислових об'єктах, у сільському господарстві різних територій СРСР висвітлений лише фрагментарно.

Незважаючи на те, що західні області УРСР порівняно із східними регіонами в економічному й демографічному плані постраждали в роки війни набагато більше, органи влади вже в перші місяці після визволення території регіону від німецьких окупантів розпочали масову мобілізацію працездатного населення для роботи на промислових об'єктах східних областей СРСР. Так, уже на кінець травня 1944 р. з Волинської обл. примусово мобілізовано 216 чол., з них осіб польської національності – 141. З Ровенської обл. для роботи в промисловості східних областей було мобілізовано 1816 чол., у тому числі 640 поляків, з них жінок – 400. Крім цього, у червні 1944 р. з обох областей шляхом масового набору відправлено 2214 чол. в Челябінську і Свердловську обл. [3].

Якщо у воєнні роки мобілізаційні заходи з набору робочої сили проводилися Державним комітетом Оборони, то, починаючи з 1946 р., уся робота в цьому плані покладалася на новостворене міністерство трудових резервів СРСР, що мало республіканські й обласні управління. Зважаючи на гостру потребу робочої сили в індустріальних районах країни, Рада Міністрів СРСР приймає спеціальну постанову "Про порядок проведення організаційного набору робітників", за якою зобов'язала не тільки республіканські, обласні і районні партійно-радянські ограни влади, а й голів сільських рад, колгоспів сприяти справі організованого набору.

Важливим джерелом забезпечення СРСР робочою силою вважалися західні області України: вища, порівняно з іншими регіонами, густота сільського населення, значний відсоток індивідуальних господарств, слабо розвинена промисловість. Викачування робочої сили із західного регіону УРСР переслідувало і політичні мотиви: розшарувати місцеве населення, відвернути частину його (особливо молодь) від національно-патріотичних устремлінь, позбавити ряди УПА поповнення. У період з 1946 по 1949 рр. методом організаційного набору [6, с. 1] в промисловість східних областей СРСР було направлено: Волинська обл. – 3093 чол., Дрогобицька – 2026, Львівська – 16882, Ровенська – 4136, Станіславська – 14615, Тернопільська – 2072, Чернівецька обл. – 5272, усього – 47003 чол.

Літом-осінню 1944 р. у всіх визволених регіонах розгорнулася пропагандистська й організаційна робота з мобілізації трудових і матеріальних ресурсів на відбудову вугільної промисловості Донбасу. Сторінки обласних і районних газет пістрявіли заголовками – "Ми відродимо тебе, наш рідний Донбас", "Селяни Ровенщини – рідному Добасу", "Львівщина – Донбасу", "Приймай, Донбас, прикарпатський ліс" тощо. По областях, за кожним районом у порядку шефської допомоги були закріплені конкретні шахти. Із сіл Осторожецького р-ну Ровенської обл. у липні 1944 р. для роботи на шахті № 14 тресту "Зуєвантрацит" були відправлені 234 чол., послані продукти. 200 юнаків і дівчат Дубнівського р-ну поїхали працювати на шахти Донбасу. Крім цього, із сіл району було зібрано і відправлено в січні 1945 р. 9,5 т зерна, 7 т картоплі, 7 коней [15, с. 31–33].

Для відбудови Донецьких шахт не по-господарськи, безжалісно вирізувалися західноукраїнські ліси. У Карпатах і на Поліссі з новоутворених 50 великих лісопромкомбінатів вивезення лісу у перші повоєнні роки досягло 11,2 млн м^3 (з 15,3 млн м^3 по республіці в цілому). У хижацькому винищенні західноукраїнських лісів важливу роль відіграв не тільки економічний, а й політичний чинник. Саме у лісових масивах регіону активно діяли збройні загони УПА.

Якщо у 1944–1948 рр. набір робочої сили здійснювався через мобілізацію індивідуальних осіб, то з початком 1949 р. впроваджується практика дозаселення східних регіонів СРСР цілими сім'ями і колгоспами. Географію переселень характеризували назви партійно-урядових постанов, прийнятих у 1949–1953 рр.: про переселення колгоспників й одноосібних селян у колгоспи і радгоспи південних областей УРСР, про переселення в Карело-Фінську РСР, про переселення в колгоспи Кримської обл. (до 1954 р. Кримська обл. входила до складу РРФСР), про переселення на Камчатку, Приморський і Хабаровський краї, про переселення в Ростовську обл., про переселення в Архангельську й Актюбінську обл. Усього за цей період було прийнято більше десяти постанов. Крім вищеназваних країв й областей, вони визначали доприселення в Єврейську автономну обл., Бурят-Монгольську АРСР, Сахалінську, Іркутську, Грозненську, Сталінградську й Амурську обл. РРФСР.

Переселення в південний регіон УРСР, а саме в Дніпропетровську, Запорізьку, Миколаївську, Херсонську, Одеську обл. було викликано низкою факторів: катастрофічні демографічні втрати населення регіону в міжвоєнний період радянського владарювання та воєнне лихоліття автоматично визначили його статус як трудонедостатнього; багатотисячні втрати населення від голоду 1946–1947 рр., неефективність державної політики в

© Ю. Сорока, 2007

галузі сільського господарства. Крім цього, було зірвано державницьку політику масового переселення у східні і південні області населення з Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини у 1945–1946 рр. Станом на початок 1947 р. із східних і південних областей УРСР самовільно виїхали в західний регіон 30 894 сімей, або 78 % від усіх переселених у ці області [5, с. 9].

На виконання директивних вимог постанови ЦК КП(б)У і РМ УРСР від 12 серпня 1949 р. "Про переселення колгоспників і одноосібних селян в колгоспи і радгоспи південних областей Української РСР" на кінець серпня місяця у всі області західного регіону був спущений план-рознарядка кожному району про кількісний показник обов'язкового переселення вже до кінця 1949 р. По областях він визначався: Волинська обл. – 680 сімей, Ровенська – 2500, Станіславська – 1470, Тернопільська – 2390, Чернівецька обл. – 2600 чол. Усього по західних областях – 10920 сімей (загалом по республіці – 16100 сімей) [7, с. 24, 44].

Не чекаючи завершення польових робіт, уже у вересні 1949 р. з Тернопільщини в Запорізьку і Дніпропетровську обл. було відправлено 1778 сімей, з Буковини і Ровенщини у Херсонську обл. – відповідно 662 і 616 сімей, з Волині у Миколаївську обл. – 187 сімей. До кінця року у південні області із західноукраїнського регіону прибуло 12 379 сімей (загалом у республіці – 15357 сімей) [7, с. 24]. При перевиконанні плану-рознарядки партійним радянськими органами Волинської, Дрогобицької, Львівської Ровенської, Тернопільської обл., дещо недовиконали поставлені планові завдання владні ограни Станіславської і Чернівецької обл.

У наступні роки маховик "добровільно-примусових" переселені із західних у південні області УРСР набирав дедалі більших обертів і на кінець 1953 р. по чисельності переселених сімей становив:

Області	Середній склад сім'ї	РОКИ					Всього
		1949	1950	1951	1952	1953	
Волинська	4,4 чол.	721	1 862	2 151	3 986	1 871	10 591
Дрогобицька	4,2	840	3 404	9 193	3 322	2 013	18 772
Львівська	4,1	771	2 181	855	2 385	1 400	7 592
Станіславська	4,1	941	2 502	2 523	2 916	2 187	11 069
Тернопільська	4,2	2 401	4 414	2 200	3 082	3 277	15 104
Чернівецька	3,6	1 579	1 055	887	1 338	888	5 747
Ровенська	4,2	2 563	2 012	2 750	3 066	2 400	12 791
Усього		**12 379**	**19 172**	**23 309**	**22 161**	**15 126**	**92 147**
Загалом у республіці							**101 927**

Виходячи з того, що середньостатистичний показник складу сім'ї в усіх західних областях становив 4,1 члена сім'ї, то за перші п'ять років у південні області було переміщено близько 370 тис. осіб [14, с. 20].

Незважаючи на такий масштабний показник темпи переселення не задовольняли партійно-радянське керівництво. Так, виступаючи у лютому 1953 р. на республіканській нараді з питань виконання плану переселень, заступник голови Ради Міністрів УРСР Л. Корнієць заявив: "У західних областях ми маємо надлишок робочої сили, а на півдні – недостачу. Ми там зараз будуємо канал, який буде зрошувати великі площі. Сьогодні в ЦК буде вирішуватися питання про будівництво Південно-Українського каналу. Ми успішно будуємо Каховську ГЕС, яку повинні запустити в експлуатацію в 1956 р. Є всі підстави для того, щоб ми її запустили достроково у 1955 р. Усе це свідчить про те, що ми вже в 1955 р. почнемо зрошувати великі площі землі, а ми вже з вами вступили в 1953 р. Нам за проектом необхідно як мінімум переселити в південні області в найближчі роки 130 тис. сімей, з розрахунку по двоє працездатних у кожній сім'ї, ось що значить будувати комунізм, ось що значить боротися за будівництво комунізму в нашій країні" [11, с. 207].

Із самого початку переселенців у південні області відправляли не тільки сім'ями, а й цілими колгоспами, які тільки-тільки утворювалися в західних областях. Так, у 1949 р. весь колгосп із с. Уличі Ровенської обл. був переміщений з будівлями, худобою і реманентом у с. Алєксєєво Херсонської обл. [11, с. 134]. У квітні 1951 р. із с. Косичі Глинянського р-ну Львівської обл. був повністю переселений в Херсонську обл. весь колгосп, у складі якого перебувало 72 сім'ї. Так як більшість сімей не бажало добровільно змінювати місце проживання, райвиконком направив з інших сіл спеціальні бригади, які розібрали будівлі колгоспників і залізним транспортом відправили на встановлене місце проживання. Уже до кінця цього ж року більше 50 сімей повернулися на попереднє місце проживання. У своїх поясненнях вони зазначали: "У нас добровільно побажали переселитися тільки 12 сімей, решту переселили насильно. Прийшли бригади і без нашої згоди розібрали наші будинки. Ми плакали, просили, але на це ніхто не звертав уваги" [10, с. 124]. 102 сім'ї у складі колгоспу "Червоний партизан" Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. були переселені у колгоспи Магдалинівського р-ну та 91 сім'я колгоспу "Світанок" Маневицького р-ну в колгоспи Томаківського р-ну Дніпропетровської обл. З Тернопільської обл. до 1953 р. в повному складі, у кількості трьох тисяч сімей було вивезено 8 колгоспів і 10 колгоспних бригад [13, с. 3–4].

Жителі західноукраїнського регіону стали одним з основних джерел поповнення чисельності населення Криму та південно-східних областей УРСР у післявоєнний період. У структурному вимірі організовані державою масові переселення мали сільськогосподарський (сільський) характер і були пов'язані з доприселенням вихідців із західного регіону у колгоспи і радгоспи південних областей. У міські поселення переселенців-українців не направляли. Населення міст і містечок збільшувалося в основному за рахунок внутрішньої і зовнішньої стихійної міграції, демобілізованих й організованих направлень робітників і спеціалістів на підприємства з промислових центрів Росії та інших республік СРСР [1, с. 14].

Мотивацію масштабних відселень озвучив на республіканській нараді завідуючих переселенських відділів облвиконкомів УРСР, що проходила в Києві 19–20 лютого 1951 р., член колегії головного переселенського управління СРСР М. Деркач: "Переселення, яке проводиться в Українській республіці із західних областей в південні області переслідує вирішення ряду серйозних політичних й економічних завдань. У зв'язку з чим іде переселення в Кримську область? Там необхідно заселити регіони, які після війни залишилися незаселені і мають великі площі необробленої землі. Необхідно освоїти кримську землю з метою подальшого розвитку сільського господарства – садівництва, вирощування бавовни, у зв'язку з будівництвом Північнокримського каналу і розвитку поливного бавовнярства. Великого значення набуває переселення в Сахалінську обл., звільнену від японських загарбників, на Камчатку,

Приморський і Хабаровський краї, в Карело-Фінську республіку, у Ростовську обл., з великими запасами неосвоєних земель" [11, с. 194–195].

За тогочасними підрахунковими даними було визначено, що в колгоспах Ростовської обл. на 10 тис. орної землі кожного району проживало 263 особи працездатного населення, а на таких же площах районів Ровенської і Волинської обл. – 12 тис. чол. працездатного населення.

На виконання постанови РМ СРСР від 27 травня 1952 р. і РМ УРСР від 7 листопада 1952 р. про переселення на нове освоєння земель Ростовської обл. вже до кінця поточного року із західних областей було відправлено: з Ровенської обл., при планових завданнях 150 сімей – 340. З Волинської обл., перевиконуючи такі ж планові показники – 300 сімей. Ураховуючи високі показники переселень, державними органами на 1953 і наступні роки планку запланованих переміщень сімей у Ростовську обл. з вищеназваних областей було піднято до 240–260 сімей щорічно [11, с. 97, 118].

Одночасно із західних областей України йшло вичерпування людських ресурсів для роботи у віддалених східних і північних районах РРФСР. Уже в 1950 р. в Приморський край було відправлено 684 сім'ї зі Станіславської обл., 82 – із Чернівецької обл. У наступні два роки для роботи в лісовій промисловості і сільському господарстві Приморського і Хабаровського країв, Архангельської, Актюбінської та інших областей переселено з Ровенської обл. 4 тис. 610 сімей , Волинської – 1 тис. 165. З Львівської обл., у період, коли йшло освоєння і заселення новоутвореного Забузького р-ну, 500 сімей було відправлено у Сахалінську обл.

На кінець 1953 р. з Української РСР для роботи у північних, східних і центральних районах РРФСР було переселено 35 тис. сімей, близько 40 % з яких – із західного регіону республіки [12, с. 10, 21, 31].

Насильно вивезені сім'ї відразу зіткнулися з важким морально-психологічним фактором, незвичними кліматичними умовами, побутово-господарськими труднощами. Так, із 82 сімей, відправлених у 1950 р. в Приморський край з Чернівецької обл., станом на вересень 1951 р. невлаштованими залишилися 14 сімей; 24 сім'ї проживали в палатках; виділені городні ділянки знаходилися за 14–15 км від населених пунктів.

З подібного роду факторами зіткнулися вихідці із західних областей у всіх місцях переселення. У східних і південних областях УРСР більше 10 тис. переселених сімей на кінець 1952 р. не мали власного житла і проживали в порядку підселення в будинках місцевого населення, при тому, що значна частина цих осель знаходила у вкрай незадовільному стані. Станом на 1 січня 1953 р. переселенцям заборгували видачу за обмінними квитанціями 800 т картоплі, тисячі голів худоби, десятки тисяч тонн зерна тощо. У ряді колгоспів і радгоспів значно підвищувалася ціна за надане житло. До цього додавалося неоднозначне ставлення до західняків місцевого керівництва та населення.

Суспільно-політичні, економічні, побутові явища, а також незвичні кліматичні умови спричинили масові повернення західноукраїнців у рідні місця. За період 1949–1951 рр. у Станіславську обл. під різними приводами повернулося більше двох тисяч сімей, у Волинську – 515, Тернопільську – 750 і т. д. У Ровенській обл. зі 169 переселенців-колгоспників із с. Уличі додому повернулося 109.

Зіткнувшись із фактом повернення населення в обжиті місця, радянські органи влади запровадили санкції проти прибулих – від вилучення документів і стягнення грошових витрат за переїзд у місця поселення, до примусового повернення назад. У 1952 р. постановою союзного уряду в кожній області було введено посаду районного інспектора з переселення, у функціональні обов'язки якого, крім організації переселень, входило: доповідати у райвиконком й облвиконком по кожному окремому випадку повернення назад, вважаючи всяке повернення як надзвичайний випадок; організація відповідних заходів з переміщення сімей у попередньо визначені місця перебування.

Внаслідок ужитих заходів частину тих, хто повернувся у рідні села, вдалося примусовими методами повернути у визначені місця проживання. З Волинської обл. силоміць було заново відправлено в Дніпропетровську обл. з вищеназваних колгоспів "Червоний партизан" і "Світанок" відповідно 62 і 31 сім'ї. З Тернопільської обл. у південно-східні області повернуто 358 сімей [13, с. 3].

Новим імпульсом вилучення трудових ресурсів республіки стала постанова лютневого-березневого (1954) пленуму ЦК КПРС про освоєння цілинних і перелогових земель. Необхідно було зорати і засіяти гігантські простори (42 млн га) в Казахстані, Сибіру, Поволжі, на Уралі і Далекому Сході. Якщо в лютому-квітні 1954 р. внаслідок широкомасштабної пропагандистської компанії, потік молоді в новоосвоєні райони проходив дещо стихійно, то з 15 травня, згідно з рішенням союзного уряду, цей процес набув планово-рознарядчого характеру по кожній області і районах. За комсомольськими путівками лише за два роки (1954–1955) виїхало освоювати цілину 1 245 чол. з Чернівецької обл., понад 3 тис. чол. з Тернопільської. Приблизно по 3 тис. чол. було направлено з Ровенської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської обл. Тисячі молодих людей виїжджали на освоєння цілинних земель і в наступні роки. Лише зі Львівщини в Казахстан до кінця 50-х рр. було направлено 11 тис. осіб. Значна частина молоді на Україну вже більше не повернулася [12, с. 134].

Одночасно у травні-червні 1955 р., у всіх західних областях був організований додатковий набір на будівництво нових шахт Донбасу. З Тернопільської обл. на шахти Донбасу було відправлено близько 3 тис. чол., з Ровенської – понад 800, Чернівецької – 700 і т. д. У будівництві вугільних шахт Донбасу брали участь 3,5 тис. юнаків і дівчат Волині, з них 700 чол. будувало шахту "Волинська-комсомольська", яка почала діяти в 1958 р. 400 молодих будівельників з Волині залишилися працювати на тій же шахті [12, с. 151].

Для координації широкого перерозподілу трудових ресурсів республіканський уряд своїм рішенням від 1 серпня 1955 р. створив головне управління організованого набору робочих і переселення при РМ УРСР. Відповідні управління створювалися у всіх областях і районах республіки, з відповідними додатковими штатами. На управління покладалося завдання виконання планів оргнабору і переселення як у самій республіці так і за її межами, розміщення і працевлаштування репатріантів і реемігрантів.

Уже із самого початку створення обласних і районних управлінь у методах роботи більшості з них переважали директивність, виконання планів будь-якими засобами, зневажливе ставлення до переселенців. В основі цих явищ було те, що більшість уповноважених та інспекторів підбиралися за партійно-політичною доцільністю, переважно з низьким загальноосвітнім рівнем.

Якщо в цілому в Україні початкову освіту мали 54 % штатних працівників районних управлінь, то в західному регіоні цей показник був іще вищим. У Станіславській обл. з 38 районних працівників лише 11 мали середню освіту. Подібне становище було у Волинській, Ровенській, Львівській та інших областях. На рівні обласних управлінь 52 % працівників не мали середньої освіти. У 1958–1959 рр. більше 60 % із числа райуповноважених та інспекторів управлінь були звільнені за пияти-

ку і здирництво. Так, у Ровенській обл. за зловживання службовим становищем був звільнений завідуючий загальним відділом Дубровицького райвиконкому. Знаючи про це, райком партії затвердив його на посаді райуповноваженого з переселення, а вже через два місяці він був арештований і засуджений за здирництво та шахрайство. У Млинівському р-ні уповноваженим з переселення був призначений Безкрилий, який не мав навіть закінченої початкової освіти. Проводячи набір населення на освоєння цілинних земель у Павлодарську обл. Казахстану, агітацію вів про переселення в Крим. Тільки при відправленні із залізничної станції Здолбунів переселенці дізналися, що їх везуть у Казахстан. 12 сім'ям вдалося повернутися у своє село [9, с. 17, 18].

Використовуючи різні методи вербування із західних областей за 1956–1959 рр., у східні регіони було переселено більше 30 тис. сімей. З Тернопільської обл. за ці роки тільки в Крим було відселено 1460 сімей. У Волинській обл. з переселених у 1959 р. 800 сімей, 340 було направлено в Кримську обл. А за планом на 1960 р. передбачалося відселити з області 950 сімей, з них 575 переселити на південь України [8, с. 4–7].

Спричинений не так соціально-економічними, як у першу чергу ідеологічними та політичними чинниками, тоталітарний державний механізм ціленаправленого регулювання та перерозподілу трудових ресурсів, викачування та розпорошення місцевої людності, завдав західноукраїнському регіонові відчутних демографічних втрат, призвів до значного зменшення чисельності корінного населення, його наявного і майбутнього робочого та інтелектуального потенціалу.

1. *Пронь Т.* Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності : Автореф. дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. 2. *Ткачук В.* Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1955 рр.) : Автореф. дис… канд. іст. наук. – Л., 1998. 3. Центральний Державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 892, арк. 11, 21, 18. 4. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. Р-4626, оп. 2, спр. 46. 5. ЦДАВОУ. – Спр. 44. 6. ЦДАВОУ. – Спр. 46. 7. ЦДАВОУ. – Спр. 72. 8. ЦДАВОУ. – Спр. 97. 9. ЦДАВОУ. – Сспр. 98. 10. ЦДАВОУ. – Спр. 124. 11. ЦДАВОУ. – Спр. 201. 12. ЦДАВОУ. – Спр. 214. 13. ЦДАВОУ. – Спр. 250. 14. ЦДАВОУ. – Спр. 251. 15. *Ярош Б.* Сторінки політичної історії західноукраїнських земель 30–50 років XX століття. – Луцьк, 1999.

Надійшла до редколегії 15.02.06

А. Теличко, асп.

МИКОЛА БАЖАН ПРО ІСТОРИЧНУ КОНЦЕПЦІЮ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РАДЯНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ

Проаналізовано політико-публіцистичні роботи М. Бажана як джерело історіографічного дослідження концепції М. Грушевського.

The article is deals with the analyse of political-public items of M.Bazhan as a sourse of historiography searche of Mykhailo Hrushevsky's concept.

Проблема висвітлення історії України особливо гостро постала після Великої Вітчизняної війни (1941–1945). У цей час відбувається переосмислення існуючих історіографічних установок. Перегляду було піддано погляди провідних українських істориків, як сучасних (колишнього директора інституту історії України АН УРСР М. Петровського), так і класичних – М. Грушевського, В. Антоновича, М. Костомарова та ін. Головним об'єктом критики стали ідеї М. Грушевського.

Зміст історичної концепції М. Грушевського не збігався з твердженнями радянської ідеології, що призводило до негативного сприйняття концепції представниками правлячих кіл радянського суспільства [8, с. 57]. У такому разі радянська партійно-державна номенклатура створювала умови для негативного висвітлення концепцій М. Грушевського. Такі процеси не могли не вплинути на ідеологічний аспект науково-публіцистичних та пропагандистських видань, до написання яких залучалися представники політичної і інтелектуальної еліти радянського суспільства. Серед їх до активного написання таких статей залучався М. Бажан.

Історична концепція М. Грушевського вже тривалий час приваблює вітчизняних дослідників. Проте менша увага приділяється дослідженню радянських політико-публіцистичних статей, які мали безпосереднє відношення до концепцій М. Грушевського. Одним з авторів подібних статей був М. Бажан. Його роль у критиці *українського буржуазного націоналізму* частково висвітлювалася вітчизняними дослідниками. У радянські часи така діяльність М. Бажана сприймалася як позитивна і знаходила відображення в роботах дослідників [1, с. 12]. Так, дослідники життя і творчості поета Є. Адельгейм, Л. Новиченко схилялися до цілком позитивних оцінок. Інший радянський дослідник Ю. Суровцев в історіографічному нарисі "Микола Бажан" вдавався до стриманіших оцінок.

Сучасна українська дослідниця Н. Костенко у своїй монографії "Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршовістики" лише фіксує факти написання М. Бажаном подібного роду статей. Вони трактуються автором як *соціальні замовлення* та виправдовуються приналежністю поета до партійно-державної верхівки.

Чи не єдиною спробою істориків проаналізувати і дати об'єктивну оцінку роботі М. Бажана з розвінчання "буржуазно-націоналістичних" історичних концепцій стали наукові статті С. Пивовара. У них автор розглянув проблеми висвітлення історії української державності та вплив на неї партійно-державної ідеології в радянській історіографії другої половини 1940-х рр. До джерельної бази статті залучені архівні матеріали, публікації, монографії, науково-критичні статті тощо.

Отже, в умовах, які склалися на початку XXI ст. в Україні, виникла потреба висвітлення спадщини нашого народу, а також діяльність конкретних осіб, які здійснили вагомий внесок у цей процес. З огляду на це обійденими увагою дослідників залишаються певні проблеми. У зв'язку із цим особливої актуальності набувають дослідження історіографічної діяльності однієї з визначних особистостей української історії XX ст. [5, с. 9–12]. Тому ми вважаємо, що для історіографічного дослідження історичної концепції М. Грушевського доцільно залучити політико-публіцистичні статті М. Бажана другої половини 1940-х рр.

Упродовж другої половини 1940-х рр. в українській радянській історіографії відбулася ревізія поглядів, спрямована на встановлення "марксистської" схеми історії України. Відбулися суттєві зміни у ставленні партійно-державного керівництва до висвітлення деяких питань української історії [4, с. 34–36]. Це супроводжувалося посиленням ідеологічного тиску на інтелігенцію та застосуванням методів тотального контролю над ученими, що полягав у двох основних принципах: *принцип партійності* та *принцип класового підходу*. У серп-

© А. Теличко, 2007

ні 1946 р. у масштабах Радянського Союзу було розпочато кампанію наступу на творчу інтелігенцію, очолювану одним з керівників ВКП(б) А. Жданов. Невдовзі "жданівщина" докотилася і до України. Уже через кілька тижнів 24 серпня 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про спотворення та помилки в висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури". Загалом, протягом наступних п'яти років ЦК КП(б)У прийняв 12 постанов з ідеологічних питань діяльності української культури: літератури, мистецтва, історичної науки. Усе це супроводжувалося викриттям "буржуазно-націоналістичних" ідей у різних галузях культури, засудженням та переслідуванням її носіїв. Ученим вказувалося на помилковість і небезпечність подальшого висловлювання думок, що збігалися з концепціями науковців щойно оголошених "буржуазно-націоналістичними". Роком раніше, у 1946 р. вийшли постанови ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленинград", "Про репертуар драматичних театрів заходи щодо його поліпшення" (аналогічні постанови були прийняті й на Україні), від яких брав початок нових репресій щодо творчої інтелігенції. З відповідальних посад усували людей з радикальними поглядами. Було сфабриковано "ленінградську справу". Готувався розгром московської парторганізації, – "Справа лікарів", "справи" молодіжних груп, переслідування вчених та письменників – усе це свідчило про наступ реакції на невеликі елементи свободи в радянському суспільстві, які були здобуті народами СРСР. Після початку в Україні нової хвилі репресій проти інтелегенції ("жданівщина") відбулися зміни у її партійному керівництві. Замість М. Хрущова КП(б)У очолив Л. Каганович [3, с. 175–176].

Протягом дев'яти місяців, коли Л. Каганович перебував в Україні (з березня по грудень 1947 р.), напруженість політичної ситуації у столиці досягла кульмінації. Продовжувалася ідеологічна догма загострення класової боротьби. Розпочалися пошуки "ворогів народу" під випробуваним гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом. М. Бажанові, який завідував справами науки і культури, було замовлено теоретично обґрунтувати зміну курсу, створить ідеологічний репресивний механізм [10, арк. 12]. М. Бажан виконав "соціальне замовлення", яке наприкінці року, за кілька днів до відкликання Л. Кагановича закінчив. Роботу над нарисом "До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології" у грудні 1947 р., надрукованим, одночасно у газеті "Радянська Україна" й окремою брошурою в Українському видавництві політичної літератури [3, с. 176–177].

Дещо раніше, у вересні 1946 р. у журналі "Вітчизна" з'явилася стаття М. Бажана "До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології". Автор статті звертав увагу на необхідність "остаточного викорінення і розгрому на ідеологічному фронті всіх залишків расистської ідеології", яка суперечила марксистсько-ленінському світогляду [2, с. 1–2]. М. Бажан стверджував, що саме ця ідеологія допомогла радянському народу "здобути свої історичні перемоги на фронті праці, на фронті будівництва, створити могутню індустріальну базу СРСР, провести історичну справу колективізації сільського господарства, зміцнити сталінську дружбу народів, забезпечити гармонійну і самовіддану роботу радянських робітників, селян і інтелігенції" [2, с. 3]. На думку М. Бажана "українські расисти" створили теорію виключності українського народу, обґрунтовуючи при цьому арійське походження українців та споконвічну різницю між українцями та росіянами. Критиці було піддано роботу Ф. Вовка "Антропологічні особливості українського народу", де тези Ф. Вовка про расову й антропологічну чистоту українців, належність їх до динарського типу на противагу фінського у росіян викликало у М. Бажана тези про "отруйну націоналістичну теорію, розвинену українськими расистами". Українським расистом він вважає "прислужника угорських імперіалістів" І. Гашпара. У своїй роботі "Соціальна біологія русинів" І. Гашпар стверджував, що український народ не має нічого спільного з походженням російського народу, який він відносив до лаппонської раси. Окрім того І. Гашпар висунув тезу про відсутність спільних рис між західними та східними українцями. М. Бажан назвав це "дикою, сповненою люті до великого російського народу маячнею українського расиста" [2, с. 6].

Далі М. Бажан піддав критиці погляди В. Антоновича, зокрема його роботу "Бесіди про часи козацькі на Україні". Було звернено увагу на тезу В. Антоновича про наявність у кожного народу "провідної ідеї". Для російського народу – авторитаризму, для польського – аристократизму. Українському народу притаманний принцип широкого демократизму та політичної рівноправності, що прослідковувалося в Запоріжській Січі. Великий осуд М. Бажана викликала думка В. Антоновича про недержавність українського народу. У цьому на думку М. Бажана "його погляди збігаються з бундючними твердженнями німецьких расистів про недержавність і неповноцінність слов'янських народів" [2, с. 7].

Головне місце у статті М. Бажана відводилося критиці історичної концепції М. Грушевського. М. Бажан вважав М. Грушевського найвизначнішим націоналістом, що створив найдовершенішу систему поглядів українського буржуазного націоналізму. Виділялося кілька псевдотеорій, авторство яких належало М. Грушевському. Серед них можна назвати *теорію виключності українського народу*, *теорію безбуржуазності*, *теорію незалежності розвитку українського народу від розвитку російського народу*. Праці М. Грушевського порівнювалися з резервуаром "з якого черпали свої контрреволюційні теорії і обґрунтовували свою контрреволюційну практику вороги українського народу". Під ворогами малися на увазі колишній нарком освіти УСРР М. Скрипник та "скрипниківці", що "намагалися запровадити примусову українізацію робітничого класу Радянської України, виходячи з тверджень М. Грушевського про *безбуржуазність* української нації". Окрім того, М. Бажан вбачав у роботах М. Грушевського теоретичну та фактологічну основу для діяльності "сучасних українських фашистів, таких як, Донцов, Самчук, Дорошенко". М. Бажан закидає М. Грушевському лжедемократичність фразеології, пристосування матеріалів історії України до політичних завдань української буржуазії, вдаючись при цьому до фальшування, замовчування і перекручення історичної правди. Це кваліфікується М. Бажаном як антинаукові ідеалістичні та ворожі історичному матеріалізму і науці Маркса – Леніна – Сталіна засади світогляду М. Грушевського. Він вважає, що наукові праці М. Грушевського служили на користь актуальним політичним засадам української буржуазії. На той час головним завданням для неї була боротьба за захоплення ринків у свого конкурента – російської буржуазії. Ареною боротьби ставав український ринок товарів і послуг. Далі М. Бажан стверджує, що "в боротьбі за володіння цим ринком буржуазія пригніченої нації, щоб прикрити свої егоїстичні класові прагнення, вдається до фразеології загальнонародної, виставляючи себе як захисника загальнонародних інтересів" [2, с. 9].

М. Бажан виступав проти "двоїстого" погляду на життя і діяльність ученого. Він опротестував твердження щодо відмінностей у поглядах М. Грушевського до 1913 р. та після, відкидаючи при цьому думку про "не-

реакційність" ідей науковця до 1913 р. М. Бажан не знаходив жодної різниці на прикладі "Ілюстрованої історії України", порівнюючи видання 1911 р. та 1917 р. "Шулерським трюком українських націоналістів" назвав М. Бажан ототожнення російського народу з російськими царями, поміщиками, капіталістами та чиновниками, вважаючи це за найуживаніший прийом фальсифікації історії України. М. Бажан виділив у працях М. Грушевського послідовну лінію на самостійний розгляд історії України окремо від історії російського і білоруського народів. Ще однією фальсифікацією на думку М. Бажана є теза про відсутність місця білоруського народу в історичному процесі. Наводився приклад білоруського першого друкаря Ф. Скорини, якого М. Грушевський вважав українцем. Іншу фальсифікацію М. Бажан вбачав в ототожненні російського народу із царизмом. Однією з найголовніших вигадок ученого М. Бажан вважав концепцію про Київську Русь. Вона відверто суперечила офіційній версії щодо розгляду Київської Русі, як колиски трьох народів, запропонованої Б. Грековим у 1939 р. Викликали критичне ставлення М. Бажана тези про Київську Русь, як українську державу, "Слово о полку Ігоровім", як український твір; панування в Київській Русі українських (а не південних) князівств. М. Бажан звернув особливу увагу на відсутність у працях М. Грушевського інформації (на думку М. Бажана свідомо замовчуваної), яка свідчить про спільні дії племен південної і північної Русі. М. Бажан стверджував, що М. Грушевський вдавався до перекручень фактів, кваліфікуючи "звичайні для феодалізму усобиці і суперечки між південними і північними князівствами, зображуючи їх, як чвари і війни між українським і російським народами" [2, с. 10]. За приклад наводиться напад Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського на Київ, який М. Бажан вважав одиничним випадком.

Псевдонауковою називає М. Бажан позицію М. Грушевського щодо безкласовості українського народу та відсутності класової боротьби всередині нього. Усе це подавалося М. Грушевським як втілення вічової демократичної системи українського народу, що ставало його провідною ідеєю. Погляди М. Грушевського на національно-визвольну боротьбу України в середині XVII ст., постать Б. Хмельницького та входження України в Московську державу М. Бажан кваліфікував як особливо старанно спотворені та фальсифіковані історичні факти. Слідом за своїм учителем В. Антоновичем, М. Грушевський розглядав Б. Хмельницького як малограмотного політика і трактував події 1654 р. як тимчасову політичну гру. На противагу цьому М. Бажан назвав "приєднання України до Росії знаменитим кроком, що врятував Україну не тільки від рабства й ополячення під владою польських магнатів, а, можливо, і від фізичного винищення" [2, с. 11]. Великим недоліком і замовчуванням назвав М. Бажан відсутність у працях М. Грушевського інформації про контакти українського козацтва та російського уряду (посольства Петра Сагайдачного до Москви, втеча Тараса Трясила на Слобожанщину, переговори Б. Хмельницького із царським урядом). Нісенітницями М. Бажан вважав приниження М. Грушевським ролі Б. Хмельницького та звеличення постатей І. Мазепи, І. Виговського, П. Орлика. Останніх М. Бажан назвав зрадниками українського народу, що збігалося з усталеною на той час історичною догмою. Ще однією тезою, яка суперечила догматичним принципам радянської історіографії було твердження про те, що приєднання України до Росії слід розцінювати як абсолютне зло, змальовуючи весь гніт пануючої верхівки не як соціальний, а виключно як національний. М. Бажан убачав у цьому невдале ототожнення російського народу з російським урядом та вважав це черговим "шахрайством М. Грушевського" [2, с. 11].

Природно, що чи не найважливішою провиною М. Грушевського було незбігання його поглядів на революційні події 1917 р. з офіційними. На думку М. Бажана саме це питання і відкрило істинне обличчя М. Грушевського, як контрреволюціонера, ворога життєвих інтересів і прагнень українського народу. Не меншою помилкою вченого, згідно з поглядами М. Бажана було: по-перше, "замовчання ролі найвищого досягнення російської культури – ролі ленінізму в історії людства"; по-друге, заміна вживання слова *більшовиків* терміном *певні соціалістичні групи*; по-третє, заперечення ролі В. Леніна і Й. Сталіна, а також "великого Жовтневого перевороту", демонструючи ці події, як внутрішню справу російського народу [2, с. 14].

Ще однією тезою у статті М. Бажана було те, що М. Грушевський, будучи "ворогом російського народу" "боровся" проти "прогресивних" діячів української культури. М. Бажан стверджував, що, відкидаючи усе російське, М. Грушевський "боровся" проти Тараса Шевченка, Івана Франка та Михайла Коцюбинського, які, у свою чергу не приховували свого приязного ставлення до російського народу. Закінчував свою статтю М. Бажан твердженням про те, що історична схема М. Грушевського не може бути відкинута частково, вона наскрізь сфальсифікована [2, с. 15].

У цій статті М. Бажан один із перших озвучив завдання, поставлене партійним та урядовим керівництвом перед радянськими істориками – створити історію України та історію української літератури на основі марксистсько-ленінського світогляду. Наслідком такого рішення ставало негайне знищення будь-якого впливу історичної школи М. Грушевського на історію та літературу України. Прямим наслідком цього стало засудження низки наукових праць. Серед них: "Короткий курс історії України", "Нарис історії української літератури" за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка, повісті О. Кундзіча, вірші Т. Масенка, оповідання В. Чередниченко, спогади Г. Лазаревського. У кінці статті зазначалося, що вона написана відповідно до доповіді А. Жданова про журнали "Звезда" і "Ленинград" [6, с. 27–28].

Через два місяці газета "Радянська Україна" опублікувала статтю М. Бажана "До кінця викорчувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії та літератури України". Хоча ця публікація практично цілком збігалася з попередньою, значної уваги цього разу було приділено критиці наукових праць з історії і літератури [7, с. 126]. Уже навесні 1947 р. М. Бажан брав участь в організованій новим керівництвом України представницькій нараді управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У [9, арк. 49]. Було підготовлено основу для виходу 29 серпня 1947 р. постанови ЦК КП(б)У "Про політичні помилки та незадовільну роботу інституту історії України АН УРСР" [7, с. 127]. Головними об'єктами критики ставали наукові роботи інституту історії України, такі як: "Історія України. Короткий курс" (1940, 1941), "Нарис історії України" (1942, 1944), перший том запланованої чотиритомної серії "Історія України" (1943). У цих книгах головним чином висловлювалися радянські історіографічні догми. Винятком були питання існування Київської Русі та визвольної боротьби українського народу в середині XVII ст., що збігалося з ідеями М. Грушевського. У постанові було наголошено на необхідності "твердо поставити справу вивчення історії українського народу на більшовицькі рейки й остаточно викорчувати націоналістичну фальсифікацію історії українського народу" [7, с. 126].

М. Бажан був одним з тих, хто відгукнувся на відповідну постанову розгромною статтею. 14 грудня 1947 р. у

газеті "Правда України" було опубліковано його статтю "Проти націоналістичних перекручень у сучасній науці про історію України". Окрім того, що критиці піддавалися зазначені у серпневій постанові роботи, М. Бажан звинувачував колишнє керівництво інституту історії України в особі М. Петровського. Головним звинуваченням була відмова вчених від формаційного підходу і його підміна концепцією М. Грушевського [7, с. 126–127].

Отже, протягом 1946–1947 рр. М. Бажан прийняв активну участь у "розвінчанні псевдонаукових буржуазно-націоналістичних концепцій М. Грушевського". Це було зумовлено виконанням М. Бажаном соціального замовлення під час його перебування на посаді заступника Голови РНК УРСР [3, с. 178–179]. Післявоєнний період характеризувався переглядом основних історіографічних установок. Ваги набула теза про Київську Русь, як колиску трьох братніх народів; визвольну війну (1648–1654) та як результат возз'єднання двох братніх народів українського і російського; заперечення поглядів М. Грушевського та його учнів, як ненаукових і ворожих. За цей час М. Бажан підготував три статті, де відповідно до постанов союзного і республіканського керівництва піддав критиці історичну концепцію М. Грушевського.

1. *Адельгейм Є.* Микола Бажан. – К., 1974. 2. *Бажан М.* До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології. – К., 1947. 3. *Костенко Н.* Микола Бажан. Життя. Творчість. Особливості віршові стики. – К., 2004. 4. *Лавриненко Ю.* Розстріляне Відродження. – К., 1994. 5. *Новиченко Л.* Явище Бажана: До 90-річчя від дня народження Миколи Бажана. – К., 1994. 6. *Пивовар С.* Погляди М. Бажана на історію української державності в контексті партійно-державної ідеології в УРСР (1940-ві роки) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2003. – № 65. 7. *Пивовар С.* Статті М. Бажана як джерело вивчення проблеми висвітлення історії української державності в радянській історіографії (друга половина 1940-х років) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 2005. – № 79. 8. *Суровцев Ю.* Микола Бажан. – М., 1978. 9. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1, оп. 23, спр. № 4474. 10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 23, спр. № 4501.

Надійшла до редколегії 23.02.06

В.В. Тельвак, канд. іст. наук

ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ КІНЦЯ XIX СТОЛІТТЯ (ДО ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ ГРУШЕВСЬКОЗНАВЧИХ КОНЦЕПЦІЙ)

Проаналізовано історіографічні оцінки ранніх наукових робіт М. Грушевського. Показано зацікавленість першими роботами молодого вченого українських, польських і російських спеціалістів. Виявлено основні тенденції оцінних інтерпретацій його наукових ідей у літературі першої половини 90-х рр. XIX ст.

The article is devoted to the analysis of the historic notes of M.Hrushevsky's early scientific works. The interest of the young research's first works by the Ukrainian, Polish and Russian experts has been demonstrated. The main tendencies of the interpretations of his scientific ideas in the literature of the first part of the 90-th years in the XIX century have been revealed.

Сучасне грушевськознавство є динамічним напрямом українознавства, де кожний рік приносить не лише кількісне зростання досліджень життя та творчості М. Грушевського, але і якісну зміну, пов'язану з переглядом усталених аксіом. До останніх належить і твердження про перші роки XX ст. як вихідний момент становлення грушевськознавчої рефлексії. Прихильники такої хронологічної цезури апелюють до факту публікації перших томів "Історії України-Руси". Утім, висловлені в дискусії довкола цієї праці оцінки багато в чому продовжували попереднє обговорення ідей М. Грушевського, розгорнуте в останній декаді XIX ст., коли вчений проходив своє професійне становлення в Київському університеті. Дослідження цієї палітри оціночних інтерпретацій ранніх праць М. Грушевського важливе з кількох причин. По-перше, воно розширює межі грушевськознавчої рефлексії, залучаючи до аналізу малознаний матеріал. По-друге, увага до ранніх праць М. Грушевського не лише в середовищі українських, але й польських та російських істориків, дозволяє нам простежити формування національних традицій вивчення його спадщини. По-третє, без узагальнення матеріалів цього обговорення неможливо повною мірою відтворити логіку становлення грушевськознавчих концепцій у XX ст.

Початки історіографічної рефлексії над працями М. Грушевського збігаються з появою його першої друкованої розвідки "Южнорусские господарские замки в половине XVI века". Прикметно, що її помітили не лише в київських наукових колах, але й за межами Російської імперії. Київське наукове середовище відгукнулося на працю М. Грушевського рецензією П. Голубовського. У ній критик зазначив, що поставлене перед собою у розвідці завдання молодий автор "виконав досить старанно та вміло", підкреслив докладність опрацювання джерельного матеріалу, підніс значення праці вченого-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу [12, с. 334].

Подібною оціночною тональністю вирізнялися й рецензії польських дослідників. Польські фахівці надзвичайно високо оцінили перший крок у науці учня В. Антоновича. У рецензіях зазначалося, що розвідка написана "критично, зі знанням предмету", а "автор подає цікавий погляд" на важливу та малодосліджену проблему [15; 21]. Оглядачі одностайно зауважили той факт, що рецензована праця є першою науковою пробою молодого автора, тому, до певної міри, і цим фактом можна пояснити виключно доброзичливий тон наведених оцінок.

Значно критичнішими та докладнішими були відгуки на "Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст." М. Грушевського, що здобула золоту медаль як найкраща історична праця року. Праця була написана у дусі теоретичних настанов школи В. Антоновича, тому отримала цілковите схвалення метра. У своєму захопливому листі до М. Грушевського він зазначав: "Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів" [8, с. 339]. Також, як занотував М. Грушевський у щоденнику, В. Антоновичу припала до душі п'ята глава монографії, присвячена суспільному устрою Київської землі у домонгольський період [5, с. 126].

Одним із перших з надзвичайно докладною рецензією на "Нарис історії Київської землі" виступив П. Голубовський. Він справедливо зазначив ті проблеми, які стояли перед дослідником, адже "писати історію Київської землі – значить писати історію всієї Русі внаслідок того значення, котре мав Київ у давньоруському житті" [11, с. 431]. Та незважаючи на зазначені труднощі, "Нарис", на думку рецензента, став вагомим внеском у розробку проблеми, а автор зумів представити історію полянської землі "в ясному розслідуваному вигляді", наскільки взагалі це йому уможливили кількість і характер джерел. Виклад автора П. Голубовський на-

© В.В. Тельвак, 2007

зиває легким, а наведені ним характеристики історичних діячів – живими та образними. До числа надзвичайно вдалих місць праці М. Грушевського у рецензії віднесено пояснення походження удільно-вічевого устрою, еволюції віче й аналіз окремих періодів у політичній історії давньоруської держави. Загалом, підсумовує П. Голубовський, дослідження відрізняється повнотою та ретельністю розробки матеріалу. Далі критик не менш докладно зупиняється на слабших сторонах монографії. Найбільшим недоліком він називає певний апріоризм та категоричність молодого дослідника, що, сформулювавши для себе робочу гіпотезу, не припускає самої можливості її перегляду чи корекції. Також рецензент показує помічені "випадкові неточності", демонструє певну суперечливість похідної інформації та висновків, деяке порушення логіки розташування глав. Натомість, надзвичайно схвально відгукується П. Голубовський про останню частину праці, присвячену характеристиці минулого Київської землі від монгольського нашестя до кінця XIV ст. [11, с. 438]. Загальне враження від книги, підкреслив рецензент, є надзвичайно приємне, праця свідчить про фахову зрілість її автора.

Перша монографія М. Грушевського обговорювалася також у центральних фахових часописах Російської імперії. Так, оглядач "Вестника Европы" наголосив, що праця М. Грушевського є однією з найкращих у серії інших обласних монографій школи В. Антоновича. Рецензент докладно проаналізував погляди молодого вченого на історію Київщини після монгольської навали та підсумував, що "автор добре вивчив літературу, яка стосується його предмету" [3, с. 849–851]. На сторінках бібліографічного відділу "Исторического вестника" стверджувалося, що хоча молодий автор у вирішенні суперечливих питань давньоруської історії йде слідами свого вчителя В. Антоновича, він намагається обґрунтувати власне розуміння тих чи інших проблем [2, с. 737–739]. Близькою за тональністю була й рецензія "Русской мысли". Її автор підкреслив ґрунтовність та майстерність опрацювання М. Грушевським джерельної бази та історіографії проблеми [7, с. 119]. Особливістю праці, на думку оглядача, є те, що в ній на першому плані стоїть не так дослідження, у власному сенсі, як оповідання, що "складає найсильнішу сторону авторського викладу". Проте ця перевага наративної складової є в очах рецензента одночасно й недоліком у тих випадках, коли слід було провести докладний аналіз наявних фактів та навести узагальнюючий висновок. Особливо такий недолік, що проявився у недостатній обґрунтованості авторських думок, впадає у вічі в розділі, присвяченому суспільному устрою та побуту Київської землі у домонгольський період. Як і решта оглядачів, рецензент підніс фаховий рівень останньої частини книги. Зупиняючись на концептуальних засадах цілої монографії, він зараховує М. Грушевського до "поміркованих прихильників українофільської теорії" в аспекті вирішення питання про впливи монгольського нашестя на Київщину. У цьому контексті рецензент полемізує з гіпотезою молодого автора про наслідки татарського завоювання для Київщини.

"Славянское обозрение" відгукнулося на "Нарис…" рецензією І. Філевича. Він підкреслив ґрунтовність проведеної джерелознавчої та історіографічної роботи, зауважив, що автор "мистецьки згрупував наявні дані". Концептуальні засади праці оглядач цілком слушно пояснив впливом теоретичних поглядів В. Антоновича. Особливо докладно рецензент зосередився на критиці запропонованої М. Грушевським "теорії безкняжіння" [14, с. 420]. Надто категорично для оглядача молодий автор розправляється й з питанням "уявного запустіння Київщини після татар". Незважаючи на висловленні зауваження, І. Філевич підкреслив, "що книга п. Грушевського […] виявила й серйозні знання, і критичні, конструктивні здібності і самостійну думку".

Докладному обговоренню перша монографічна студія початкуючого дослідника була піддана у польській історіографії. Рецензент книги А. Шарловський зауважив, що тема праці та методика опрацювання матеріалу зумовлені впливом В. Антоновича. Проте, наголосив рецензент, праця молодого історика помітно відрізняється від решти обласних монографій київської школи глибиною дослідження та широтою охоплення матеріалу. Поряд із дрібними зауваженнями фактологічного характеру, критик відзначив надзвичайну солідність джерельної та історіографічної бази дослідження, глибину аналізу політичних і соціально-економічних процесів. Найцікавішим у книзі А. Шарловський вважає п'ятий розділ. Рецензенту надзвичайно сподобалися предметність аргументації й академічний тон висловлювань М. Грушевського, високий фаховий рівень дослідження, відсутність у творі "відступів на національно-політичному полі та модних сьогодні патріотичних вигуків" [19, s. 140].

Перша монографічна студія М. Грушевського зробила його ім'я відомим у середовищі спеціалістів, що привернуло їх увагу до інших публікацій молодого дослідника. Певного резонансу набуло дослідження ним феномена "руху болохівців" – масового добровільного підданства українських громад татарській владі, висвітлене у низці статей. Загалом, дослідники високо оцінили важливу джерельну знахідку М. Грушевського, що підтверджувала тезу М. Дашкевича про локалізацію болохівців [18]. Та в їхньому середовищі не знайшла підтримки теза М. Грушевського про значну поширеність цього руху в землях Київської Русі. Також зазнали критики погляди молодого історика на причини та шляхи денаціоналізації української шляхти в XVI–XVII ст. Один із оглядачів цих публікацій А. Прохазка зазначив слабку джерельну аргументацію запропонованої автором гіпотези [13]. Відзначимо також, що практично всі оглядачі ранніх творів М. Грушевського наголошували на тому невиправдано значному місці, що займали сміливі припущення у його працях. Проте сам Грушевський на подібні закиди відповідав, що навіть "невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну" [4, с. 422].

Незважаючи на той факт, що М. Грушевський у досліджуваний період тільки проходив етап професійного становлення, він, разом із тим, був активним членом наукового співтовариства, творив нові підходи до осягнення минувшини українського народу, що викликали широкий резонанс. Найбільш показовою у цьому плані є дискусія, що виникла в історіографії після публікації статті М. Грушевського "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці". Концептуальна канва праці відома: після нашестя на українські землі татар, багато українських громад – "болохівців" відмовилися платити данину князеві Данилу, зав'язавши безпосередні відносини з татарами. Автор статті схвалив дії "болохівських громад", виступивши із чітких народницьких позицій школи В. Антоновича [13]. Зовсім з інших позицій до оцінки статті підійшов М. Драгоманов. Він позитивно сприйняв спробу М. Грушевського узагальнити суспільні процеси у давньоруській державі у зламний період її існування [6, с. 87]. Водночас, на думку рецензента, робота "трохи вривкова" й недосконала. Останнє у концентрованому вигляді проявилося в тому, що М. Грушевський так і не зміг дати діям громад "болохівців" оцінку, адекватну з огляду на подальшу історичну перспективу. Щоб уникнути надалі подібних теоретичних перекосів, критик радить молодому ще тоді вченому серйозно зайнятися філософією історії та не відривати українську минувшину від загальноєвропейського тла. Рецензія М. Драгоманова не лише мала значний вплив на подальшу творчу долю

молодого історика, вона поклала початок теоретичній дискусії в українській історіографії, у яку активно включився і сам М. Грушевський.

Неоднозначно "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці" був сприйнятий і в російській та польській науці. Так, Н. Молчановський зазначав сміливість автора в конструюванні моделі суспільних відносин у ранній період східнослов'янської історії, відзначав досконале володіння ним джерелами та літературою. Разом із тим, під сумнів було поставлено саму гіпотезу вченого, для якої, як вважає рецензент, немає достатніх аргументів [10]. Значно критичнішим був польський оглядач А. Шарловський, який у різкій формі розкритикував надзвичайно слабку, на його думку, джерельну аргументацію запропонованої М. Грушевським теорії про двоїстість суспільного устрою у давньоруські часи, недосконалість її доказової бази [20].

Наступна монографічна студія М. Грушевського – його магістерська дисертація з історії Барського староства, стала ще помітнішим явищем тогочасної історичної науки. Про це свідчить низка ґрунтовних рецензій, що з'явилася одразу після виходу праці. В офіційному відзиві на книгу керівники магістерської роботи молодого вченого В. Антонович і В. Іконніков відзначали, що "твір п. Грушевського … представляє монографію, дуже ретельно зроблену". Коротко характеризуючи зміст роботи, В. Антонович підкреслював, що всі висловлені автором положення ґрунтуються на достатньо численному та ретельно опрацьованому актовому матеріалі, а також ураховують здобутки у цій галузі російської та польської історичної літератури [1, с. 6–7]. Схвально рецензент відгукнувся і про мовностилістичне оформлення праці.

Значно критичніше до магістерської монографії М. Грушевського поставився Н. Молчановський. Рецензент високо оцінив едиційну роботу, проведену автором, що вилилася у два томи актів Барського староства [9, с. 105]. Значне місце в рецензії оглядач відводить для полеміки з автором. Так, він закидає М. Грушевському зловживання методом аналогій, їх штучність і довільність; підкреслює "сумнівність" та "гадальний характер" деяких висновків. До останніх він відносить гіпотезу М. Грушевського про походження шляхти, твердження про антиукраїнський характер польської урядової колонізації. Висловлює рецензент і зауваження щодо структури книги, особливо гостро критикуючи зміст першої та шостої частин. Позитивніше оглядачем були оцінені частини праці, присвячені заселенню Барщини в XV – на початку XVI ст., діяльності королеви Бони, історії шляхетських родів, обчисленню та характеристиці населення староства та змінам у його внутрішньому устрої до кінця XVIII ст. Та й тут рецензент висловлює низку критичних зауважень, закидаючи М. Грушевському апріорність та категоричність деяких положень. Незважаючи на достатньо гострий та полемічний тон рецензії, оглядач підсумував, що "наведені окремі зауваження з приводу книги п. Грушевського цілком не применшують значення зробленого ним цінного внеску до скарбниці нашої південноруської історії" [9, с. 11–112].

Нова монографічна студія М. Грушевського не залишилася поза увагою й польських істориків. Розгляду цієї праці було присвячено рецензійну статтю О. Яблоновського. Останній підкреслив солідність джерельної бази праці та поважну археографічну роботу автора, назвав рецензовану монографію "чудовим причинком до історії наших внутрішніх стосунків", що "у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин у ньому". Поряд із такими оцінками, рецензент робить авторові й один серйозний закид. На його думку, колонізаційні процеси та еволюцію шляхетського землеволодіння XV – початку XVII ст. М. Грушевський зображує тенденційно: керуючись "виразно українським (ruskim) підходом", він втрачає об'єктивність суджень та явно перебільшує сприяння уряду польській шляхті в Західному Поділлі [16].

Як свідчить змальована палітра сприйняття ранніх праць М. Грушевського, уже перші дослідження молодого вченого викликали жвавий інтерес. Незважаючи на початковий етап становлення його як історика, ці студії були помічені далеко за межами київського наукового середовища. Узагальнене сприйняття його ранніх праць дозволяє констатувати переважання позитивних оцінок. До переваг історичних студій М. Грушевського оглядачі одностайно відносили солідну та ґрунтовну джерелознавчу роботу, що можна цілком віднести на рахунок впливу документалізму школи В. Антоновича. Також схвально сприймалися критицизм молодого історика, всебічність і докладність його опису проблеми, сумлінність у вивченні історіографічної літератури. Дискусійні моменти, за характером, умовно можна поділити на професійні та концептуальні. До перших практично всіма оглядачами належало надмірне переважання аналітики і пов'язаний із цим брак ширших узагальнень у працях М. Грушевського. Молодому досліднику закидали певний апріоризм у конструюванні історичних моделей, надмірну категоричність у відстоюванні власної гіпотези. Щодо концептуальних зауважень, то можемо спостерігати, що вже в цей ранній період формування професійної особистості М. Грушевського, поступово створювався його образ як продовжувача та творця українських національних підходів до інтерпретації ключових подій і фактів східноєвропейського минулого. При цьому деякі пояснювали це лише приналежністю М. Грушевського до школи В. Антоновича, інші ж виразно наголошували на його українофільських симпатіях, закидали ідеологічно вмотивоване переоцінювання усталених у науковій літературі поглядів. Отже, можемо з упевненістю стверджувати, що вже на останнє десятиліття XIX ст. припадає становлення головних напрямів грушевськознавчої рефлексії.

1. *Антонович В.* Отзыв о диссертации магистранта М.С. Грушевскаго "Барское староство" // Университетские известия. – 1894. 2. *В. Б.:* Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Исторический вестник. – 1892. – Т. XLIX (Огляд було наведено без авторства). 3. *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Вестник Европы. – 1891. – № 12 (Огляд було наведено без авторства). 4. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. 5. *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. 6. *Драгоманов М.* Держава і громада: прогрес і регрес // *Павлик М.* М. Драгоманов і його роля в розвою України. – Львів, 1907. 7. История и биографии // Русская мысль. – 1893. – Кн. III (Огляд було наведено без авторства). 8. Листи В. Антоновича до М. Грушевського // Український Історик. – 1991/1992. – Ч. 3–4/1-4. 9. *Н. В.* [Н.В. Молчановський] Архив Юго-Западной России. – Ч. 8. – Т. 1; Ч. 8. – Т. II; *Грушевский М.* Барское староство. – К., 1894 // Киевская старина. – 1895. – Т. XLVIII. 10. *Н. М.* [Н.В. Молчановський] Записки товариства імені Шевченка. – Том I, II, III, IV, V, VI // Киевская старина. – 1895. – Т. LI. 11. *П. Г.* [Голубовський П.В.]: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... – К., 1891 // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII. 12. П. Г.[Голубовський П.В.]: Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. – К., 1890 // Киевская старина. – 1890. – Т. XXX. 13. *Сергієнко М.* [Грушевський М.] Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII віці // Записки Товариства імені Шевченка. – 1892. – Т. 1. 14. *Филевич И.П.* Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. – Спб., 1892. – Т. 1. 15. *Czolowski A.*: Gruszewski M. Południowskie gospodarskie zamki w połowyni XVI wieka... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. 16. *Jablonowski A.* Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoriczeskije oczerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 17. *P-ska A.*: Hruszewskij M. Barskaja okolicznaja szlachta do końca XVIII w. // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 18. *P-ska A.*: Hruszewskij M. K woprosu o Bołochowie // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 19. *Szarlowski A.:* Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemli. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołynskij wopros 1097–1102 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1893. 20. *Szarlowski A.*: Serhienko M. Hromadskij ruch na Ukraini-Rusi w XIII wici... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1894. 21. Uł.: Południowskije hospodarskije Zamki v połovinie XVI vieka... // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1891.

Надійшла до редколегії 22.02.06

В.П. Тельвак, канд. іст. наук

ФОРМУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРІОГРАФА (ГІМНАЗІЙНА ДОБА)

На основі широкої джерельної бази проаналізовано гімназійний період життя М. Грушевського під кутом формування його історіографічних поглядів. Досліджено джерела формування його світогляду і наукових інтересів. Розглянуто перші історичні реферати юнака, його щоденники і белетристика. Зроблено висновок про романтично-раціоналістичне бачення М. Грушевським української історіографії.

In the present paper on the broad basis of sources the grammar school period of M.Hrushevskyi's life is analyzed from the standpoint of formation of his historiographic views. The origins of his world outlook and scientific interests' formation are investigated. Youth's first historical essays, diaries and fiction works are studied. The conclusion of M.Hrushevskyi's romantic-rationalistic vision of Ukrainian historiography is made.

У предметному полі науки грушевськознавства питання, пов'язані з процесом становлення наукового світогляду та формування історичних поглядів М. Грушевського, ще донедавна перебували на периферії дослідницької уваги. Переважав погляд, що на еволюцію наукового світогляду вченого найбільший вплив мало навчання у Київському університеті, тому аналіз творчого шляху історика дослідники зазвичай розпочинали із студентських років. Проте в останні роки, завдяки активній архівно-пошуковій та видавничій діяльності М. Крикуна, Л. Зашкільняка, І. Гирича, В. Ульяновського, Г. Бурлаки таке переконання було спростовано [1; 2; 3; 9; 10; 11; 13]. Науковці довели, що значні громадсько-наукові підвалини світогляду М. Грушевського було закладено на гімназійній лаві, і це значною мірою зумовило його подальшу творчу долю. Так як основний комплекс проблем, пов'язаних із формуванням наукового світогляду М. Грушевського у гімназійні та студентські роки на сьогодні практично вивчений, ми зупинимося лише на конкретних питаннях становлення поглядів ученого на вітчизняний історіографічний процес і його основних представників.

Початки історіографічної рефлексії М. Грушевського сягають гімназійних часів. Саме тоді він уперше знайомиться із творчістю таких видатних українських істориків як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов і В. Антонович. Власне роздуми над їхніми працями, підсилені раннім і дуже потужним національним самоусвідомленням, стали відправним пунктом формування як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів юнака. Натхненно студіюючи україністику, збираючи по крихті будь-яку інформацію про історію України, М. Грушевський виробляє власний науковий смак, починає критичніше ставитися до прочитаного, нерідко не погоджується з висловленими тезами, завжди докладно аргументуючи власну позицію ідеями, запозиченими із праць інших дослідників. Юнацькі щоденники М. Грушевського рясніють конспектами прочитаних історичних праць, роздумами над їхнім концептуальним багажем, що нерідко набувають полемічної форми. Дослідження таких перших проб пера дозволяє доволі чітко простежити перебіг формування у майбутнього вченого критичного мислення – необхідного елементу наукового світогляду. Незважаючи на залежність поглядів М. Грушевського від історіографічних джерел, та до певної міри похідний характер його висновків, усе ж слід, на нашу думку, наголосити на поважному авторському забарвленні висловлених ідей, намаганні юнака виробити власний погляд на актуальні аспекти тогочасної історичної науки.

Українознавча література, розповіді рідних та близьких, а також вразливість юнака сформували у нього розвинену національну свідомість. Михайло вивчає українську літературу, мову, намагається писати нею белетристичні твори, збирає свою першу україномовну бібліотеку. Його мрією в той час стає "зробитись ватажком гурту українського" [8, № 5, с. 17]. Юнак дає собі "Ганнібалову присягу" – невтомною працею підняти українське життя з того занепаду, у якому воно перебувало в другій половині XIX ст. [7, 1988, № 9, с. 126].

Безпосереднім поштовхом до історіографічних рефлексій М. Грушевського стали праці М. Костомарова. Деякі з них знаходилися у гімназійній бібліотеці і тому були опрацьовані юнаком у перші роки навчання. Студіюючи твори метра української Кліо, Михайло вперше для себе формулює характерну рису вітчизняної історіографії першої половини XIX ст. – її синкретизм, співіснування у нерозривній єдності наукового та літературного дискурсів. Така синкретичність, на думку гімназиста, говорить про початки становлення вітчизняної інтелектуальної традиції взагалі та історіографічної зокрема. Негативна оцінка цього явища М. Грушевським промовисто свідчить про його позитивістські симпатії, намаганні сцієнтизувати українську історичну науку. Цим можна пояснити той факт, що оцінка юнаком праць М. Костомарова була неоднозначною. Йому "до смаку більше підходили критично-аналітичні праці, … синтетичні характеристики, програмові, а не описові речі" [7, 1988, № 9, с. 122–123]. Тому з такою повагою він згадує статті М. Костомарова "Дві руські народності" та "Думки про федеративний початок давньої Русі", тоді як прохолодніше відгукується про його монографії, написані у стилі історичної романістики.

У розрізі нашої теми цікавими є щоденникові роздуми М. Грушевського над статтею М. Костомарова "Завдання російського українофільства". На думку юнака, у статті поєднано три смислові пласти, присвячені, відповідно, сучасному стану українофільства та його завданням, а також проблемі самобутності української мови. Прикметно, що Михайло погоджується з усіма думками, висловленими у статті. Так, характеризуючи український культурницький рух, він зазначає: "Але ж це, що кажуть оті московські грамотії, брехня – був і є люд руський, або, як то кличуть, український, а у його мова, мова не знівечена, а чиста й гарна, й українофільство не видумано, а з'явилось помалу, зовсім єстєствєнно" [5, с. 13]. Також у дусі ідей М. Костомарова юнак обстоює право української мови на самостійне існування, відкидає поширений у ті часи погляд на неї, як на зіпсутий польськими впливами діалект російської мови. Аргументуючи свою тезу, М. Грушевський наводить короткий історичний нарис української культури. Висновки гімназиста, захопленого романтичним українством, досить емоційні та характеристичні: "А що деякі кажуть, що не може бути письменство українське, то це брехня, як чоловік хоче свої думи висказувать рідною мовою, то має на це право, значить і письменство рідне може й має право бути".

Згадуючи у похилому віці свої гімназійні часи "бурі та натиску", М. Грушевський з особливою повагою згадує дві інші статті М. Костомарова – "Дві руські народності" та "Думки про федеративний початок давньої Русі". Услід за їхнім автором юнак стверджує принципову відмінність між українським і російським менталітетами – "…обрядовий ригоризм – се прикмета великоруської народної вдачі, українська ж відкидає обрядовий формалізм і казуїстику" [7, 1992, № 3–4, с. 136].

© В.П. Тельвак, 2007

Більше стриманим був М. Грушевський в оцінці історичних монографій М. Костомарова. Незважаючи на те, що тодішня критика дуже вихваляла стилістику творів історика, у Михайлові "…його описова, нарративна манера.. не будила ентузіазму" [7, 1988, № 12, с. 122–123]. Його відштовхувало в працях М. Костомарова "механічність і поверховість, небажання зостановитися над глибшими мотивами і причинами подій і ввести до них читача".

Зауважимо, що традицію неоднозначного ставлення до творчості М. Костомарова – позитивної оцінки його програмних синтетичних праць і застереження до історичних творів ширшого плану, початки якої сягають гімназійних років, М. Грушевський проніс через усе своє життя. Оцінка ним творів М. Костомарова стає значно зрозумілішою в контексті широкої критики ідейно-теоретичних і методологічних засад української романтичної історіографії. Подібні зауваження М. Грушевський висловлював, аналізуючи праці інших представників української історіографії першої половини XIX ст. Так, творчість П. Куліша, як занотовує вчений у "Споминах", його знеохотила своїм "кучерявим кулішевським стилем", "сухою, рубаною прозою" [7, 1988, № 12, с. 124–125]. "Історія Малоросії" Маркевича, хоча й була написана доброю українською мовою, "але історії гетьманів, зроблені по "Історії Русів" дуже баламутно, зоставили по собі тільки враження великої замішанини" [7, 1988, № 12, с. 118]. Не уникнула також критики концептуальна схема "Історія Нової Січи" Скальковського.

Історіографічні зацікавлення М. Грушевського значною мірою посилило знайомство з науковою періодикою. Взагалі, у мемуарах М. Грушевського досить багато місця відведено роздумам про роль історичної періодики як феномена історіографії взагалі та у становленні власного наукового світогляду зокрема. Журнал, переконаний учений, виступає своєрідною дискусійною трибуною, де до певних тез підходиться з різних обсерваційних пунктів, з різних сфер життя і науки береться матеріал для їх обґрунтування, робиться постійний вибір суголосного з біжучого літературного життя і ведеться полеміка із загрозливим і ворожим – "має величезне значення для формування і уяснення світогляду, для орієнтування в життю і культурнім чи науковім матеріалі" [7, 1988, № 12, с. 121]. Жодні популярні книги, хоч би як талановито написані, наголошує М. Грушевський, не можуть дати стільки для формування критичного мислення, вміння відбирати матеріал і його використовувати, розуміння себе як члена певного громадського колективу, як "журнал, скільки-небудь серйозно поставлений, щиро та послідовно відданий певним програмним завданням". Дуже високо оцінює М. Грушевський перші річники "Київської Старовини". Цей журнал, згадує він, мав неширoку і неглибоку, але ясну і принципову програму, він служив її інтересам, а не будь-якому персональному угрупованню. На думку історика, "Київська Старовина" протягом перших двадцяти років свого існування служила багатьом поколінням нашої інтелігенції справжньою школою політичного та культурного українства, щоправда, школою "з узькою програмою, з тісним світоглядом".

"Київська Старовина" посідала особливе місце у творчій долі М. Грушевського. Сергій Федорович, передплативши сину кілька річників "Київської Старовини", "…витичив, – як згадував М. Грушевський, – дорогу моїм дальшим заняттям" [7, 1988, № 12, с. 120]. Саме на її сторінках майбутній учений уперше зустрівся із працями В. Антоновича. Власне його статтею "Київ, його судьба та значення з XIV по XVI ст." починався перший випуск часопису. Ця праця В. Антоновича, як слушно зауважив О. Пріцак, була визначальною у формуванні історичних поглядів М. Грушевського [12, с. 11]. Згадуючи про вплив перших річників "Київської Старовини" на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: "1883 рік, власне, і пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками "Киевской Старины" [7, 1988, № 12, с. 121]. Значення українських часописів, насамперед таких, як "Київська Старовина" та "Основи" було таким вагомим для Михайла, що, як він сам писав "…духом я ввійшов в київський осередок дуже сильно і широко" [7, 1992, № 3–4, с. 138].

У цей час М. Грушевський почав також знайомитися із працями П. Куліша та М. Драгоманова. Жваве зацікавлення у гімназиста викликали статті останнього, якого він називав єдиним представником тогочасного політичного українства. Першим впливовим твором М. Драгоманова, з яким у 1883–1884 рр. ознайомився М. Грушевський, була його передмова до повістей Федьковича на тему української народності як секрету художності. Етапними у становленні історіографічної концепції М. Грушевського були також рецензії М. Драгоманова на праці російських істориків, де він обстоював самобутність українського народу, своєрідність української культури та тривалість української історичної традиції.

Гімназійні заняття історією М. Грушевський провадив, як правило, самотужки, оскільки "зовсім нічого не давав нам історик – усе кінчилося на славних підручниках Іловайського" [7, 1992, № 3–4, с. 137]. Серед історичної лектури він згадує також твори російських істориків, що писали про Україну – О. Забеліна та М. Данілевського. Прочитання їх праць було критичним та усвідомленим. Гімназійний щоденник Михайла – своєрідна творча лабораторія майбутнього вченого – наповнений власними роздумами над прочитаними монографіями.

Інтелектуальні зацікавлення Михайла у ті часи вражають своєю широтою – це україністика, історія, слов'янознавство, давньогрецька поезія та філософія, літературознавство. І в кожній із цих галузей гуманітаристики він сумлінно та наполегливо працює, закладаючи міцні наукові підвалини власного світогляду. Характеризуючи своє тогочасне "читацьке коло" та його впливи на становлення власного наукового світогляду, М. Грушевський в "Автобіографії" писав; "Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січи Скальковського, Історія словянських літератур Пипіна, перші річники Киевской Старини, перечитані мною в рр. 1881–1885, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Вкінці історія бере гору над славістикою; полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка слов'янофілів із західниками, теорія початків козацтва, не кажучи про спори українофілів із центристами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені… велике зацікавлення, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи в собі… певні провідні ідеї історії і, збираючися в університет, я розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного" [4, с. 198–199].

Тогочасне зацікавлення М. Грушевського українською історіографією особливо яскраво вилилося у перекладі ним українською мовою "Слова о полку Ігоревім". Автограф цього раннього поетичного перекладу недатовано, проте, за рядом особливостей рукопису дослідники відносять його до гімназійного часу [1, с. 27]. Цікаво, що при роботі над цим перекладом М. Грушевський утверджується на думці, що "Слово" – це "українська дума XII віку", прямий родоначальник "творів малоруської писемності XVII–XVIII сторіч". Тобто молодий дослідник дотримується версії, що була викладена у книзі І. Прижова та підтримана М. Драгомановим.

На гімназійній лаві відбувається також формування теоретичних засад як загальноісторичних, так і спеціально-історіографічних поглядів М. Грушевського. Пере-

буваючи під сильним впливом ідей М. Драгоманова та В. Антоновича, юнак переконаний, що український народ має давню та тривалу історичну традицію, яка своїми коренями сягає часів Київської Русі. А звідси й висновок гімназиста – історико-літературні твори тієї доби – "Слово", "Літопис Нестора", "Повчання Володимира Мономаха" – це родоначальники творів малоруської словесності [5, с. 45]. Як найважливіший аргумент своїх поглядів, М. Грушевський висуває тезу про спорідненість сучасної йому мови із мовою давньоруських літописів. У плані формування поглядів М. Грушевського на український історіографічний процес важливою є також його критика теорії М. Погодіна про російське населення Київщини до монголо-татарського нашестя. І хоча ця критика побудована на аргументах, запозичених із праць В. Антоновича та М. Драгоманова, а не на самостійних джерельних студіях, вона дозволяє говорити про сформованість провідних елементів історіографічної концепції М. Грушевського вже в гімназійні роки.

Цікавою є також перша фіксація поглядів М. Грушевського на періодизацію вітчизняного історіографічного процесу, які він розвинув, конспектуючи рецензію М. Драгоманова на книгу І. Прижова "Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век", що була опублікована у журналі "Вестник Европы". Найдавнішим періодом "української словесності" М. Грушевський називав літературу Київської Русі. Це, на його думку, час формування писемності та історіографічної традиції на наших землях, представленої чисельними творами, що складають золотий фонд європейської культури. Ця літературна спадщина "… першого періоду Русі, – зауважував М. Грушевський у щоденнику, – була малоруська і відмітною рисою характеру її була войовничість, спрага подвигів, що пом'якшувалася тією м'якою, поетичною рисою народного характеру, яка і досі становить головну рису характеру малоруса" [5, с. 348]. Далі слідує писемність "періоду литовського володіння", що не залишила після себе значних літературних творів. Після нього юнак виокремлює період боротьби з поляками. Консолідація всіх прошарків українського народу довкола ідеї боротьби за свої права та свободи із чужинською владою породила, на думку гімназиста, значну за обсягом і глибоку за змістом літературу. Проте неслушно, наголошує він, пояснювати такий розквіт культури лише обставинами польсько-українського протистояння та необхідністю збереження національної самототожності – "… це був необхідний наслідок із попередньої духовної діяльності народу". Саме в цей період, стверджує М. Грушевський, "відразу здобуває повний розвиток історіографія", що значно випереджає за рівнем свого розвитку історичну думку росіян. Цей період закінчився з приєднанням України до Росії та знищенням запорізької Січи. Проте, незважаючи на антиукраїнську політику та асиміляційні зусилля російського царату, підкреслює юнак, Україна не втратила власної культурної самобутності, а завдяки самовідданій діяльності вітчизняних інтелектуалів набули подальшого розвитку література та історіографія [5, с. 47].

Гімназійна доба стала початком становлення М. Грушевського як цілісної, зрілої та здатної критично мислити особистості зі своєрідним поєднанням романтично-позитивістсько-раціоналістичних поглядів. Практично до закінчення гімназії Михайло, вибираючи життєвий шлях, вагався між літературою та історією. Вибір історії як професійного шляху певною мірою зумовила матуральна криза – про це чітко у своїх "Споминах" пише сам учений [7, 1988, № 12, с. 125]. Історіографічні погляди формувалися під впливом праць М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Скальковського, М. Максимовича, О. Марковича, П. Куліша. Саме їх творчість стала як своєрідним імпульсом для історіографічної рефлексії М. Грушевського, так і першим об'єктом його критики. Солідні науково-пізнавальні підвалини, закладені двадцятилітнім юнаком, дозволили сформувати йому провідні елементи власної історіографічної концепції, що з певними видозмінами були пронесені через усе творче життя.

1. *Бурлака Г.* "Співи мої сумни – йдете ви меж люде…" // Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; К., 2000. 2. *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. 3. *Гирич І.* М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. 4. *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. – К., 1992. 5. *Грушевський М.* Із літературної спадщини. – Нью-Йорк; К., 2000. 6. *Грушевский М.С.* Русская история до воцарения дома Романовых. – ЦДІАК. – Ф. 1235, оп. 1, спр. 99, арк. 1–81 зв. 7. *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. 8. *Грушевський М.* Щоденник // Київська старовина. – 1993. – № 3. № 4. 9. *Зашкільняк Л.* М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. 10. *Зашкільняк Л.* Славістика в науковій спадщині та історіософії Михайла Грушевського // Проблеми слов'янознавства. – Л., 1994. – Вип. 46. 11. *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Л., 1996. 12. *Пріцак О.* Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. 13. *Ульяновський В.І.* Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.

Надійшла до редколегії 20.02.06

Л. Чугаєвська, асп.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ В ЕМІГРАЦІЇ В 1920-ТІ РОКИ

Досліджено наукову і політичну діяльність М. Грушевського в еміграції у 1920-х рр. Висвітлено його співпрацю з українськими студентами в Європі.

The article is dedicated a complex position of Ukrainian students abroad and work M. Grushevskogo with students in emigration in 1920-th years.

М. Грушевський походив із роду Грушів, що осів у Чигиринському повіті на Київщині у XVIII ст. Він народився 29 вересня 1866 р. в Холмі в сім'ї вчителя греко-уніатської гімназії Сергія Федоровича Грушевського. Проте свої молоді роки, починаючи з 1869 р., Михайло Сергійович провів на Кавказі. У 1886–1894 рр. Грушевський навчався і проводив наукові дослідження на історико-філологічному факультеті Київського університету. В університеті працював і розпочав свою наукову діяльність під керівництвом Володимира Антоновича. З часом Михайло Грушевський стає помітною постаттю в історії України. Він не просто писав історію, а особисто брав у ній безпосередню участь і творив її. Не було жодної ділянки суспільного життя, у якій він не брав участі. Уже в березні 1917 р. Михайло Грушевський стає головою Української Центральної Ради, а потім і першим президентом Української Народної Республіки. Однак уже в 1919 р. М. Грушевський, відсторонений політичними діячами від державного будівництва, виїхав до Чехословаччини, згодом переїхав до Австрії й оселився в Бадені біля Відня [2].

Учений розгорнув в еміграції широку наукову і публіцистичну діяльність, відстоюючи національно-політичні права України перед світом. Він вважав, що

© Л. Чугаєвська, 2007

період активної української політики на деякий час минув, й український національно-визвольний рух тимчасово має зайняти оборону. Свої зусилля Михайло Грушевський спрямовував на те, щоб проаналізувати причини поразки української революції 1917 р. На його думку, це був пасивний період української політики, який може довго тривати, але збагачений досвідом революційних подій і загартований у нових умовах зможе вибухнути з новою силою і досягти своєї мети [7, с. 59]. За словами самого М. Грушевського, він вирішив перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правління, яке буде спиратися на дійсних представників трудового народу.

За кордоном Михайло Сергійович веде переговори з різними політичними діячами. Бере участь у Міжнародному кооперативному конгресі, у соціалістичній Конференції в Амстердамі і в Міжнародному конгресі Другого інтернаціоналу в Люцерні (Швейцарія) разом з іншими представниками українських соціал-демократів та соціал-революціонерів. Тут їм вдається провести постанову Конгресу про право на політичну самостійність народів колишньої Росії, і в тому числі України. Усе ж усі зусилля були марні. Світова політика іде своєю дорогою. "На моїх очах, – говорив М. Грушевський, – розліталися останні ілюзії, які ще були у деяких українських оптимістів". Після тимчасового завершення своєї політичної діяльності Михайло Грушевський переключає свої зусилля і свій потенціал на наукову роботу. У 1919 р. у Відні Михайло Сергійович, разом з українськими діячами П. Христюком, М. Ковалевським, О. Севрюком та іншими складає проект створення Українського соціологічного інституту, як спеціальної установи, що ставить своїми завданнями стежити за світовим соціальним рухом, соціологічними дослідженнями та національними організаціями, які представляли соціальний рух, інформувати їх про соціальний український рух та українську літературу. На основі інституту він продовжував свою науково-дослідну й педагогічну діяльність [8]. Український соціологічний інститут проіснував до 1924 р. За цей час М. Грушевський написав і видав видатні свої праці, такі як "Початки громадянства", перший том "Історії української літератури", працював над дев'ятим томом історії України-Руси. Вийшли також деякі й інші не менш важливі наукові твори, які мали важливе значення для обґрунтування української національної ідеї, піднесення української проблеми на міжнародному рівні [7, с. 60].

Внаслідок Першої світової війни і поразки національно-визвольних змагань українського народу його землі опинилися в складі інших держав. У 1920-ті рр. за кордоном опинилося багато активних борців за національне і соціальне визволення українців, які емігрували через тяжкі економічні, соціальні та політичні умови перебування. Серед емігрантів була велика кількість українських студентів, яких у перші повоєнні роки нараховувалося близько 6 тис. осіб [10]. Історичне призначення генерації студентства полягає в активній боротьбі за національне і соціальне визволення свого народу. Формою цієї боротьби було влаштування по всіх головних місцях Європи, де є хоч троє українські студенти, мітингів протестів проти того насильства, яке чинять окупанти над українською молоддю. Показати всій Європі те, що українська нація існує і повинна існувати самостійно, таке найголовніше завдання ставили перед собою українські студенти, а також вчені, науковці та інші українські політичні та громадські діячі, які перебували в еміграції [11]. Значне зростання кількості студентів в еміграції спостерігалося в 1921–1933 рр. Це зумовлено забороною українських навчальних закладів урядами Польщі і Румунії та скасуванням українських кафедр у Львівському й Чернівецькому університетах. Такий перебіг подій засвідчував політику цих держав у процесах денаціоналізації українців. Так, 14 серпня 1919 р, ректор Львівського університету оголосив, що буде приймати на навчання лише тих представників своєї держави, які виконали обов'язок військової служби в польській армії, а також підданих союзних з Польщею держав. Намагання польського уряду ускладнити українському студентству виїзд за кордон лише посилювало у них таке прагнення [6]. Перша світова війна внесла значне погіршення у матеріальне забезпечення всіх галузей культури та науки, особливо постраждали університети. У багатьох країнах світу справою матеріального забезпечення навчальних закладів після війни зайнялися уряди, а також різні благодійні організації та студентські добровільні товариства.

М. Грушевський акцентував свою діяльність в еміграції на допомозі українським студентам. Однак життя українського студентства в інших державах було також не солодке. Не вистачало грошей на проживання, уже не кажучи на навчання, тому для забезпечення грошової допомоги українських студентів в еміграції М. Грушевський намагався налагодити зв'язок і співпрацювати з іноземними фондами, особливо з американськими представниками. Для полегшення матеріального забезпечення українського студентства в Чехословаччині Михайло Грушевський особисто спілкувався з президентом Т. Масариком, щоб той у свою чергу звернув увагу на українське студентство і на його матеріальне забезпечення [5].

Ніщо так не вражало в студентському еміграційному житті, як велика розпорошеність, відсутність спільних дій, тому першим завданням студентів в еміграції було об'єднання. Українські студенти поодинці намагалися вступити до місцевих вищих навчальних закладів, але це мала можливість зробити лише невелика кількість українців. Почали виникати пропозиції і розмови про створення українського університету за кордоном. Першим таким навчальним закладом став Український вільний університет. Заснований він був у Відні Союзом українських журналістів і письменників, головою якого в той час був д-р Володимир Кушнір. Віденський союз українських журналістів та письменників мав у своєму складі академічну секцію, яка ще в листопаді та грудні 1920 р. у зв'язку зі збільшенням української академічної молоді у Відні, організувала там наукові лекції для студентів-емігрантів. Згодом ці лекції перетворилися у систематичні курси. Їх керівником і куратором було обрано Михайла Грушевського. Разом із цим він виконував функції ректора майбутнього українського вільного університету. Разом з Д. Антоновичем Михайло Грушевський відпрацювали першу організаційну схему українського університету. Заступником ректора і деканом філософського факультету був обраний Ст. Дністрянський. З початком роботи почали виникати розбіжності на ґрунті подальшої організаційної діяльності університету. Керівництво університету розділилося на дві течії. Одні бачили потребу у заснуванні українського вільного університету на зразок західно-європейських університетів. Цю течію очолював професор Ол. Колесса. Друга течія, яку очолював проф. Михайло Грушевський, відстоювала думку, що університет не повинен мати обов'язкової системи викладання. Представники цієї течії вважали необов'язковим мати університетську кваліфікацію професорсько-викладацького складу. Це питання висунули на загальне обговорення і врешті-решт більшість професорського складу проголосували за організацію у Відні хоч і вільного недержавного українського університету, але університету, який буде існувати за загальновизнаними західноєвропейськими державними зразками. Ця перша течія і перемогла. Внаслідок цього Ми-

хайло Грушевський відмовився від праці над організацією університету. Ректором першого українського вільного університету став проф. Ол. Колесса. Відкриття університету у Відні відбулося 17 січня 1921 р. [9]. У Відні, на початку 1921 р. було обнародувано відозву до українського громадянства "Український вільний університет". Це був перший офіційний документ Українського вільного університету, у якому окреслена програма діяльності нового університету. Головним принципом, яким керувалися основоположники й організатори Українського університету було надати йому характер храму української науки, незалежної від будь-яких громадських чинників. Незважаючи на величезні зусилля фундаторів університету, фінансові та інші організаційні проблеми стали на перешкоді його перетворення в справжній вищий науковий заклад. На засіданнях Ради УВУ розглядалося питання про те, яким чином перевести університет до Праги. Однак найголовнішою причиною, що унеможливлювала успішне розгортання УВУ в Австрії, була поступова втрата Віднем ролі основного центру української еміграції в Європі, яким з 1921 р. стала Прага. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині складалася в переважній мірі з інтелігенції, учнівської та студентської молоді. Це стало, зокрема, основною причиною переведення українського вільного університету в Прагу. Питання про переведення УВУ з Відня до Праги почало втілюватися в життя ще в лютому 1921 р., коли до його керівництва звернулася з листом Рада Української академічної громади в Чехословаччині. Це була найбільша в Празі студентська організація, заснована ще в 1919 р. У листі повідомлялося, що численна українська студентська колонія, не маючи можливості здобувати освіту рідною мовою, відчуває велику потребу глибокого пізнання своєї історії, культури і тому звертається з проханням про перенесення УВУ з Відня до Праги. Рада університету, обговоривши цей лист, вирішили прискорити процес переведення університету. 23 жовтня 1921 р. за участю численних представників чехословацького уряду, наукових товариств і вузів Чехословацької Республіки, української еміграції та іноземних гостей відбулося урочисте відкриття Українського вільного університету в Празі [4].

Після невдалої спроби керувати Українським вільним університетом, у жовтні 1921 р. Михайло Грушевський бере активну участь в організації семінарських занять у студентському товаристві "Драгоманівська громада" у Відні. Досить часто читає студентам лекції в різних місцевих студентських товариствах. Навіть за кордоном Михайло Сергійович не забуває про тяжке життя земляків на Батьківщині, про це свідчить той факт, що в листопаді 1921 р. він очолює товариство допомоги голодуючим в Україні. Завданням цього товариства було зібрати якомога більше пожертв і відіслати потребуючим на Україні. збиралися не лише кошти але й одяг, їжа та предмети побуту [3].

Михайло Грушевський користувався авторитетом як серед студентів так і серед професорсько-викладацького складу. У Празі, в Українському педагогічному інституті, було проголошено конкурс на посаду викладача історії України. Грушевський узяв участь у конкурсі і більшістю голосів був обраний на цю посаду. У свою підтримку він отримав 13 голосів, лише 8 було проти [1]. Михайло Сергійович не поспішав посідати запропоновану посаду, оскільки прагнув повернутися на Батьківщину і продовжити свою боротьбу за незалежність українського народу.

У 1924 р. разом зі своєю дружиною та донькою Михайло Грушевський повернувся до Києва, де продовжив свою наукову діяльність. Хоч в еміграції учений перебував лише п'ять років, можна говорити про вагомий внесок у наукову діяльність. Під час свого перебування за кордоном він відіграв важливу роль в організації студентського життя в еміграції та поширення національних ідей серед іноземців. М. Грушевський у місцевих періодичних виданнях друкував статті про Україну та проблеми, які переживає український народ, для того, щоб розкрити очі всьому світу про український народ і про Україну.

1. *Абросимова С.* Листи М. Грушевського // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4. 2. *Винар Л.* Найвидатніший історик України М. Грушевський (1866–1934 рр.). – К., 1985. 3. *Верстюк В.Ф.*, *Пиріг Р.Я.* Михайло Грушевський: коротка хроніка життя. – К., 1996. 4. *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994. 5. *Дуднік О.* Еміграція та рееміграція українського студентства (1920–1921 рр) // Український збірник. – К., 2002. 6. *Курас І.Ф.* М. Грушевський (1866–1934) // Український історик. – Мюнхен, 1996. – Ч. 1–4. 7. *Краківський О.* М. Грушевський під час еміграції 1919–1924 рр. // М. Грушевський і Західна Україна: доповіді і повідомлення наукової конференції. – Л., 1995. 8. *Мартос Б.* М.С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. – Мюнхен, 1966. 9. *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції. – Прага. – 1942. – Ч. 1. 10. *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище // НАН України. Ін-т соціології. – К., 1994. 11. Український студент . – Прага, 1922. – № 5. – Груд.

Надійшла до редколегії 14.03.06

Н. Шевченко, канд. іст. наук

БРИТАНСЬКА КРИЗА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ ЯК "ПРОБЛЕМА БАГАТОСКЛАДОВОГО КОРОЛІВСТВА" (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРАЦЬ К. РАССЕЛЛА)

Проаналізовано концепцію британської національної історії першої половини XVII ст., викладену в працях сучасного британського історика К. Расселла. Спеціальну увагу приділено дослідженню особливостей застосування істориком системного підходу для вивчення цього періоду.

The conception of British national history of the first half of the XVIIth c. elaborated in the works of modern British historian C. Russell is analyzed in this article. The special attention is paid for the researching of peculiarities of system method used by the historian for the studying of this period.

Події в Англії XVII ст. традиційно викликають підвищений інтерес у британських істориків. Про це свідчить кількість як спеціальних робіт, присвячених окремим проблемам, так і загальні праці про період англійської історії ранньомодерного часу. Особливості розвитку британської історичної науки в XX ст. позначилися і на тематиці досліджень з історії XVII ст.: з'явилися нові перспективні напрями наукових пошуків, було застосовано оригінальні підходи та методики до вивчення одного із ключових періодів національної історії [1].

Наприкінці XX ст. цікавий погляд на подію, яку традиційно називають Англійською революцією, було запропоновано відомим сучасним британським істориком Конрадом Расселлом, професором Оксфордського університету та Кінгс-коледжу (Лондон). Він спробував проаналізувати ситуацію в Англії в першій половині XVII ст. не в суто локальному контексті, а в ширшому – загальнобританському вимірі. Згідно із його концепцією, конфлікт в Англії в 40-ві рр. XVII ст., події в Шотландії та Ірландії слід розгля-

© Н. Шевченко, 2007

дати як "проблему багатоскладового королівства", яке в цей період переживало складний етап трансформації на шляху досягнення британської єдності. Запропонована К. Расселлом схема дає оригінальне пояснення причин кризи, що охопила Британські острови.

Свої ідеї історик виклав у низці наукових публікацій, які побачили світ у 90-х рр. XX ст. і пройшли наукову апробацію в ході прочитаного ним в 1987–1988 рр. курсу лекцій в Оксфордському університеті [2, 3, 4, 5, 6, 7].

Науковий доробок К. Расселла в дослідженні саме цього аспекту британської національної історії XVII ст. ще не став предметом спеціального вивчення у вітчизняній історичній науці, а це зумовлює наукову цінність цього історіографічного дослідження. Отже, метою статті є аналіз наукового доробку К. Расселла 90-х рр. XX ст., дослідження запропонованої ним інтерпретації британської історії першої половини XVII ст.

Ключовою подією, яка справила вирішальний вплив на подальший перебіг процесів на Британських островах, стало сходження на англійський престол у 1603 р. шотландської династії Стюартів. З приходом нової династії відбувається реальне об'єднання трьох королівств – Англії, Шотландії та Ірландії – під владою одного монарха, і саме звідси бере початок так звана *британська проблема*, або *проблема багатоскладового королівства*, яку досліджує К. Расселл.

Історик спробував дати пояснення, чому між 1639 та 1642 рр. Чарлз I зіштовхнувся зі збройним опором абсолютно в усіх трьох своїх королівствах, і, принаймні у двох з них, цей опір перетворився на Громадянську війну. Найменш вірогідним, на думку К. Расселла, є довільне збігання цих кризових процесів на порівняно невеликій території і в один і той же хронологічний проміжок часу [7, с. 525].

Застосувавши системний підхід для вивчення ситуації в кожному із трьох королівств окремо, К. Расселл дійшов висновку, що не соціальні чи економічні фактори спровокували нестабільність, а стиль і методи управління Чарльза I та "сам факт об'єднання трьох абсолютно різних королівств, які тільки можна було знайти в усій Європі" [7, с. 525]. Отже, несумісність їх соціально-економічних структур та політичних інститутів стала джерелом кризи багатоскладового королівства і визначила перебіг подій упродовж першої половини XVII ст.

Особливу увагу К. Расселл приділив дослідженню релігійного чинника та його ролі в загостренні системної кризи [8, с. XXV]. Історик вважає, що через особливості проведення церковної Реформації наприкінці XVI ст. на Британських островах встановився чіткий релігійний поділ: в Англії та Шотландії перемогу здобув протестантизм, щоправда, у двох різних його формах, тоді як Ірландія традиційно залишалася вірною католицизму. Отже, для створення сприятливих умов для британської єдності, на думку К. Расселла, слід було проводити виважену релігійну політику, аби забезпечити інтереси всіх трьох королівств. Однак у тодішніх умовах досить поширеним було уявлення про те, що "обов'язок держави полягає в тому, аби захищати правильну (вірну) релігію силою меча" [8, с. XXII], а це надавало державі широкі можливості у виборі методів для проведення своєї релігійної політики.

Прихильність Чарльза I до армініанізму та спроби його насильницького запровадження в Шотландії, а також стиль управління монарха своєю історичною Батьківщиною, – усе це спричинило конфлікт між королем та його шотландськими підданими і зробило Шотландію ситуативним союзником Англії в боротьбі з абсолютизмом. Однак якщо обрана Чарльзом I "армініанська" стратегія щодо уніфікації в загальнобританському контексті зазнала невдачі через опір Шотландії, то обрана англійським Парламентом за підтримки шотландських ковенантерів "кальвіністська" стратегія досягнення цієї ж британської єдності повністю довела свою недієздатність через опір Ірландії [7, с. 531].

Повстання шотландських ковенантерів в 1637 р. та Ірландське повстання 1641 р. К. Расселл пропонує розглядати як наочне підтвердження загальнобританського виміру кризи. Перебіг подій під час шотландського повстання сприяв зміцненню позицій англійського Парламенту в боротьбі проти абсолютизму. Внаслідок ухваленого ним "Трирічного Акту" (15 лютого 1641) та "Акту проти саморозпуску" (10 травня 1641) Парламент отримав такі повноваження, які до того часу він ніколи не мав.

Аналіз матеріалів про ірландське повстання дозволив К. Расселлу простежити також й "ірландський слід" у загальнобританській кризі [3]. Головний акцент історик зробив на тому, що саме через події в Ірландії Чарлз I не зміг "приборкати" англійський Парламент або розпустити його, оскільки події в Ірландії трактувалися парламентаріями як "папістська змова", "рука папи", що розглядалося як реальна загроза національній безпеці Англії.

Дослідження процесів в Англії, Шотландії та Ірландії в 40-ві рр. XVII ст. К. Расселл підпорядковує ключовій тезі: "у багатоскладових королівствах двоє – це компанія, але троє – це вже натовп" [8, с. XXV]. Саме цей принцип, на його думку, найкраще пояснює вибір ситуативних союзників, дозволяє проаналізувати динаміку й особливості тогочасних процесів, дає можливість простежити подальші шляхи досягнення британської єдності.

Отже, у низці наукових публікацій відомого британського історика К. Расселла, які з'явилися протягом 90-х рр. XX ст., представлено оригінальний погляд на події національної історії першої половини XVII ст. Використовуючи системний підхід, історику вдалося через аналіз проблеми багатоскладового королівства створити цілісну концепцію пояснення джерел кризи, яка охопила Британські острови в цей період. Запропонована К. Расселлом інтерпретація подій дозволяє на матеріалі першої половини XVII ст. простежити складний процес становлення британської єдності.

1. *Richardson R.C.* The Debate on the English Revolution: Revisited. – 2nd edn. – L., 1988. 2. *Russell C.* The Anglo-Scottish Union, 1603–1643: A Success? // Religion, Culture and Society in Early Modern Britain. Essays in Honour of Patrick Collinson / Ed. by A. Fletcher, P. Roberts. – Cambridg, 1994. 3. *Russell C.* The British Background to the Irish Rebellion of 1641 // Russell C. Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990. 4. *Russell C.* The British Problem and the English Civil War // Russell C. Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990. 5. *Russell C.* The Catholic Wind // Russell C. Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990. 6. *Russell C.* The Causes of the English Civil War: The Ford Lectures Delivered in the University of Oxford 1987–1988. – Oxford, 1991. 7. *Russell C.* The Fall of the British Monarchies 1637–1642. – Oxford, 1992. 8. *Russell C.* Unrevolutionary England, 1603–1642. – L., 1990.

Надійшла до редколегії 22.03.06

Н. Адамович, здобувач

ОСНОВНІ ЕТАПИ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ (1990–1996 РОКИ)

Досліджено історичні аспекти розробки та прийняття Конституції України в 1990–1996 рр., висвітлено умови, періодизацію та особливості перебігу конституційного процесу.

The historical aspects of development and adopting Constitution of Ukraine are explored in 1990–1996 years, terms, division into periods and features of motion of constitutional process, are lighted.

Проголошення незалежності України у 1991 р., поява на політичній карті світу суверенної Української держави створили умови для радикальних динамічних перетворень у суспільстві. З розпадом Союзу РСР змінилася організація державної влади – відбулося становлення української законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, виникли нові інституції, зокрема інститути президентства, конституційної юрисдикції, Збройні сили України. Почалося становлення сучасного українського парламентаризму, правосуддя. Українська держава почала входити у світове співтовариство як рівноправний суб'єкт.

Усі ці чинники обумовили необхідність розробки та прийняття нової Конституції України, яка б закріпила якісно нові зміни у державі та суспільстві. Дослідники вже зверталися до проблеми. Серед робіт науковців-істориків хочеться відзначити В. Литвина, який у працях "Політична арена України: дійові особи та виконавці", "Україна: політика, політики, влада", "Україна: досвід та проблеми державотворення" висвітлив й окремі аспекти конституційного процесу. Значну роботу щодо збору документів та осмислення місця нової Конституції в контексті історії українського конституціоналізму провели А. Слюсаренко та М. Томенко [15]. Одним із перших виділив конституційний процес в Україні як самостійний об'єкт дослідження та розглянув у загальному контексті суспільно-політичних змін С. Кульчицький [10, с. 3–10]. Таким чином, стан розробки актуальної для вітчизняної історичної науки проблеми становлення та перебігу конституційного процесу в цілому, його зв'язку із чинниками суспільно-політичного розвитку, лише розпочинається, що створює можливості подальшої розробки теми.

Мета проведеного дослідження зводилася до того, щоб на основі новітніх методологічних підходів комплексно здійснити періодизацію конституційного процесу й розглянути його як складову частину новітньої історії України.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першим комплексним дослідженням, у якому в загальноісторичному контексті розкривається перебіг конституційного процесу в Україні. У ході дослідження вироблено власну періодизацію конституційного процесу й послідовно розкрито на тлі новітньої української історії зміст та основні риси кожного з його етапів; доповнено новими висновками існуючі розробки щодо розстановки в досліджуваний період політичних сил та їх взаємовпливу з процесом розробки і прийняття Конституції; обґрунтовано висновок щодо історичної наступності конституційного процесу в Україні.

Більшість авторів, які у своїх працях порушували питання загального перебігу конституційного процесу в Україні 1990–1996 рр., як правило, виділяють декілька його етапів (періодів), висловлюючи при цьому різні позиції. У ході проведеного дослідження автором виділено чотири відносно самостійні та взаємопов'язані етапи: перший, що тривав від прийняття Декларації про державний суверенітет України до державного перевороту в СРСР; другий – від літа 1991 р. до початку 1994 р. (дострокові парламентські вибори); третій – з весни 1994 р. до дня підписання Конституційного договору; четвертий – від початку червня 1995 р. до 28 червня 1996 р.

Варто зазначити, що потреба прийняття нової Конституції виникла ще за умов існування СРСР. При цьому союзне керівництво розглядало Конституцію як один зі способів оновлення Радянської Федерації, у той час як представники національно-демократичних сил вбачали у її прийнятті інструмент здобуття Україною незалежності. Активізація національно-визвольного руху в кінці 80-х на початку 90-х рр. спричинила активний пошук у суспільстві правових засобів суверенізації республіки та поступового просування її до незалежності.

Перший важливий крок до фактичного та юридичного утвердження незалежності Україна зробила 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет УРСР [5, с. 10]. Саме цією подією розпочинається перший етап конституційного процесу в Україні. Деякі дослідники називають його підготовчим, виходячи з того, що його перебіг проходив ще в межах попередньої радянської політико-правової системи. У контексті пострадянського простору Україна однією з перших республік колишнього СРСР через Декларацію нормативно закріпила найважливіші положення, що визначали обличчя майбутньої держави, відносини з громадянином і суспільством. Керуючись її засадами, слід було створити принципово нову Конституцію, яка відповідала б кращим світовим стандартам, ґрунтувалася на теоретичних засадах і практичному досвіді національного і міжнародного конституціалізму [19, с. 9]. Власне Декларація, будучи політико-правовим документом, суттєво новелізувала Конституцію УРСР 1978 р., зокрема, щодо самостійності Української РСР у вирішенні питань державного життя й верховенства Конституції та законів республіки на її території.

На виконання положень Декларації 24 жовтня 1990 р. Постановою Верховної Ради УРСР № 405-XII було утворено Комісію з розробки нової Конституції Української РСР, до складу якої увійшло 59 членів під головуванням Голови Верховної Ради Л. Кравчука [1, с. 607]. Конституційній комісії було доручено створити робочі групи з підготовки окремих розділів проекту Конституції, а Президії Верховної Ради УРСР внести на розгляд сесії Верховної Ради Української РСР у грудні 1990 р. Концепцію нової Конституції України. Для оперативного вирішення питань, пов'язаних із підготовкою Концепції, на першому засіданні Конституційної комісії, що відбулося 1 листопада 1990 р., було створено робочу групу, яку очолив професор Л. Юзьков. Перед Робочою групою постало завдання висвітлити в Концепції нової Конституції вузлові питання щодо майбутнього державного устрою республіки, її назви, політичної, економічної та виборчої систем, громадянства, системи прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, державної і національної символіки, територіального устрою тощо [14, с. 4].

Перший проект Концепції нової Конституції України було підготовлено в травні 1991 р. Проте Верховна Рада УРСР своєю Постановою від 22 травня 1991 р. № 1056-XII доручила Конституційній комісії доопрацювати документ з урахуванням обговорення та голосування на засіданні сесії, винести її на схвалення Верховною Радою УРСР до 1 червня 1991 р. та опублікувати в пресі. Врешті-решт, після тривалих сесійних дебатів 19 червня 1991 р., було ухвалено Постанову № 1213-XII "Про Концепцію нової Конституції України", згідно з якою Комісії

© Н. Адамович, 2007

було доручено на основі Концепції підготувати проект нової Конституції України і подати його на розгляд четвертої сесії Верховної Ради Української РСР [19, с. 24].

У проекті Концепції були закріплені положення, що містилися в загальній Декларації прав людини, пактах ООН про економічні, соціальні та культурні права, Європейській конвенції з прав людини тощо. Ці норми не викликали заперечень на всіх етапах конституційного марафону й увійшли в остаточний текст Конституції. Концепція вперше в історії українського конституціоналізму визначила фундаментальні засади, серед яких найважливішими було названо: визнання людини як найвищої соціальної цінності та, відповідно, пріоритетність прав та свобод особи; пріоритет загальнолюдських цінностей; принцип соціальної справедливості; утвердження демократичного і гуманістичного вибору народу України; прямий характер дій норм Конституції та її стабільний характер [2, с. 466]. Варто зауважити, що незважаючи на певну новелізацію та чіткішу структуру майбутнього конституційного проекту, Концепція розвивала положення Декларації про державний суверенітет, зберігаючи значною мірою риси не Конституції незалежної держави, а республіки у складі СРСР. Проте, попри всі недосконалості, вона дала можливість продовжити роботу Конституційної комісії.

З прийняттям 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України розпочався другий етап конституційного процесу, який тривав до початку 1994 р. У серпні 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради Української РСР розглянула питання про політичну ситуацію в республіці й заходи, які необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому. Своєю Постановою № 1427-XII Верховна Рада УРСР 321 голосом із 347 народних депутатів прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Цією ж Постановою було визначено, що з моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства, а 1 грудня 1991 р. необхідно провести референдум на підтвердження цього кроку [3, с. 502]. Відтак державотворчі процеси, політичні та соціальні зміни, а також розробка та прийняття нової Конституції набули принципово нового змісту, пов'язаного з існуванням України як незалежної держави, суб'єкта міжнародного права. Акт виконував виняткову установчо-констатуючу роль у формуванні національної системи права в цілому. Водночас документ уміщував цілу низку конституційних норм, зокрема, щодо незалежності Української держави, неподільності й недоторканості її території, чинності на території держави виключно Конституції та законів України.

Суверенітет України передбачав створення власної системи органів державної влади, визначення концептуальних підходів до питань організації державної влади та конституційного статусу вищих ланок державного управління, формування правових засад державного механізму влади. За таких умов гостро постало питання активізації процесу конституційного реформування. Набуття реального державного суверенітету, його законодавче закріплення, курс на радикальні перетворення у політичній, соціально-економічній, духовній сферах обумовили глибоке і достатньо інтенсивне оновлення конституційного законодавства в Україні, головним чином шляхом внесення змін і доповнень до чинної на той час Конституції 1978 р. У зв'язку з цим важливого значення набули Закони УРСР "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" та "Про Президента Української РСР", прийняті 5 липня 1991 р. Після чого в чинну Конституцію було внесено доповнення: "Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України", що призвело до неузгодженості та протиріччя [7, с. 19].

1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум, на якому Акт проголошення незалежності України підтримали 28,8 млн громадян або 90,32 % з тих, що взяли участь у голосуванні [6, с. 38].

Таким чином, питання державно-правового статусу України було остаточно вирішене, а відтак перестало бути об'єктом найгостріших політичних дискусій. Настав період активного науково-теоретичного пошуку та апробації розроблених варіантів Конституції та конкретних конституційних норм. Уже на кінець січня 1992 р. Конституційна комісія розробила оновлений проект, який Постановою № 2525-XII від 1 липня 1992 р. було винесено на всенародне обговорення. Постанова рекомендувала Радам народних депутатів усіх рівнів обговорити на сесіях проект Конституції України та висновки і зауваження надіслати до Комісії з розробки нової Конституції України. Організацію роботи з обговорення проекту нового Основного Закону України та узагальнення зауважень і пропозицій, що надійдуть у ході всенародного обговорення, вирішено було покласти на Президію та постійні комісії Верховної Ради України [4, с. 550]. В основу ухваленого проекту було покладено Концепцію нової Конституції України, затверджену Верховною Радою України 19 червня 1991 р. У своїй структурі документ складався з преамбули, десяти розділів та перехідних положень, які об'єднували 266 статей та давали уявлення про сутність і зміст правового статусу особи, основ конституційного ладу, громадянського суспільства, територіального устрою, законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, місцевого та регіонального самоврядування, державної оборони й безпеки, охорони і зміни Конституції, державних символів України.

У всенародному обговоренні, що тривало з 15 липня по 1 листопада 1992 р., узяло участь майже 190 тис. громадян, 20 обласних, 114 міських, районних, селищних та сільських Рад народних депутатів, 118 об'єднань громадян, понад 2900 трудових колективів. Загалом до Конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень та заперечень до проекту. У центральних і місцевих періодичних виданнях було опубліковано понад 900 матеріалів, присвячених обговоренню й аналізу проекту Конституції. В Україні відбулися наукові симпозіуми, конференції, семінари, присвячені обговоренню проекту нової Конституції. Усі отримані пропозиції та зауваження були опрацьовані Робочою групою Конституційної комісії і 27 травня 1993 р. було підготовлено текст проекту нового Основного Закону [8, с. 197–263]. На цьому етапі до підготовки конституції залучалися закордонні експерти, пройшли авторитетні міжнародні конференції. Проведене в парламенті обговорення стосувалося переважно питань гарантування прав людини, розподілу влади, державної мови і символіки. Компромісу з багатьох питань досягти не вдалося і розгляд проекту знову було перенесено.

У червні-жовтні 1993 р. робота над документом активізувалася. Черговий відредагований варіант проекту Конституції було винесено на розгляд сесії Верховної Ради України 5 жовтня 1993 р. В обговоренні взяли участь близько 50 народних депутатів України, було висловлено понад 200 пропозицій та зауважень. За результатами сесійного обговорення 8 жовтня 1993 р. Верховна Рада України прийняла Постанову № 3494-XII "Про проект нової Конституції України", у якій ішлося про необхідність доопрацювання законопроекту й опублікування у пресі. Після доопрацювання текст законо-

проекту було значно скорочено, вилучено 40 статей та ще близько 30 уточнено. Певні зміни нормативного характеру торкнулися всіх розділів і глав проекту Конституції.

Саме в цей період у ході дебатів, що точилися на сесії Верховної Ради України, виявилася непримиренна суперечливість між позиціями Президента України Л. Кравчука і парламенту стосовно проблеми розподілу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Основного Закону 1978 р. і відкидала норми про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б із Президента, про регіональне і місцеве самоврядування. Депутати лівої орієнтації бажали зберегти за парламентом основні владні повноваження і надати Президенту України в основному представницькі функції. Різні думки висувалися й щодо того, якою республікою мала б стати Україна – парламентською чи президентською.

Наслідком політичної полеміки стало те, що після опублікування 26 жовтня 1993 р. доопрацьованого проекту Конституції реальний конституційний процес в Україні загальмувався. Питання про підготовку Конституції України жодного разу не вносилося до порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України. Конституційна комісія практично самоліквідувалася. Основними причинами були розбіжності у поглядах на ключові питання державного устрою, криза влади, що наростала протягом 1992–1993 рр. та зрештою зумовила дострокові вибори парламенту і Президента України (відповідно, у березні та червні 1994 р.). За таких умов політична боротьба відвела конституційний процес на другий план і він фактично призупинився. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої було внесено понад дві сотні поправок. Іноді поправки суперечили одна одній або первинному тексту Конституції, яка внаслідок цього втратила свою головну роль – бути регулятором політичного життя. Водночас у громадських та наукових колах конституційна дискусія тривала.

Наступний, третій етап конституційного процесу, охоплює період з весни 1994 р. до червня 1995 р. Цей період, а разом з ним і відновлення конституційного процесу в Україні, розпочалися після виборів нового складу Верховної Ради України і Президента України у 1994 р. Верховна Рада України нового скликання 20 вересня 1994 р. ухвалила Постанову № 165/94-ВР "Про чисельний склад комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної Комісії)" [11, с. 43]. До її складу ввійшли представники всіх суб'єктів законодавчої ініціативи. Було визначено, що очолюють Комісію на правах співголів Голова Верховної Ради України і Президент України; 15 членів Комісії делегує Верховна Рада України; 15 – Президент України; 1 представник делегується Верховною Радою Автономної Республіки Крим; 7 членів Комісії делегують судові установи України і Генеральна Прокуратура України.

На першому засіданні Конституційна Комісія визначила, що за робочу основу слугуватиме проект Конституції України від 26 жовтня 1993 р., а також взяла до уваги конституційні розробки політичних партій та громадських організацій, зокрема, проекти Конституції України Конгресу українських націоналістів, Християнсько-Демократичної партії України, Української республіканської партії, проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки, підготовлений фракцією комуністів у Верховній Раді України [16, с. 178]. Для подальшої роботи над проектом Конституції Комісією було створено секції з питань: засад конституційного ладу, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, громадянського суспільства в державі, законодавчої, виконавчої і судової влади, територіального устрою та територіальною організації влади.

Загалом конституційна діяльність у цей період характеризувалася політичним протистоянням між більшістю Верховної Ради України та Президентом України. Комісія періодично проводила свої засідання, розглядала організаційні питання, але за перші півроку своєї діяльності не прийняла жодного рішення стосовно змісту проекту нової Конституції України. Прагнучи зрушити справу з місця, Президент України Л. Кучма у грудні 1994 р. вніс до Верховної Ради України проект "Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні", у якому містилися пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій та управлінсько-розпорядчій. Ішлося про те, щоб наповнити реальним змістом внесену до Конституції в 1991 р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави та глави виконавчої влади [12, с. 68].

Проходження законопроекту у структурах парламенту відбувалося досить уповільнено. У багатьох депутатів ідея обмеження повноважень парламенту функціями опрацювання і прийняття законів не викликала ентузіазму. Проте на черговій сесії парламенту 18 травня 1995 р. внесений Президентом України Л. Кучмою законопроект "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" набрав 221 голос [17, с. 100–101]. Однак, щоб ввести його в дію потрібна була конституційна більшість голосів, тобто дві третини. При тому політичному спектрі, який існував у парламенті, назбирати ще понад 80 голосів було нереально. У зв'язку із цим Президент України запропонував керівництву парламенту укласти Конституційний договір між законодавчою і виконавчою владою терміном на один рік, за яким закон "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні" вступав у дію, а тим часом Конституційна комісія повинна була розробити і дати на розгляд парламенту новий Основний Закон. Переговори із цього приводу в парламенті затяглися. У ситуації, що склалася, глава держави 31 травня 1995 р. видав Указ "Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України" [13, с. 93]. Верховна Рада України відповіла 1 червня 1995 р. Постановою № 192/95-ВР "Про невідповідність Указу Президента України від 31 травня 1995 р. № 413/95 "Про проведення опитування громадської думки з питань довіри громадян України Президентові України та Верховній Раді України" Конституції і законам України", тобто накладенням вето. Після цього в країні склалася гостра політична криза. У даній ситуації позиції президентської сторони виглядали краще позицій парламенту.

Саме такими подіями розпочався четвертий етап конституційного процесу. Згідно з чинною Конституцією Президент України не міг провести референдум без згоди парламенту, а на згоду ніхто не сподівався. Опитування він міг проводити, але воно не мало законодавчих наслідків, тому обидві сторони утрималися від звернення до виборців й опрацювали формулу компромісу. Відтак 7 червня 1995 р. Верховна Рада України більшістю в 240 голосів проголосувала за укладання Конституційного договору, який і припинив гостру кризу влади [18, с. 72]. Прийнятий документ містив нормативно визначену логіку подальшого конституційного процесу. За Договором тимчасово припинялася дія суперечливих положень Конституції 1978 р. Вважалося, що за рік гілки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. На цей термін обмежувалися повноваження парламенту та місцевих рад і розширювалися нормотворчі та адміністративні функції виконавчої влади. Таким чином, Договір став наслідком політичного компромісу, який на певний час задовольнив обидві сторони. Президент отримав ширші владні повноваження, можливість

предметніше впливати на формування виконавчої влади як у центрі, так і на місцях, та реалізувати сформульовану концепцію радикальних економічних реформ. Верховна Рада України отримала час для узгодження позицій різних політичних сил та прийняття за умов зростаючої активності виконавчої влади Конституції України, де б були враховані і її інтереси.

У цей же час 19 червня 1995 р. співголовами Конституційної Комісії Президентом України Л. Кучмою та Головою Верховної Ради України О. Морозом було прийнято рішення про створення Робочої групи Конституційної Комісії, до складу якої увійшло 10 членів – провідних учених-правознавців: В. Авер'янов, Ф. Бурчак, А. Заєць, М. Козюбра, В. Копєйчиков, А. Корнєєв, В. Погорілко, П. Мартиненко, М. Пухтинський, В. Шаповал [16, с. 196]. Рішенням Конституційної Комісії як базовий було визначено проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р. На цьому етапі, спираючись на надбання вітчизняної та зарубіжної політико-правової думки, суб'єкти конституційного процесу робили акцент на можливості проходження даного документа через парламент, збереження основ парламентаризму, опору на реальні здобутки українського державотворення. Із цим було пов'язано і можливу процедуру прийняття Конституції – від референдуму до скликання Конституційних зборів чи прийняття документа парламентом. Верховна Рада України наполягала саме на останньому варіанті, а тому повинна була працювати конструктивно. Як і раніше, на цей час основні дискусії точилися навколо питань щодо повноважень різних гілок влади. Після обговорення модернізованого проекту в робочих групах 15 листопада 1995 р. він надійшов до Конституційної комісії [9, с. 53–94].

На своєму засіданні 23 листопада 1995 р. Конституційна комісія створила Робочу групу з доопрацювання проекту Конституції України, прийнятого за основу для подальшої роботи, до складу якої увійшло десять представників від усіх гілок влади: по чотири від парламенту та виконавчої влади і два від судової. Власне із цього часу розпочався період не юридичного, а політичного узгодження Конституції представниками різних політичних сил, представлених у Верховній Раді України. Важливу роль у цьому процесі відіграла створена 5 травня 1996 р. Тимчасова спеціальна комісія на правах головної для доопрацювання проекту Конституції під головуванням народного депутата України М. Сироти. 19 червня 1996 р. на сесії парламенту в черговий раз розглянули питання щодо проекту нової Конституції. Однак протилежні політичні сили знову не досягли компромісу. Усі розуміли, що вихолощений через політичні обставини в окремих частинах законопроект позбавляв його реального наповнення і не міг бути прийнятим. За таких умов Президент України видав Указ про проведення 25 вересня Всеукраїнського референдуму щодо прийняття Конституції України. Це рішення активізувало конституційний процес і 28 червня 1996 р. після двох діб напруженої роботи Верховна Рада України прийняла Основний Закон нашої держави.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що конституційний процес в Україні був одним із визначальних явищ новітньої української історії й відбувався у чотири етапи. Прийняття нової Конституції України було не наслідком численних політичних комбінацій та тиску на Верховну Раду України з боку пропрезидентських структур, а стало закономірним наслідком розвитку українського конституціоналізму, вирішальну роль у якому відіграли вітчизняна політико-правова думка, принципова позиція Президента України та зваженість українського парламенту. Основний Закон нашої держави 1996 р. відобразив вікову волю й інтереси українського народу, його національну ідею й ментальність, втілив у себе найкращі на той час досягнення вітчизняної та світової науково-конституційної думки і практики конституційного будівництва.

1. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1990. – № 45. 2. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 35. 3. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 38. 4. Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1992. – № 37. 5. *Гетьман В.* Як приймалась Конституція України: Нотатки учасника розробки Основного Закону України. – К., 1996. 6. Конституція незалежної України / За ред. В. Погорілка, Ю. Шемшученка, В. Євдокимова. – К., 2000. 7. Конституція України – основа подальшого розвитку законодавства : Зб. наук. праць. – К., 1996. 8. Конституція України. Проект винесений Комісією Верховної Ради України по розробці нової Конституції України (у ред. від 27 травня 1993 р.) / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1. 9. Конституція України. Проект, підготований Робочою групою Конституційної комісії України (у редакції від 15 листопада 1995 р.), схвалений Конституційною комісією 23 листопада 1995 р. / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого – К., 1995. – Кн. 2; 10. *Кульчицький С.* Утвердження незалежної України: перше десятиліття // УІЖ. – 2001. – № 4. 11. *Лисенков С.* Конституція України 1996 року: витоки, здобутки, перспективи : (До 5 річниці з дня прийняття). – К., 2001. 12. Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства: Темат. зб. наук. праць. – Х., 1997. 13. *Опришко В.* Конституція України – основа розвитку законодавства // Право України. – 1997. – № 8. 14. *Опришко В.* Нова Конституція України: кожному гарантується право знати свої права і обов'язки / Коментар до Конституції України. – К., 1998. 15. *Слюсаренко А., Томенко М.* Історія української Конституції. – К., 1997. 16. *Стецюк П.* Основи теорії конституції та конституціалізму. – Л., 2004. 17. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2003. 18. *Шаповал В.* Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції // Право України. – 1997. – № 6. 19. *Юзьков Л.* Від Декларації про державний суверенітет України до Концепції нової Конституції України / Конституція незалежної України : У 3 кн. / За ред. С. Головатого. – К., 1995. – Кн. 1.

Надійшла до редколегії 18.01.06

Т. Горбань, канд. іст. наук

"ІНОРОДЦІ" ЧИ СКЛАДОВА "ЄДИНОРУСЬКОЇ НАЦІЇ": УКРАЇНЦІ В ЕТНОПОЛІТИЧНІЙ МОДЕЛІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТЬ)

Висловлено погляд на неоднозначно трактовану в історичній думці проблему правосуб'єктного статусу українців у складі Російської імперії. Окремі положення дослідження можуть мати дискусійний характер.

The article presents a view on ambiguous historical issue of personable status of Ukrainians in the Russian Empire. Some theses of the research can be of a disputable nature.

Трактувати українсько-російські стосунки як в історичній ретроспективі, коли українці були лише об'єктом самодержавної етнополітики, так і в сьогоденній міждержавній практиці неправомірно, вдаючись переважно до емоційних категорій. Звичайно, непоодинокі випадки негативного сприйняття Росії національно заангажованою частиною українського суспільства можна пояснити, крім іншого, так званим комплексом ображеної нації, реакцією як на "образи" минулі, так і нинішні. Але ж така рефлекторність є виявом політики, здебільшого спрямованої в історичне минуле, відтак виникає спокуса зведення "історичних рахунків" з усіма можливими негативними наслідками як у міждержавних відносинах, так і в політично збуреному українському суспільстві.

© Т. Горбань, 2007

З іншого боку, маємо досить прикладів ностальгії за "спільним минулим", поширення так званого синдрому історично зумовленої нероздільності з Росією. Пропонуються варіанти тих чи інших наднаціональних, наддержавних союзів, інституцій, які часом доходять межі національного самозречення.

Природно, що за наявності таких різноспрямованих, отже й дезінтегруючих суспільство поглядів на українсько-російські стосунки годі сподіватися на всеукраїнську злагоду, на консолідацію суспільства як основу політичної нації. Не варто забувати, що історичне минуле може будити пристрасті та породжувати протистояння в суспільстві, надто ж, якщо минуле багато в чому мало конфліктний характер. Тож об'єктивне пізнання історії – кращий шлях до неупередженого розуміння й усвідомленого сприйняття як минулого, так і сьогодення, а головне – вивіреного прогнозування й осмисленого вибору майбутнього. Відтак виявлення глибинних причин полярності поглядів на зазначену проблему і відповідних суспільних настроїв залишається актуальним завданням істориків і філософів, політологів і соціологів – усіх, хто своєю професійною діяльністю доторкується до складних і неоднозначно трактованих проблем українсько-російських взаємин у різні історичні періоди і в різних сферах суспільного буття.

У контексті даної розвідки суть "українського питання" розглядається під кутом зору пошуку обґрунтованої відповіді на запитання: ким були українці в етнонаціональній ієрархії Російської імперії – "інородцями" чи складовою "єдиної руської нації" в інтерпретації самодержавної влади і її ідеологічних адептів в російському суспільстві. Про українців як самодостатній етнос навіть не йшлося.

Ураховуючи, що проблема не позбавлена ідеологічного підтексту, подивимося на неї, за порадою автора "Анналів" Корнелія Тацита, "sine irae et odio" – без гніву й упередженості, а головне – з позиції офіційних визначень і оцінок найавторитетніших постатей вітчизняного українознавства відповідного періоду.

Етнополітична доктрина російського самодержавства полягала в тому, щоб відмовляти українцям у праві бути нацією, принаймні етносом, нехай навіть і у статусі інородців, трактуючи їх як регіональний, "малоросійський" різновид "триєдиної руської нації". Кінцевою метою такої доктрини була ліквідація особливостей національного способу життя "малоросів" як потенціального джерела спротиву імперській політиці створення "єдиноруської нації".

Самодержавна влада, як і певна частина шовіністично налаштованого російського суспільства, насамперед у середовищі політично активного сегменту інтелігенції, хотіли бачити українців не "інородцями", а частиною "себе", відтак стояли на позиціях "триєдиної руської нації". Через ідеологічні засоби, освітні установи тощо російський царизм прагнув насадити в масах думку про етнічну тотожність українців з росіянами (великоросами), належність обох до єдиного руського народу. На відповідних засадах вибудовувалася і практична політика самодержавства. Російська імперія прагнула до найефективнішого, на її погляд, вирішення національної проблеми: створення зі східних слов'ян моноетнічної нації шляхом всеохоплюючої асиміляції.

Та й ліберальна Росія в особі її ідеологів ділила російське суспільство на "руських (східних слов'ян), об'єднаних однією релігією, мовою, загальними рисами побутового укладу, культурою" і на "народи чужого походження" (читай – "інородців", хоча даного терміна з етичних міркувань ліберали здебільшого уникали – Т.Г.), що увійшли до складу імперії, але мають іншу релігію, побут, мову [8, с. 269]. Тобто, якщо власне Росія розглядалася як національно-руська держава, як інтегрована спільність великорусів, малорусів і білорусів, існування якої сприймалося як "незаперечний історичний факт", то "інородці" (в лапках і без) сприймалися лише як складова "Великої Росії", тобто імперії в цілому.

Тож концепція "єдиної руської нації" мала стати тим політико-ідеологічним постулатом, інтегруючим інструментом, який би поєднував політичні інтереси самодержавства, інтелектуальні та державницькі уподобання близької до нього частини інтелігенції (і не тільки великоруської), а також побутову свідомість російського суспільства взагалі. При цьому стверджувалося, що цій "єдиній руській нації", саме руській (единорусской), а не великоруській, всім історичним розвитком уготована не тільки політична, а й культурна гегемонія в Російській імперії [14, с. 186]. У даному випадку йдеться, звичайно ж, про гегемонію над іншими, іноетнічними складовими імперії, тобто над "інородцями".

Підґрунтям концепції руської ("загальноруської") гегемонії стали, зокрема, й дані Всеросійського (1897) перепису населення, за яким до "єдиної руської нації" були зараховані всі три східнослов'янські народи, що в сукупності складали 65 % усього населення Російської імперії. Тим самим забезпечувалася "фізична зверхність і кількісна перевага руських" [14, с. 187]. Тоді як власне великоросів нараховувалося лише близько 43 %, чого, на думку, наприклад, В. Жаботинського, який глибоко переймався суттю "українського питання", було не досить для того, щоб всі інші "інородці" самохіть погодилися виконувати роль безплатного додатку до великоруської народності [6, с. 63]. Існує вперта традиція, продовжує зазначений автор, змішувати в одну купу під словом "руський" три народи, що відрізняються один від одного мовою, історією, темпераментом, фізичним типом, побутом та суспільним устроєм, що має на меті утвердити в суспільній свідомості стереотип "національної держави". І навпаки, визнання малоросів і білорусів самостійними народностями (нехай навіть й "інородцями", додамо від себе) перетворює панівну національність у меншину стосовно решти населення імперії.

Зауважимо, що навіть чорносотенний Союз Михаїла Архангела "розводив" поняття "інородці" і "малороси", вважаючи "незаперечним фактом науки і життя племінну єдність великоросів, малоросів і білоросів" [12, с. 382]. Тоді як до "інородців" ним були віднесені поляки, німці, вірмени, грузини, татари, євреї та ін. Щоб підкреслити неформальність такого розмежування, у статуті Союзу обумовлювалося, що всі посади в ньому, як за вибором, так і за наймом, можуть займати тільки особи православні або старообрядці, "інородці" ж такого права позбавлялися [12, с. 380]. Зайве доводити, що стосовно підросійських українців поняття "православний" і "малорос" були фактично тотожні, та й "посад", зокрема в одному з його відділень – "Клубе русских националистов в г. Киеве", "малороси" обіймали більше ніж достатньо.

Отже, чи розглядалися українці як інородці офіційною владою Російської імперії і її ідеологічними адептами в російському суспільстві? Питання, яке у вітчизняній історіографії залишається, як правило, поза увагою аналітичних досліджень з огляду на апріорі відому ствердну відповідь. Насправді ж не все так однозначно в даній проблемі, щоб залишати її осторонь наукової зацікавленості.

З'ясовуючи суть даної проблеми, необхідно звертати увагу на певні смислові особливості вживання поняття "інородці", особливо в наукових дослідженнях. Тобто, чи йдеться про інородців як законодавчо визначену категорію населення, до якої офіційно були віднесені владою певні народності Російської імперії, чи про "інородців" як публіцистичний, розмовний термін, який ужи-

вався по відношенню до всіх підданих імперії неслов'янського походження. В українській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. термін "інородці" (саме так, узятий в лапки) здебільшого вживався як синонім поняття "іноетнічне населення", тож окремі автори послуговувалися ним і стосовно українців. Аналіз відповідної літератури того періоду засвідчує, що українська національно налаштована інтелігенція воліла б за краще, щоб офіційні кола Росії сприймали українців як "інородців", тобто як самодостатній етнос, а не як інтегральну частину єдиної і нероздільної "руської нації".

Історичним фактом є те, що до початку XX ст. стосовно українців термін "інородці" офіційно, тим більше в юридично-правовому сенсі, не вживався. Посилаючись на законодавчі акти Російської імперії ("Положення про інородців" 1822 р. та аналогічний закон 1892 р. з доповненнями 1912 р.), загальновизнані енциклопедичні видання початку XX ст. засвідчують, що інородцями вважалися деякі племена неслов'янського походження, поставлені російським законодавством в особливе правове становище. Юридично інородці були поділені на дві групи: сибірських і частково європейських (монгольські, тюркські і фінські племена) і євреїв. Перші мали особливі умови щодо відбування державних повинностей, зокрема воїнських, податкових тощо, зокрема з причини їх соціально-побутової відсталості. Євреї, навпаки, надзвичайно обмежувалися у своїх правах.

Для вичерпності поняття "інородці", як його розуміли незаангажовані автори, пошлемося на цитату з "Енциклопедичного словника" (Ф. Брокгауза і І. Єфрона): "В розмовному вжитку (не в законі) термін "інородці" інколи застосовується до культурних народностей неслов'янського походження, що проживають в імперії (фінляндці, поляки, прибалтійські німці, вірмени та ін.). Таке слововживання, з огляду на спеціальний смисл, наданий цьому слову, не можна визнати правильним" [9, с. 487]. Звернемо увагу на те, що і в законодавчих актах, тобто в офіційному вжитку, і в енциклопедичних, як, до речі, і в літературно-публіцистичних виданнях підкреслюється неслов'янська приналежність інородців.

На цьому можна було б поставити крапку в полеміці навколо питання, чи вважалися українці інородцями в етнополітичній доктрині Російської імперії. Якби не "спеціальний смисл, наданий цьому слову" ("інородці"), на який натякають автори названого енциклопедичного словника. Оскільки в українській історіографії, надто ж у сучасній, як і в публіцистиці, зазначений термін набув дійсно специфічного значення і таким продовжує залишатися, вважаємо за доцільне розглянути суть проблеми в історичній ретроспективі. Причому, з позицій не тільки вітчизняних, а й зарубіжних суспільствознавців.

Тож правомірно постає запитання, чи могли в офіційній політиці самодержавної влади, у російській суспільно-політичній думці поєднуватися визначення щодо українського етносу як складової "триєдиної руської нації" і "інородців" одночасно? Чи не було б таке поєднання логічним нонсенсом, свого роду політичною кентавристикою? Принаймні поєднання в "одній нації" великоросів й українців-інородців, якщо останніх вважати такими, видається недоречним.

Стосовно даної, досить-таки заідеологізованої проблеми, звернемося й до суджень "третейських суддів" – зарубіжних суспільствознавців, оскільки, не нами сказано, "немає пророка у своїй вітчизні". Відомий німецький дослідник російсько-українських відносин Андреас Каппелер у своїх аналітично аргументованих працях зазначає, що, починаючи з XVIII ст., у Російській імперії піддані государя *юридично* поділялися на *природних* ("натуральних"), до яких були віднесені східнослов'янські православні народи, та інородців. До останніх зараховувалося все неосіле населення, євреї, мусульмани та інші народи і народності, етнічні групи, передусім нехристиянського віросповідання [7, с. 131–132]. Щоправда, якщо дотримуватися офіційних визначень, що містяться у названих "Положеннях про інородців", то категорію "інородці" Каппелер трактує дещо розширено, включаючи до неї і неофіційні вживання зазначеного терміна.

Аналогічної з А. Каппелером думки дотримується й американська дослідниця С. Хейман. Нехристиянські жителі імперії, насамперед євреї та кочові народи, пише вона, сприймалися як "інородці", чужинці та підпадали під дію особливих законів. Натомість щодо українців, офіційно не віднесених до "інородців", царський уряд уживав жорстких заходів, щоб ліквідувати українські національні проблеми шляхом русифікації [15, с. 179].

"Згадувана відмінність законів щодо "інородців" давалася взнаки і в суспільній практиці. Не можна не погодитися з висновком, що чим віддаленішою від російського православного центру була та чи інша етнічна група, тим більшою була правова, соціальна і політична дискримінація її членів і тим меншою, з іншого боку, була загроза культурно-мовної асиміляції. "Інородці", що утворювали зовнішнє коло культурної ієрархії Російської імперії, були етносами, які вважалися нездатними до загальноруської (не ототожнювати з поняттям "загальноросійської", загальноімперської – Т.Г.) інтеграції з причин своєрідності їх культури і раси" [7, с. 132].

Натомість "невіддалені" православні слов'яни (українці і білоруси) ототожнювалися з російськістю, отже офіційно включалися в поняття "руський народ". Великоросам, українцям і білорусам лише надавалася категорія окремого племені, але, ще раз наголосимо, у "єдиноруській спільності". Залишалося ліквідувати лише "несуттєві" мовно-культурні відмінності між ними, щоб інкорпорувати "єдинокровних" українців і білорусів не лише в структуру російського суспільства (мається на увазі вся імперія, "честі" бути в якій не позбавлялися й "інородці"), а безпосередньо в "триєдину руську народність".

Комплекс "загальноросійськості" так міцно вкорінився у свідомості російського суспільства і виразників його настроїв, що, теоретично погоджуючись на українську "автономію взагалі" (ідеться про 1917 р., коли набуття автономного статусу Україною перейшло вже в практичну площину), російські ліберали, наприклад, вважали її "корисною і для місцевого населення, і для держави тільки тоді, коли всі автономні частини усвідомлюють себе **однією нацією**, однією державою, міцно, свідомо і щиро згуртовані в один союз, переслідують одну загальну мету" [8, с. 275].

Маємо звертати увагу й на те, що в українській політичній публіцистиці кінця XIX – початку XX ст., а вона була в названий період головним засобом поширеного вираження національних прагнень українців і до неї були причетні найяскравіші українські інтелектуали, термін "інородці" хоча і був серед уживаних, але стосувався, як правило, іноетнічного населення імперії в цілому і йому не надавалося того заідеологізованого значення, якого він набув пізніше в українській радянській, а ще більше в пострадянській історіографії, чи в історіографії українського зарубіжжя. Принаймні розвінчувальний пафос публіцистики спрямовувався не стільки проти термінології як такої ("інородці", "малороси", "плем'я" тощо), якою часто вона і сама послуговувалася, а проти тієї реальної, принизливої для українців, деструктивної у всіх відношеннях національної політики, яку самодержавство здійснювало на практиці.

Щоправда, певне сум'яття в українську політичну думку щодо трактування терміна "інородці" вніс циркуляр

П. Столипіна "Про інородців та сепаратизм" від 20 січня 1910 р. У ньому, як зазначають автори шеститомної праці "Політична історія України. XX століття", "українці вперше були поставлені на один щабель з інородцями" [10, с. 285]. Якщо дану констатацію сприймати як наукове твердження, а з огляду на характер названого видання це має бути саме так, то в ньому ми повинні акцентувати увагу на двох важливих у контексті нашого предмета дослідження моментах, а саме: що українці циркуляром не відносилися безпосередньо до "інородців", а "були поставлені на один щабель з інородцями", по-перше, і, по-друге, що це було зроблено вперше.

У згадуваному циркулярі П. Столипіна зверталася увага губернських властей на невідповідність російським державним завданням створення товариств, які переслідували вузькі національно-політичні цілі і вели до національної відокремленості і чвар, отже загрожували суспільній злагоді та безпеці. З огляду на це пропонувалося пильно придивлятися до діяльності "инородческих" товариств, у тому числі українських і єврейських, на предмет виявлення в їхній діяльності ознак сприяння сепаратизму.

Редакційна двозначність у наведеному висловлюванні була згодом інтерпретована в українській історіографії, у тому числі і сучасній, як доконаний факт, що не підлягав сумніву: українці віднесені до розряду "інородців". П. Столипін, читаємо в одному із сучасних наукових досліджень, "відніс до категорії "інородці" й українців, відтак назване поняття стало використовуватися стосовно всього неросійського населення" [11, с. 58]. Зауважимо, що йдеться про історіографічне дослідження, отже таке, що узагальнює визначальні тенденції у погляді істориків на дану проблему.

Пошлемося й на іншу монографію, у якій не тільки повторюється визначення українців як "інородців", а й стверджується, що віднісши до названої категорії все неросійське населення, самодержавний уряд, таким чином, "поховав проект "великої російської нації", яку мали складати українці, росіяни і білоруси" [2, с. 315]. Таке твердження, на наш погляд, не відповідає дійсності, про що прямо чи опосередковано свідчать далекі від такої однозначності погляди на створений П. Столипіним прецедент відомих діячів українського національного руху, які аналізували зазначену проблему "у режимі реального часу".

Зокрема, у статті "Гімн вдячності", написаній "по гарячих слідах" в дещо іронічній формі, М. Грушевський зауважує, що "незабутній циркуляр П.А. Столипіна повинен бути золотим, брильянтом украшеним письмом записаний в історії українського життя". Такої честі, на думку історика, він заслуговує за ту "дійсно чудову сміливість і відвагу, з котрою він одним розчерком пера розрубав, розтяв, розпанахав одну з найтяжчих наших болячок" [3, с. 131].

І вже без іронії М. Грушевський акцентує увагу на тому, що одним своїм словом "інородці" П. Столипін "розкидав всі хитросплетіння землячківські про "единство русского народа", "один язык от Карпат до Камчатки" і все таке інше". Відтак стає зрозумілим, що "ніякої одності "не было, нет и быть не может". Позиція українства тепер ясна і не лишає місця ніяким кривотолкам на ґрунті "единства русского народа" чи "единства русского языка" [3, с. 133].

В іншій своїй статті, написаній через рік після цитованої вище публікації, М. Грушевський не відходить від принципової оцінки циркуляра П. Столипіна. Тоді, пише він, велику сенсацію зробило це несподіване причислення українців до "інородців" всупереч офіційним догмам "єдності руського народу", що заперечували різницю між народом українським і великоруським. За цим оригінальним проявом офіційної мислі "відійшло на другий план суворе позбавлення інородчеських народностей права користуватися законом про товариства і союзи "незалежно від завдань" таких організацій" [4, с. 177].

Минув рік після появи горезвісного циркуляра, і за підписом того ж П. Столипіна з'являється рапорт Міністерства внутрішніх справ Сенату з приводу небажаного для влади заснування в Москві кредитного товариства "Українська хата". Зміст названого документа фактично все повертав "на круги своя": виходить, що українці вже не інородці, оскільки, наголошується в рапорті, три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть не утворювати одне ціле.

Не без певного розчарування М. Грушевський констатує: тепер дістали ми нову урядову декларацію; уряд, що рік тому так рішуче записав українців до інородців, тепер знову повертається до формули "единства русского народа", і то в формі ще більш загостреній, ніж будь-коли перед тим [4, с. 178]. Ішлося про "формулу уніформного общеросійства". Отже, "похорони" "єдиноруськості" були передчасними.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговують на увагу також оцінки столипінського циркуляру С. Єфремовим. По-перше, щодо терміна "інородці" стосовно українців, то він не лише в принципі не заперечував погляд тих, хто вважав, що то було емоційне висловлювання прем'єра-реформатора, яке "помилково попало в циркуляр", а й сам висловлював думку, що воно було прийняте "в мить ока". По-друге, наголошував на тому, що "на Україні столипінський циркуляр справив хоча і велике, але не гнітюче враження. Інородці – то й інородці: принаймні тепер не будуть уже силоміць тягнути нас в "истинно-русский лагерь". По-третє, наголошував С. Єфремов, рівно через рік, свідомо чи несвідомо, П. Столипін фактично дезавуював висловлювання стосовно статусу українців як інородців, намагаючись "повернути справу в первісний стан" [5, с. 91–92]. Отже, маємо ще один авторитетний висновок: поняття "інородці" як щодо українців, так і взагалі, і "єдиноруський табір" – взаємовиключні.

Проте справа не в термінах. Головний висновок, який з названої термінологічної невизначеності робить С. Єфремов, зводиться до того, що на практиці зміна у змісті висловлювань не вплинула на суть українського питання. "Ви інородці – закриємо вашу "Просвіту", не дозволимо створювати національні громадські організації. Чи, навпаки: "ви наші", "свої", "ви не можете не складати одного цілого з нами" – то навіщо вам свої національні товариства, що переслідують окремі культурні цілі. "Заборонить" – визначальний термін в обох випадках, який "глушить" словесну еквілібристику [5, с. 93].

Варто звернути увагу й на такий, здавалося б алогічний, факт. "Недоречність" терміна "інородці", вжитого щодо українців П. Столипіним – "переконаним і послідовним націоналістом, головним творцем і хазяїном партії націоналістів" [1, с. 132] – визнавали і самі російські націоналісти. Так, один із "стовпів" київського "Клуба русских националистов" А. Савенко заперечував тим, хто вважав, що "малороси такі ж інородці як фіни, поляки тощо. Хоча до них назва "інородці" і вжита офіційно, у циркулярі голови Ради Міністрів". Уся російська історія, говорив він із пафосом в одній із своїх доповідей на засіданні "Клуба", доводить неправомірність такої думки [13].

Підтекст полеміки зрозумілий. Віднесення українців до категорії "інородці" відмежовувало їх від "триєдиної руської спільності", отже опосередковано визнавало право українців на самобутнє політичне існування. І не

випадково для прикладу були названі "інородці" фіни і поляки – народи, які досягли найбільшого успіху на шляху національної емансипації.

Таким чином, спираючись на історичні факти, відповідні судження окремих авторів, у тому числі й визначних постатей української суспільно-політичної думки, можемо стверджувати, що офіційні етнополітичні доктрини самодержавної влади, принаймні на законодавчому рівні, не відносили українців до категорії "інородці". Такий висновок – не намагання "обілити" національну політику Російської імперії, а констатація того факту, що головним пріоритетом її був намір асимілювати "єдинокровних" українців в "єдину руську націю", що природно виключалося, будь українці офіційно віднесені до "інородців".

Свого роду антитезою такій політиці мало стати застереження М. Драгоманова: боротьба за національне самовизначення не буде успішною, якщо вона не ґрунтуватиметься на запереченні "єдності руського народу". А ще, додамо від себе, без належного обґрунтування концепції української нації як самодостатнього суб'єкта історичного процесу, на чому і зосереджувалася українська громадсько-політична думка кінця XIX – початку XX ст., заперечуючи в такий спосіб як "єдиноруські" доктрини, так і не сприймаючи всерйоз термін "інородці" щодо українців.

1. *Аврех А.Я.* П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. 2. *Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О.* Цивілізаційна історія України. – К., 2005. 3. *Грушевський М.* Гімн вдячності // *Грушевський М.С.* Твори : У 50 т. – Л., 2005. – Т. 2. 4. *Грушевський М.* Фабрикація сепаратизму // Там само. 5. *Ефремов С.* На текущие темы // Украинская жизнь. – 1912. – № 1. 6. *Жаботинський В.* Про мови та інше // Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. 7. *Каппелер Андреас.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. 8. *Линниченко И.А.* Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – М., 1998. 9. Новый энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб. – Т. 19. – С. 488. 10. Політична історія України. XX ст. : У 6 т. / І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю.А. Левенець (кер.), Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. – К., 2002. 11. *Рафальський О.* Національні меншини України: Історіографічний нарис. – К., 2000. 12. Резолюція "Клуба русских националистов" з приводу проекта викладання в школах Малоросії на "українській" мові, прийнята загальними зборами членів клубу 12 травня 1908 р. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і мат. : Довідн. : У 2 ч. / І.О. Кресіна (керівник), О.В. Кресін, В.П. Ляхоцький, В.Ф. Панібудьласка / За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 1. 13. *Савенко А.* Мазепинское движение // Киевлянин. – 1911. – 8 декабря. 14. *Струве П.* На разные темы // Русская мысль. – 1911. – Кн. 1. 15. *Хейман С.* Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату. – К., 2000.

Надійшла до редколегії 17.01.06

В. Гордієнко, канд. іст. наук

УБИВСТВО МИТРОПОЛИТА ОЛЕКСІЯ ГРОМАДСЬКОГО

Розкрито причини загибелі митрополита Автономної Православної Церкви в період нацистської окупації. Проаналізовано соціально-політичну і релігійну ситуацію на Волині у 1943 р.

In the article the circumstances of death of metropolitan of Autonomous Orthodox Church open up in the years of nazi occupation. A socio-political and religious situation is analyzed on Volin in 1943 years.

Мир і злагода в суспільстві багато в чому залежать від позиції церкви. Церква має немало засобів сказати своє вагоме слово під час соціального конфлікту чи політичного розбрату. Водночас вона може і посилити суспільні негаразди, особливо тоді, коли в самій церкві відсутня єдність. За такої ситуації деякі церковні діячі втручаються в політику, або ж, навпаки, використовуються політиканами з корисливою метою. Однак у вогні політичної боротьби ці ж церковні діячі стають найуразливішими і беззахиснішими перед озлобленими заполітизованими масами, або ж перед цілеспрямованими діями спецслужб. У вир протистояння потрапляють і ті священнослужителі, які щиро прагнули миру і добра своїм вірянам. Яскравим підтвердженням цих слів може послугувати доля митрополита Автономної Православної Церкви Олексія (Громадського), якого було вбито у травні 1943 р.

Це питання в українській історіографії вивчено недостатньо. Нечисленні дослідники історії православ'я в період нацистської окупації, зокрема, В.О. Пащенко, Ю.І. Волошин, Д.В. Поспєловський через брак документів тільки констатували факт загибелі митрополита, доволі схематично визначаючи причини трагедії. Такий підхід властивий не тільки сучасним авторам, але й радянським історикам та дослідникам з української діаспори [1; 2; 7; 8; 9].

З огляду на це, на нашу думку, доцільним є аналіз відомостей, що містяться в архівних документах та інших джерелах щодо вбивства митрополита АПЦ Олексія в контексті загальної військово-політичної і релігійної ситуації, яка склалася на Волині у 1943 р. Завдання даного дослідження полягає в тому, щоб виявити і ґрунтовно вивчити причини загибелі першоієрарха і на основі цього сформулювати нову інтерпретацію трагічної події.

Отже, загальне суспільно-політичне тло трагедії було таким. У період війни в зоні німецької окупації в Україні виникли й активно діяли дві церковні інституції – Автономна Православна Церква (АПЦ), яка ще на початку окупації, у серпні 1941 р., проголосила збереження канонічної єдності з Московською патріархією і Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), що була створена протягом жовтня 1941 р. і лютого 1942 р. за мовчазної згоди окупантів. УАПЦ мала канонічний зв'язок з Польською Автокефальною Православною Церквою. Німці сподівалися, що УАПЦ стане противагою промосковській АПЦ. Між церквами протягом усієї окупації точилася перманентна боротьба. Нацисти різними засобами стимулювали цей конфлікт, оскільки, як вони вважали, єдина, цілісна православна церква в окупованій Україні могла зашкодити інтересам окупаційної влади.

Напочатку конфлікт відбувався у формі полеміки. Основною полемічною "зброєю" автономістів проти автокефалістів було звинувачення в "неканонічності" і політичній заангажованості. Автокефалісти ж, у свою чергу, звинувачували АПЦ в її "промосковських" симпатіях. Протягом 1942 р. боротьба загострювалася, втягуючи поряд зі священнослужителями та простих вірян і незабаром вийшла з-під контролю окупантів, тому у червні 1942 р. німці вирішили розчленувати обидві церковні структури на церковні об'єднання в межах генеральних округ. Єпископи, які очолювали єпархії АПЦ та УАПЦ в генеральних округах, мали підкорятися генеральним комісарам, а не своїм предстоятелям, відповідно – митрополитові Олексію Громадському і митрополитові Полікарпу Сік орському [5, с. 330].

Однак взаємна боротьба між АПЦ та УАПЦ по інерції продовжувалася і набула особливо загрозливого характеру тоді, коли на Волині постала Українська Повстанська Армія (УПА). Частина священнослужителів УАПЦ вступила до лав повстанців. В УПА було створено інститут польових священиків. На цей момент на Во-

© В. Гордієнко, 2007

лині через міжцерковну полеміку в населення вже склалися відповідні стереотипи сприйняття церкви і священнослужителів: автономісти – це "москалі", "агенти НКВС", автокефалісти – це "самосвяти" – націоналісти.

Розуміючи безперспективність міжцерковної ворожнечі, деякі ієрархи спробували об'єднати дві конфесії. 8 жовтня 1942 р. за ініціативи єпископів УАПЦ відбулося підписання "Акта поєднання церков" у єдину православну церкву в Україні. З боку АПЦ цей документ підписав митрополит Олексій. Він відразу ж наразився на жорстку критику своїх архієреїв, які змусили його відкликати свій підпис з-під цього документу. Доволі гостро виступили проти єднання церков й окупанти [6, с. 743].

Взаємна ворожнеча між АПЦ та УАПЦ зайшла вже так далеко, що одним розчерком пера її неможливо було ліквідувати. Однак мотивація митрополита була цілком зрозуміла. Олексій відчув небезпеку цього міжцерковного протистояння і спробував, нехай навіть і у такий наївний спосіб, уберегти свою церкву від майбутніх випробувань. Незабаром розгортання подій на Волині підтвердили правильність позиції владики Олексія.

Трагічним наслідком міжцерковної боротьби стало переслідування деякими підрозділами УПА священиків-автономістів у період активних бойових дій УПА проти нацистів і радянських партизан.

У доповідній записці у Кременецький міськком партії, датованій березнем 1944 р., член Духовної консисторії Автономної Православної Церкви священик Князевський повідомляв про деякі факти таких переслідувань. Так, він розповів про те, як партизани УПА побили шомполами священика АПЦ із с. Новостав Ф. Цихоцького за відмову виконати їх розпорядження. Екзекуцію здійснив польовий священик УПА – Мельник [14, арк. 51]. Партизани вбили священика із с. Окнини Великі Ковалевського [14, арк. 22]. Навіть сам митрополит УАПЦ Полікарп (Сікорський) розповідав, як одного священика з Ковельщини партизани розстріляли за те, що той відмовився здійснити обряд поховання вбитого упівця [15, арк. 10].

А ось у місячному звіті про бойові дії УПА з 3.11. по 3.12.43 "районний комендант запілля" Коваленко поміж іншим повідомляв: "...Під час того, як УПА була у Піщі і в Пульми, знищили батюшок і їх родини" [15, арк. 11]. Жертвами окремих підрозділів УПА стали також священик Анастасій Абрамович з родиною із с. Свитязь, Любомльського р-ну, протоієрей Юрій Онищук із с. Задиби, Ковельського р-ну на Волині та ін. [16, арк. 18].

Загинув від рук партизан УПА і єпископ Автономної церкви з м. Володимир-Волинського Мануїл (Тарнавський). У вересні 1943 р. його було заарештовано і таємно вивезено бойовиками з міста до лісу. Трибунал УПА засудив архієрея до повішення. У листівці УПА з цього приводу "За зраду – смерть!" зазначалося, що єпископ ще з 1941 р. інформував окупантів про стан справ в УАПЦ та її плани і саме за це був страчений [16, арк. 52]. Слід зазначити, що то була правда. В архівах збереглося "Донесення" службі СД єпископа Мануїла, у якому він називає німцям їх ворогів: місцеву "Просвіту" і Церковну Раду УАПЦ, а також передає доволі жорсткі слова митрополита УАПЦ Полікарпа, сказані тим проти нацистських окупантів [12, арк. 615].

Визначити чисельність священнослужителів та церковнослужителів АПЦ, які загинули від рук бойовиків УПА, сьогодні непросто. Так, Ю. Волошин, спираючись на радянські архівні джерела, наводить цифру – 13 осіб убитих [2, с. 32]. А, згідно з даними єпархіального управління Волинсько-Рівненської єпархії 1945 р., число загиблих сягає 75 осіб. Хоча до цього числа були включені також священики, розстріляні німцями [3, арк. 36].

Усі ці трагічні події сталися вже після того, як 7 травня 1943 р. жертвою партизан УПА став предстоятель АПЦ митрополит Олексій. Тривалий час, однак, про те, від чиїх рук загинув архієрей нічого не було відомо. І тільки після війни громадськість дізналася про обставини загибелі священнослужителя. Ми маємо у своєму розпорядженні кілька джерел, які дають можливість відтворити в загальних рисах картину трагедії.

Священик Князевський у вже згадуваній доповідній записці повідомив наступне. Митрополит Олексій напередодні загибелі був викликаний до Луцька генерал-комісаром Шене. Для подорожі митрополитові було надано автомобіль самого генерал-комісара, але без охорони, чого раніше не було, як наголошував автор доповідної. Князевський підкреслив, що перед самим виїздом митрополита хтось телефонував у Консисторію і по-українськи запитував: "Чи вже виїхали? Чому так довго?" [15, арк. 10], тобто, із цього зауваження випливало, що хтось нетерпляче очікував архієрея.

Машину генерал-комісара, у якій їхав митрополит із секретарем Консисторії протоієреєм Федором Юркевичем, перекладачем Марком Жихарєвим та водієм Олександром Мельничуком біля станції Смига обстріляла група невідомих. Стріляли розривними кулями. Митрополита Олексія було смертельно поранено. Місцеві жителі побоялися надати підводу, щоб перевезти пораненого до лікарні. Від втрати крові митрополит помер. Убитих митрополита і його супутників підібрали німецькі солдати, які їхали машиною вслід за ними [15, арк. 12]. Німці також потрапили під обстріл невідомих нападників. Кількох було поранено [4, с. 3].

Після війни один із польових командирів УПА Максим Скорупський ("Макс Курінний") у своїх спогадах описав обставини загибелі митрополита. Згідно з даними Скорупського, група бойовиків під його командою у кількості 20 осіб з військового формування ОУН-мельниківців Миколи Медвецького ("Хрін") з-під Кременця зробила засідку неподалік с. Смиги, на залізничному переїзді залізниці "Кременець – Дубно". Як оповідає Скорупський, загін перебував у засідці з 5-ї до 8-ї год ранку. Бійці мали на меті захопити німецьку зброю, тому пропускали цивільні автомобілі. Коли ж пройшло багато часу, вирішили розстріляти першу машину, яка їхатиме дорогою. Такою машиною якраз і став німецький легковик, якого партизани негайно обстріляли. Наблизившись до автомобіля, партизани побачили, що вбили митрополита і його супутників. Зброї в машині не було і Скорупський взяв із собою головний убір митрополита. Максим Скорупський у спогадах наголошує: "Сталася фатальна помилка" [10, с. 33].

Дослідники, які писали про цю трагедію, розходяться в обґрунтуванні причин убивства. Радянський автор П. Русин однозначно стверджував, що бандерівці вбили митрополита Автономної церкви Олексія за прямою вказівкою керівництва УАПЦ [9, с. 19]. Канадський історик Д. Поспєловський, хоча і не називає прямо, хто віддавав розпорядження про вбивство першоієрарха АПЦ, доводив, що причиною загибелі Олексія стала його відмова від "Акта поєднання" від 8 жовтня 1942 р. "Невдовзі після того, як Олексій відкинув цю угоду, він був убитий бандерівцями", – зазначав Д. Поспєловський [8, с. 213]. Іван Власовський, найближчий помічник митрополита УАПЦ Полікарпа, автор "Нарису історії Української Православної Церкви" запевняв у своєму дослідженні, що Олексій Громадський – митрополит АПЦ був убитий випадково, оскільки їхав у німецькій машині [1, с. 238].

Спробуємо проаналізувати ситуацію, яка склалася напередодні загибелі митрополита. Спочатку слід з'ясувати, кому була вигідна смерть першоієрарха Автономної церкви.

Загибель митрополита АПЦ Олексія Громадського ніяк не посилювала позиції УАПЦ, оскільки замість уби-

того обов'язки керівника АПЦ став виконувати інший єпископ. Тут варто зазначити, що до складу ієрархії АПЦ на травень 1943 р. входило 16 архієреїв. Після цього вбивства УАПЦ мусила взагалі відмовитися від ідеї поєднання церков, оскільки саме митрополит Олексій серед архієреїв АПЦ був чи не єдиним прихильником церковного єднання. Першоієрарху УАПЦ Полікарпові та його єпископам було добре відомо, що Олексій змушений був відкликати свій підпис з-під "Акта про поєднання" 8 жовтня 1942 р. під тиском своїх же підлеглих – групи єпископів АПЦ із Центральної України на чолі з єпископом Київським Пантелеймоном. На митрополита тиснули також й окупанти. До цього варто додати, що митрополит Полікарп через свої заклики до віруючих не брати участь у партизанській боротьбі проти нацистів не мав великого авторитету в командування УПА, а серед рядового складу і поготів.

Чи додавало популярності українським партизанам убивство керівника церковної інституції, що мала на Волині більшу кількість парафій і віруючих ніж УАПЦ? Очевидно, що ні. З іншого боку, навряд чи варто було організовувати з цією метою цілу бойову операцію. Пізніше, у вересні 1943 р. навіть у період гострого протистояння з окупантами бойовики УПА мали змогу захопити єпископа АПЦ Мануїла і таємно вивезти до лісу. Після страти архієрея у спеціальній листівці "За зраду – смерть!", партизани намагалися пояснити свої дії. Убивство ж Олексія замовчувалося Скорупським і командирами УПА, які опинилися в еміграції, протягом кільканадцяти років.

Важливо також визначити позицію нацистських окупантів. Саме навесні 1943 р. на Волині розпочинається справжня війна УПА проти німців, що змушені були визнати і самі окупанти [13, арк. 171]. У цей період нацисти використовували всі засоби, щоб послабити рух Опору. Церковне єднання АПЦ та УАПЦ не відповідало інтересам нацистів. Саме під їхнім прямим і непрямим тиском "Акт поєднання" 8 жовтня 1942 р. було нейтралізовано. Таким чином, німці зупинили загрозливий для свого панування процес створення єдиної православної церкви на окупованих землях України. І хоча митрополит Олексій був лояльним до окупаційного режиму, усе ж його хитання в питанні церковного єднання до певної міри суперечили окупаційній політиці, тому усунення непевного для нацистів архієрея було вигідне саме окупантам.

Деякі нюанси "Доповідної записки" священика Князевського дають підстави для припущення, що до вбивства митрополита Олексія так чи інакше причетні спецслужби. Це – і відсутність охорони, і підозрілі телефонні дзвінки. До цього слід додати той факт, що за машиною, у якій їхав митрополит, на потрібній відстані рухалася вантажівка з німецькими солдатами, тобто, на такій відстані, яка унеможливлювала захист архієрея від нападників. Тут варто зазначити, що приблизно за таких же обставин майже рік потому, 19 квітня 1944 р., загинув у Литві екзарх Балтії, митрополит Сергій (Воскресенський).

Окупаційна преса в Україні відразу ж оголосила, що вбивство митрополита Олексія – справа рук більшовиків. З певною часткою вірогідності можна припустити, що вбивство митрополита Олексія, а, згодом і митрополита Сергія і резонанс навколо цих трагічних подій, мали на меті окрім іншого, чергову дискредитацію релігійної політики радянського режиму. Принаймні саме в такому плані німецькою пропагандою були використані ці події. За допомогою ЗМІ серед населення активно поширювалася думка про те, що радянська держава зберегла свою антирелігійну, антихристиянську, безбожницьку спрямованість. Цим нацисти намагалися посилити недовіру населення і до радянських партизан.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна запропонувати наступне міркування. Поряд з попередніми версіями причин загибелі першоієрарха Автономної церкви – цілеспрямоване вбивство за ініціативою керівництва УАПЦ, випадкова загибель під час бойової акції партизан УПА проти нацистів має право на існування і детальніше вивчення за допомогою додаткових джерел ще одна версія. Першоієрарх Автономної церкви митрополит Олексій Громадський був "підставлений" спецслужбами окупантів під кулі українських партизан. З його смертю остаточно зникала небажана для німців можливість створення єдиної православної церкви в Україні. Важливо підкреслити ще й такий нюанс. Митрополит належав до церкви, яка знаходилася у канонічному єднанні з Московською патріархією, тому загибель владики можна було використати для посилення ефекту дискредитації радянського режиму і його релігійної політики.

1. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви : У 4 т. – Нью-Йорк; Бавдн-Брук, – 1976. – Т. 4. – Ч. 2 (XX ст.). 2. *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997. 3. Державний архів Волинської області (ДАВолО). – Ф. 393, оп. 1, спр. 2. 4. Кременецький вісник. – Кременець, 1943. – 13 трав. 5. *Косик В.* Україна під час Другої світової війни (1939 – 1945). – К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. 6. Мартирологія українських церков : У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1. 7. *Пащенко В.О.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. 8. *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. 9. *Русин П.В.* Зловісний союз хреста і тризуба. – К., 1970. 10. 1000-ліття православія на Волині. – Рівне, 1995. 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 3833, оп. 1, спр. 90. 12. ЦДАВОУ. – Ф. 3776, оп. 4, спр. 474. 13. ЦДАВОУ. – Ф. 3833, оп. 1, спр. 90. 14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 57, оп. 4, спр. 351. 15. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 1052. 16. ЦДАГОУ. – Ф. 57, оп. 4, спр. 353.

Надійшла до редколегії 24.01.06

С. Горохов, асп.

СТВОРЕННЯ ЗЕМСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ОРГАНІВ У ХАРКІВСЬКІЙ ТА ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто процес створення земських економічних органів у Харківській та Чернігівській губерніях на початку XX ст. Основну увагу приділено структурі та формам взаємовідносин між повітовими та губернським земськими економічними органами.

The process of zemstvo economic organs' foundation in Kharkivska and Chernigivska guberniyas in the beginning of XX century is considered in this article. The main attention is paid to the structure and forms of interrelation between uyezd and guberniya zemstvo economic organs.

Проблема формування земських економічних органів своє певне відображення знайшла у працях дореволюційних дослідників С. Маслова, Г. Львова, Б. Веселовського [1, 7, 10]. Ці дослідники вивчали економічну діяльність земств, у тому числі й питання створення земських економічних органів, проте наводили фактичні дані по імперії, не виділяючи українські губернії. За радянських часів економічній діяльності земств в Україні свої дослідження присвятила А. Маскина [8]. Слід зауважити, що цей аспект земської діяльності в той час був недостатньо дослідженим. На сучасному етапі українська історіографія поповнилася декількома працями: А. Лохматова, Т. Малева [6, 9]. Розглядаючи ці досягнення як значний внесок у дослідження даної про-

© С. Горохов, 2007

блеми, треба відмітити, що на теперішній момент не створено окремої праці, де б досконально вивчалося формування земських економічних органів.

Метою даної статті є аналіз створення земських органів економічної допомоги на початку XX ст. на прикладі Харківської та Чернігівської губерній.

У кінці XIX на початку XX ст. у сільському господарстві Російської Імперії, у тому числі і в Україні, набула гостроти економічна криза. Її ознаками були: аграрне перенаселення та, як наслідок, малоземелля, низький агротехнічний рівень господарств, що призводило до низької врожайності. Земські організації, які вже діяли з 1864 р., першими заявили про необхідність надання економічної допомоги цій галузі. З цією метою вони розпочали створювати власні економічні органи.

У Харківській губернії у 1890 р. на земських губернських зборах прийняли рішення створити економічний відділ, до складу якого входили б гласні та землевласники. Уже у 1892 р. губернські збори доручили управі організувати комісію з досвідчених землевласників, членів Харківської спілки сільських хазяїв та начальників земських управ для розробки проекту створення сільськогосподарських органів, разом з якими земство мало надавати економічну допомогу. Наступного 1893 р. управа запропонувала губернським зборам організувати сільськогосподарське бюро, але збори залишили це питання відкритим. Знову цю проблему почали обговорювати у 1894 р., коли Міністерство землеробства запропонувало створити орган для вивчення потреб сільського господарства. Саме тоді земські збори заявили, що такі органи можуть створити лише земські організації [14].

На 35 сесії 1900 р. губернські земські збори постановили створити при Харківській губернській управі агрономічні органи – Губернська сільськогосподарська рада та губернське сільськогосподарське бюро. Губернську раду очолював голова губернської земської управи. До її складу входили п'ять представників від губернської управи, чотири – від губернських земських зборів, керівники повітових управ, губернський агроном та його помічники. Крім того, до складу цього органу входили чотири представника Харківської сільськогосподарської спілки та один уповноважений від Міністерства землеробства. У повному складі для обговорення питань рада скликалася двічі на рік: весною та восени. Головним завданням економічної ради було збирання інформації про економічний стан розвитку сільського господарства, створення проектів допомоги та висунення пропозицій на земських зборах [2, арк. 132–139].

Уже через два роки губернська управа провела певну реорганізацію цього органу. Економічна рада була визначена цілком радним органом, постанови якого були не обов'язковими для земських зборів та нарад. Слід сказати, що у тих політичних умовах і не могло бути інакше. Юридично всі заклади земської агрономічної організації відкривалися лише за санкцією Міністерств внутрішніх справ та землеробства. Згідно з наданими ними роз'ясненнями, управи несли повну відповідальність за діяльність колегіальних земських органів, і тому вони не могли мати повну автономію.

Сільськогосподарське бюро стало виконавчим органом. До його складу входили губернський агроном та його помічник. Вони проводили статистичне обстеження селянських господарств та кооперативних організацій, збирали інформацію про практичне втілення у життя тих чи інших економічних заходів земства, постійно організовували агрономічні з'їзди та затверджували плани агрономічних заходів. Щодо посади агронома, то і тут держава вносила свої корективи. Увесь земський агрономічний персонал поповнювався особами, яких відряджало Міністерство землеробства [13, с. 495–497].

Головним напрямом у діяльності губернської економічної ради та бюро стало об'єднання зусиль повітових агрономічних організацій. Виконання цієї мети досягалося, з одного боку, шляхом проведення агрономічних нарад, скликанням економічної ради, а з іншого – участю губернського агронома та його помічника у роботі повітових агрономічних органів.

У справі асигнувань на заходи та утримання персоналу, Харківське губернське земство обрало таку схему, за якою основний тягар фінансування покладався на повітові управи, губернське земство лише частково допомагало, надаючи позики по 1500 крб. на повіт, пропорційно розмірам фінансування повітових управ, при умові наявності агрономічної організації. Усі заходи поділялися на заходи губернського та місцевого значення. Перша група заходів, до якої входили економічне обстеження губернії, кооперація, сільськогосподарські школи, меліорація і таке інше, фінансувалася за рахунок губернського земства. У групі заходів місцевого значення одна третина проводилася за рахунок повітового, а дві – за рахунок губернського земства. Так, на агрономічні читання, створення сільськогосподарських бібліотек для фахівців відводилося не більше 200 крб. на повіт, на показові поля та ділянки – до 1500 крб., на позики дрібним сільськогосподарським товариствам – не більше 100 крб. одноразово та 200 крб. щорічно, на гідротехнічні роботи – 2 тис. крб., за умови, що місцеві сільськогосподарські товариства візьмуть на себе одну чверть витрат.

Що стосується агрономічного персоналу, то персонал губернського земства, який запрошується для робіт на території всієї губернії, утримується за рахунок губернського земства, а персонал повітових земств – на сумісні кошти губернського та повітового земств. Слід сказати, що така схема фінансування мала позитивне значення, бо давала можливість губернському земству постійно стимулювати діяльність повітових земств [14, с. 1–3].

Після закінчення формування центральних органів відповідні організації починають створюватися і повітовими земствами. У 1900 р. губернське земство затвердило положення про повітову сільськогосподарську раду. Згідно з положенням, рада створювалася для дослідження потреб сільського господарства та застосування заходів для їх задоволення. Вона складалася з голови управи, її членів та агронома. Чотири особи обиралися від земських зборів та дві – від місцевого сільськогосподарського товариства на три роки. Саме ради мала скликатися не більше шести разів на рік. Повітова рада мала вивчати місцеві потреби сільського господарства та вирішувати питання, поставленні управою чи іншими суспільними організаціями, приватними особами, шукаючи засоби та кошти для їх задоволення. Після обговорень рада виносила ці пропозиції на розгляд повітових земських зборів. У разі виходу питань за компетенцію повітового земства, рада взаємодіяла з губернською радою [12, арк. 75–77].

Першими, хто утворив власну економічну раду та бюро, були Охтирське та Валківське земства у 1899 р., Лебединське започаткувало економічну раду у 1900 р., Зміївське, Ізюмське та Куп'янське – у 1901 р., Вовчанське – у 1902 р., Старобільське та Богодухівське – у 1905 р. [1].

Таким чином, на початку XX ст. у Харківській губернії було створено першу агрономічну організацію губернсько-повітового типу на чолі з губернською управою. Її складала економічна рада та сільськогосподарське бюро.

Створення агрономічних організацій у Чернігівській губернії проходило не так централізовано, як у Харківській, хоча і розпочалося трохи раніше. Якщо у Харківській губернії спочатку створювалися центральні губернські органи, то у Чернігівській економічні органи починали організовуватися при повітових земських управах, а лише потім – при губернській.

Формування цих органів почалося із середини 90-х рр. Спочатку до їх складу входили особи, обрані із числа гласних земських зборів. Все ж, як показала практика, багато гласних, потрапивши до рад, виявили себе некомпетентними у питаннях сільського господарства. Ці обставини змусили земства розширити склад економічних рад, запрошуючи на свої наради та засідання осіб із селянського середовища. Так, наприклад, Городянське земство зробило свою економічну раду автономною у питанні поповнення свого складу, завдяки чому до роботи земства було залучено чимало селян [11, с. 4–6].

У 1895 р. було відкрито економічну раду Сосницьким повітовим земством. Її завданням було допомагати управі розробляти економічні заходи. Перші кроки ради нагадували лише процес обговорень та дебатів. Лише на сесії 1904 р. Сосницьким земством було прийнято конкретне рішення про необхідність організації планової агрономічної допомоги. Одразу було створено посаду повітового агронома [5, с. 75–80].

У 1898 р. Козелецька повітова земська управа створила комісію, якій було доручено скласти єдиний план допомоги сільському господарству повітовим земством. Комісія працювала до 1901 р., але далі дебатів справа так і не пішла. Причиною була відсутність спеціалістів. У 1902 р. управа вирішила створити посаду повітового агронома й асигнувала на це 1000 крб. [5, с. 97, 98].

Створення агрономічної організації у Ніжинському повіті розпочалося лише у 1901 р., коли Ніжинська управа внесла пропозицію створити власну агрономічну організацію.

Створення губернської агрономічної організації почалося з прийняття земськими зборами у 1898 р. проекту положення про сільськогосподарську раду при губернській управі. До складу цієї організації входили голова губернської управи, губернські та повітові представники дворянства, гласні, що обиралися на три роки, губернський агроном та статист губернського земства. Могли бути запрошені представники урядових агрономічних організацій та особи, які мають досвід роботи у сільському господарстві. Розгляду ради підпорядковувалися усі доповіді і відгуки губернської управи, які мали сільськогосподарський чи економічний характер. Крім того, кожен із членів ради мав право виносити свої доповіді на розгляд ради за два тижні до відкриття засідання, щоб управа мала можливість завчасно дати на них відповіді. Доповіді обов'язково виносилися на розгляд земських зборів. У випадку розбіжності поглядів між складом губернської управи і радою, на розгляд губернських земських зборів виносилися обидві думки з однієї і тієї ж доповіді. Чергові засідання призначалися головою один раз на місяць, екстренні – за бажанням голови чи за заявою трьох членів ради. Усі питання вирішувалися більшістю голосів, при однаковій кількості голосів, голос голови давав перевагу. Усі канцелярські витрати ради фінансувалися губернським земством [3, с. 123, 124].

Після чергових земських зборів у 1903 р. до положення про сільськогосподарську раду були внесені деякі зміни. Усі засідання губернської управи призначаються губернською управою чи за заявою десяти членів ради. Засідань повинно бути не менше двох на рік і не пізніше, ніж за два місяці до проведення земських зборів, щоб управа мала можливість обговорити і пропозиції повітових економічних рад. Засідання вважаються дійсними при наявності вже не трьох, а десяти членів ради. Перелік усіх справ подавався за десять днів до засідання, самі ж доповіді – за два тижні. При економічній раді, як постійний орган, існувала агрономічна нарада, яка складалася з її членів. Висновки та рішення економічної ради стали не обов'язковими для губернської управи [3, с. 125–132].

У 1904 р. губернські земські збори прийняли важливе рішення, згідно з яким для досягнення успіху в економічній діяльності потрібно об'єднати власні зусилля разом із сільськогосподарськими спілками, особливо для проведення дослідницько-показових заходів. Це проявлялося у визнанні за сільськогосподарськими спілками права бути радними земськими органами. За рішенням економічної ради сільськогосподарським товариствам було дозволено мати по одному представнику [4, с. 130, 131].

Отже, ми можемо зазначити, що на початку XX ст. земства Харківської та Чернігівської губерній, намагаючись надати агрономічну допомогу в сільському господарстві, створили власні економічні органи. Головним завданням цих органів була організація агрономічної діяльності повітових земств, визначення першочергових напрямів допомоги та пропорційне фінансування земських економічних заходів.

1. *Веселовский Б.Б.* История земства за сорок лет : В 4 т. – СПб, 1909. – Т. 2. 2. Доклады Харьковского губернского агронома по обследованию деятельности уездных земских управ в области сельского хозяйства и его докладные записки об организации работы сельскохозяйственного отдела с 10 июня 1900 по 1 августа 1901 гг. // ДАХО. – Ф. 304, оп № 1, спр. 2490, арк. 132–139. 3. Доклады Черниговской губернской управы по экономическому отделу. – Чернигов, 1906. 4. Доклады Черниговской губернской управы по экономическому отделу. – Чернишов, 1906. 5. Земский сборник Черниговской губернии. – Чернишов, 1907. – № 4. 6. *Лохматова А.І.* Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність 1866–1913 рр. : Дис. канд. іст. наук. 07.00.02. – Запоріжжя. 1994. 7. *Львов Г.Е., Полнер Т.И.* Наше земство и 50 лет работы. – М., 1914. 8. *Маскина А.С.* Таврическое земство в 1866–1890 г.г. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность) : Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02./ Моск. гос. ун-та. – М., 1982. 9. *Малеїва Т.І.* Діяльність земських установ Полтавської губернії у розгортанні традиційних українських промислів у період 1864–1914 рр. 10. *Маслов С.Л.* Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования 1864–1914 гг. – М., 1914. 11. Опыт очерка сельскохозяйственной деятельности уездных земств Черниговской губернии. 1895-1903 гг. / Под ред. Э. Гарлицкий. – Чернишов, 1906. 12. Постановления Харьковского губернского сельскохозяйственного совета с 8 августа 1900 по 19 ноября 1901 гг. губернскому земскому собранию // ДАХО. – Ф. 304, оп. № 1, спр. 2488. 13. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству по данным на 1899, 1900, 1901 гг. – СПб., 1902. 14. Существующие типы агрономических организаций в земских губерниях // Хазяйство. – 1911. № 32–33.

Надійшла до редколегії 25.01.06

Н. Гусєва, асп.

СПРОБИ ПРИЙНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНИХ ЗАКОНІВ ЯК ЧИННИК РОЗГОРТАННЯ МОЛОДІЖНОГО РУХУ У ФРН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х РОКІВ

На основі аналізу німецьких джерел та літератури зроблено спробу дослідити мету створення надзвичайних законів, розкрити їх зміст, а також визначити їх вплив на молодіжний рух Німеччини в першій половині 1960-х рр.

In the article on the basis of analysis of the German sources and literature is given a shot to explore the reasons of origin of projects of extraordinary laws, expose their purpose and essence, and also to define their influence on youth of Germany in the period of the first half of 1960th.

Кінець 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменувався для ФРН досягненнями вершин економічного дива, соціального добробуту, зрілого індустріального суспільства. Однак з'явилися нові проблеми, які призвели до появи молодіжних виступів та демонстрацій.

Становлення свідомості тогочасної молоді ФРН відбувалося в умовах значних зрушень у міжнародних відноси-

© Н. Гусєва, 2007

нах, внутрішньої політики держави, у складному соціальному становищі молодого покоління. Загроза ядерної війни, екологічні проблеми змушували молодь замислитися про майбутнє, формували в неї критичне ставлення до суспільства, що і породило активні молодіжні виступи проти певних явищ у суспільстві. Однією з проблем стало вироблення проектів надзвичайних законів.

Історіографія проблеми є досить об'ємною: історією молодіжного руху у ФРН у 1960–1970-х рр. займалися такі радянські науковці, як В. Вульф [3], Г. Кацман [7], Б. Баннов [2] та ін. Їхні праці вирізняються надмірною ідеологізацією, певною стереотипністю і догматизмом при висвітленні зазначених проблем. Радянські науковці виявляли однобоке бачення історії молодіжного руху ФРН. Вони не бачили усієї різноманітності протестів західного світу, у їхніх працях не було ні учасників, ні ходу подій, а лише прості узагальнення.

Для праць Ю. Антрушина [1], Л. Гінцберга [4], А. Грачова [5], В. Мошняги [9], П. Ренетова [10] властива менша заангажованість, більше уваги приділено висвітленню фактичного матеріалу. Лише праці останніх років долали недоліки радянської історіографії. Серед них варто відзначити праці К. М'яло [11], Н. Черкасова та А. Тимошенка [12], у яких висвітлено проблеми, передумови та причини загострення молодіжного руху, його наслідки та їх вплив на внутрішньополітичну ситуацію Німеччини зокрема.

Великий інтерес становлять дослідження німецьких авторів, присвячені подіям молодіжного руху в Німеччині. Уваги заслуговують праці Герхарда Баусса [14] та Бекера Томаса [15], які містять докладну інформацію про становлення, розвиток, основний хід подій молодіжного руху і його наслідки для німецького суспільства та про діяльність Соціалістичного союзу німецьких студентів. Крім того, автори у своїх працях представили багатий фактичний матеріал, який викладено на основі архівних матеріалів, і які надають можливість прослідити повну хронологію молодіжного руху.

Різні погляди на проблеми становлення та розвитку молодіжного руху, його аналізу представлені у працях таких західнонімецьких дослідників, як А. Беренса [16], Х. Буде [17], Г. Йохера [18], Г. Ханса [19], П. Мослера [22].

Протягом десятиліття (1958–1968) значна частина суспільства Західної Німеччини в різних формах і з різним ступенем організованості, достатньо вперто і послідовно боролася проти прийняття надзвичайних законів. Це були досить складні для політичної опозиції у ФРН роки.

Першу заяву про внутрішньополітичні зміни боннський уряд зробив ще в 1958 р., виробивши комплекс законопроектів на предмет здійснення "заходів надзвичайного характеру". Міністр внутрішніх справ Герхард Шредер від Християнсько-демократичного союзу визначав надзвичайний стан як "час виконавчої влади" [14, s. 112]. У вересні 1960 р. на обговорення Бундестагу було представлено пакет законів про "надзвичайний стан". Надзвичайні закони припускали введення системи заходів у випадку "виникнення війни" або іншого "особливого стану" на території ФРН. Прийняття цих законів, на його думку, надало б можливість виступити проти небезпеки для дотримання правопорядку в країні. Розмите формулювання умов введення надзвичайного стану дозволило б правлячим колам Бонну використовувати закони в будь-який момент. Головним у цьому пакеті був закон про "надзвичайну конституцію", тобто "Закон про доповнення Основного закону". Його прийняття звело б нанівець роль парламенту. Уся повнота влади перейшла б до рук так званого Загального комітету 33-х (22 депутати Бундестагу й 11 депутатів Бундесрату), який преса охрестила "надзвичайним парламентом". До комітету повинні були увійти провідні члени уряду і лідери найбільших політичних партій. В умовах надзвичайного стану Загальний комітет перебирав на себе всі повноваження Бундестагу та Бундесрату. Відповідно повноваження ландтагів й урядів земель тимчасово скасовувалися, поліція отримувала додаткові повноваження, могли бути суттєво урізані демократичні свободи громадян та введена трудова повинність і тотальна мобілізація населення [13, с. 130]. Таким чином, закон про зміну Конституції ФРН припускав встановлення військово-поліцейської диктатури в країні.

Надзвичайні закони торкалися також сфери трудових відносин, зазіхаючи на такі найважливіші права і свободи громадян ФРН, як свобода вибору професії, свобода пересування і вибору місця роботи, право на страйки і демонстрації. Прийняття цих законів торкалися також прав та свобод профспілок. Вони вбачали небезпеку в тому, що у випадку надзвичайного стану виконавча влада обмежить право на страйки та об'єднання і за допомогою поліцейських та військових сил прийме заходи проти страйкарів. Хоча в законопроектах мова йшла про гіпотетичний випадок, було зрозуміло, що саме їх висування мало на меті створити відповідну атмосферу.

Проект Шредера наштовхнувся на опір членів фракції Соціал-демократичної партії, без чиїх голосів схвалення змін до Конституції було б неможливе, оскільки для цього потрібно 2/3 голосів. СДПН в принципі не була проти надзвичайних законів, але вона, по-перше, прагнула обмежити дію цих законів умовами виникнення зовнішньої загрози – "на випадок оборони"; по-друге, не дати уряду можливості керувати самостійно в умовах зовнішньої загрози, як це передбачалося У проекті Шредера і залишитися підпорядкованим Бундестагу і Бундесрату, Тому, не отримавши потрібної більшості в парламенті, законопроект був відхилений.

Ці ініціативи правлячої коаліції викликали акції протесту серед студентства. Так, Із 17 по 21 травня 1962 р. в Мюнхені в Академії образотворчого мистецтва пройшла акція протесту проти прийняття надзвичайних законів. Студенти не могли змиритися з намаганням влади встановити нові порядки, які ставили під загрозу їх політичні права і свободи, зазначені в конституції. Молодь ФРН встановлювала зв'язки з різними студентськими організаціями, які теж включилися у боротьбу проти надзвичайних законів. Вони не бажали змін, які, на їх думку, могли призвести до гіршого майбутнього [21, s. 101].

Найбільш активні позиції в середині студентського руху з початку 1960-х рр. займав Соціалістичний союз німецьких студентів (ССНС), який підхопив хвилю виступів проти надзвичайних законів, і на відміну від Соціал-демократичного союзу вищих навчальних закладів (СДСВНЗ) і Ліберального студентського союзу Німеччини (ЛССН) висловив своє непримиренне ставлення до спроб прийняття надзвичайних законів. Він був заснований у вересні 1949 р. керівництвом СДПН. На початковому етапі відносини між СДПН та ССНС відрізнялися збіганням позицій з усіх основних питань. Однак із кінця 1950-х рр. відносини між керівництвом партії і її студентським союзом погіршилися. Керівництво СДПН, куди ССНС входив на правах автономної організації, розгорнуло проти нього жорстоку кампанію, коли на своєму з'їзді в Західному Берліні в січні 1959 р. союз об'єднав протест проти розміщення ядерної зброї у ФРН з вимогою переговорів між двома німецькими державами, спочатку позбавивши його фінансової підтримки, а потім і відлучивши від партії (1961). Чисельність союзу була порівняно невелика – 2,5 тис. чол., однак вплив його розповсюдився на значну кількість студентів. За деякими підрахунками на кінець 1960-х рр., чисельність

його прихильників досягала 20 тис. чол. Однак він не припинив своєї діяльності і незабаром завоював певні позиції серед ліво налаштованої інтелігенції [8, с. 180].

У1962 р. тодішній голова ССНС Еберхард Дене на XVII конференції у своєму звіті проголосив, що ФРН розвивається в напрямі авторитарної держави, тоді як демократичні інститути формально зберігають свою силу, але втрачають своє значення і слабшають, що у свою чергу відобразилося в планах упровадження надзвичайних законів [14, s. 127].

Зусилля свого попередника Шредера продовжив та довершив міністр внутрішніх справ Хехерль, який у січні 1963 р. знову виніс на розгляд Бундестагу проект надзвичайних законів. У цьому ж році відбулися й перші парламентські дебати з надзвичайного законодавства, які не принесли бажаних результатів для уряду. Однак боротьба студентських організацій та молоді ФРН проти прийняття надзвичайних законів продовжувалася. Уже на XVIII конференції в 1963 р. у Франкфурті ССНС зазначив: "ССНС рішуче налаштований проти прийняття надзвичайного законодавства" [14, s. 127]. Союз закликав усі студентські організації об'єднатися, а їх голів встановити контакт з Об'єднанням німецьких студентських організацій і боротися разом.

Студентські об'єднання ФРН закликали всіх своїх членів і членів інших студентських організацій до руху проти надзвичайних законів, який пройшов з 27 по 29 травня 1963 р. У цих законах студенти вбачали небезпеку відновлення авторитарних порядків і ліквідацію демократії, тому і виходили на вулиці, щоб висловити своє невдоволення нововведенням з боку уряду. Студентським парламентом Університету образотворчого мистецтва у Західному Берліні 2 червня 1963 р. було прийнято резолюцію, у якій зазначалося: "Заплановані урядом надзвичайні закони мають намір скасувати свободу навчання, науки і мистецтва… Ми закликаємо студентів і викладачів усіх університетів і вищих навчальних закладів ФРН і Західного Берліна дізнатися більше про заплановані закони і разом з усіма демократичними силами, партіями, профспілками протестувати, страйкувати і добитися невпровадження надзвичайних законів у життя" [14, s. 128]. Підґрунттям до резолюції стала наступна позиція: "Демократичні основи ФРН будуть знищені за допомогою зміни законів на випадок політичних і соціальних конфліктів. Демократія повинна бути захищена, інакше вона буде знищена" [14, s. 128]. Резолюція показала, що перші прояви студентської боротьби привернули до себе увагу інших противників надзвичайних законів, які висунули вагомі аргументи проти них. Крім того, студенти зосередили свою увагу на проблемі обмеження свободи досліджень і навчання.

На XVII конференції Ліберального студентського союзу Німеччини (ЛССН), який проходив у березні 1964 р., були прийняті положення, що містили вимоги до надзвичайного законодавства: 1) парламент має зосередити у своїх руках усю повноту влади; 2) свобода досліджень і навчання не повинні бути обмеженими. Одразу після конференції Ліберальний студентський союз Німеччини закликав молодь до загального руху проти надзвичайних законів. За свідченням преси: "Тільки всезагальний і спільний рух студентів міг перешкодити кінцевому утвердженню надзвичайного законодавства" [14, s. 127].

У відповідь на ці заклики в університеті м. Марбург 100 студентів оголосили голодування, яке тривало 48 год і було спрямоване проти надзвичайних законів [14, s. 129]. Слід зазначити, що в період з 27 по 29 травня 1964 р. молодіжні акції протесту проти утвердження надзвичайних законів прокотилися по всіх містах ФРН.

На XIX конференції ССНС в 1964 р. новообраний голова союзу Гельмут Шауер у своїй доповіді охарактеризував надзвичайні закони як початок знищення громадянських свобод у ФРН. Крім того, конференція прийшла до наступних висновків: "Можлива ратифікація надзвичайних законів і згода Соціал-демократичної партії Німеччини щодо цього питання є необхідною для вказання на небезпеку надзвичайних законів. Конференція уповноважила голову союзу і членів союзу проводити заходи проти втілення цього проекту в життя, й у співпраці з іншими організаціями і студентськими союзами можна підвищити ефективність демонстрацій, направлених проти надзвичайних законів" [14, s. 128].

З весни 1965 р. зростає студентська опозиція проти надзвичайних законів. ССНС прагнула провести разом з іншими студентськими організаціями у вищих навчальних закладах заходи, які мали б носити характер демонстрації. Мета цих заходів полягала в інформуванні студентів про характер та зміст надзвичайного законодавства, яке було завершене 17 березня 1965 р. ССНС прагнула добитися того, щоб до 8 травня 1965 р. 100 тис. листівок й 1 тис. плакатів були розподілені між усіма вищими навчальними закладами і вивішені на входах [14, s. 128].

Найбільшого розмаху боротьба проти надзвичайного законодавства досягла під час і після Боннського конгресу і виявилася в студентській опозиції і в усьому студентському русі надалі. Конгрес, який проходив у м. Бонн 30 травня 1965 р. під гаслом "Демократія в небезпеці", і розпочав цей рух. Він був організований студентськими спілками, такими як Союз німецько-ізраїльського студентства, Гуманістичний студентський союз, Ліберальний студентський союз Німеччини, Соціал-демократичний союз вищих навчальних закладів та Соціалістичний союз німецьких студентів [23, s. 203].

Для його проведення ССНС і його лідер Гельмут Шауер доклали багато зусиль. Діяльність конгресу було проведено таким чином, що він відбувся раніше, ніж офіційне засідання Бундестагу, яке було заплановане на 16 червня. На конгресі висловлювалися різноманітні погляди щодо надзвичайного законодавства, серед яких головною була – ніколи не погоджуватися з надзвичайними законами [14, s. 129].

На порядку денному конгресу стояли три питання: *"надзвичайний стан і парламентський контроль", "свобода преси на випадок втілення надзвичайного стану" і "право на страйк і громадянську службу"* [14, s. 129].

До першої проблеми про *надзвичайний стан і парламентський контроль* учасник конгресу Карл Дітріх Брахер поставив запитання, відповіді на які вимагали порівняльного аналізу кожного надзвичайного положення, і з яких він розвинув наступні вимоги: "1) не вносити зміни до конституції, до основних прав, парламентської та федеральної структури; 2) закони мають бути чітко обмежені та застосовані лише на випадок війни; 3) жодних заходів, спрямованих на внесення змін до конституції і до так званого внутрішнього надзвичайного стану".

У питанні про *право на страйк та громадянську службу* ще один учасник конгресу Хайнріх Ганновер підкреслив, що найбезпечнішим ніж надзвичайні закони є так звані прості закони; закон про громадянську службу передбачав повну мілітаризацію цивільного населення, у його параграфі 63 говорилося, що будь-який страйк підлягає покаранню.

На засіданні Боннського конгресу учасник Гельмут Ріддер зробив висновки стосовно надзвичайних законів: "Надзвичайне законодавство не є неочікуваним замахом на конституцію. Воно являє собою етап, можливо передостанній або останній етап падіння, яке посилюється з роками".

Одразу після Боннського конгресу дебати серед молоді і студентських організацій стосовно законів досягли свого апогею на XX конференції в 1965 р. З посиленням парламентської опозиції проти надзвичайних законів, посилилася й сила ССНС, з якою вона боролася проти них. На порядок денний XX конференції ССНС винесла наступні питання: війна у В'єтнамі, обговорення програми ССНС та боротьба проти надзвичайних законів. Урешті-решт, конференція завершилася прийняттям наступних рішень [20, s. 44]:

1) Федеральному голові доручено разом з іншими позапарламентськими силами (студентськими організаціями, профспілками, професорами, молодіжними об'єднаннями) встановити контакт, щоб провести семінар з обговорення важливості і можливостей подальшої боротьби проти надзвичайних законів. Метою цього семінару також має бути з'ясування для себе можливості супротиву проти вже прийнятих надзвичайних законів.

2) Студенти і професори повинні разом об'єднатися, щоб провести відкриту дискусію, у якій, по можливості, мають взяти участь і прихильники надзвичайного законодавства. Важливою є також співпраця із журналістами.

Учасники конференції вітали прагнення професорів, студентів і профспілок боротися проти надзвичайних законів, чия спільна боротьба посилилася за допомогою створення комітетів пильності.

Уряд, незважаючи на протести молоді, не припиняв своїх зусиль і вдруге виніс надзвичайне законодавство на обговорення в Бундестаг улітку 1965 р., але, знову не отримавши 2/3 голосів, воно не було прийняте. Уряд передбачив подібне та із загального комплексу виділив декілька законів, оголосивши їх "простими надзвичайними законами", які не вимагають 2/3 голосів у Бундестазі. Внаслідок цього в червні 1965 р. простою більшістю голосів партій правлячої коаліції було прийнято "пакет" із семи "простих" законів: "Про корпус цивільної оборони", "Про захисні спорудження", "Про самозахист" (останній однак не набрав чинності). Інші чотири закони складали комплекс "законів забезпечення", які передбачали низку мобілізаційних заходів у сфері економіки, транспортних засобів [6, с. 112].

Відповіддю на це була активізація демократичних сил. Хвиля протестів молоді прокотилася по всій території ФРН. Університетські аудиторії, міські площі стали місцем бурхливих мітингів. Боротьба розгорталася і в наступні роки, тобто, коли була створена "велика коаліція" у складі ХДС/ХСС-СДПН.

Отже, надзвичайне законодавство у ФРН стало кульмінаційним моментом у здійсненні цілої системи практичних заходів і створенні комплексу законів, які порушували демократичні принципи Основного закону, конституційні основи державного устрою та основні права громадян.

Демонстрації молоді першої половини 1960-х рр. показали, що вона не залишалася осторонь проблем, які були як у внутрішньому житті ФРН, так і на міжнародній арені. Молодь намагалася звільнитися від нав'язливої політики уряду і втримати демократію у своїх руках.

Студентство не лише сприяло росту руху вшир, але і принесло нові для Західної Німеччини форми опору: індивідуальні і групові голодування, сидячі страйки, вуличні барикади та ін. Фактичний бік справи дозволяє говорити про те, що саме надзвичайні закони стали тією найбільш конкретною причиною, яка сколихнула західнонімецьке студентство.

Отже, молодь складала більшість учасників масових демократичних рухів у ФРН, їх найбільш активну силу. Ці рухи були спрямовані проти політики реакційних кіл, які вливалися в загальний потік боротьби за мир і соціальний прогрес.

1. *Антрушин Ю.Н.* Идеологическая борьба и молодёжь капиталистических стран. – М., 1976. 2. *Баннов Б.Г.* Мятеж возмущенного разума. Студенчество Запада против империализма. – М., 1970. 3. *Вульф В.Я.* "Бунт молодых" и поиски его объяснений (По следам одной дискуссии) // Борьба классов и современный мир. Рабочий класс и массовые демократические движения : Сб. ст. / Ю.М. Гарутянц. – М., 1971. 4. *Гинцберг Л.И.* Массовые демократические движения в ФРГ и партия "зелёных" / М.М. Семиряга. – М., 1988. 5. *Грачёв А.С.* Поражение или урок?: Об опыте и последствиях молодёжных и студенческих выступлений 60-х – 70-х гг. на Западе. – М., 1977. 6. *Григорьев Е.* ФРГ: чрезвычайное законодательство // Мировая экономика и международные отношения. – 1968. – № 7. 7. *Кацман Г.В.* Внепарламентская демократическая оппозиция в ФРГ (1966–1969) // Борьба классов и современный мир. Рабочий класс и массовые демократические движения : Сб. ст. / Ю.М. Гарутянц. – М., 1971. 8. Левое студенческое движение в странах капитала / С.С. Салычев. – М., 1976. 9. *Мошняга В.П.* Актуальные вопросы молодёжного движения. – М., 1983. 10. *Решетов П.Н.* Молодь робить вибір: становище і боротьба молоді капіталістичних країн Заходу проти імперіалізму, за мир, демократію і соціальний прогрес. – К, 1980. 11. *Мяло К.Г.* Время выбора. Молодёжь и общество в поисках альтернативы. – М., 1991. 12. ФРГ: молодёжь и молодёжная политика (60-е – 80-е гг.). / Н.С. Черкасова, А.Г. Тимошенка. – Томск, 1990. 13. Чрезвычайное законодательство ФРГ / Под ред. В.М. Чхиквадзе. – М., 1969. 14. *Bauss Gerhard*. Die Studentenbewegung der sechziger Jahre. – Köln, 1977. 15. *Becker Thomas*, *Schöder Ute*. Die Studentenproteste der 1960-er Jahre. Arhivführer – Chronik – Bibliographie. – Köln; Weimar; Wien; Böhlau, 2000. 16. *Behrens Axel*. Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien zur Analyse der Studentenbewegung: Zur Umsetzung marxischer Theorie in politische Programmatik. – Hamburg, 1972. 17. *Bude Heinz*. Das Altern einer Generation. – Frankfurt / M., 1995. 18. *Gester Jochen* / Willi Hajek. 1968 – und dann? Erfarungen, Lernprozesse und Utopien von Bewegten der 68-er Revolte. – Bremen, 2002. 19. *Günter Hans* u.a. 1968. 30 Jahre danach. Herausgegeben und eingeleitet von Venanz Schubert. – Ottilien, 1999. 20. *Lücke Paul*. Vorbereitung auf den Notstand? Zehn Antworten auf eine aktuelle Frage. – Frankfurt am Main, 1967. 21. *Mager Friedrich*. Information zur Zeit. Was wollen die Studenten? – Hamburg, 1968. 22. *Mosler Peter*. Was wir wollten, was wir wurden. Studentenrevolte – zehn Jahre danach. – Hamburg, 1977. 23. *Webber F.* Jugendbewegung in 60-er Jahren. – Hamburg, 2000.

Надійшла до редколегії 26.01.06

В. Деревінський, канд. іст. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ В. ЧОРНОВОЛА В УВ'ЯЗНЕННІ

Висвітлено особливості перебування В. Чорновола в ув'язненні. Розглянуто, у яких умовах проживав В. Чорновіл у радянських таборах і на заслані, а також специфіка його боротьби за належні права ув'язненого і засланця.

The features of stay V.Chornovil in the conclusion are shined. Is considered in what conditions lived V.Chornovil at the Soviet camps and in the reference, and also specificity of his struggle for the appropriate rights made and exiled.

Значення особи в історії залишається цікавою та дискусійною темою для наукових студій. Звільнившись від накинених комуністичною ідеологією засад детермінованості особи суспільством дослідники урівноважили ці суб'єкти історичного процесу. З'явилася можливість стверджувати, що історія є уособленою, адже її творять різноманітні історичні постаті. Відповідно, існує потреба всебічно розглянути ідеї, погляди та діяльність особистостей, що стали творцями історії.

В історії нашого народу є багато цікавих особистостей, які зробили помітний вплив на суспільство та історичний процес. Неодноразово з'являлися люди, чиїми іменами називалися певні етапи історії України, з якими асоціювалася національно-визвольна боротьба українського народу. Стосовно діяльності багатьох таких осіб до сьогодні відбуваються дискусії і немає однозначного ставлення. З огляду на це заслуговує на увагу постать

© В. Деревінський, 2007

одного з відомих діячів дисидентського руху, чільного діяча національно-визвольного процесу кінця 1980-х – початку 1990-х рр., голови Народного руху України, народного депутата України В'ячеслава Чорновола.

Про діяльність цього чільного представника українського народу на сьогодні ще не має ґрунтовних досліджень. Існують поодинокі статті і книги про його політичну та державотворчу діяльність в 1990-х рр. [1; 2; 4], становлення світогляду [3]. Також публікувалися в різних виданнях його інтерв'ю та статті, а після смерті вийшла збірка його статей із газети "Час/Time" [10; 20; 15]. Зовсім обмаль публікацій про дисидентську діяльність В. Чорновола та про період перебування його в ув'язнення. Таких досліджень не могло з'явитися в період існування СРСР, лише з'явилося в той час декілька так званих "тамвидавчих" статей (тобто виданих за кордоном) співавтором однієї з яких був він сам [13; 8]. На сьогодні найти повнішу інформацію про ці роки його діяльності і боротьби можна хіба що в започаткованому Міжнародним благодійним фондом Вячеслава Чорновола та видавництвом "Смолоскип" десятитомному виданні праць В. Чорновола [17].

Зважаючи на недостатність висвітлення постаті В. Чорновола, особливо періоду перебування його у ув'язнені, та переслідуючи мету поглиблення вивчення особистості цієї непересічної людини, написана ця стаття, у якій розглянуто обставини життя і боротьби В. Чорновола в радянських таборах і на заслані.

За свою діяльність з відстоювання права українського народу на вільний націокультуний та політичний розвиток та із захисту прав інших ув'язнених він чотири рази був засуджений радянським судом. У 1972 р. його втретє засудили, і на цей раз на довготривале дев'ятирічне перебування в таборі і на заслані, а в 1980 р., уже за кримінальною статтею, ще на п'ять років. Відтак з мордовських таборів В. Чорновіл повернувся в Україну аж у 1985 р.

Роки перебування в закладах радянської пенітенціарної системи були часом важкого випробування для В. Чорновола. Побутові умови, розпорядок дня, харчування, праця в таборах не відповідали навіть найелементарнішим нормами існування людини. Політичні в'язні в подвійні мірі відчували всі принади життя зека. У підцензурному листі він делікатно назвав ці умови "спартанськими". День для в'язнів був жорстко регламентованим і за порушення розпорядку дня в'язня неодмінно карали. Навіть заборонялося із фізіологічних потреб ходити по території табору після нічного відбою [7, с. 51–52].

У таборі в'язні проживали у бараках, побутові умови в яких були досить важкими. У переповнених бараках було гамірно, жарко до парноти, накурено. В. Чорновіл у таборі мав усього 1,5 м^2 барачної площі, а під час перебування у кримінальних таборах не мав місця для творчої роботи, писав листа на коліні. Надзвичайно важко було під час перебування у штрафному ізоляторі (ШІЗО). Приміщення ШІЗО було вологе, брудне й холодне, взимку опалювалося один раз на два-три дні, а в холодні осінні й весняні дні зовсім не опалювалося. Нари, які відкривалися тільки на ніч, були нерівними з необтесаних дощок із щілинами.

Одним з важливих компонентів таборового покарання була праця. За допомогою неї адміністрація намагалася зломити незалежну моральну й політичну позицію людини. В. Чорновіл був підданий цьому виховному впливу ще із часу перебування у львівській в'язниці. На початку 1968 р. одразу після зробленої йому операції його направляли на виконання важкої роботи. У подальшому така ситуація повторювалася і в кримінальних і політичних таборах. Усупереч існуючим діагнозам лікарів про потребу легкої праці для нього через хвороби, адміністрація намагалася направити його на важку роботу, скажімо видобувати каміння у кар'єрі. У кримінальних таборах, попри запевнення, що він має ті самі права й обов'язки, що інші в'язні простежувався індивідуальний підхід. Так, із шести осіб із вищою освітою, що перебували у таборі Табаги, лише В. Чорновіл один працював фізично. За час перебування в таборах йому довелося виконувати різноманітну роботу: виготовляти електроди в котельні, бути кравцем, пожежником, обліковцем колод, робітником на кухні тощо. Навіть здобув нову професію – навчався на курсах газооператорів, тобто кочегарів Часто режим роботи був інтенсивний і довготривалий, що призводило до швидкої втоми і відсутності вільного часу на бажану творчу працю чи епістолярію.

Крім важких побутових умов, постійну працю, ознакою всіх таборів було низькокалорійне харчування. Неприємними були смакові якості страв зроблених із зіпсутих недоброякісних харчів. Непоодинокими були випадки коли в харчах в'язні знаходили хробаків [8, с. 1357]. Крім того, у штрафних приміщеннях камерного типу (ПКТ) використовувалася методика додаткового покарання в'язнів за допомогою зменшення харчування, а при невиконані виробітку чи відмови від роботи – до чергового зменшення раціону [8, с. 1347]. Як правило, такий стан тривав півмісяця, інколи і довше, і це завдавало великої шкоди здоров'ю людини.

У зв'язку з відсутністю у їжі вітамінів, багато ув'язнені навесні і влітку переходили на "підніжний корм", готували "салати" з трави, яка росла в зоні – деревію, лободи тощо. Дехто займався садінням квітів і поміж них висівав петрушку і кріп. При виявлені такої зелені охоронці влаштовували на городі так зване "прополювання" чоботами, а власнику зелені виносили різноманітні покарання. Займався квітникарством також і В. Чорновіл. Він навіть у листах додому просив, щоб вислали йому насіння квітів і зелені. На його квітнику росли гвоздики, настурція, ромашки, чорнобривці, айстри, братики разом з квасцем і кропом. За таке буяння квітник В. Чорновола не раз піддавався екзекуції.

У таборі існували норми на кількість речей, які мав право мати в'язень. Дозволялися деякі цивільні речі і книги, але існували обмеження і постійно відбувалася їх конфіскація, особливо книг. В. Чорновіл був завжди на особливому обліку в таборової адміністрації, тому, наприклад, під час першого ув'язнення у кримінальному таборі на Вінниччині у 1967–1968 рр., йому, на відміну від кримінальних в'язнів, було заборонено мати цивільний одяг.

З-поміж факторів, які впливали на характер перебування в'язнів у таборах, слід зазначити мікроклімат таборових колективів. Для комунікабельного В. Чорновола не було проблемою налагодити стосунки з іншими в'язнями. Він знаходив умови співіснування з в'язнями кримінальних таборів, хоча з ними зводив стосунки до наймінімальнішого мінімуму [18, с. 87]. Прагнув нікого не зачіпати, ставитися з увагою, намагатися вислухати, декому допомагав юридичною порадою, але намагався уникати ролі таборового адвоката для кримінальних в'язнів. Він вважався серед кримінальних в'язнів людиною сторонньою, посадженою до них за політику, тож ставилися до нього добре, навіть знаходилися серед них такі, що захищали та допомагали йому. Так, під час довготермінового відправлення його з кримінального табору Табаги до Києва в'язні зберегли всі його речі, книжки та періодику.

Незважаючи на те, що В. Чорновіл швидко адаптовувався в середовище кримінальних в'язнів, йому було психологічно важко серед них перебувати, не вистачало інтелектуального товариства. У плані цікавого товариства йому добре було перебувати в політтаборах, у

яких сиділи люди з прогресивним мисленням з різних республік СРСР: В. Чорновол перебував в ув'язненні з П. Айрік'яном, В. Долішнім, В. Лісовим, Р. Маркосяном, В. Осиповим, Б. Пенсоном, В. Стусом та ін.

Після заслання В. Чорновола комуністична карна система продовжила створювати йому різноманітні проблеми. Так, місце заслання для нього було вибране з несприятливими кліматичними умовами для його здоров'я. З усіх засланців був найближче до Північного полярного кола, а східніше від нього вислали тільки В. Стуса. Йому не дозволили, усупереч існуючим законам, самому вибирати місце перебування в призначеному районі та працювати за своїм фахом, а відправили за 25 км від райцентру Нюрби у селище Чаппанду Якутської АРСР. Поселили його в непридатну для нормального проживання кімнату у приміщені бібліотеки, яку доводилося важко опалювати. Також доводилося самостійно варити їсти, тому харчування й опалення стало для нього важким випробуванням і постійною турботою, на що він змушений був витрачати час, якого йому не вистачало на творчу роботу і кореспонденції [19, с. 669–670].

В. Чорноволу вдалося добитися ремонту житла, він зробив його затишним і теплим, став по-доброму називати "куренем на чужій землі"; поступово звик до куховарення, займався консервацією різних плодів, що знаходив в тайзі або купляв. Так, із часом В. Чорновіл знайшов багато позитивних моментів перебування у Чаппанді: ніхто із сторонніх не ходив у гості, не відривав від роботи, можна було вести широку кореспонденцію, була свобода пересування тощо.

Однак обтяжливою для його стану здоров'я і малооплатною була праця. Також важко було проживати серед якутського населення, яке мало розуміло російську мову і було попереджене карними органами про заборону вступати в контакти з В. Чорноволом. Неодноразово були спроби побиття В. Чорновола, вломлення в його помешкання, інспіровані карними органами або на підставі міжнаціонального антагонізму якутів. Після масового міжетнічного побоїща в адміністративному центрі Якутії – Якутську на початку 1979 р., погіршилося ставлення низової адміністрації якутів до В. Чорновола, почалися безпідставні придирки до нього з боку правління колгоспу, раймілiції. За цих обставин В. Чорновіл звільнився з робити в радгоспі і домігся переїзду до райцентру.

У Нюрбі радянські карні органи вкотре задіяли щодо нього давні методи тиску, через що він мав проблеми зі знаходженням житла і працевлаштуванням. Спочатку В. Чорновіл збирався жити в переобладнаному під житло хліві, але пощастило знайти порожній будинок у самому центрі Нюрби. Після цього, маючи юридично у своєму розпорядженні 3 місяці і накопичене завчасно фінансове і харчове забезпечення, він шукав роботу відповідно до стану здоров'я та соціального статусу службовця. Найшов роботу в будівельному управлінні і став числитися теслярем, але фактично працював диспетчером з контролю за роботою машин і механізмів.

Таким чином, із переїзду до Нюрби В. Чорновіл був задоволений, адже поліпшилися побутові умови, праця, здоров'я, умови спілкування з родиною і друзями, хоча матеріальне становище не змінилося. У Чаппанді він жив в основному натуральним господарством і менше робив фінансових витрат, а в Нюрбі, незважаючи на збільшення зарплати, зросли витрати і її потрібно було економити. Також почав відчувати недостачу вільного часу, оскільки режим праці в Нюрбі, на відміну від символічного як і оплата праці в Чаппанді, був чітко регламентованим. Тим не менше В. Чорновіл вважав, що в Нюрбі із засланської голоти перейшов в засланську аристократію.

Найбільш комфортні умови перебування В. Чорновола в Якутії були у м. Покровську, куди його направили завершувати термін ув'язнення, після умовного звільнення з кримінального табору Табаги у 1983 р. У Покровську він мешкав в окремій кімнаті двоповерхового сімейного гуртожитку. У порівняні із Чаппандою і Нюрбою благом було наявність центрального опалення і води, навіть гарячої, що дозволяло економити вільний час. З явними позитивами були і негативи – поширене пияцтво мешканців гуртожитку та постійний шум, особливо докучали діти, які вечорами "галопували по коридору". Поряд з гуртожитком знаходилися необхідні магазини, їдальня, пошта. Правда, з постачанням було так само проблематично, як і у Нюрбі, але, враховуючи скромні потреби В. Чорновола, йому вистачало. Цегельний завод, на якому він працював позмінно газооператором, знаходився за десять хвилин дороги від помешкання. На роботі мав можливість подивитися телевізор, послухати радіо та по черзі відпочивати (операторів було двоє). До і після того, як стало відомо, що він умовно звільнений, до нього на роботі і гуртожитку ставилися добре.

Таким чином, В. Чорновіл відносно сприятливо почувався в Покровську. Йому було навіть дозволено вперше за 17 років писати статті і публікуватися в місцевій газеті. Більше того, йому обіцяли квартиру і незважаючи на велику кількість бажаючих отримати житло, включили у перелік тих, хто мав його отримати у збудованому будинку. Створення стерпних умов проживання в Покровську обумовлювалося намаганнями радянських органів змусити В. Чорновола відмовитися від повернення в Україну після закінчення терміна вироку. Незалежно від таких спроб органів, він ще в Нюрбі планував після звільнення деякий час спільно з Атеною там пожити, але завадили цьому арешт і засудження 1980 р. У Покровську в нього теж з'явилася думки залишитися на деякий час після закінчення терміну вироку, разом з дружиною і сином Тарасом. Задля цього навіть почав шукати місце праці для Атени. Однак від ідеї пожити "спокійним життям" в Покровську відмовився, бо сумував за Україною, рідними, крім того почалися претензії з боку карних органів.

Позаправові судові вироки та репресії карних органів в таборі і на заслані призводили до періодичних акцій протесту з боку В. Чорновола. З моменту першого засудження і до останніх днів перебування в заслані він наполегливо добивався справедливого, правового ставлення до себе. Боровся за кожну життєву позицію, поборював адміністрацію, карно-судову систему, владу, навіть поштових та інших "дрібних" чиновників – це було принциповим для нього. За мужність і лідерські якості В. Чорновола в ув'язнені називали зеківським генералом [5, с. 504]. Його часті протестні акції носили переважно вимушений характер, не завжди були завчасно плановані. Проте домагаючись лише належного за законом, він не намагався безпідставно йти на загострення відносин з адміністрацією. По прибутті у 1973 р. у табір він зазначав, що конфліктувати з власної ініціативи не має бажання, дадуть спокій, то "сидітиме тихенько і воюватиме щодо справи" [18, с. 255]. Однак, зазначає політв'язень І. Калинець, ув'язненим саме таборова адміністрація не давала спокійно сидіти [6, с. 154].

В ув'язнені В. Чорновіл вдавався до різноманітних способів боротьби: заяви і звернення до таборової адміністрації, прокуратури, судових і внутрішніх органів, комітету безпеки, різноманітних місцевих і союзних державних органів, а також до міжнародних правозахисних і міждержавних організацій; голодував; відмовлявся виходити на працю тощо. Предметом боротьби, перш за все ставали сфабриковані судові вироки, вилучення лис-

тів чи обмеження листування, заборона побачень, боротьба за статус політв'язня, підтримка домагань інших політв'язнів та ін. До боротьби залучав своїх рідних, координуючи з ними дії за допомогою листів, часто його протестні заходи підтримували інші політв'язні.

В. Чорновіл розумів, що не всі заходи можуть можуть бути реально корисними, не мав надій на дієвість своєї "юридичної епопеї" чи протестної епістолярії. Однак, перебуваючи на становищі безправного радянського політв'язня, потребував боротьби, нагромадження інформації, створення прецедентів. Був переконаний, що його діяльність вплине на загальний процес боротьби з комуністичною тоталітарною системою.

Чорноволова тактика боротьби, активного спротиву знаходила схвалення не у всіх політв'язнів. Кожен в екстремальних умовах табору прагнув знайти свій спосіб існування в цих умовах. В. Стус писав, що немає винайденої ідеальної форми існування в таборах, бо ідеально поводитися там було неможливо. Одні сконцентровували увагу на писані великих скарг, інші не підтримували масових голодувань – вважаючи неефективними, були й такі, що намагалися зберігати потенції для майбутнього. Кожен поводився, як йому підказував глузд і совість [11, с. 1465].

Чорноволова жертовна боротьба заохочувала до дії, викликала повагу до нього у в'язнів. Серед політв'язнів, особливо серед політв'язнів-українців, він був авторитетною особистістю. Достатньо було в зоні сказати, згадував колишній політв'язень М. Хейфец, будь-якому українцю: "Звертаюсь до тебе за дорученням Чорновола. Славко просить…", щоб будь-яка справа виконувалася ними. Промовисто про ставлення до В. Чорновола політв'язнів свідчить випадок, що стався під час його етапування з карцеру до місця його постійного ув'язнення. Під час маршруту він потрапив на декілька годин у 19-у зону – тоді всі українці цього табору, не думаючи про майбутні репресії, згромадилися під вікном кімнати, де він був, щоб тільки подивитись на нього, стоячи по коліна в снігу [12, с. 140].

Першою великою протестною акцією В. Чорновола в ув'язнені було голодування з 30 травня по 17 липня 1968 р., на знак протесту проти вилучення у нього документів сфабрикованої кримінальної справи 1967 р. Подібні протестні акції проводив він з приводу подальших сфабрикованих судових вироків. Надзвичайно довготривалим і важким для нього було голодування 1980 р., пов'язане з протиправним засудженням його як ґвалтівника. Факт винесення такого вироку, який паплюжив особисту гідність, викликав у нього велике обурення, тому він вдався до безтермінового голодування, що тривало понад 120 днів, і, перебуваючи лише на межі максимального фізичного ослаблення, що загрожувало життю та будучи без належного медичного забезпечення, припинив його.

Разом з голодуванням він сам та координовано з родиною спрямовував до різних установ заяви і звернення з вимогою переглянути судові вироки. Петиції основувалися на ретельно вивчених положеннях радянського карного законодавства, тому вони були змістовними, обґрунтованими та об'ємними. Так, лише обсяг підготовленої ним касаційної скарги на незаконний вирок міського суду Мирного становив 70 сторінок [19, с. 932].

Протягом перебування у мордовських політичних та в кримінальних таборах Вінниччини чи Якутії він зіштовхувався з позбавленням адміністрацією законних прав на побачення з рідними. Така процедура стала для нього звичною по прибутті в кожний новий табір. Часто адміністрація вдавалася до заборони побачення з метою покарання. Проти методів такого тиску відбувалися масові петиційні кампанії та спільні голодування політв'язнів. За участь у них в'язні зазнавали різноманітних покарань, включно із ШІЗО. Після прибуття в 1973 р. В. Чорновола в табір Озерний адміністрація не дозволила зустрічатися йому спочатку з дружиною, а через два тижні із сестрою, і тільки ціною майже місячного голодування (грудень 1973 р. – січень 1974 р.) йому вдалося вперше за час двохрічного ув'язнення поспілкуватисяіз матір'ю і сестрою (з дружиною не дозволили через незареєстрований офіційно шлюб). Подібна заборона на зустріч з рідними була накладена на В. Чорновола впродовж 1977 р.

Різноманітні акції політв'язнів спричиняли обмеження чи заборони адміністрацією листування або вилучення листів та посилок. Неодноразово адміністрація вдавалася до таких методів тиску, які могли тривати декілька місяців. Адміністрація Вінницького табору взагалі заборонила В. Чорноволу, на відміну від інших ув'язнених, листуватися з усіма, крім рідних. Під час перебування у політтаборах часто пропадали листи до В. Чорновола закордонних адресатів. З метою подолання цього він розробляв методику боротьби за листи, просив відправникам самим писати заяви про втрати кореспонденції у відповідні інстанції, збирав інформацію про листи і посилки, які не надійшли, писав скарги, за цінні листи вимагав компенсації, намагався подати до суду на міністра зв'язку СРСР.

В. Чорноволу в ув'язнені періодично доводилося боротися з протиправним призначенням роботи. За відмову від важкої праці зазнавав покарань, включно із відправленням в ПКТ. Водночас існували випадки, коли кримінальні в'язні місяцями відмовлялися працювати і не зазнавали покарань або отримували незначні [8, с. 1369].

Активно В. Чорновіл приєднувався або сам організовував акції із захисту інших політв'язнів. Відбувалися протестні захисні кампанії політв'язнів з приводу протиправного поводження із самим В. Чорноволом. Серед політичних акцій були постійні й одноразові. Постійними масовими протестнимим акціями політв'язні відзначали: 12 січня – День українського політв'язня, 26 червня – День протесту проти національної дискримінації, 29 червня – День солідарності політв'язнів, 30 жовтня – День політв'язня СРСР, 10 грудня – День прав людини.

Періодично поодинці чи організовано та масово боролися незаконно засуджені за переконання в'язні за статус політв'язня. Проект Статуту політв'язня у 1976 р. уклав В. Чорновіл [16, с. 2]. Статут політв'язня передбачав відмову від табірного одягу і спеціальної тюремної бірки, шикування на перевірку та в їдальню, відвідування політзанять, виходи на працю, право на побачення, на листування і т.д. Активно боротьба за статус політв'язня розпочалася у 1974 р., участь у ній розпочав В. Чорновіл, за що був покараний шестимісячним ув'язненням у ПКТ. Особливо загострилася боротьба в 1977 р., яку очолював В. Чорновіл разом з П. Айрік'яном і В. Осиповим. Перебуваючи на статусі, в'язні писали заяви в різні інстанції. Лише В. Чорновіл із початку і до березня 1977 р. написав 130 петицій. 27 квітня 1977 р. політв'язні розпочали масове стоденне голодування за статус політв'язня перед початком роботи Бєлградської наради з безпеки і співробітництва у Європі. Приурочення протестної акції до початку Бєлградської конференції обумовлювалося тим, що на ній розглядалися питання з прав людини. За намагання вибороти статус політв'язня ув'язнені зазнали жорстоких репресій. В. Чорновіл за майже річну боротьбу перебував цілий рік на штрафному (пониженому) харчуванні, мав 120 діб карцеру, двічі довготривало перебував у ПКТ, відбував 70 діб голодування і т.д. [16, с. 555]. Такими були його покарання за протестні дії 1974 р. – відбув

крім різних дрібних покарань 43 доби ШІЗО та був відправлений на півроку до ПКТ [8, с. 1341]. Радянський режим масовими жорстокими покараннями давав зрозуміти політв'язням, що їхні вимоги не будуть задоволені, тому боротьба за статус політв'язня в'язнів сумління стала для них черговим випробуванням сил, призвівши лише до короткотермінового ліберального ставлення до них таборової адміністрації. Разом з вимогою задовольнити вимоги в'язнів сумління радянський режим відкинув домагання називати їх політв'язнями. Під час третього ув'язнення В. Чорноволу прийшов лист з офіційних інстанцій, у якому наголошувалося "щоб він не називав себе політв'язнем". Тим не менше не слід недооцінювати боротьби за статус політв'язнів, бо вона зробила великий вплив як на самих в'язнів, радянський режим, так і на світову громадськість.

Домагання законного та справедливого ставлення до політв'язнів, боротьба за статус політв'язня озлобила карні органи проти В. Чорновола, і з ним вирішили розправитися за допомогою карних злочинців у дорозі на заслання. Але від розправи його врятувала випадково отримана про це інформація і його дії на випередження можливих подій – протестні акції (провів 17 днів голодування та написав 17 петицій). Його протест підтримали інші в'язні, а інформація про інцидент стала відомою за кордоном. Відповідно, його етапування на заслання відбулося згідно зі встановленими правилами перевезення. Таке виняткове перевезення викликало в працівників органів та ув'язнених здивування і запитання щодо статусу В. Чорновола.

На заслані В. Чорноволу довелося продовжити боротьбу за власні права, перш за все за легку роботу, яку відмовлялися надавати. Понад два місяці відмовлявся працювати, надсилав у різні інстанції заяви з приводу порушень його прав, вимагав сплачувати допомогу як безробітному. Увесь цей час вдалося В. Чорноволу прожити, завдячуючи допомозі друзів та різних адресатів. У кінцевому результаті райком компартії змусив директора радгоспу Чаппанди знайти і влаштувати В. Чорновола на полегшену роботу. З приводу виплати надзвичайно низької заробітної плати як для Сибіру – усього 70 рублів, проводив петиційну кампанію за належний прожитковий мінімум. Згодом змушений довший час добиватися проведення ремонту у своєму помешканні, яке було непридатне для життя в умовах якутської зими.

Перелік оборонних заходів на цьому для В. Чорновола не обмежився. Під тиском карних органів медична комісія райлікарні Нюрби підправила його діагноз, внаслідок чого він втратив ступінь важкості хвороби і заборони працювати на важких роботах. Відтак йому вкотре доводилося писати петиції, а невдовзі звільнитися з роботи із радгоспу, де відповідно до нового діагнозу вирішили ускладнити йому працю. Так почалася його чергова боротьба за працю та за зміну місця проживання, яка завершилася переїздом у райцентр. Протиправні дії були застосовані до нього під час відпустки додому, де обмежили його пересування, затримували, вилучали папери. Напередодні чергового арешту у 1980 р. йому обмежили листування, заблокували телефоні розмови, відключили у дружини вдома телефон. Під час перебування В. Чорновола на умовному звільнені у Покровську йому заборонили займатися в архіві науковим дослідженням особи П. Грабовського. На всі протиправні дії В. Чорновіл реагував заявами і зверненнями в різні інстанції.

Під час перебування на заслані він намагався різними способами допомагати засланцям й ув'язненим, проводив голодування та писав протестні заяви. В. Чорновіл зібрав інформацію про становище політзасланців, з метою надавати поради "новоприбульцям", як акліматизуватися в умовах заслання. Ведучи широку кореспонденцію з багатьма засланцями і зарубіжними адресатами, він був досить добре поінформованою особою про всіх засланців і виступав своєрідним інформатором про їхнє становище. Написав брошуру про боротьбу за статус політв'язня, яку передав за кордон. На жаль, з докладною інформацією брошури громадськість не змогла ознайомитися, через її безслідне зникнення. На заслані В. Чорновіл зголосився стати членом Української гельсінської групи, а також закликав інших політв'язнів і політзасланців та широку громадськість стати членами Групи, щоб зупинити репресії режиму проти неї.

Брутальна репресивна кампанія комуністичного режиму проти українського національного піднесення 1960-х рр., тиск і неправдиві обвинувачення через пресу і в публічних виступах, передбачення неминучого арешту змусили В. Чорновола ще влітку 1972 р. відмовитися від радянського громадянства і вимагати зміни підданства на підданство іншої країни. Однак вилучення цього звернення під час арешту та сімейні обставини змусили його відкласти свої домагання. Повторив він свою заяву 1 березня 1975 р., після того, як над ним жорстоко познущалися під час відправлення зі Львова в мордовський табір у стані голодування [8, с. 1365–1367]. Усе ж патріотичні почуття до своєї Батьківщини, прагнення боротися за її свободу, переважили бажання знайти прийнятніше життя за кордоном, тому він у 1976 р. відмовляється від своєї заяви і невдовзі розпочинає боротьбу за статус політв'язня. Хоча в 1978 р. в листі до дружини із заслання писав, що коли вона не може вже витерпіти утиски комуністичного режиму, то він готовий витерпіти спокійно два роки до закінчення заслання і виїхати за кордон [18, с. 720].

Масові арешти і судові процеси за кримінальними статтями українських правозахисників кінця 1970 – початку 1980-х рр., зокрема засудження самого В. Чорновола за зґвалтування, обурили його. Зіткнувшись із черговою необмеженою брутальністю щодо паплюження власної гідності і честі заявив, що "у теперішній ситуації я не бачу для себе іншого виходу, як домагатися звільнення й виїзду із СРСР" [14, с. 1351]. Радянський режим проігнорував цю заяву, відтак В. Чорновіл змушений надалі перебувати в ув'язнені, а пізніше він до цієї ідеї вже не повертався.

В. Чорновіл не був одиноким у домаганні відмови від радянського громадянства. Внаслідок постійного тероризування радянських карних органів у 1970–1980-х рр. цю ідею висловлювали багато інших політв'язнів: І. Гель, С. Караванський, В. Мороз, В. Січко, В. Стус, С. Шабатура та ін. За кордон надходили відповідні звернення із цього приводу. Зокрема, з концтабору було надіслано колективне звернення політв'язнів із проханням підтримати звернення В. Чорновола, В. Мороза та І. Геля, надіслані до Президента США щодо надання їм громадянства цієї країни [9, с. 1036]. Діячі української західної діаспори створювали різноманітні комітети, що мали домагатися звільнення політв'язнів, зверталися із цим питанням до державних органів різних країн. Їх спільними зусиллями з державними органами західних країн виїхали за межі СРСР: П. Григоренко, С. Караванський, В. Мороз та ін.

Завдяки самовідданій діяльності таких людей як В. Чорновіл, які під час боротьби не зважали на побутові умови та різноманітні проблеми, українському народу вдалося відновити наприкінці XX ст. власну державу.

1. *Василишин Г.* Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя : У 3 ч. – К., 1998–1999. 2. *Давимука С.* Незабутній народний голова: Львівський період державотворчої діяльності В'ячеслава Чор-

новола 1990–1992 років // Молодь України. – 2003. – 11 квіт. 3. *Деревінський В*. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола // Українознавство. – 2006. – № 1. 4. *Капелюшний Л*. Без Чорновола. – К., 1999. 5. *Кухар Р*. Чужинець про наших геройських в'язнів концтаборів СРСР // Визвольний шлях. – 1987. – № 4. 6. Одержимість: Інтерв'ю Ю. Зайцева з Ігорем Калинцем. – Л., 2002. 7. *Орлов Ю*., *Матусевич М*., *Марченко В*., *Антонюк З*. Три мільйони в'язнів в СРСР // Визвольний шлях. – 1980. – № 1. 8. *Пенсон Б*, *Чорновіл В*. Будні мордовських таборів // Визвольний шлях. – 1975. – № 12. 9. Прохання з України // Визвольний шлях. – 1979. – № 9. 10. *Сорока М*. В'ячеслав Чорновіл // Пам'ять століть. – 1997. – № 2. 11. *Стус В*. Форма існування не віднайдена // Визвольний шлях. – 1983. – № 11. 12. *Хейфец М*. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Хроніка таборових буднів. – К., 1991. 13. *Хейфец М*. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал // Українські силуети. – Нью-Йорк, 1983. 14. *Чорновіл В*. Відкритий лист // Визвольний шлях. – 1981. – № 11. 15. *Чорновіл В*. Пульс української незалежності: Колонка редактора. – К., 2000. 16. *Чорновіл В*. Разом за гратами // Вимір часу. – 2002. – № 1. 17. *Чорновіл В*. Твори : У 10 т. – К., 2002–2006. 18. *Чорновіл В*. Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 1. 19. *Чорновіл В*. Твори : У 10 т. – К., 2005. – Т. 4. – Кн. 2. 20. *Чорновіл В*. Воспитание украинского федералиста // Век XX и мир. – 1992. – № 2.

Надійшла до редколегії 31.01.06

С. Діброва, канд. іст. наук

Я. НОВИЦЬКИЙ "ПІД ПРИЦІЛОМ" КРИТИКИ ГАЛИЦЬКИХ УЧЕНИХ

Акцентовано увагу на не зужитому резерві "новицькіани" – критичних рецензіях на видання Я. Новицького, опублікованих М. Драгомановим, Ф. Колессою та В. Гнатюком; з'ясовано значення цих публікацій для оцінки творчої спадщини Новицького та причини їх ігнорування новицькознавцями.

The article deals with the analysis of critic reviews about Ya. Novitsky's publications made by M. Dragomanov, F. Kolessa, and V. Gnatyuk; the significance of said publications for the estimation of Novitsky's creative heritage is studied.

Єдиний дореволюційний олександрівський дослідник запорізьких старожитностей Я. Новицький (1847–1925) не належить до знакових фігур української історіографії. Його праці за життя були відомі насамперед на Катеринославщині, а також окремим фахівцям в інших університетських містах України. Їх рецензування, відповідно, здійснювалося місцевими дослідниками, які мали особисті контакти з Новицьким, користувалися його матеріалами та послугами й зобов'язані були лише позитивно оцінювати публікації краєзнавця (це практично в усіх випадках відповідало реальним настановам авторів, науковий рівень яких не надто вивищувався над рівнем Новицького).

Загалом перший етап історіографії "новицькіани" може бути умовно названий прижиттєвим. Усі публікації цієї доби носили лише компліментарно-панегіричний характер. У деяких випадках сам Новицький слугував їх інформатором та консультантом з приводу уточнення низки питань, що засвідчує листування з ним. У прижиттєвих публікаціях про Якова Павловича важливими були також ще два моменти: фаховий рівень авторів та їх вікове співвідношення з дослідником.

Найбільш об'єктивним був перший дослідник творчості Я. Новицького відомий український етнограф, харківський професор М. Сумцов, який за фаховим рівнем незміримо перевищував Новицького, оскільки мав університетські освіту, захистив дві дисертації та був автором численних аналітичних праць. Утім, навіть Сумцов у перших публікаціях про Новицького 90-х рр. XIX ст. не критикував і навіть не аналізував видання колеги. Ознаки наукового підходу до оцінки творчості Якова Павловича проявилися лише у доволі пізній програмній статті Сумцова 1905 р. Пікантним було те, що стаття розпочинала збірник, левовий обсяг якого займала публікація Новицького і який виглядав як збірник "на пошану" шанованого дослідника запорізьких старожитностей. Сумцов розкритикував загальні підходи Новицького до етнографії як до науки, яка займається лише вивченням старовини й не звертає уваги на продовження чи переривання традицій сучасними мешканцями Запоріжжя. Доволі різко вказував Сумцов і на переоцінку Новицького своєї першості у записі історичних пісень на Запоріжжі, нагадавши про видання записок запорожця Коржа, публікації М. Мизка й особливо І. Манжури. Діяльність останнього професор ніби протиставляв публікаціям Новицького, у яких нерідко автор просто своїми словами переказував оповіді старих людей, прикрашуючи мову та розмальовуючи оповідь задля зацікавлення читачів. Сумцов свідомо підкреслив місцевий рівень публікацій Новицького та переважно збиральницьку (не аналітичну) діяльність дослідника "преданий о запорожской старине". Більше того, автор указував на неприпустиму для професіонала ознаку публікацій Новицького (а заразом з ним і Яворницького): "романтическая меланхолия, исторические реминисценции о старине, как ее представлял и понимал Шевченко, то есть, непременно славной, казацкой". Виходячи із цього, Сумцов наполягав, що "современная этнография в пределах Екатеринославской губернии нуждается в постановке новых задач и новых стремлений, наряду с продолжением хороших старых исторических традиций" [10, с. 3, 7–9].

Ця стаття М. Сумцова демонструвала, що і загалом в етнографії та краєзнавстві відбулося чимало змін у системі, методиках наукових студій та самих методологічних підходах і вимогах до наукових, і в його оцінках творчості Якова Павловича також відбулися суттєві зміни: професор ставив до колеги загальні вимоги сучасної етнографії та спонукав до творчого зростання. За життя Я. Новицького у місцевих виданнях це була єдина публікація з критикою його загальних поглядів та методів досліджень.

Однак загалом критика підходів Я. Новицького до етнографії в цілому та його конкретної діяльності в цьому напрямі розпочалася значно раніше. Зокрема, варто згадати кілька зауваг М. Драгоманова щодо діяльності Новицького у його женевських виданнях ще початку 80-х рр. XIX ст. В обох книгах Драгоманов опирався на зібрані Новицьким історичні пісні, але постійно підкреслював неслушність включення до збірників солдатських та кріпацьких пісень, привнесених на землі Запорізьких Вольностей переселенцями, переважно росіянами. На відміну від Новицького, Драгоманов аналізував записані краєзнавцем історичні пісні, показуючи тенденції народних уявлень, виявляючи соціальні зрізи та вплив політичних і міграційних обставин на зміну пріоритетів. У цьому сенсі, знову посилаючись на зібрані Новицьким тексти, Драгоманов зауважив "пригадування" нащадками козаків історичних пісень про боротьбу з турками під час і після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [2, с. 24, 84–87, 91, 118; 3, с. 108–109].

Фактично, це були приклади ще гострішої критики Новицького (у порівнянні з М. Сумцовим): по-перше, нерозбірливість його не лише в записах фольклору, але і його систематизації при публікації; по-друге, практична відсутність аналітизму в цих публікаціях і незначна роль збирача як дослідника зібраних ним історичних артефактів. І хоча хронологічно ці публікації Драгоманова передують статтям Сумцова, однак через їх недоступність у межах Російської імперії, ідеї Драгоманова не проник-

© С. Діброва, 2007

ли не лише в історіографію "новицькіани", але й не потрапили до рук самого Новицького. Відтак вони становлять окремий факт історіографії, який не вплинув на її еволюцію (щодо оцінки діяльності Я. Новицького).

На відміну від М. Сумцова, М. Драгоманов особисто не знав Новицького і його зовсім не хвилювала особа олександрівського дослідника, його біографія тощо. Михайло Петрович брав до уваги лише публікації, що давало можливість зосередитися на їх вартості.

У такій самій ситуації перебував і Філарет Колесса, який у 1895 р. аналізував видання зібраної Новицьким книги історичних пісень. Однак Колесса все ж був знайомий з попередніми публікаціями Сумцова (послався на статтю в "Киевской старине" 1892 р.), тому у його рецензії елемент "знання" про публікатора пісень усе ж присутній. Ця рецензія може вважатися першим серйозним аналізом однієї з головних фольклорно-етнографічних збірок Я. Новицького. Саме з неї починається глибока професійна критика публікацій краєзнавця. Окрім того, "Записки НТШ" були приступні в університетських містах підросійської України та потрапляли до приватних бібліотек, у тому числі знайомих Новицького (Д. Яворницького, М. Сумцова та ін.).

Львівський етнограф уже в першому рядку статті атестував Новицького як "знаного робітника на полі малоруської етнографії", уточнюючи, що його основною заслугою є "призбирування сирого матеріалу етнографічного з наддніпрянських сіл Катеринославської губернії" [5, с. 43–47; 6, с. 379–382]. Оце "призбирування", так різко підкреслене на самому початку, стало ключем для оцінки діяльності Новицького загалом. Колесса, як і більшість фахівців, убачали в Новицькому лише збирача артефактів, який не міг і не прагнув бути аналітиком, а лише "постачав" матеріали для інших. Колесса аналізував харківський збірник історичних пісень 1894 р., підкреслюючи особливу вартість опублікованих пісень про козаччину та гайдамаччину. Не володіючи інформацією достеменно, львівський дослідник намагався "списати" певні недоречності зі структурою збірника та розміщенням текстів на редакційну колегію (О. Русова, О. Ветухова, М. Сумцова): "В угрупованні пісень видно певну недоладність і брак консеквенції, що сталось може не з вини Новицького, але наслідком поспіху комісії видавничої" [6, с. 380]. Це було цілком невірно, оскільки вся структура та наповнення збірника цілком належали самому Новицькому; редакція займалася лише скороченням уже відомих варіантів пісень та самостійно визначала попередні публікації деяких текстів, подаючи відповідну бібліографію.

Зокрема, Колесса цілком справедливо вважав, що пісні про ліквідацію Січі та розселення козаків варто виділити в окремий розділ, оскільки вони складають "відрубну цілість". З іншого боку, усі пісні про Платова, Олександра І, Наполеона тощо, "зложені каліченою російською мовою" – не вписуються в систему, оскільки привнесені російськими переселенцями. Львівський критик особливо поціновував історичні козацькі пісні, "овіяні духом козацької старовини і закрашені живою традицією місцевою". Колесса також не проминув зазначити контингент респондентів Новицького – "старезних дідів довговічних" та характерну особливість фольклору із земель Запорізьких Вольностей: "Народ співає там пісні з більшим розумінням і з живішою пам'яттю давніх подій історичних, як у других місцевостях України". Усі ці пісні "живо нагадують нам думи кобзарські".

Прикрою обставиною при цьому, на думку рецензента, було те, що Новицький записував пісні не під час співу, а при усному проказуванні, тому в текстах чимало неточностей і відсутність рими [6, с. 381]. Окрім того, не надто ретельно складена бібліографія (зазначимо, якби не редколегія, бібліографії взагалі б практично не було б). Загалом Ф. Колесса оцінював нововидану Новицьким збірку історичних пісень як таку, що має "чималу вартість для науки" через багатство і новизну матеріалу, а також "з огляду на єдність територіальну і мовну та свіжість традиції народної" [6, с. 382].

Публікація Філарета Колесси – важливе явище прижиттєвої історіографії про Новицького, що репрезентує невеликий сегмент "новицькіани", де власне аналізується творчість Якова Павловича без уваги до його особи, оскільки автори не були з ним особисто знайомі. Окрім того, після розсіяної у книгах М. Драгоманова побіжної критики творчих прийомів Новицького, це був перший фаховий розгляд зі значними елементами критики публікації збірки історичних пісень Запоріжжя, складеної Яковом Павловичем.

Інвективи Ф. Колесси продовжив відомий галицький етнограф В. Гнатюк і так само в рецензійній сфері аналізу публікацій Я. Новицького [1, с. 221–223]. Гнатюк аналізував нову збірку історичних пісень, видану Новицьким у Катеринославі 1908 р. Рецензія Гнатюка, утім, мала певний елемент особистісності. Це було пов'язане з бажанням рецензента пояснити певне розчарування, яке він отримав від збірки. А відтак, усе починалося зі слів: "Довідавшись про нову збірку пісень Я. Новицького, я заздалегідь тішився нею, знаючи автора як солідного робітника, та надіявся, що вона принесе не одно нове", але будуть новими всі тексти.

Проте, першим розчаруванням було те, що збірка не містила докладної передмови чи післямови – публікатор просто давав сировинний матеріал. Ця сировинність матеріалів стане чи не візитною карткою Новицького, який уникав власне дослідницького аналітизму та синтези. Цю рису зазначили вперше саме галицькі незалежні від впливу особи дослідника автори – рецензенти його праць.

По-друге, Гнатюк ще з більшим розчаруванням констатував практично повне повторення попередньої збірки, а "додані паралелі та історичні пояснення на перший погляд вводили ще більше в блуд, що се нова збірка тим більше, що з гори трудно припускати, що хтось уважає потрібним передруковувати етнографічні матеріяли, не пояснивши причини поступку, ані не зазначивши, що се друге виданнє". Більше того, харківська збірка, хоч і була менша за обсягом, але містила все ж більше матеріалу (140 пісень). Лише 11 пісень не було надруковано у збірці 1894 р., окрім того введено деякі нові варіанти і відновлені тексти шести варіантів, скорочені харківською редакцією.

Слабувала і бібліографія щодо публікацій та дослідження конкретних текстів і сюжетів: з нових праць було назване лише видання Б. Грінченка, хоча упродовж 1894–1908 рр. вийшло чимало спеціальних досліджень.

Проте найбільш прикрим для рецензента було те, що Новицький "не покликається ніде на свою давнішу збірку, чим маскує, буцім-то теперішня зовсім нова. І се власне прикра річ".

Попри таку розчаровано-критичну оцінку нової збірки історичних пісень Новицького, В. Гнатюк усе ж підкреслював неабияку значимість матеріалу загалом та пропонував здійснити корпусне видання українських історичних пісень всіх регіонів, оскільки, на його думку, вони після сербських складають найбільший корпус у слов'янських народів.

Підкреслимо, дещо роздратований тон В. Гнатюка щодо републікації вже виданого цілком виправданий: Новицький постійно передруковував одні й ті самі матеріали в різних виданнях, складав окремі збірники з

попередніх дрібних публікацій і загалом у його творчій спадщині можна назвати лише кілька публікацій (притому хронологічно новіших), що фактично відбивають усі попередні публікації. Цей метод дійсно став візитною карткою Новицького, творчість якого має аналізуватися не за кількісними показниками публікацій, а за сукупною якістю та новизною матеріалу. Що ж до аналітичних праць дослідника, то він належить до авторів, яких можна було б назвати "авторами одної книги". Підкреслимо: ці зауваги не були прямо висловлені галицькими рецензентами, але вони випливали з їх загальних оцінок та недомовок. А відтак, у науковій "новицькіані" ці дві рецензії посідають окреме і дуже важливе місце.

Усі інші публікації про Новицького носили інший характер, який визначався пієтетним ставленням місцевих авторів до визначного діяча наукових сил Катеринославщини. Так, до ювілею Я. Новицького у восьмому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" було вміщено статтю від редакції з високими похвалами на адресу ювіляра – "одному из наилучших знатоков и исследователей Екатеринославщины… История и этнография местного края приковали внимание и поглотили массу труда и умственной энергии этого скромного труженика, десятки лет посвятившего себя этому неблагодарному занятию" (ідеться про працю в провінції серед байдужих до цього людей, далеко від інтелектуальних центрів з бібліотеками, архівами та видавництвами), а відтак мова велась у категорії "великого подвига" дослідника [11, с. III–VIII].

Автор (автори) (загалом авторство статті приписується трьом різним особам: В. Біднову – колишньому секретарю, Д. Дорошенку – чинному секретарю, або А. Синявському – заступнику голови комісії) виправдовували "високим стилем" навіть аматорство Новицького: "Личным своим примером Яков Павлович подтверждает старую истину, что не дипломы дают человеку знания, и что не одна лишь высшая школа создает историков и этнографов: собственным путем, путем самообразования Яков Павлович приобрел обширные сведения по истории и этнографии нашего края и, таким образом, получил возможность пополнить историко-этнографическую литературу своими ценными и чрезвычайно интересными трудами" [11, с. III–IV].

Ця стаття складалася без відома ювіляра і мала стати для нього сюрпризом, а відтак інформація про нього була почерпнута з публікації М. Сумцова 1892 р. – отже, була "вторинною" щодо самого Новицького (нагадаємо, він дав інформацію Сумцову). Навмисно зазначалася обставина зростання Якова Павловича з дитинства серед селян і його зацікавлення їх переказами про запорізькі старожитності. Це вилилося в походи історичними місцями і записи всіх почутих оповідей, він облюбував Великий Луг й основні місця проживання запорожців, виробив "особливі прийоми" досліду (30 років він у літні місяці жив з дідами на баштанах Хортиці та риболовецьких стаціях і все розпитував та записував). Окрім того, акцентувалася увага на розпрацюванні Новицьким матеріалів архівів Олександрівських державних та громадських установ і Покровського собору. Написані на їх підставі статті особливі, оскільки "автор их умело дополняет документальные данные народными преданиями и воспоминаниями старожилов" [11, с. VI]. У додатку до статті були перераховані 14 основних публікацій Я. Новицького. Нарешті, збірник відкривався фотографією Я. Новицького; оскільки на ній був ще доволі молодий (близько 40-ка років) дослідник, то ця фотографія належала комусь з його знайомих і поміщена до збірника так само без відома Новицького. Зазначимо, за його життя це була єдина опублікована його фотографія.

Похвальна оцінка діяльності Я. Новицького як члена Катеринославської археографічної комісії була дана також у підсумковій за десять років її існування статті А. Синявського. Автор високо оцінив публікацію Новицьким збірки історичних пісень та атестував як неоціненну працю його історію Олександрівська [9, с. 1–15]. Д. Дорошенко доволі патетично писав про Новицького у популярній місцевій пресі [7]. Панегірики Новицькому складали також пересічні публіцисти Катеринославщини [4]. Це, певною мірою, підтримував і давній друг Якова Павловича Д. Яворницький. Так, у 1911 р. він порекомендував відомому петербурзькому збирачу портретів з автографами знаменитих діячів (колекція складала більше 12 тис. автографів) П. Гейцигу ("узнав от Д. Яворницкого") звернутися до Новицького за його портретом. Гейциг писав: "Я бы должен иметь Ваш портрет в качестве малорусского этнографа, а посему исполнением просьбы Вы меня крайне обяжете" [8, ф. I, спр. 11581, арк. 1–1 зв.].

Як бачимо, місцеві інтелектуали зовсім не зважали на критику методів праці та способу публікації історичних матеріалів Я. Новицьким з боку галицьких етнографів. Це робилося свідомо, оскільки практично всі автори зазначених публікацій мали доступ до видань НТШ.

Загалом прижиттєві публікації про Я. Новицького переважно розглядали його творчість і лише частково – біографію. Деякі автори (М. Сумцов) черпали відповідний матеріал від самого Новицького (стосовно основних віх його життя). Оцінки ж творчості дослідника пройшли певну еволюцію. Якщо М. Сумцов розглядав публікації Новицького в аналітичному ключі, спочатку підкреслюючи лише сильні, а в подальшому не пропускаючи і слабкі сторони, то діячі новозаснованої Катеринославської губернської вченої архівної комісії ставилися до Якова Павловича як до корифея дослідження запорізьких старожитностей та з пошаною як до літньої роками людини. Це диктувало лише "похвальний" вектор змісту публікацій, що переходили в панегірик.

Загалом, для історіографії "новицькіани" із місцевих публікацій безперечне значення мають лише публікації М. Сумцова. Однак саме на них лежить відбиток впливу особистого знайомства автора з об'єктом дослідження, що також коригувало не лише інформативний бік статей, але й оціночний. Окрім того, Сумцов просто не міг не підтримувати кожного завзятого дослідника фольклору, етнографії та історії краю, оскільки "інформаторів" на місцях було дуже мало, а тих, хто роками визбирував по крихтах історичну пам'ять регіону – просто одиниці, в Олександрівську та його околиці – власне один Новицький. Тож зрозуміло, що перші статті М. Сумцова мали містити переважно похвалу аматору запорізької старовини. Про це свідчить і листування Сумцова з Новицьким, де автор просить матеріали для статті у самого Новицького, постійно інформує його про хід справи та саму публікацію.

Окремо стоять публікації закордонних авторів – М. Драгоманова, Ф. Колесси, В. Гнатюка, які аналізували лише публікації Якова Павловича, й аналізували з позицій європейської науки того часу. Ці автори вбачали головну заслугу Новицького у збиранні артефактів історії, переважно у вигляді історичних пісень, але не зауважили жодної його власної думки як аналітика. Відтак, у їх оцінках Новицький поставав етнографом-фіксатором, не більше того. Однак ці публікації все ж не зробили помітного впливу на прижиттєву "новицькіану", у якій переважав пієтетний стиль.

На жаль, саме цей стиль зберігається й понині практично в усіх краєзнавчих публікаціях про Я. Новицького, а також у працях київських етнологів. Серйозний стиль

аналізу творчості та видань Новицького в стилі галицьких критиків ще чекає свого "відновлювача" на нових засадах сучасної гуманітаристики.

1. *Гнатюк В.* Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине 1874–1903 гг. Екатеринослав, 1908 // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1908. – Т. 85, кн. 5. 2. *Драгоманов М.П.* Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). – Женева, 1881. 3. *Драгоманов М.П.* Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. – Женева, 1883. – Ч. 1. 4. *Жарко М.Я.* Я.П. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 18–19. 5. *Колесса Ф.М.* Малорусские песни, собранные Я.П. Новицким // ЗНТШ. – 1895. – Т. 6. – Бібліографія. 6. *Колесса Ф.М.* Фольклористичні праці. – К., 1970. 7. *М. Ж-ко* (М. Жученко – один із псевдонімів Д.І. Дорошенка). Я.П. Новицький // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 4. 8. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису (НБУВ ІР). 9. *Синявский А.С.* Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1915. – Вип. 10. 10. *Сумцов Н.Ф.* Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. 11. Яков Павлович Новицкий и его труды по истории и этнографии Екатеринославщины // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1912. – Т. 8.

Надійшла до редколегії 17.01.06

В. Капелюшний, д-р іст. наук, А. Зайковський, студ.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МИРОТВОРЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: 1992–2006 РОКИ

Розглянуто актуальні проблеми повсякденного життя миротворців Збройних сил України в 1992–2006 рр.

The article is deal with the actual problem of everyday life of pacifiers of Military forces of Ukraine in 1992–2006.

Вагомим внеском до позитивної оцінки Збройних сил України (ЗСУ) є їхня миротворча діяльність. За інформацією прес-служби Міноборони, за період з 1992 по 2004 рр. у 24 міжнародних миротворчих операціях брали участь близько 20,5 тис. військовослужбовців ЗСУ, залучалося близько двох тисяч одиниць техніки й 30 гелікоптерів. На середину 2006 р. уже більше 28 тис. військовослужбовців ЗСУ взяли участь у міжнародних миротворчих операціях. На початок 2006 р. 840 військовослужбовців Збройних сил України брали участь у 10 миротворчих місіях (у складі миротворчих контингентів – 749 військовослужбовців, у ролі миротворчого персоналу – 91 військовослужбовець) [15]. Україна є найбільшим контрибутором операцій з підтримання миру серед європейських країн та бере участь у таких місіях: Місії Організації Об'єднаних Націй (ООН) у Косово; Міжнародних силах з підтримки миру в Косово (КФОР) (Українсько-польський батальйон); Місії ООН у Грузії; Місії ООН в Ефіопії та Еритреї; Місії ООН у Демократичній Республіці Конго; Спільних миротворчих силах у Придністровському регіоні Республіки Молдова; Місії Організації Об'єднаних Націй у Ліберії; Місії ООН у Судані; Миротворчому персоналі в Республіці Ірак.

За період 1992–2005 рр. українські воїни брали участь у наступних миротворчих операціях ООН: Місії ООН у Сьєрра-Леоне (миротворчий контингент); Місії ООН у Сьєрра-Леоне (миротворчий персонал); Миротворчих операціях Сил ООН по охороні (UNPROFOR); Силах Виконання Угоди IFOR та Силах Стабілізації (SFOR у Боснії і Герцеговині); Місії ООН у Східній Славонії (ПАООНСС); Місії ООН превентивного розгортання в Македонії; Місії ОБСЄ з верифікації у Косово; Місії ООН в Анголі; Міжнародних силах з підтримки миру в Косово (КФОР) (як окрема українська частина); Місії ООН у Лівані; Місії ООН у Гватемалі (МІНУГУА); Місії ООН у Таджикистані; Місії ОБСЄ в Грузії; Місії ООН в Афганістані; Місії ООН на півострові Превлака, у Хорватії; Гуманітарній місії в Державі Кувейт. Останнім із цього переліку завершив свою місію Український миротворчий контингент у складі Багатонаціональних сил у Республіці Ірак [15].

Проблема наукової розробки теми української миротворчості є доволі новою і малодослідженою. Крім того, потрібно зазначити, що та невелика кількість праць, які все ж з'явилися з даного питання, спрямовані на з'ясування правових, зовнішньополітичних та економічних особливостей миротворчості. У той же час інша сторона цієї проблеми лишається практично повністю нерозкритою. Це проблема побуту та умов проживання українських військовослужбовців, безпосереднього процесу буденної роботи та їхнього дозвілля тощо, тобто, те що ми називаємо повсякденним життям.

Питання джерел для дослідження є доволі специфічним. Джерельну базу відрізняє: висока інформативність, різнотипність походження, але в той же час неструктурованість та невпорядкованість, відсутність архівної бази через новизну проблеми, відсутність доступу до "поточних архівів" через наявність грифу "таємно" на більшості матеріалів військового походження. Крім того, слід зазначити, що переважна частина опублікованих джерел розміщується в електронному вигляді у мережі Інтернет. Умовно всі джерела з даної проблеми розподіляються на два типи: джерела офіційного та неофіційного походження. До першого належать матеріали прес-служб Міністерства оборони та миротворчих з'єднань (офіційний веб-портал Міністерства оборони – www.mil.gov.ua, друковані видання "Народна армія", "Миротворець", "Військо України"). Сюди ж можна віднести і законодавчі матеріали, що стосуються проблеми миротворчості: Закони України, Укази Президента України, Постанови Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України (КМУ), Розпорядження КМУ та окремих міністерств тощо [усі вони доступні за електронною адресою Верховної Ради (ВР) України]. До групи джерел неофіційного походження ми відносимо матеріали незалежних інформаційних агенцій ("Рейтер", "Українські новини", "УНІАН" тощо), публікації в пресі (друкованій – "День", "Україна молода", "Дзеркало тижня" та ін., і в електронній – Кореспондент.Net, "ProUA", "Новини з України" тощо).

Ґрунтовних наукових праць саме з питання повсякденності українських миротворців на даний момент практично не існує. У науковому обігу фігурують декілька публікацій, що торкаються проблеми миротворчості у ЗСУ взагалі. Такими є праці Г. Перепелиці ("Миротворча діяльність України"), О. Деркача ("Українсько-польський батальйон"), А. Папікяна ("Військове співробітництво та миротворча діяльність України") та деякі інші, у яких проте, головну увагу приділено саме політичному і військовому аспекту даної проблеми.

Одним з основних факторів розвитку людства у всі часи було середовище, у якому мешкали люди, його географічні, кліматичні та тектонічні особливості. У нашому випадку цей фактор виходить на перший план, адже військовослужбовці виконують миротворчі завдання за межами нашої країни. Більше того, переважна частина операцій проходить на територіях, далеких від України та тих, що різко відмінні від неї за природними умовами. Подивимося на вищезгаданий список країн, де перебували чи перебувають наші вояки, – там немає жодної країни північніше України. Навпаки, найбільші за кількістю учасників операції проводилися у

© В. Капелюшний, А. Зайковський, 2007

таких тропічних та екваторіальних країнах як Ірак, Кувейт, Ліберія, Ангола, Ефіопія тощо [4]. Усі вони характеризуються посушливим та дуже спекотним кліматом. Із цього ряду великих місій випадають лише контингенти у Балканських країнах та дрібні місії на просторах СНД, де клімат більш схожий на український. Кліматичні особливості суттєво впливають на матеріальну складову побуту миротворців. Спекотний клімат країн Азії, Африки та Центральної Америки, де перебували наші військові, безпосередньо вплинув на характер їхнього спорядження, камуфляжу, помешкання, навіть на виконання професійних обов'язків.

Логічним є той факт, що за тропічного клімату звичайне спорядження, розраховане на звичну українську погоду, застосовуватися не може. Журналіст Ю. Яременко так описує камуфляж українців у Лівані: "Відразу після приїзду до базового табору в містечку Ель-Аззіє новоприбулі українські сапери передусім перевдяглися в спеціальну для спекотних країн форму – камуфляжний костюм, куди входять куртка з коротким рукавом, шорти й панама. Видовище не піддається описанню – густо засмаглі на українських полігонах руки й обличчя, а з-під шортів – молочно-білі ноги!" [16, с. 3]. В Іраку використовувався аналогічний камуфляж. Крім того, військовослужбовці були зобов'язані придбати за власний рахунок "спортивний комплект" – "він складається з футболки, штанів, курточки, шортів, кросівок і… шкарпеток, виконаних у національних жовто-блакитних кольорах" [10, с. 8]. У європейських країнах дислокації (зокрема, у Косово) використовується більш звичний для нас одяг – "шкіряні сумки-планшети, портупеї, офіцерські шапки і брезентові шапки для хімічного захисту" [13]. Крім того, потрібно зазначити, що весь одяг, який використовують українські миротворці, – вітчизняного виробництва. Його шиють на замовлення Міністерства оборони України засуджені жінки з Чернігівської виправної колонії. Деякі моделі одягу є справжнім українським ноу-хау. Так, унікальні чохли для легких бронежилетів, які носять українські миротворці, розроблялися у Чернігівській колонії для жінок. Вони пошиті зі спеціальної тканини, яка закручує кулю і значно зменшує її вбивчу силу [12]. Одяг є ще одним елементом повсякдення, який однак відіграє значну роль у житті військовослужбовців. Так, звикання до нового "південного" варіанту одягу значно збільшувало терміни адаптації до місцевих умов.

Інший елемент, харчування, відіграє значно більшу роль. Як відомо, "як солдат годується – так він і воює", тому командування приділяє найбільшу увагу саме цьому елементу постачання. Норми годування військових миротворчих контингентів чітко прописуються в будь-якому державному документі про відправлення контингенту до іншої країни. Звернемося до прикладів. За Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 р. N 869 "Про забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту, що направляється до Республіки Ірак для участі у міжнародній миротворчій операції" українські військовослужбовці повинні були годуватися за нормою № 1 харчування військовослужбовців Збройних сил, тобто отримувати кожен на добу грам таких продуктів, як: "хліб із суміші борошна житнього обдирного і пшеничного першого сорту – 350 грам (г), хліб із борошна пшеничного – 400... м'ясо – 200, риба – 150... масло – 30... картопля й овочі, усього – 900, у тому числі: картопля – 600, капуста – 130, буряки – 30, морква – 30, цибуля – 50, огірки, помідори, коріння, зелень – 40, сухофрукти – 20 г. тощо" [7]. Крім того, "іракські миротворці" як військовослужбовці, що направлялися для участі в міжнародних миротворчих операціях на додаток до цієї норми були повинні отримувати "печиво – 100 г, консерви м'ясні – 100, консерви "Ковбасний фарш" – 100, суп швидкого приготування – 26, картопляне пюре швидкого приготування – 56, джем – 50, мед – 45, напій фруктовий (концентрат) – 10, кава розчинна – 2,5 г, гумка жувальна – 3 шт., серветки паперові – 3, серветки гігієнічні – 1шт." [7].

Норми, прописані у цьому законі налаштовують нас на сприйняття раціону миротворців, як різноманітного та цілком достатнього для харчування однієї людини протягом доби. Однак у цьому моменті ми зіштовхуємося із проблемою невідповідності положень офіційних документів реальному стану речей. Перше, що має насторожити нас, той факт, що основна частина раціону, так звана, норма № 1 є "загальновійськовою" [7] для всіх військовослужбовців Збройних сил України. Не є великим секретом, що ця норма дуже рідко виконується в повній мірі у регулярних частинах армії. Можна зробити припущення, що миротворці є виключенням і повністю отримують норму № 1 та власний додатковий миротворчий пайок (за пунктом "2 ї" вищезгаданої Постанови КМУ). Щоб пересвідчитися у протилежному, знову звернемося до безпосередніх свідків. Ось що розповідає майор 19-ого окремого українського батальйону радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту у Кувейті Владислав Волошин в інтерв'ю російському виданню "Ізвєстія": "А ось їдальня – справжній "Макдоналдс": картопля фрі, чізбургери. Борщу немає. Я, коли додому приїхав, на нього найперше накинувся" [1, с. 4]. Його слова підтверджує й Андрій Дида, миротворець Українсько-польського батальйону (Укрполбату) в Автономному краї Косово та Метохія: "Кафе із піцею та гамбургерами. Це – невід'ємна частина американської миротворчої бази" [5]. Аналогічно вважають й українські військовослужбовці, що повернулися зі складу Багатонаціональних сил в Іраку: "Але як тут забудеш, коли в американському харчоблоці лише заокеанські штучки-дрючки (Спочатку наші військовики плювалися від якоїсь незрозумілої "похльобки" та ще й у пластиковому посуді. Згодом, правда, кухонні справи залагодилися, почали годувати пристойніше). А українській душі так не вистачає рідного борщу із салом" [10, с. 8]. Аналізуючи такі свідчення, можна зробити висновок, що часто державні норми харчування не виконуються в повній мірі, а так і лишаються на папері.

Перейдемо до іншого аспекту побуту військовослужбовців миротворчих контингентів України – до аналізу стану їхніх помешкань. Знову ж таки, незвичні кліматичні умови накладають особливий відбиток на цю проблему. Ураховуючи той факт, що практично завжди миротворці приходять на землі, зруйновані громадянськими війнами або міжнародними конфліктами, сподіватися на відносно пристойне помешкання їм не доводиться. Щоправда, офіційні цифри свідчать про зовсім інше. Вони говорять, принаймні, про бажання Міністерства оборони забезпечити миротворцям достойні умови проживання. Так, лише за 2003 рік для задоволення потреб українського контингенту в Республіці Ірак було придбано "101 кондиціонер на загальну суму 272,8 тис. грн, у тому числі виробництва: Товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) "Ванта" – 16 шт. на суму 50,4 тис. грн; ТОВ "Левуд" – 22 шт. на суму 51,5 тис. грн; ТОВ "Промтехінком" – 18 шт. на суму 52,6 тис. грн; ТОВ "Профіт" – 7 шт. на суму 16,4 тис. грн; Приватного підприємства (ПП) "Рати" – 16 шт. на суму 50,4 тис. грн; ТОВ "Укртехпромпостачання" – 22 шт. на суму 51,6 тис. грн.

Аналогічно, були укладені договори з придбання меблевих вузлів та металевих ліжок у різних постачальників, яких було закуплено на загальну суму 277,6 тис. грн, у тому числі: меблевих вузлів – на загальну суму 157,1 тис. грн, ліжок металевих – на загальну суму 120,5 тис. грн" [9].

Читаючи про такі факти, дивно аналізувати слова самих учасників контингенту про те, що миротворці в Іраку

"...живуть наразі в наметах, добудовуючи для себе казарми. Та це краще, ніж як на початку, ночувати у напівзруйнованому спортзалі, де через діри в стінах заповзали змії і виблискували очі виючих койотів". Українські миротворці не можуть дочекатися завершення будівництва, адже лише тоді зможуть нормально прийняти душ. Бо часто не один день носять на собі солоний піт, який роз'їдає шкіру – не рятують ніякі антиперспіранти" [10, с. 8]. Не дивно, що у вищецитованому звіті Рахункової Палати України зроблено висновок: "Перевіркою встановлено, що кондиціонери і ліжка металеві в достатній кількості зберігалися на складах Міністерства оборони України... це свідчить про недоцільність їхньої закупівлі та неефективність використання бюджетних коштів" [9]. Проте більшість військовослужбовців не висловлює свого негативного ставлення до побутових проблем. Причиною цього є той факт, що більшість з них проживають у місцях постійної дислокації в Україні в ненабагато кращих умовах. Так говорить і Володимир Кузьменко, військовослужбовець Укрполбату: "Наші побутові умови добрі. Проживання в бунгалах, санітарні вузли, цілодобово гаряча вода, все чудно" [5]. Він говорить так, незважаючи на відсутність систем кондиціонування у спекотному влітку Косово, визнаючи, що поряд військовослужбовці армії США проживають у набагато кращих умовах.

Аналізуючи побутові умови українських миротворців, можна прийти до аналогічного висновку. Умови проживання, що незважаючи на урядові декларації, лишаються доволі важкими, самим особовим складом не розглядаються як нагальні проблеми. Причиною цього є набагато гірші умови проживання в інших військових частинах на території України.

Розглянемо й інші матеріальні фактори повсякдення, що супроводжують наших військовослужбовців при проведенні миротворчих операцій. Спочатку зупинимося на такому важливому елементі, як транспорт та засоби комунікації.

Ураховуючи той факт, що переважна більшість операцій проводиться на великій відстані від території України, єдиним засобом пересування миротворців на місце дислокації є авіаційний транспорт. Перевезення військовослужбовців і техніки здійснюється за допомогою військово-транспортних літаків переважно ще радянського зразка.

На самих місцях розміщення для пересування по виділеній території та при її патрулюванні використовується переважно військова техніка. Наприклад, миротворчі сили у Косово користувалися такою технікою: бронетанковою – машинами "БТР-80" – 1 шт. та "БРДМ" – 20 шт.; автомобільною: автомобілями "ГАЗ-66" – 47 шт. та 20 автопричепами [2, с. 71]. Крім того, використовувалася гелікоптерна техніка, а саме гелікоптери типів "Мі-24", "Мі-8" та "Мі-26". У той же час, командний склад використовує, зазвичай, комфортабельніші автомобілі для пересування. Зокрема, командний склад контингенту у складі Багатонаціональних сил у Республіці Ірак користувався автомобілями "Тойота Ленд Крузер 100" [3, с. 31].

Питання зв'язку для військового підрозділу означає не менше, аніж питання транспортного сполучення. Комунікація з близькими також є одним з найголовніших факторів підтримання стабільного психічного стану військовослужбовців. Держава, знову ж таки, офіційно зобов'язується забезпечувати миротворців безкоштовним зв'язком з Україною та їхніх рідних з ними на час перебування у місіях. Проте на прикладі цей факт підтверджується не завжди. Якщо за словами військових, що проходили службу у Ліберії, їхній зв'язок з рідними було забезпечено у повній мірі [11], то в Іраку становище було гіршим. "Це все брехня, що телефонний зв'язок миротворців з родинами безкоштовний... та телефонна станція, яку наші військові взяли з собою в Ірак, не функціонує. І щоб зв'язатися з Іраком, мені потрібно телефонувати у Західне оперативне командування у Львів, а ті, можливо, сконтактують з Іраком. І платити доведеться як за міжміські переговори, так і за міжнародні..." [10, с. 8] – говорить жінка одного із сержантів-миротворців. Самі ж миротворці вимушені телефонувати на Батьківщину з телефону-автомату на свої кошти [10, с. 8]. Тож і в цьому випадку можна говорити про невідповідність декларацій керівництва реальному стану речей. У той же час керівництво місій часто забезпечує військовослужбовців виходом до мережі Інтернет, щоправда користується ним лише невелика частина службовців, що має навички користування комп'ютером [1, с. 4].

Важливою є проблема медичного обслуговування миротворчого контингенту. Слід відразу зазначити, що кожен бажаючий потрапити до нього, мусить бути віком від 20 до 35 років і пройти прискіпливий медичний огляд, а перелік хвороб, за яких військовослужбовець не допускається до миротворчої діяльності, містить 76 пунктів. Серед них, зокрема, СНІД; сифіліс; гостра і хронічна гонорея; стан після перенесеного гострого вірусного гепатиту, черевного тифу та паратифу протягом одного року після закінчення стаціонарного лікування; перенесена малярія в тяжкій формі, або у будь-якій формі більше двох разів, або у будь-якій формі з ускладненнями; злоякісні новоутворення; доброякісні новоутворення схильні до росту; хвороби крові та кровотворних органів; хвороби ендокринної системи; розлади психіки та поведінки; епілепсія і пароксизмальні стани тощо [8].

Звісно, миротворці потребують кваліфікованої медичної допомоги і під час проведення самих миротворчих операцій. Медичний склад місії підбирається завчасно Міністерством оборони. Фахівці медичного складу, які підібрані для призначення на посади у складі миротворчого контингенту, "проходять допідготовку протягом одного місяця, у тому числі: протягом двох тижнів: лікарі (провізори) – в Українській військово-медичній академії (УВМА), середній медичний склад – в УВМА або її філіях; протягом наступних двох тижнів – під час перебування у військовій частині, де формується миротворчий підрозділ" [8].

Зазвичай, безпосередньо перед передислокацією до країни розташування медичні експерти відвідують цю територію і розроблюють план вакцинації особового складу, якщо вона йому необхідна. Крім того, обов'язкова вакцинація та карантин чекають на миротворців і після повернення в Україну. Існують думки, що такі заходи не дозволяють говорити про те, що українці повертаються здоровими з країн розташування їхніх частин. Особливо це стосується країн Центральної та Західної Африки, таких, як Демократична Республіка Конго, Республіка Сьєрра-Леоне, Республіка Ліберія тощо. У 2004 р. тоді ще депутат ВР України М. Поліщук говорив, що "більшість військовослужбовців повертаються з Африки з психічними розладами, а у кожного третього встановлюють імпотенцію... там... вирують такі смертоносні інфекції, як тропічна малярія та геморрагічна лихоманка, щеплення проти яких не завжди діє" [6].

Оскільки у складі українського збройного формування знаходяться й військові лікарі, миротворці ведуть активну роботу з надання медичних послуг місцевому населенню. Так, лише за першу декаду грудня 2006 р. українські військові лікарі надали медичну допомогу близько 40 дітям з дитячого будинку в Ліберії. 3 грудня до командира 56-го окремого гелікоптерного загону Збройних сил України у складі Місії ООН у Ліберії Олександра Ткаченка звернулося керівництво одного з дитбудинків, що перебуває поблизу базового табору українських миротворців. Вони просили українських миротворців надати медичну допомогу дітям, що прожива-

ють у дитбудинку. "Через відсутність громадського транспорту дітей не могли переправити в спеціалізовані медичні установи... упродовж двох днів українські військові лікарі оглянули всіх вихованців дитбудинку. У дітей віком від 9 місяців до 12 років виявлені малярія, кишкові інфекції, простудні захворювання. За результатами медичного обстеження українські військові лікарі призначили кожній дитині курс лікування й передали необхідні медичні препарати" [14]. Неодноразовими були подібні випадки в інших місцях перебування українського миротворчого контингенту, зокрема, в Іраку та Косово.

Підсумовуючи факти з питання медичного забезпечення миротворчих операцій, ми можемо зробити висновок, що воно є одним з найкраще налагоджених моментів миротворчого побуту, що обумовлюється постійною необхідністю перебування медиків поряд з миротворцями через частоту випадків їхніх бойових поранень. Також слід відзначити фактор високої кваліфікації та досвідченості українських медиків.

Одним з найголовніших є питання оплати праці миротворців. Середня заробітна плата солдата миротворчих з'єднань становить 800–900 дол. США ($) на місяць, рядового контрактника – 500–550 $ залежно від країни розташування місії. Найбільшою на цьому тлі була заробітна плата українських військових у складі Багатонаціональних сил в Республіці Ірак (офіцери – від 960 до 1200 $, рядові-контрактники – 600–650 $ [7]). В середньому, оплата праці військового у миротворчому контингенті є в 5–7 разів більшою від середньої заробітної плати військового у звичайному підрозділі.

Таким чином, незважаючи на всі побутові незручності, ризики та часту нереалізованість обіцянок Міністерства оборони військовослужбовці йдуть у миротворчі підрозділи, оскільки на тлі критичної ситуації в регулярних частинах армії миротворчість дійсно є виходом й у фінансовому плані, і у плані просування по кар'єрній драбині.

Отже, повсякденне життя миротворців Збройних сил України виступає складною і малодослідженою темою. Миротворчі підрозділи України є елітною частиною української армії. Українським миротворцям властива, як і усій українській армії, висока професійна підготовленість та сумлінне ставлення до виконання завдань. У той же час їх не оминають корупція, фактор злочинності серед особового складу та інші негативні явища. Оскільки миротворчі підрозділи є взірцем усього українського війська і до них постійно прикуто увагу громадськості, то інформація про всі їхні позитиви та негативи розповсюджується дуже швидко і часто набуває гіпертрофованого вигляду. Саме тому погляд на їхню діяльність очами пересічного українця допомагає відійти від штучно сформованого офіціозного образу та об'єктивніше оцінити її.

Військовослужбовці миротворчих контингентів живуть не в абстрактному світі державних нормативних актів, що часто лишаються на папері, і чітко усвідомлюють це. Незважаючи на певні проблеми із харчуванням, одягом, іншими видами спорядження, вони лишаються задоволеними життям та службою. Причиною цього є усвідомлення набагато гіршої ситуації в інших регулярних частинах на території України. Утім, наше дослідження показало доволі високий рівень медичного та транспортного забезпечення миротворців. Найголовнішим фактором матеріальної частини повсякдення є заробітна платня військовослужбовця, яка є набагато більшою за платню у звичайних частинах. Саме матеріальний фактор і змушує українських військовослужбовців іти служити в миротворчі частини, досить часто ризикуючи там власним життям.

1. *Волошин Владислав.* "Не хватает нам в Кувейте борща". Украинский майор в Кувейте. Смешное интервью // Известия. – 2003. – 10 квіт. 2. *Деркач О., Коберський Л.* Українсько-польський батальйон: Історія і сучасність : (Нарис). – Л., 2001. 3. Здійснено напад на українського офіцера в Іраку // УНІАН-Євроінтеграція. – 2005. – № 2. – С. 31. 4. Історія участі Збройних сил України у міжнародних миротворчих операціях. Офіційний веб-портал Міністерства оборони України // www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua&sub=history. 5. Миротворчий кошторис – $ 3 українцеві та $ 26 – американцеві. Побут наших солдатів у Косово. 5 канал // 5tv.com.ua/newsline/184/40/12274. 6. Миротворці стають імпотентами? // Рівне вечірнє. – 2004. – 16 квіт. 7. Про забезпечення діяльності українського миротворчого контингенту, що направляється до Республіки Ірак для участі у міжнародній миротворчій операції. Постанова КМУ від 4.06.03. Офіційний веб-портал ВР України // www.rada.gov.ua. 9. Про затвердження Положення про організацію медичного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України, які залучаються до участі в міжнародних миротворчих операціях. Наказ Міністра оборони від 14.12.04. Офіційний веб-портал ВР України // www.rada.gov.ua. 8. Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених у 2001–2003 роках Міністерству оборони України на забезпечення участі у міжнародних миротворчих операціях. Звіт Рахункової палати України. Офіційний веб-портал Рахункової палати України // www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article/main?art_id=83346&cat_id=38962. 10. Рівненський миротворець. Розповідь дружини, чоловік якої служить в Іраку // Ого. – 2003. – 16 жовт. 11. Українські миротворці в Ліберії можуть спілкуватися зі своїми близькими по телефону. Офіційний веб-портал КМУ // www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=4304914&cat_id=35884. 12. Українські миротворці носять камуфляжну форму, що шили її для них засуджені жінки з Чернігівської виправної колонії. 5 канал // 5tv.com.ua/ newsline/politics/2005/07/08/568035.htm. 13. Українські миротворці продають у Косово солдатам США військове обмундирування. Подробиці // www.podrobnosti.com.ua/news/2003/09/24/19-00. 14. Українські миротворці рятують африканських дітей. Українські новини. 4.12.06 // www.ukranews.com. 15. Участь Збройних сил України у миротворчих операціях. Офіційний веб-портал Міністерства оборони України // www.mil.gov.ua/index.php?part=peacekeeping&lang=ua 16. *Яременко Ю.* Український знак у Лівані // Дзеркало тижня. – 2003. – 9 серп.

Надійшла до редколегії 30.01.06

Д. Кудінов, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1905 РОЦІ

Здійснено аналіз організаційної і пропагандистської роботи Всеросійської селянської спілки серед селянства Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній. Особливий акцент зроблено на періоді другої половини 1905 р., коли ця масова організація досягла найвищого піку політичної активності в Україні.

The analysis of the organizational and propagandistic work of the All-Russian Rural Association among the rural population of Kharkivska, Poltavska and Chernigivska provinces has been made in the article. A special accent is made on the period of the second half of 1905, the time, when this mass organization reached the highest peak of the political activity in Ukraine.

Інтерпретація реальної історії революції 1905–1907 рр. потребує оновленого погляду на роль класів, партій і всіх широких громадських організацій у протистоянні царському режиму. Значна кількість архівних даних, багато сучасних історичних робіт вказують на велике значення, яке відігравав Всеросійській селянський союз (ВСС) у революції і, зокрема, у Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, що примушує замислитися над значенням і розмахом діяльності Союзу на території Лівобережжя.

Поява ВСС є наслідком царського рескрипту 18 лютого 1905 р. У травні 1905 р. селяни Московської губернії, скеровані земсько-ліберальною інтелігенцією, зібралися на сход, на якому ухвалили приговор про організацію Союзу на зразок професійних організацій міських робітників. Сход сформував оргбюро зі скли-

© Д. Кудінов, 2007

кання з'їзду ВСС. На з'їзд мали зібратися делегати від регіонів усієї Росії, згодні із першим програмним документом організації, написаним у вигляді приговору сільського сходу [7, с. 7].

Виключну роль в організації ВСС відігравали брати Семен і Василь Мазуренки, члени РУП. Мазуренки намагалися привернути до справи ВСС своїх однодумців – меншовиків і рупівців. Запрошення приїхати на Дон, де брати Мазуренки розпочали формувати комітети Союзу, для виробки програми ВСС зокрема надсилалося В. Винниченку і Д. Антоновичу, але українські ліві не відгукнулися на цю пропозицію [9, с. 24]. Проте Союзом зацікавилися загальноросійські ліві партії, що відразу обумовило його інтернаціональний характер, підпорядкування організації насамперед соціальним завданням селянства.

Про сход московських селян мешканцям інших губерній стало відомо із ліберальної преси й усній агітації членів ПСР та "Союзу визволення" на селі. Розрізнено у провінції з'являються перші осередки Союзу. У Харківський губернії найперший Союз зародився у Сумському повіті, де ще навесні 1905 р. розгорнувся рух вироків селянства, що спрямовувався повітовим сільськогосподарським товариством. 15 травня у Сумах відбувся п'ятитисячний мітинг селян, на якому було ухвалено петицію на ім'я Миколи II із проханням провести аграрну реформу на користь селян, ввести демократичні свободи та ініціювати скликання Установчих Зборів. Від сільських громад повіту передача петицію покладалася на місцевого селянського лідера А. Щербака, який і вручив приговор у руки голови Ради міністрів С. Вітте [19, с. 134–135]. 29 травня у місті вдруге відбувся мітинг. Тут уже лунали радикальніші вимоги (поділити громадами поміщицькі, кабінетні і монастирські землі, добиватися ліквідації інституту земських начальників, вимагати визволення політичних в'язнів, запровадження демократичних свобод, бойкоту сплати податків, відмови від військового обов'язку і т.д.). [5, спр. 11, арк. 42–43]. Незважаючи на подальші репресії проти членів товариства і радикально налаштованих селян (у червні було заарештовано до 100 осіб), політична боротьба у повіті не припинялася. 25 липня у с. Юнаківка Сумського повіту відбулося зібрання 13 активістів селянського руху від сіл Юнаківка, Стецьківка і Локня. Тут було обрано чотири делегати на Установчий з'їзд ВСС. Делегацію очолив письмоводитель Сумської ремесленої управи А. Овчаренко, а Сумське сільськогосподарське училище виділило 120 крб. на поїздку [20, с. 360].

Установчий з'їзд відбувався напівлегально упродовж 31 липня – 1 серпня 1905 р. у Москві. Тут були присутні 100 делегатів від 22 губерній Росії в тому числі і від трьох лівобережних, які взяли активну участь в обговоренні питань з'їзду. Обговорення земельного питання порушив делегат від Харківської губернії. Він агітував за передачу поміщицької землі зубожілим селянам, яким і "жити складно і мовчати більше не можна" [7, с. 48]. З'їзд висловився за ліквідацію приватної власності на землю і перетворення її на загальнонародний достаток. Гострим виявилося питання викупу землі. Делегат від Чернігівської губернії запропонував приватні землі забрати на умовах викупу, а решту без. При цьому він вставав на захист насамперед не поміщиків, а селян-власників, що придбали землю за рахунок Селянського банку. Земля мала надійти у користування всіх, хто буде її обробляти, виключаючи євреїв, поміщиків і купців. Викуп повинен встановитися по природній доходності землі. Його слід розкласти на всі землі, встановити спеціальний земельний податок [7, спр. 44, арк. 2–4].

У питанні про виплати компенсації за конфісковану землю ніхто не казав про вартість землі або ренту. Делегатів хвилювали морально-етичні критерії справедливості. Так, представник Харківської губернії звернув увагу на те, що "земля, будучи створінням природи, даром Божим, первинно нічого нікому не вартує і, на відміну від продуктів праці, предметом купівлі-продажу бути не може". Компенсацію слід виплачувати лише тим, хто володіє землею менше 20 років. Володарю землі, що підлягає конфіскації потрібно залишити не більше 50 десятин. Решту – відбирати без викупу. Дебати завершилися голосуванням із земельного питання: приватна власність повинна бути ліквідованою. Без викупу повинні бути відібрані монастирські, церковні, удільні, кабінетські і державні землі. У приватних власників земля відходила частково за викуп, частково безоплатно [7, с. 51].

З'їзд визнав потребу скликання як загальноросійських так й обласних з'їздів. За останні зокрема висловилися делегати-українці. Загальноросійський з'їзд перебирав на себе роль вищого органу Союзу. Виконавчими органами ВСС ставали комітети. Головний комітет завідував справами ВСС у проміжок між з'їздами Союзу. При обговоренні цього питання делегат від Чернігівської губернії висловився за влаштування організацій там, де це можливо, а не дотримуватися строго адміністративно-територіального ділення (повіт, губернія) [7, с. 42]. Непокоїла чернігівську делегацію і проблема неграмотності. З'їзд виступив за введення загальної безкоштовної освіти [7, с. 38].

По завершенню з'їзду розгорнувся процес формування низових структур Селянського союзу. По селах роз'їжджали агітатори, що намагалися утворити осередки Союзу на місцях. Улітку 1905 р. у дусі ВСС селянин Х. Москаленко агітував односельців с. Локністого Чернігівського повіту не сплачувати податки [3, спр. 2530, арк. 115–116]. У с. Оптове Кролевецького повіту з'явилася група ВСС у складі гімназиста Г. Махна і селян Ф. Удода й І. Сенченка. Вони переконували місцеве населення не сплачувати податки, не коритися владі, гнати поліцію і відбирати землю у поміщиків [3, спр. 2530, арк. 133]. Спробу утворити комітет Союзу здійснила і сільська інтелігенція Суразького повіту, проте через арешти зробити це не вдалося [10, с. 54].

До прийняття закону про скликання Державної Думи 6 серпня 1905 р. поширення набув рух вироків. У Чернігівський губернії, незважаючи на замовчування місцевою владою указу 18 лютого, селяни, дізнавшись про нього із газет, розпочали складати від общини до общини петиції. В усіх приговорах селяни вимагали землі та волі. При цьому землю поміщицьку слід придбати за викуп, а удільну і монастирську – без викупу. Характерно, що у вироках, які звичайно приймалися на сільських сходах, селяни ставили не тільки вимоги економічного, але й політичного характеру. На сільському сході в с. Новий Ропск Новозибківського повіту селяни вимагали амністії політичним в'язням, свободи слова, друку, зборів, союзів, недоторканності житла, негайного скликання народних представників на основі загального, прямого, рівного й таємного виборчого права, скасування непрямих податків і введенні прибуткового податку. Аналогічного змісту були складені петиції в селах Карповичи, Сушани, Бровники, Куршановичи, Ясеновка Новозибківського повіту [12, с. 11–12].

Проте по-справжньому широкого розмаху діяльність ВСС набирає після маніфесту 17 жовтня. Восени 1905 р. найміцніші комітети ВСС утворюються в Кролевецькому, Борзенькому, Новозибківському, Ніжинському, Кобеляцькому, Хорольському, Миргородському, Лохвицькому, Сумському, Охтирському і Богодухівському повітах.

Поштовхом до активізації організаційного оформлення комітетів ВСС стали мітинги і демонстрації на честь завойованих свобод, які підіймалися демократичними партіями та активістами Союзу, що виходили з підпілля. Селяни збиралися на сільські сходи, під впливом промов агітаторів ухвалювали рішення про приєднання до Се-

лянського Союзу та виробляли свої пропозиції із земельного питання. Так, селяни с. Бучки Новгород-Сіверського повіту у громадському вироку заявили про необхідність обрання депутатів Державної Думи на чотирихчленній основі, ліквідацію станів, відміну інституту земських начальників, амністію політв'язнів, реорганізацію волості як загального для усіх громадян адміністративно-територіального органу, запровадження прогресивної сітки податків, обов'язкової початкової освіти, демократичних свобод, націоналізації поміщицьких, державних, монастирських земельних угідь, державного фінансування духовенства. Також селяни оголосили, що цілою громадою вступають до лав ВСС [3, спр. 2530, арк. 35].

У Сумському повіті в такому ж дусі мітинги відбулися за період 19–26 жовтня у Юнаківці, Терешківці, Річках і Морочі. 28 жовтня 1905 р. зібрався з'їзд селян 12 волостей повіту, який постановив приєднатися до ВСС і висловився за скликання Установчих зборів не пізніше січня 1906 р. Селяни обрали повітовий комітет організації, на який поклали владні розпорядження стосовно селянських справ у краю. Лідером організації став А. Щербак [18, с. 141]. Наприкінці жовтня 1905 р. комітет організував страйк сільськогосподарських робітників Графської, Морочанської, Степнянської, Хотинської та Хутірської економій графині Строганової, Кровянської економії Прянишникова, Ніколаївської економії Лоренца і Корчаківської та Юнаківської економій Лещинської. Страйкарі вимагали підвищення оплати праці, запровадження нових вахтових змін, збільшення оплати за святкові дні. Страйк в економіях Строганової відбувався в межах зрілих форм боротьби за економічні права. Керівництву страйку вдалося запобігти зняття з робіт прибулих робітників, руйнування та грабування поміщицьких маєтків. На термін страйку робітники відмовилися від уживання алкоголю. Усі дії страйкарів координувалися спільним страйковим комітетом.

Під час страйку у Юнаківці, Хотіні та Яструбеному утворилися селянські комітети ВСС, до яких масово залучалися страйкарі. Лише робітників сільськогосподарської майстерні Хотінської економії записалося близько 120 чол. Були переобрані волосні старшини та писарі. Адміністрація маєтків вимушена була втекти до Сум. Прибула до Хотіні 29 жовтня команда козаків не змогла встановити попередній лад у маєтках. Урешті господарі маєтків вимушені були піти на поступки страйкарям і задовольнили всі їхні вимоги. Це була серйозна перемога селянства та його організації в повіті [3, спр. 10, арк. 38–40].

У Новозибківському повіті зорганізований наприкінці жовтня осередок ВСС охопив 10 сіл. Комітет провів вдалий страйк під час збору хлібів. У селах Мала та Велика Кривиця після нацьковування козаків і поліції місцевим поміщиком, комітет розпорядився підпалити економію [2, с. 280].

У Кременчуцькому і Золотоніському повіті Полтавської губернії жодної агітації на користь ВСС не було. Селяни самі дізналися із газет про Союз і постановляли на сільських та волосних сходах про приєднання до ВСС [10, с. 54].

У Роменському повіті агітацію селян щодо вступу до ВСС розгорнули студенти Козлов і Корчак-Чепурківський. Вони організували мітинги у Засуллі, Волковцях, Коровенцях, Брестовці та інших місцях [6, с. 29–33].

У Вовчанському повіті ядром комітету ВСС став маєток толстовця О. Бодянського. За допомогою місцевої інтелігенції він створив таємну організацію "Святе братство", що ставала своєрідною трансмісією між ПСР і ВСС [17, спр. 2172–2174, арк. 10–44].

Українські комітети ВСС взяли активну участь на його делегатському з'їзді, який проходив 6–10 листопада 1905 р. у Москві. На з'їзд прибуло 187 делегатів від 27 губерній, які представляли 200 тис. членів організації. Головним питанням з'їзду стала земля. Його вирішення делегати покладали на Установчі збори, за які слід боротися мирним шляхом. Свої проекти експропріації і нового землекористування земель запропонували харківські і чернігівські делегати. А. Щербак виклав програму націоналізації землі, її зрівняльного перерозподілу. У тому ж дусі виступили Чернігівські представники. На противагу своїм колегам, що виступали за безвідплатне відчуження землі, полтавська делегація висловилася за викуп угідь [7, с. 69].

Активно українські делегати обговорювали питання політичної боротьби. Сумський делегат запропонував низку подібних заходів: бойкот справників і земських начальників, ліквідація поліції, несплата податків, відмова від вживання алкогольних напоїв, здійснення повного бойкоту поміщиків; вони під народним тиском змусять режим піти на скликання Установчих Зборів. Також він закликав звернутися від імені ВСС, як "основи майбутніх Установчих зборів", до урядів іноземних держав з пропозицією вимагати від царського уряду сплати за процентами по кредитах і в той же час попередити їх, що селяни виплат робити не будуть [10, с. 53, 56, 80].

Чернігівці запропонували сформувати народно-демократичну вертикаль влади згори донизу, переобрати сільські влади, ліквідувати поліцію і земських начальників, експропріювати поміщицьке майно і продовольчі запаси на користь голодуючим, організувати видачу продовольчих пайків безробітним села і міста, охороняти поміщицьке майно для загальних селянських потреб [10, с. 53].

В обговоренні низової структури ВСС делегати зверталися до досвіду наймiцніших комітетів у Саратовській губернії, Війська Донського, Сумського і Чернігівського повітів. Так, сумський делегат розповів, що у повіті відбувається зрощування комітетів Союзу із чинними органами селянського самоврядування. Селяни переобирають волосні і сільські влади. У перспективі – обрання нового повітового земства. Лібералізація режиму повинна починатися не з ініціативи влади, а впроваджуватися самими масами, які б самостійно, спираючись на класову солідарність, добивалися ствердження демократичного ладу [10, с. 80].

Чернігівська делегація виступила проти негайного впровадження губернських і повітових комітетів, оскільки у багатьох місцях організації ВСС ще не існують, а багато організацій є стихійними. Повітові комітети слід віддати в управління інтелігенції, кооптованої до Союзу. Тут же чернігівці порушили питання про національну автономію Союзу, яка б стала у майбутньому основою автономії територіальної. Цю думку підхопив і полтавський делегат [10, с. 80].

Пропозиції українських делегатів лягли в основу Постанови Делегатського з'їзду Союзу. З'їзд висловився за передачу землі селянам, демократичний лад у країні, відміну всіх надзвичайних законів, амністію політв'язнів, зрівняння у правах станів, бойкотувати вибори до Державної Думи, створення основних ланок Союзу як волосних комітетів; обрав мирні заходи для боротьби за права селян (бойкот місцевої влади, сплати податків, постачання рекрутів, закриття державних винних "монопольок", відмова від фінансових операцій через банки) [14, с. 604–611].

За протоколом з'їзду зафіксовано 344 виступи, з яких лівобережні делегати зробили 48 (14 %). Особливу активність проявили делегати Суразького, Чернігівського і Сумського повітів.

Після завершення з'їзду діяльність ВСС активізувалася. Якщо напередодні з'їзду більшість місцевих організацій Союзу не мала ще вигляду оформлених комітетів, а лише ініціативні групи, то до кінця року у більшості повітів Лівобережжя існують впливові і чисельні осере-

дки. Загалом в Україні у листопаді-грудні 1905 р. нараховувалося 7 губернських, 12 повітових і понад 120 сільських і волосних комітетів ВСС.

Активно діяв Сумський повітовий комітет, діяльність якого перекинулася на сусідні повіти Курської і Харківської губерній. 20 листопада у Сумах відбувся з'їзд уповноважених від сільських громад Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського повіту Харківської губернії, Суджанського, Льговського, Путивльського і Рильського повітів Курської губернії. Обурені арештом 14 листопада ГК ВСС, делегати оголосили царський уряд "поза законом" та розглянули питання про перехід усієї повноти влади до комітетів Союзу [15, с. 97–80]. Протягом місяця селяни під проводом Союзу переобрали сільську і волосну владу, утворили міліцію, яка патрулювала вулиці Сум, безкровно встановивши свій контроль у повіті. Показовим є волосний сход 19 листопада селян сіл Терешківки, Гримківки та Іванівки Сумського повіту, який прийняв рішення усунути з посад сільських старост, писарів та збиральників податків за те, що вони не виконали волю селян про невизнання земських начальників, поліції, волосних судів і не приєдналися до ВСС [14, с. 170].

17 грудня на волосному сході у Хотіні селяни постановили про експропріацію маєтків графині Строганової та передачу їх у розпорядження волосного комітету ВСС. Силові органи через нестачу сил виявилися безпорадними спинити хвилю селянського руху. Газета "Новая жизнь" у номері від 30 листопада 1905 р. повідомляла про масову втечу поміщиків із повіту. У грудні комітет почав видавати свій орган – "Селянську газету"; вийшло два номери.

У Полтавській губернії ВСС став найактивнішою демократичною організацією. Полтавський губернатор 26 листопада 1905 р. рапортував до Департаменту поліції про бойкот влад через агітацію ВСС у Лохвицькому повіті. Спроба арештувати лідера Лохвицького комітету І. Бедро 14 грудня 1905 р. наразилася на збройний спротив селян, через що прийшлося І. Бедро відпустити з-під варти [1, с. 82]. Приговори сходів селян Лохвицького повіту надсилалися до Державної Думи та друкувалися у газетах "Хлібороб" і "Полтавщина". Лохвицька група охопила широкий район діяльності і майже у кожній волості і великому селі були її представники, які займалися вербовкою нових членів, сприяли розповсюдженню нелегальної літератури і запрошували ораторів, запрошуючи для їхнього приїзду селян.

У Кобеляках активісти ВСС при підтримці повітового земства 28 листопада 1905 р. організували нараду з агарного питання, яка ухвалила постанову про негайне скликання Установчих Зборів і передачу всієї землі селянам. Тут же козак Г. Струце і студент С. Фесенко організували повітовий комітет Селянської спілки, який поставив за мету розповсюдження в губернії ідей Союзу і вербування нових членів. Були утворені штат агітаторів і "народна міліція" із селян для охорони порядку. Наприкінці грудня 1905 р. Союз добився встановлення оплати праці робітника у 1 крб. на день в економіях сіл Погорелки, Куликівка і Михайлівна [7, с. 153–155].

У листопаді-грудні 1905 р. селяни Костянтиноградського, Полтавського, Прилуцького, Миргородського і Кобелякського повітів під керуванням ВСС здійснили економічний бойкот поміщиків і перестали сплачувати податки. 10 грудня Полтавський губернатор повідомляв, що влада у губернії тримається лише на багнетах, яких і так не вистачає у боротьбі з організованим селянством. У трьох населених пунктах поліції довелося випустити заарештованих через погрозу розправи юрби. Стражники усюди бойкотувалися, а армійських підрозділів не вистачало для арештів революціонерів [3, спр. 2550, ч. 37 (2), арк. 169, 172].

Скаржився на Союз і начальник чернігівської жандармерії. Влада втратила контроль у районах, де найміцніше закріпився Селянський Союз – у Конотопському, Борзенському, Мглинському і Кролевецькому повітах. Тут бойкотувалися земські начальники, припинилася сплата податків, була розігнана поліція [4, спр. 1003, арк. 176].

Активізація дій Союзу в умовах арешту його керівництва примушувала місцеві комітети до регіональної консолідації. Ще по завершенню ІІ з'їзду ВСС делегати-українці вибрали "Український комітет", доручивши йому організувати у Києві з'їзд селян від усіх волостей Малоросії. З цією метою були організовані "Обласні бюро сприяння ВСС", які енергійно розпочали роботу для організації обласних з'їздів і підготовки на них матеріалів до Всеросійського січневого з'їзду селян. Однак розпочатий у грудні залізничний страйк, а згодом розправа уряду над членами ВСС змусили відмовитися організаторів від місцевих зібрань. 4 січня відбувся з'їзд від ряду українських волостей у Києві, делегати якого були заарештовані в день скликання [9, с. 70–71].

Із середини грудня 1905 р. розпочинається широкомасштабний наступ контрреволюції. Масові арешти, які здійснювалися поліцією за підтримки армії, призводили до ліквідації як "селянських республік", так й окремих комітетів ВСС. Тільки у Сумському, Охтирському і Лебединському повітах було заарештовано до 350 учасників селянського руху [5, спр. 5, арк. 10].

У Лохвицькому повіті по справі комітету ВСС у селах Засульц і Сенки проходило понад 30 селян [13, с. 230]

Особливо жорсткою стала розправа над селянською громадою у с. Сорочинці 21 грудня 1905 р. статським справником Філоновим, яка увійшла в історію за твором В. Короленка як "Сорочинська трагедія". Під час придушення виступу було вбито та поранено 63 селянина. Усі жителі села піддалися екзекуції [16, с. 484–485]. Внаслідок подібних дій влади більшість організацій ВСС на Лівобережжі взимку 1905–1906 рр. було ліквідовано.

Хоча окремі групи ВСС і продовжили своє існування у 1906–1907 рр., Селянський Союз, виконавши свою історичну місію, відходив у минуле. Феномен Союзу став приголомшуючим явищем для інтелігентних сучасників революції, які були здивовані несподіваною зорганізованістю селянства, достатньою зрілістю його вимог. На Лівобережжі ВСС перетворився на провідну силу революції, потіснивши інші організації, що доводиться і масштабністю його дій і впливовістю серед селянства. Одночасно це була чи не єдина організація, що пропагувала мирний варіант розвитку революції, що визнавали навіть її супротивники. В аналізі діяльності ВСС міністр внутрішніх справ Росії у 1907 р. зазначав, що там, де були побудовані сильні комітети Союзу насилля було менше – за цим стежили самі селяни. Так, Лохвицький повіт був чи не єдиним регіоном губернії, де не було зовсім спалених маєтків. "Саме Союз дисциплінував селянську масу і прищепив їй переконання в марноті і безцільності насильницьких прийомів боротьби за волю і землю..." [3, спр. 2550, ч. 37 (2), арк. 211].

Теж саме відмічає харківський губернатор, коли аналізує діяльність комітету Союзу у Сумському повіті [5, спр. 5, арк. 34].

Розправа режиму не звільнила селян від бажання заволодіти землею, а руйнація Союзу вивільнила їхній бунтарський дух, який нещадно розправився з поміщиком і старим режимом під час нових революційних вибухів. Шанс суспільного договору, який надавав Союз, було втрачено. Попереду був можливий лише силовий варіант модернізації країни.

1. *Веселовский Б.* Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906). – СПб., 1907. 2. *Войтинский В.Л.* Годы побед и поражений. – Берлин; Петроград, 1923. 3. ДАРФ. – Ф. 102, оп. 233,

спр. 2530, арк. 1–146. 4. ДАРФ. – Ф. 518, оп. 1, спр. 44, арк. 1–244. 5. ДАСО. – Ф. 741, оп. 1, спр. 11, арк. 1–143. 6. Крестьянский вопрос. – СПб., 1906. 7. *Куренышев А.А.* Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность. – М.; СПб., 2004. 8. *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. 9. *Мазуренко С.* ВКС // Красное знамя. – 1906. – № 2. – С. 19–94. 10. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского крестьянского союза 6–10 ноября 1905 года. Со вступительной статьей В. Громана. – Ростов на/Д., 1905. 11. *Меркулов П.* Старые дела // Деревня в 1905 г. (По воспоминаниям селькоров). – М., 1926. 12. *Михайлюк А.М.* Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. – К., 1950. 13. *Обнинский В.* Летопись русской революции. – М., 1907. – Т. 3. – Вип. 1. 14. Первый штурм. – М., 1990. 15. *Пороскун І.* Спогади про 1905 рік // 1905 рік на Сумщині: Зб. наук. ст. – Суми, 1930. 16. *Рибалка І.К.* Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. 17. ЦДІАУ – Ф. 336, оп. 1, спр. 2172–2174, арк. 10–44. 18. *Щербак А.* 1905 год в Сумском уезде // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. 19. 1905 год на Украине. Хроника и материалы. – Харьков, 1926. – Т. І.

Надійшла до редколегії 18.01.06

О. Купчик, канд. іст. наук

ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ УРСР І ТУРЕЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1920–1922)

Проаналізовано особливості переговорного процесу з установлення дипломатичних відносин між УСРР і Туреччиною 1920–1922 рр.

This article analyses the peculiarities of negotiation on installation diplomatic relation between Ukrainian SSR and Turkish in 1920–1922.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонньої співпраці. Розвиваючи відносини з європейськими країнами, українська держава може спертися на попередній історичний досвід. Серед держав, з якими Україна має значні традиції взаємостосунків, виокремлюється Туреччина.

Українсько-турецькі відносини XX ст. викликали значний інтерес дослідників. Роботи радянських істориків спочатку відзначалися пріоритетом висвітлення геополітичного протистояння радянських країн і капіталістичних держав у чорноморському регіоні [1; 3; 18; 35], а також радянсько-турецької військово-фінансової співпраці [2; 4; 8; 9; 21; 30; 32; 36–38]. В умовах відновлення незалежної української держави лише в окремих роботах опосередковано розглядається проблема двосторонніх відносин УСРР на початку 1920-х рр. Практично залишається поза увагою сучасних науковців невеликий післяреволюційний період, протягом якого радянська Україна виступала як суб'єкт міжнародних відносин і намагалася встановити дипломатичні стосунки з країнами-сусідами, зокрема Туреччиною. Виходячи з цього, метою статті є аналіз переговорного процесу між УСРР і Туреччиною у 1920–1922 рр., а також дослідження особливостей встановлення дипломатичних відносин між двома державами.

Радянське керівництво намагалося створити у чорноморському регіоні "антиімперіалістичний" блок, до якого, поряд з комуністичними Грузією, Вірменією, Абхазією й Азербайджаном [32, с. 21–23], мала входити сусідня Туреччина. Укладений після Першої світової війни невигідний для Туреччини Севрський мирний договір 1920 р. (турки втратили володіння в межах Османської імперії), міжнародна ізоляція і війна Антанти проти нового республіканського уряду М. Кемаля, обумовили радянсько-турецьке зближення [24, арк. 58]. Туреччина у той час воювала з Грецією і була зацікавлена у фінансовій і військово-технічній допомозі УСРР і РСФРР [3, с. 33, 68]. Натомість, радянські країни, які протидіяли британському контролю над протоками Босфор і Дарданелли, знайшли союзника в особі Анкари [31]. На противагу спробам західних союзників організувати із сусідніх з УСРР держав – Польщі, Румунії і Туреччини антирадянську коаліцію [35, с. 24], радянське керівництво прагнуло, за участю комуністичних Грузії, Вірменії, Азербайджану і Туреччини, створити пробільшовицьку "Антанту східних народів". Її лідером мала бути УРСР [17, арк. 45]. Водночас, укладання 16 березня 1921 р. між РСФРР і Туреччиною договору "Про дружбу і братерство" сприяло українсько-турецькому зближенню. Турецька республіка подолала міжнародну ізоляцію, уряд РСФРР першою визнав її як незалежну державу [18, с. 229–230].

14 квітня 1921 р. повпред УСРР в Москві – Ю. Коцюбинський повідомив РНК УСРР, що турецький посол в РСФРР – А. Фуад-паша запропонував від імені свого уряду укласти договір про взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин. Переговори А. Фуад-паша, пропонував розпочати через місяць у Харкові. 10 травня РНК УСРР погодилася провести переговори [16, арк. 5, 7–9]. Водночас турецький уряд пропонував попередньо обмінятися військовополоненими і цивільними біженцями [16, арк. 10, 14, 36]. УРСР, бажаючи зацікавити Туреччину укласти політичний договір, погодилася, як пише Х. Раковський у листі до Ю. Коцюбинського 1 серпня 1921 р. [23, арк. 39; 16, 35], попередньо підписати конвенцію "Про репатріацію військовополонених і цивільних інтернованих". 17 вересня 1921 р. у Москві її уклали український і турецький посли в РСФРР. Уповноваженим Туреччини у справах репатріації в УСРР було призначено Різу-бея – аташе турецької дипмісії в РСФРР [12]. Таким чином, ще до укладання основного договору, в УСРР уже був присутнім офіційний представник Туреччини.

22 липня 1921 р. А. Фуад-паша запропонував Ю. Коцюбинському перенести переговори до Анкари, бо грецька армія здійснила наступ в Анатолії [23, арк. 16]. УСРР, за порадою заступника наркома закордонних справ РСФРР М. Литвинова, наполягала, щоб конференція пройшла у Харкові, або у Тифлісі [16, арк. 27]. Однак зважаючи на те, що грецьке військо успішно просувалося турецькою територією, УСРР погодилася із пропозицією Анкари. 16 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією Х. Раковського призначило надзвичайним послом для укладання з Туреччиною договору "Про дружбу і братерство" М. Фрунзе [6, арк. 20]. Призначення Командувача ЗС України і Криму головою делегації цікаве тим, що: 1) виконувати дипломатичне завдання доручили одному з кращих у той час командирів РСЧА; 2) М. Фрунзе призначили, коли Туреччина знаходилася у критичному становищі у війні з Грецією: після поразки турків у серпні 1921 р. грецька армія загрожувала захопленням Анкари [25, арк. 45].

Делегація УСРР таємно виїхала з Харкова 5 листопада 1921 р. [28, арк. 17 зв; 16, с. 95], на пароплаві "Ф. Дзержинський" перетнула Чорне море [15, арк. 7] і 13 грудня прибула до Анкари [32, с. 32]. Українсько-турецька конференція відкрилася 25 грудня 1921 р. УСРР представляли – М. Фрунзе, радник НКЗС – А. Ждан-Пушкін, а також А. Соколов, Каратшин і Браун. Туреччину – глава МЗС – Ю. Кемаль, його заступник – Мунир-бей, а також Ю. Ангор-бей, Хінклед-бей, М. Абдул-Халік-бей і Кіасим-бей [33]. Радянські представники передбачали, що договір буде підписано шви-

© О. Купчик, 2007

дко, бо з найважливіших пунктів угоди сторони уже домовилися [15, арк. 38]. За основу проекту договору учасники переговорів взяли російсько-турецьку угоду від 16 березня 1921 р. [25, арк. 45–46]. До неї уряд УСРР вніс доповнення і поправки, які зачіпали його особливі інтереси [15, арк. 184]. 30 грудня 1921 р. М. Фрунзе повідомив Х. Раковського, що текст угоди погоджено [26, арк. 32].

Українсько-турецька конференція завершилася укладанням 2 січня 1922 р. між УСРР і Турецькою республікою договору "Про дружбу і братерство". Від української сторони його підписав М. Фрунзе, від турецької – Ю. Кемаль. Договір, який складався зі вступної частини й 16 статей, затверджував: взаємне офіційне визнання (ст. 2), що питання про міжнародний статус Чорного моря і рік, які у нього впадають, буде вирішене на конференції прибережних держав (ст. 4), режим у протоках не буде встановлено без участі чорноморських країн (ст. 5), між двома державами встановлюються дипломатичні відносини (ст. 15) [17, арк. 40–41]. Четверта і п'ята статті договору мали вирішити проблему проток Босфор і Дарданелли, які контролювалися британськими ВМФ. Дозволивши вільний прохід через протоки лише торговельним човнам, учасники домовленостей прагнули позбавити Британію права на перебування там її військово-морського флоту. Скликавши конференцію для вироблення статусу Чорного моря і його проток лише за участю країн чорноморського регіону, радянські дипломати намагалися позбавити Велику Британію, у той час наймогутнішу у світі військово-морську і торговельну державу, права вирішувати питання проток Босфор і Дарданелли. Таким чином, УСРР і РСФРР, за допомогою причорноморських комуністичних республік Абхазії, Вірменії, Грузії, Азербайджану й союзниці Туреччини, прагнули контролювати чорноморський регіон.

15 березня 1922 р. україно-турецький договір [29] був затверджений Великими національними зборами Турецької республіки [14, арк. 44]. ВУЦВК ратифікувала його 23 березня [20]. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23 червня 1922 р. у Харкові [22]. Доповідаючи ВУЦВК про результати місії, М. Фрунзе зауважив, що конференція виконала свою роботу надзвичайно швидко, протягом п'яти днів [25, арк. 45–46; 15, с. 139, 145].

Оперативність переговорів та інформація, що радянські дипломати значну роботу виконали ще до конференції [10], підводять до думки, що місія М. Фрунзе виходила за межі її офіційного призначення. Перебування української делегації в Анкарі протягом трьох тижнів, коли дипломатичні переговори з турками проводив радник НКЗС – А. Ждан-Пушкін [6, арк. 33], дають можливість вважати, що М. Фрунзе виконував інше – неофіційне завдання. Про його характер говорить склад делегації УСРР: М. Фрунзе – командувач ЗС України і Криму, А. Кідеро – помічник начальника генштабу ЗС України й Криму, П. Соколов, П. Коротигін, Кріпкогорський, П. Кавтарадзе – офіцери з особливих доручень, О. Сиротинський – старший ад'ютант, М. Назаренко – колишній начальник управління матеріально–технічного і тилового забезпечення РСЧА та інші військові чини [16, арк. 72 а].

Під час зустрічі М. Фрунзе з Президентом Туреччини – М. Кемалем 21 грудня 1921 р., останній надав представнику УСРР таємну військову інформацію [34]. "Мені надали доступ до важливих військових таємниць. Я, – повідомляв командувач РСЧА у Харків, – ознайомився з бойовим розташуванням турецької і грецької армій, з проблемами цих військ, їх чисельністю та озброєнням, станом тилового забезпечення". З отриманих відомостей М. Фрунзе зазначив, що турецькі війська були погано озброєними і недостатньо оснащеними. "За таких умов успішно проводити зимову воєнну кампанію є неможливим" – підсумував М. Фрунзе [25, арк. 45]. Під час зустрічі з М. Фрунзе цього ж 21 грудня, начальник турецького генштабу наголосив, що потрібно терміново пожвавити радянсько-турецьку військову співпрацю [32, с. 36]. Він прохав надати туркам 100 тис. гвинтівок, з тисячею набоїв до кожної, 600 кулеметів, 3500 автоматів, 84 важких гармат, 120 дрібнокаліберних гармат, 600 тис. снарядів, 400 тис. гранат, 100–150 тис. комплектів обмундирування (загальна вартість усього 40–50 млн турецьких лір) [15, арк. 29]. Це допомогло б туркам витіснити грецькі війська з Анатолії. Наприкінці зустрічі М. Кемаль звернувся до М. Фрунзе: "Я повідомив Вам те, чого не знають більшість депутатів... Тепер Ви знаєте все про наше становище". Далі турецький лідер зазначив, що "якщо протягом 2–3 місяців, до весни, ці кошти не надійдуть, то доведеться шукати вихід із ситуації дипломатичним шляхом. Я цього не хочу, – сказав Ататюрк, – бо знаю, що угода із Заходом приведе до поневолення Туреччини" [15, арк. 29]. Таким чином, делегати УСРР не обмежилися дипломатичною роботою. Вони також обговорювали можливість таємного надання туркам фінансової і військово-технічної допомоги.

19 грудня 1921 р. міністр закордонних справ Туреччини – Ю. Кемаль заявив М. Фрунзе, що "вони остаточно орієнтуються на УСРР і РСФРР" [32, с. 40]. 21 грудня міністр повідомив, що "союз з радянськими країнами буде фундаментом усієї політики Туреччини" [15, арк. 30]. Проте було зрозуміло, що Анкара буде настільки співпрацювати з радянськими республіками, наскільки вагомою буде їх фінансова й військова підтримка.

Під час укладання договору 16 березня 1920 р. РСФРР і Туреччина домовилися, що Росія протягом п'яти років буде надавати туркам щорічно [15, арк. 35] 10 млн крб. золотом [9, с. 39]. Половину цієї суми – 5,4 млн крб. – за 1921 р. росіяни виплатили частинами з квітня до червня цього року [19, с. 156]. Під час серпневих переговорів про укладання репатріаційної угоди з УСРР турки прохали виплатити ще 4,6 млн крб. [15, арк. 43]. Радянська сторона, незважаючи на голод, передала у 1921 р. ще 1,1 млн крб. Ці кошти М. Фрунзе передав туркам наприкінці листопада у Трабзоні, коли їхав до Анкари [4, с. 126]. Під час україно-турецької конференції турецька сторона прохала терміново виплатити 13,5 млн крб. золотом (3,5 млн крб. – недодача за 1921 р. і 10 млн крб. – за 1922 р.), які були необхідні, щоб організувати наступ турецьких військ в Анатолії весною 1922 р. [15, арк. 34 зв-35, 43]. У телеграмі главі НКЗС РСФРР Г. Чичеріну і Х. Раковському від 27 грудня 1921 р. М. Фрунзе повідомляв з Анкари, що настав момент, щоб "прив'язати" до себе Туреччину. Для цього, – на його думку, – необхідно було виплатити їй 13,5 млн золотих крб. Інакше, як натякнув Ю. Кемаль, турецький уряд розпочне переговори з Великою Британією, а його на посаді міністра закордонних справ замінить Бекір Самі-бей [15, арк. 37]. Фінансову виплату було прискорено [15, арк. 34 зв-35]. 3,5 млн золотих крб. туркам 3 травня 1922 р. передав в Анкарі повпред РСФРР [19, с. 158].

Водночас, відповідно до домовленостей від 16 березня 1920 р., наприкінці цього року турки почали отримувати радянське озброєння [2, с. 14]. У 1920–1922 рр. Туреччині було надано: 39 тис. гвинтівок, 327 кулеметів, 54 гармати, 63 млн набоїв, 147 тис. снарядів. Постачалися також паливо й устаткування для виробництва зброї [19, с. 158; 29, 44–46], які перевозили радянські підводні човни [8, с. 54, 89–90].

Фінансова і військово-технічна допомога УСРР і РСФРР дала результати. 30 серпня 1922 р. турецька армія перемогла у битві біля Домлу-Пінара. У вересні Анатолія була звільнена від грецьких військ [5, арк. 42]. Оцінюючи діяльність М. Фрунзе і підписання українсько-турецького договору, радянський воєнний історик М. Корсун зазначив, що "методичний хід Сакарійської операції, яка зумовила повну поразку грецького війська,

нагадує блискавичні успіхи Червоної Армії... У підготовці цієї операції відчувається хист М. Фрунзе як полководця, який відвідав Туреччину в 1921–1922 рр." [36, с. 13]. Проте на Лондонській (1921) і Лозаннській (1922–1923) мирних конференціях Туреччина, через тиск Великої Британії, погодилася на прохід через Босфор і Дарданелли військових кораблів усіх країн [1, с. 11], що забезпечило британському ВМФ контроль над протоками. Таким чином, спроба УСРР і РСФРР посилити свої позиції в чорноморському регіоні була невдалою. Однак важливість укладання УСРР договору з Туреччиною засвідчує призначення М. Фрунзе, після повернення місії наприкінці січня [38, с. 125], заступником голови РНК УСРР у лютому 1922 р. [21, с. 20].

Через опір РСФРР, уряд УСРР тривалий час не міг обмінятися з Туреччиною дипломатичними представництвами. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило 10 квітня 1922 р.: "доручити В. Яковлєву (заступник наркома закордонних справ УСРР – О.К.) з'ясувати з Москвою питання про взаємовідносини місій УСРР і РСФРР в Анкарі, а також склад повпредства радянської України. Оргбюро доручити намітити кандидата у представники УСРР у Туреччині" [11, арк. 55]. Минав час, але центр не вирішував питання про українське представництво в Анкарі [13, с. 90]. 8 вересня 1922 р., коли у Харкові вже працювало турецьке посольство, політбюро ЦК КП(б)У постановило: "Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника зі скороченим штатом. Доручити В. Яковлєву про подробиці домовитися з Москвою" [7, арк. 98, 151]. 11 вересня уряд УСРР уповноважив тимчасово виконувати функції посла, до вирішення питання про форму політичного представництва УСРР в Туреччині, торговельного представника УСРР у цій країні – Золотарьова [27, арк. 98 зв, 105]. Однак, створення НКЗС СРСР і передача права зовнішньополітичного представництва йому, остаточно завадили організувати в Анкарі посольство УСРР. Ще 29 червня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило передати повпреду РСФРР у Туреччині С. Аралову повноваження повпреда УСРР у цій країні, у дипмісію РСФРР ввести радника з українських справ [7, арк. 17].

Таким чином, ураховуючи, що представники УСРР досягли політичних домовленостей з турками надзвичайно швидко, і після укладання з ними 2 січня 1922 р. договору "Про дружбу і братерство", перебували в Анкарі ще три тижні, можна стверджувати, що вони займалися там не лише офіційними переговорами. Дипломати УСРР надавали Туреччині фінансову і військово-технічну допомогу. Це підтверджує значна кількість радянських військових, які перебували в складі делегації. У межах однієї статті висвітлити всі аспекти взаємовідносин між УСРР і Туреччиною неможливо. Подальшого вивчення вимагає, зокрема, проблема надання Туреччині військово-фінансової допомоги надалі уже урядом СРСР, а також проведення радянськими спецслужбами на турецькій території розвідувальної роботи.

1. *Алексеев В.М., Керимов М.А.* Внешняя политика Турции. – М., 1961. 2. *Аллахвердов С.Ю.* Державно-національне будівництво Туреччини: зовнішня та внутрішня політика. 1919–1923 рр. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996. 3. *Аралов С.И.* Воспоминания советского дипломата. 1922–1923. – М., 1960. 4. *Багиров Ю.А.* Из истории советско-турецких сношений (1920–1922 гг.). – Баку, 1965. 5. Бюллетени информационного отдела НКИД УССР и Закордота ЦК КП(б)У (март – ноябрь 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 963. 6. Выписки из постановлений Политбюро ЦК КП(б)У по вопросам НКИД УССР (7 июня 1921 – 20 января 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 543. 7. Выписки из протоколов Политбюро ЦК КП(б)У по личному составу НКИД УССР // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 572. 8. *Волковинський В.М.* М.В. Фрунзе на Україні. – К., 1985. 9. *Эфендиева Н.З.* Борьба турецкого народа против французских оккупантов на юге Анатолии. – Баку, 1974. 10. Зовнішні взаємини. Україна і Туреччина // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 21 січ. 11. Информационные сводки, доклады и письма посольства УССР в Польше (16 февраля 1922–30 января 1923 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р.– 4 сч., оп. 1 с., спр. 591. 12. Конвенція про репатріацію військових і цивільних полонених між УСРР і Туреччиною від 17 вересня 1921 р. // Вісти ВУЦВК. – 1921. – 8 жовт. 13. *Кульчицький С.В.* Християн Раковський на чолі зовнішньополітичного відомства УСРР // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 88–91. 14. Материалы о взаимоотношениях с Румынией (2 января 1921 – 6 января 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 675. 15. Материалы к заключению в Ангоре договора о дружбе между УССР и Турцией (13 октября – 3 февраля 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 681. 16. Материалы о взаимоотношениях с Турцией (8 апреля – 22 декабря 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 680. 17. Материалы о переговорах с Турцией по заключению договора о дружбе. Текст договора с Турцией (6 января – 24 июля 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 86. 18. *Миллер А.Ф.* Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М., 1983. 19. Миссия Фрунзе в Турцию. Новые документы // Международная жизнь. – М., 1960. – № 7. – С. 155–158. 20. Надзвичайна сесія ВУЦВК // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 24 берез. 21. *Никитенков В.И.* Государственная и военная деятельность М.В. Фрунзе на Украине (1920–1924 гг.): Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – М., 1991. 22. Обмін ратифікаційними грамотами УСРР і Туреччини // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 24 черв. 23. Переписка с представителем НКИД УССР в Москве (31 мая – 13 августа 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 640. 24. Подборка материалов и доклад о положении в Турции на 20 октября 1921 г. (5 сентября 20 октября 1921 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 682. 25. Постановления и протоколы заседаний Большого Совета СНК УССР (3 января – 21 июля 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 45. 26. Проект ответа на польскую ноту о нарушении УССР статей мирного договора // ЦДАВО України – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 31. 27. Протоколы и постановления заседаний Большого Совета СНК УССР (25 мая – 26 декабря 1922 г.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 46. 28. Разговоры по прямому проводу с НКИД РСФСР и представителями НКИД УССР в Киеве, Одессе и Польше (6 октября 1921 – 21 декабря 1922 гг.) // ЦДАВО України. – Ф. Р. – 4 сч., оп. 1 с., спр. 34. 29. Розмова з головою надзвичайного посольства Туреччини // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 14 черв. 30. СССР и Турция. 1917–1979. – М., 1981. 31. Становище на Близькому Сході (Доповідь М. Фрунзе на третій сесії ВУЦВК, 11 жовтня 1922 р.) // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 17 жовт. 32. *Удовиченко П. П.* З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К., 1957. 33. Українсько-турецькі переговори // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 4 січ. 34. УСРР і Туреччина (розмова з М. Фрунзе) // Вісти ВУЦВК. – 1922. – 4 лют. 35. *Филипенко Д.Н.* Турецко-французские отношения в период национально-освободительной войны Турции (1918–1922). Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Киев, 1964. 36. *Черніков І.Ф.* Радянсько-турецькі відносини у 1923–1935 роках. – К., 1962. 37. *Шамсутдинов А.М.* Советско-турецкая дружба в годы освободительной борьбы Турции в 1919–1922 гг. – М., 1960. 38. *Юрчук В.* Діяльність М.В. Фрунзе на Україні. – К., 1952.

Надійшла до редколегії 31.01.06

О. Лабур, канд. іст. наук

ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено погляди видатного українського діяча кінця XIX – початку XX ст. І. Франка на рівність чоловіків і жінок. Показано розуміння І. Франком ґендерної культури українців та його ідей щодо подолання проблем нерівності між чоловіком і жінкою в українському суспільстві.

The article is devoted to analysis of the views of I.Franko, outstanding Ukrainian public figure of the end of the 19th – beginning of the 20th centuries, on the problems of equality of man and woman. Franko's understanding of the gender culture of Ukrainians is presented, as well as his ideas on the ways to overcome the inequality of man and woman in the Ukrainian society.

Поет, драматург, критик, публіцист, громадський діяч та вчений Іван Якович Франко є видатною особистістю в історії України рубежу XIX–XX ст. Його творчий доробок, невичерпна енергія та надзвичайна працьовитість залишили помітний слід у духовній скарбниці української і світової культури. Творча спадщина І. Франка становить більше сотні наукових робіт, що написані та перекладені різними мовами.

© О. Лабур, 2007

До 150-річчя від дня народження видатного письменника, яке відзначалося у 2006 р., додатково до 50-томного видання його творів Т. Франко і М. Василенко було видано низку праць під назвою "Мозаїка" (2002), які раніше не публікувалися. Також вийшло окреме видання досі не друкованих творів під редакційним керівництвом І. Денисюка (2006) [21–26]. Серед маловідомих і недрукованих праць значний відсоток складають особисті листи видатного письменника до коханих жінок. Як зауважував сучасний український учений, відомий дослідник франківської біографії Я. Грицак, "самі стосунки з "головними жінками" І. Франка піддавалися сильній цензурі", що вплинуло на існування певної таємничості у висвітленні стосунків між І. Франком й оточуючими його жінками. Визначаючи необхідність у їх розкритті, він наголошував, що "Франкові стосунки із жінками дуже важливі для розуміння вузлових елементів його інтелектуальної біографії, зокрема – для оцінки успіху чи невдач його намагань зреформувати сучасне йому суспільство відповідно до нових ідей та образів" [5, с. 306].

Аналіз наявної літератури про життя і творчість І. Франка підтверджує, що головну увагу дослідники приділяли переважно висвітленню бібліографічних фактів та критичному оцінюванню його поетичної і публіцистичної спадщини. Однак під кутом зору ґендерної експертизи тільки опосередковано, як складову суспільно-політичних поглядів. Переважно констатували прогресивні погляди Франка щодо рівноправності і рівноцінності чоловіка і жінки, зазначаючи, що "відносини до жінки можуть послугувати найліпшою характеристикою, найліпшою мірою розвитку як цілого народу, так і поодинокого чоловіка" [23, т. 46, кн. 1, с. 71].

Першою працею, що розглядала питання теоретичних поглядів Франка щодо місця і ролі жінки та чоловіка в суспільстві у тісному зв'язку з його біографічним шляхом, була робота канадської дослідниці українського походження Ірени Книш "І. Франко та рівноправність жінки" [10]. На наш погляд, назва роботи чітко характеризує визначальну лінію поглядів письменника. У своїй роботі І. Книш використала широку джерельну базу, зокрема цитати із суспільно-політичних творів та особистих листів Івана Франка і його оточення. Критичний аналіз підібраного матеріалу у поєднанні з намаганням зрозуміти всіх учасників любовних драм у житті Франка дають можливість визначити роботу як одну з найкращих надбань української ґендерної історіографії.

У радянській історіографії зазначена проблема була розглянута переважно в роботах українського історика О. Рибак [15, с. 354–356; 16, с. 96–106]. Головна увага в них приділялася висвітленню ролі І. Франка в поширенні демократичних засад жіночого руху в Галичині та Австро-Угорщині. Перевагою роботи було залучення іншомовних джерел до аналізу проголошеної тематики. Не зменшуючи ціннісної вартості роботи, зазначимо, що вона побудована у поширеному тоді напрямі досліджень – вивченні соціально-економічних і національно-визвольних рухів.

Важливим кроком у розкритті зазначеної проблеми стало святкування 150-річчя з дня народження І. Франка у 2006 р. З'явилася низка нових цікавих публікацій із франківкіади, де використовується нова методологічна база, у тому числі і ґендерний підхід. Це, насамперед, наукові видання Я. Грицака, Т. Гундорової та Т. Космеди [12; 7; 5]. Окремі розділи в них присвячені відносинам видатного письменника з жінками.

Проте творчий доробок Франка такий масштабний, що потребує багатьох наукових досліджень, розширення кола ґендерних дослідницьких розвідок франківського спадку. Саме тому за мету дослідження у даній статті було визначено доповнення та розширення існуючого наукового аналізу новими міркуваннями та оцінками щодо поглядів І. Франка про ґендерну культуру українців, їх прогресивність і деякою мірою наївність. Джерельною базою дослідження стали переважно публіцистичні роботи Івана Франка і його особиста переписка.

Насамперед, вважаємо за доцільне зазначити, що термін ґендер безпосередньо не зустрічається в роботах Івана Яковича. Це пов'язано з тим, що у науковому обігу він почав застосовуватися майже через сто років. Однак коло питань, що розглядаються видатним письменником й ученим, дозволяють характеризувати їх мовою сучасності як ґендерні проблеми.

Використовуючи ґендерну термінологію, зауважимо, що в сучасних наукових дослідженнях ґендер (gender) розуміється як поняття *соціальної статі* або *соціального конструкту статі*, відмінного від біологічної статі (sex). Найбільш вдале тлумачення ґендеру, на наш погляд, дається в роботах Т. Говорун та О. Кікінежді, що трактують його як соціально-психологічну характеристику, набуту у процесі соціалізації, яка безпосередньо формує людину як чоловіка чи жінку і значною мірою визначається особливостями національної культури, традицій, звичаєвості, виховання, соціальними очікуваннями [3; 4, с. 18; 11, с. 109–111; 20].

Аналізуючи погляди Івана Франка крізь призму ґендеру, варто їх розглянути за такою послідовністю: 1) історичні праці про статус жінки, сімейні відносини, особливості національної ґендерної культури в хронологічній послідовності; 2) суспільно-політичні погляди на тогочасні проблеми нерівності між жінками і чоловіками та шляхи їх подолання. Важливо зазначити, що взаємозв'язок цих двох параметрів у творчості І. Франка є визначальним критерієм його світогляду і розуміння історичної долі українського народу. У своїй статті "Жіноча неволя в руських піснях народних" видатний письменник, зокрема, наголошував, що "мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після цієї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів" [23, т. 46, с. 210]. Оцінюючи значення цієї роботи, І. Книш називає її науково-дослідницькою працею Франка і вважає " першим і поважним словом про жіноче питання" [10, с. 89].

З історичної хронології перша проблема, розглянута Франком, стосувалася доісторичного минулого українців, а саме слов'янських племен. У дискусії з видатним українським істориком М. Грушевським він наголошує на помилковості роздумів останнього про звичай спалення жінок як одного з предметів власності небіжчика, що згодом перейшло вже у добровільний доказ любові та вірності чоловіку. На думку Франка, "речення не тільки недоладно збудоване, але й історично зовсім невірне, бо різними свідоцтвами з нашої народної традиції можна доказати, що жінка серед нашого народу ніколи не вважалася власністю мужа і що палення трупів ніколи не належало до звичаїв нашого народу" [23, т. 47, с. 447–448]. Протилежність позицій вимагає проаналізувати цю проблему як у М. Грушевського, так і в інших українських істориків.

Справді, уважно прочитавши "Ілюстровану історію України" М. Грушевського, відчувається певна алогічність доказів. Спочатку він визначав, посилаючись на оповідання візантійського письменника Прокопія кінця VI ст. та арабського мандрівника 922 р., що "часто траплялось давнішими часами, коли жінка-вдова убивала себе на могилі". А потім, що "сей звичай вивівся в X–XI ст., бо вже літописці тодішні не згадують се" [6, с. 55–59]. Використання хронологічної межі X ст. в різних звичаях виявляється, на нашу думку, дивним і дещо протирічним. По-друге, посилання М. Грушевського визначає цей звичай не так для дружин, як для наложниць і тому не обов'язково є харак-

терною традицією для вдови. По-третє, як вірно зазначав І. Франко, на цьому не можна "оперти твердження про вірність жінки за життя мужа" [23, т. 47, с. 449].

Водночас доводи І. Франка звучать також не зовсім переконливо, якщо враховувати думки інших істориків. Так, відома українська дослідниця Н. Полонська-Василенко у своїй роботі про видатних українських жінок згадувала про схожий звичай, правда посилаючись на письменника VI ст. Маврикія: "їхні жінки чесні на людську можливість, так що більшість з них не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе" [14, с. 49]. Аналіз сучасної наукової літератури не дає підстав стверджувати чи заперечувати припущення І. Франка і М. Грушевського. На сьогодні не існує наукових розробок, щоб повністю розкрили ці питання, а тому визначена проблема, на наш погляд, потребує подальшого осмислення із залученням ширшої документальної та наукової літератури.

Другим цікавим запереченням Івана Франка стала теза М. Грушевського про те, що чоловіки у слов'янські часи мали досить велику свободу у статевих відносинах: конкубінат і багатоженство, додаючи, "що легкий розвід лишилися звичайними явищами навіть з поширенням християнства". Ці твердження, на думку Франка, опираються на конкубінат і багатоженство князів Святослава і Володимира та необов'язково вказують на загальне правило та звичай [23, т. 47, с. 448–449]. Однак дослідження сучасних науковців з історії любові, сексуальності та статевої моралі у Давній Русі, зокрема російського історика В. Долгова, доводять існування традицій багатоженства також у XII ст. Згадки про це явище зустрічаються у стародавніх літописах та уставах, статтях "Пространної Правди" та інших джерелах визначеного періоду. За висновками В. Долгова наявність "декількох дружин не було привілеєм князя чи знаті", а безпосередньо прописане у тогочасних правових нормах. Вони визначали певний офіційний статус наложниць, що робило їх суб'єктом права [9, с. 206–208]. Водночас, посилаючись на статті "Уставу Ярослава", український історик О. Кривоший наголошує на існуванні іншої норми шлюбно-сімейних стосунків: "Коли хто за життя жінки взяв би собі іншу і та пішла за нього, знаючи про "жону колишню, якщо вона жива є", то обоє підлягали б карі в тисячу рублів широких" [13, с. 10]. Отже, спостерігається в сучасній науковій літературі, так як в І. Франка і М. Грушевського, протилежні погляди на шлюбно-сімейні норми і звичаї за часів Давньої Русі. Можна погодитися з висновком В. Долгова, що швидше за все в культурі визначеного періоду паралельно існувало дві протилежні норми, що своїми коріннями пов'язані з наслідками впливу руху переселень на території України, а також християнськими (існування одношлюбних сімей) та місцевими слов'янськими (дозволялася певна статева свобода) традиціями.

Серед наведених аргументів Франко дорікав М. Грушевському, що той не звернув достатньої уваги на інститут снохацтва як важливого явища сімейного життя українців, досліджене їм на прикладах великих сімей Гуцульщини [23, т. 47, с. 449]. На думку письменника, це заслуговувало б на більшу увагу історика, ніж традиції спалення жінок й існування інституту багатоженства.

Проблему багатоженства І. Франко розглядав і в роботі "Мислі о еволюції в історії людськості", описуючи розпад первісної общини. Він наголошував, що поряд з господарським, економічним і суспільним відокремленням, відбувалися зміни і в "ділах родинних": "се перехід від спільноженства та многоженства до одноженства та віддільної, тісно в собі (у власті вітцівській) зв'язаної родини" [22, с. 219].

Описуючи найкращі прояви ґендерної культури українців, Франко намагався осягнути і причини існування патріархальних відносин у тогочасній Україні, зрозуміти джерела жіночої неволі і шляхи їх подолання. Аналізуючи деякі народні пісні про нещасне подружнє життя, він спостерігав єдиний шлях виходу з такої ситуації – перенесення всієї любові на турботу про дітей, називаючи його головним путом, що приковує жінку до чоловіка [10, с. 91]. У той же час, наскрізною темою відносин між жінкою та чоловіком у творчості І. Франка є любов, як одна з умов щасливого сімейного життя. Це було не тільки ідеалом, а прагненням усього його життя.

Питання історичних традицій щодо ґендерної культури українців Франко розглядав також з позиції порівняльної характеристики українських звичаїв із подібними в історії сусідніх народів, зокрема Росії та Польщі. Він наголошував, що русини поводяться зі своїми жінками краще і гуманніше. Свобода і воля у стосунках між чоловіками та жінками є характернішими для українців, ніж росіян [10, с. 89]. Ця думка підтверджується сучасними науковцями, проте стосовно Галичини, де толерантніше відношення до жінок пояснювалося наявністю тут декількох протилежних ґендерних ідеологій –східнохристиянської, греко-римської та іудейської [5, с. 308].

Однак при цьому обов'язково слід ураховувати патріархальний характер тогочасного суспільного розвитку і досить поширені традиційні уявлення, про що стисло висловив у віршовій епіграмі відомий полеміст І. Величковський "о жоноцком розуме": "Чему суть мудрейшие мужеве, неж жоны? Бо з ребра (безмоскового), не з голови оны" [18, с. 254].

У своїх роботах Іван Франко спостерігав і відмічав неприкриту нерівність між жінками і чоловіками, що тягнулася ще з патріархального минулого і посилювалося "диким" упровадженням капіталізму. Вадами такого устрою він називав використання дешевої жіночої і дитячої праці замість дорожчої праці чоловіків у виробничому процесі. При цьому руйнується родинне життя: "Капіталізм прямо підкопує і нищить родинне життя робітників-пролетаріїв". Одруження для інтересу, а не по любові стало характерним і для самих панівних верств. І, як наслідок, відбуваються кризові явища в родинному житті, що спричиняє зростання проституції і деморалізує суспільство [22, с. 235–236].

Водночас І. Франко зазначав, що капіталізм розбив монополію чоловіків і дав можливість жінкам рівноправність із чоловіком "на основі її рівноцінності у суспільному виробництві" [21, с. 282]. Проблему створення конкуренції між чоловіком і жінкою на ринку праці видатний письменник розглянув у своїй розвідці "Промислові робітники у Східній Галіції та їх заробітна плата у 1870 році", де він на основі статистичних даних доводить про перевагу залучення жінок і дітей у деяких найважчих галузях промисловості [21, с. 344–345]. Результатом такої ситуації, на думку І. Франка, стало формування такого соціального явища як пролетарська сім'я, за яким дружина ставала основним годувальником, а чоловік займався домашньою працею, чи "коли чоловік живе на утриманні жінки" [21, с. 344–345]. Отже, як бачимо, І. Франко одним з перших побачив вплив індустріальної модернізації на трансформацію ґендерних відносин, зокрема у масовій пролетаризації жінок.

Єдиний вихід з такої ситуації він бачив у реалізації наукової теорії громадівства, коли принцип "спільності, а властиво економічної рівності, мусить проникнути собою всі родинні, громадські, державні і просвітні відносини". Він вважав, що в майбутньому справедливому суспільстві "життя громадське, основане на економічній рівності всіх громадян, чоловіків і жінок, на тісній дружності і спільності праці, розвинеться далеко краще, ніж може розвиватися тепер" [22, с. 241–242]. У цих міркуваннях простежується вплив соціалістичних ідей і поглядів його друга та товариша М. Драгоманова, який

став ідеологом громадівського соціалізму. Як зазначав А. Багренець, письменник бачив соціалізм єдиним необхідним наслідком розвитку всієї попередньої історії людства [1, с. 219]. Однак франківський соціалізм мав свою специфіку, а саме ґендерну, коли серед обов'язкових і негайних питань майбутнього кращого життя є рівноправність жінок і чоловіків.

В іншій роботі "Чого хоче Галицька громада?" І. Франко знову наголошував на актуальності питання рівності чоловіків і жінок, і застерігав, що "поки жінка займатиме підпорядковане становище проти чоловіка, доти не можна говорити про жодну рівність, ані про жодну вільність" [22, с. 77]. Отже, ґендерні відносини і рівність були досить значущим і важливим питанням для Івана Франка не тільки як політичного і громадського діяча, а перш за все, як для людини. І це за часів, коли серед поширених стереотипів і популярних ідей другої половини XIX – початку XX ст. були погляди про природну неповноцінність і другосортність жінки (Руссо, Мишле, Шопенгауер, Ніцше, Фрейд та ін.) [17, с. 26–27]. З критикою таких думок Франко виступив на сторінках журналу "Життя і слово" з рецензією на збірку "Жіноча бібліотека", де він висловлювався проти поширення подібних книжок, називаючи їх "блискучою балаканиною" й "анархістичною філософією" [1, с. 129–130].

Водночас у складену Франком схему не вкладався галицький варіант суспільно-політичної активності, серед яких далеко не головними завданнями було саме жіноче питання. У листуванні зі своїм товаришем й однодумцем щодо ґендерної рівності М. Павликом, І. Франко зауважував, що "питання жіноче у нас не визначується особливо різко з-між прочих питань, – противно, воно перед многими геть-геть уступає назад (господарство людове, школи і т. д.), ані тим, що ми говорили торік про жіноче питання, ми не помогли своїй справі, а противно, деякі з наших навіть людей кажуть, що ми тим пошкодили справі". І далі продовжував, що на Галичині жіноче питання не має такого гострого характеру, щоб перекривати "собою прочі питання, економічні і культурні" [23, т. 48, с. 214]. Ця суперечність позицій у поглядах, на нашу думку, зумовлена двома факторами: недостатньо розвиненим тогочасним жіночим рухом і складністю самої натури Франка. Можна погодитися з думкою відомої української дослідниці Т. Гундорової, що у постаті І. Франка відобразився конфлікт двох протилежних культур, шляхетства і мужицтва, ідеалізму і матеріалізму [7, с. 197].

Однак найяскравіше погляди Івана Франка щодо майбутньої ґендерної рівності розписані в листі до Ольги Рошкевич, з якою він пов'язував можливість реалізувати свої ідеї щасливого шлюбу на практиці. Проте не так сталося, як хотілося. Дослідниця І. Книш у своїй роботі найкраще змогла розкрити всю складність і трагічність цього кохання, а науковці І. Денисюк та І. Остапик розглянули взаємостосунки між І. Франком і О. Рошкевич після їх розлуки [10, с. 7–35; 8, с. 264–267]. Листування між ними, на наш погляд, стало прекрасним джерелом для розуміння світогляду Франка у питанні створення гармонійних стосунків між чоловіком і жінкою.

З огляду на проблеми подружнього життя та ролі чоловіка і жінки в ньому не буде зайвим порівняти погляди І. Франка і відомого українського діяча-гуманіста, письменника XVII ст. С. Оріховського. І. Франко розумів подружжя не тільки як формальний акт, а як "сполучення двох людей спільною волею і до спільної, обом любої праці" [22, с. 136]. Погляди Франка є прогресивнішими саме у зрівнянні соціальної значимості обох осіб у шлюбі. Оріховський же розумів роль жінки в подружньому житті перш за все як найкращої допомоги і підтримки чоловіку. Головне завдання жінки він бачив у допомозі чоловіку у вирішенні управлінських справ, домашньому господарстві та вихованні дітей, закінчуючи словами "і ні на хвилинку не полишати всі ці турботи, вона звільнює свого чоловіка від усіх обов'язків, виручає його й не тільки вірна йому, а й примножує потомство, а також завдяки співжиттю з ним оберігає від розпусної розкоші" [19, с. 127–128].

Франкове подружнє життя включало і залежність, і свободу. Письменник зазначав, що "і серед сучасного стану можна жити щасливо, і стаючи мужем і жоною, не переставати бути свободними людьми". Важливою умовою щасливого подружжя за Франком є "обопільна свобода ділання: одне не повинно в'язати другого, повинно бути вирозуміле на всякі похибки другого, котрих не свободний ні один чоловік, – загалом повинні поступатися приязно і тактовно" [22, с. 137]. Важливо зазначити, що Франко розумів ідеальний шлюб як обопільне завдання, а не як настанови жінці бути помічницею у чоловічих справах. Минуло багато часу, але франківське розуміння справжнього подружнього життя і досі залишається актуальним та найбажанішим.

На думку І. Франка, найвищою цінністю шлюбу має стати чиста і спокійна любов [22, с. 136]. При цьому "силувань, присяг, приречень ніяких тут не повинно бути" [23, т. 48, с. 149]. Вірити у нездоланність і силу кохання, яке може подолати всі складнощі сімейного життя й обмежити вплив людських вад, спроможна тільки людина з глибоким і щирим серцем, яке було в Івана Франка. Парадокс та трагедія у бажанні поєднати ідеал і реальність проявилися в особистому житті письменника, коли він одружився з ідейних політичних міркувань з Ольгою Хоружанською [10, с. 55–61]. Як зазначав Я. Грицак, це був безперервний десятирічний конфлікт теорії і практики. Оцінюючи цей шлюб, він наголошував, що в основі своїй Франко вже відійшов від принципу любові, а намагався покласти ідею всеукраїнської соборності ("малої моделі української нації") і поєднати дві розірвані частинки своєї Батьківщини. І як наслідок, у ньому проявилися ті протиріччя, що були характерні для двох культур "західняків" і "східняків" [5, с. 319, 328–329].

Щодо відносин між чоловіком і жінкою у суспільстві, то Франко визнавав однаковість "права і обов'язку, рівного розвою і становища в суспільності" [22, с. 136]. Проте таке його бачення ідеальної гендерної ситуації набагато випереджало час і не могло бути реалізовано у тогочасній суспільній практиці. Значним кроком у цьому напрямі, як і передбачав Іван Якович Франко, стали революційні події, що були започатковані через рік після його смерті. Тоді вперше рівність між чоловіками і жінками в Україні на законодавчому рівні було закріплено в Конституції Української Народної Республіки (1918) у статті 11: "Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає" [2, с. 52–53]. У Західній Україні такий революційний історичний крок зробила ЗУНР у 1919 р., коли було надано жінкам усіх громадянських прав.

Отже, погляди відомого українського діяча кінця XIX – початку XX ст. І. Франка є важливим джерелом вивчення історії України, зокрема її ґендерної складової. Він одним з перших в українській історії підняв питання про створення рівноправних та партнерських відносин між чоловіком і жінкою. Теоретичне обґрунтування своїх поглядів Франко виклав у публіцистичних роботах та у приватному листуванні. Основними питаннями були особливості статусу жінки, сімейних відносин і національної ґендерної культури в історичному минулому України та суспільно-політичні обґрунтування необхідності ґендерної демократії. На думку І. Франка, останнє можливе лише за умов формування соціалістичного суспільства, коли зникне економічна залежність жінки від чоловіка. Свої міркування він спробував реалізувати в особистому житті, але за різних обставин (об'єктивних і суб'єк-

тивних) це йому не вдалося здійснити. Проте погляди І. Франка залишаються важливими для розуміння всієї багатогранності взаємостосунків між чоловіками і жінками в українському суспільстві і, на наш погляд, потребують ширшого залучення у науково-дослідний простір.

1. *Багренець А.* Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Л., 1956. 2. Ґендерний розвиток у суспільстві: конспект лекцій. – К., 2005. 3. *Говорун Т.* Соціалізація статі та сексуальності. – Тернопіль, 2001. 4. *Говорун Т.В., Кікінежді О.*М. Ґендерна психологія. – К., 2004. 5. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. 6. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. 7. *Гундорова Т.* Франко не каменяр. – К., 2006. 8. *Денисюк І.* Невичерпність атома. – Л, 2001. 9. *Долгов В.* Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI–XII веков // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 1. 10. *Книш І.* Франко І. та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. 11. *Коллинз Р.* Кратний социологический словарь. – М., 1999. – Т. 1. 12. *Космеда Т.* Комунікативна компетенція І. Франка: Міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри. – Л., 2006. 13. *Кривоший О.* Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії. – К., 2004. 14. *Полонська-Василенко Н.* Видатні жінки України. – Вінніпег; Мюнхен, 1969. 15. *Рибак О.З.* І. Франко і проблеми жіночого руху в Австро-Угорщині // Іван Франко і світова культура : Мат. міжнар. симпозіуму. Львів, 11–15 вересня, 1986. – К., 1990. – Кн. 1. 16. *Рибак О.З.* Роль І. Франка в утвердженні демократичних засад жіночого руху в Галичині // Українське літературознавство. – 1986. – Вип. 46. 17. *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX століття. – О., 1998. 18. Українська поезія. Середина XVII ст. / Упор. В.І. Крекотня. – К., 1992. 19. Українські гуманісти епохи Відродження : Антологія : У 2 ч. – К., 1995. – Ч. І. 20. Феминология. – Х., 2002. 21. *Франко И.Я.* Сочинения : В 10 т. / Пер. с укр. вступ. статья М. Пархоменко. – М., 1956. 22. *Франко І.* Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956. 23. *Франко І.* Зібрання творів : У 50 т. – К., 1986. – Т. 46–50. 24. *Франко І.Я.* Вибрані твори / І. Денисюк та ін. – К., 2006. 25. *Франко І.Я.* Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання у 50-ти томах / Упоряд. З.Т. Франко, М.Г. Василенко. – Л., 2002. 26. *Франко І.Я.* Твори : У 20 т. / Корнійчук О.Є. та ін. – К., 1950–1956.

Надійшла до редколегії 02.02.06

Г. Магуза, асп.

УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Досліджено воєнну творчість О. Довженка, особливу увагу приділено творам у галузі кіномистецтва.

The article deals with the O. Dovzhenko's activity during the World War II, particular his cinema works.

Іменем Олександра Довженка було названо кінотеатри, кіностудії, вулиці, школи, однак радянська влада зробили з нього людину, подібну до гвинтика, що творила на славу комунізму і в руслі партійної пропаганди. У радянській історіографії творчість Довженка під час війни та трагічні для нього наслідки традиційно не розглядалася. Сьогодні він є відкритим для України – його роздуми, погляди та твори допомагають осмислити складність та протиріччя культурної, воєнної і політичної дійсності воєнних років.

Вивчення творчості О. Довженка залишалося актуальним протягом періоду від смерті митця до сьогодення. Численні спогади, статті, рецензії, монографії вітчизняних та зарубіжних авторів складають окремий розділ в історії кіномистецтва – довженкознавство. Ряд довженкознавців створили монографії про життєвий і творчий шлях митця, окремі роботи, погляди та принципи творчості О. Довженка. Серед них – Р. Юренев [28], І. Рачук [19], Д. Шлапак [27], Ю. Барабаш [2], І. Корнієнко [9], С. Коба [8], І. Кошелівець [13], Р. Соболєв [24], О. Поляруш [18], О. Бабишкін [1], О. Мар'ямов [15], М. Куценко [14] та ін. Однак за соціалістичної дійсності творчість Олександра Петровича розглядалася однобічно, як ідеологічно спрямована, багато з творчого доробку періоду війни було приховано або змінено при опублікуванні. Останніми роками з'явилися наукові неупереджені дослідження В. Гребньової [3; 4], Р. Корогодського [10], Н. Медвідь [16], С. Касянової [7], В. Фащенка [26].

Творчий доробок Довженка періоду війни сьогодні є доступним: повністю опубліковані його кіноповість "Україна в огні", "Щоденник", статті, виступи, оповідання; відкриті архіви.

Метою даної статті є висвітлення головної проблематики творчості О. Довженка в роки Другої світової війни.

На початку Другої світової війни О. Довженко був призначений художнім керівником Київської кіностудії, але пішов працювати на студію кінохроніки – події сьогодення притягували його. Наприкінці вересня 1939 р. режисер виїхав до Західної України для створення художньо-документальної стрічки про "визвольний похід" Червоної армії. Олександр Петрович взявся за роботу над фільмом з великим ентузіазмом, адже була можливість назавжди зафіксувати радість возз'єднання українців Західної і Східної України. Він хотів показати, як полтавський хлопець у солдатській шинелі зустрічається з галицькою селянкою, що ще вчора працювала на поміщика, тобто, мав на меті розкрити глибокий історичний зміст об'єднання двох частин одного народу [15, с. 289]. Виявилося, що оператори не скористалися порадами Олександра Петровича: під впливом пошуку помпезності і парадності зображення подій тема долі окремої людини не знайшла місця у кінострічці. О. Довженко зрозумів марноту зусиль, коли можновладці від нього чекають фільму за стандартом – парадного, поверхового, далекого від початкової ідеї, та втратив інтерес до картини. Фільм називався "Визволення" і вийшов на екран у кінці липня 1940 р.

У липні 1940 р. Олександр Петрович повернувся до Москви із сподіваннями взятися за створення фільму "Тарас Бульба" за гоголівською повістю, до якого вже накопилися нариси за декілька років. На весну 1941 р. робота над сценарієм була закінчена. Однак війна змінила плани щодо зйомок.

О. Довженко першого ж дня війни попросився в партійному комітеті дозволу поїхати на фронт, бо не міг залишитися осторонь боротьби. Зазнавши відмови через стан здоров'я, разом із Київською кіностудією він виїхав в евакуацію спершу до Уфи, а потім – до Ашхабаду. На фронт потрапив пізніше – у лютому 1942 р., і тоді був зарахований співробітником газети Південно-Західного фронту "Красная Армия" [6, с. 511]. За іншими даними О. Довженко вже в серпні 1941 р. був на фронті з кореспондентським квитком [15, с. 296].

Перша його стаття як фронтового публіциста з'явилася 23 і 24 червня 1941 р. в обласних і центральних газетах України під назвою "До зброї!". Він писав: "… Сьогодні Гітлер своїм злочинним нападом почав проти нас війну. Сьогодні Радянський уряд відповів оголошенням священної війни проти Гітлера і його розбійників. В нинішню ніч змінився світ… До зброї, Радянська Україно! Вилітайте, Бульбенки, Богуни, Щорси, Боженки – один від одного кращий, один від одного славніший" [14, с. 154]. Так розпочався перший плідний етап творчості Довженка воєнного періоду (1941–1943). Статті "Душа народу не подолана!", "Нічим нас не візьмеш", "Лист до льотчика-бомбардувальника", "Я бачу перемогу", "В грізний час" "Батьківщина наказує!", "Звеличимо Радянську землю перемогою!" [21] сповнені гніву проти німецьких загарбників, патріотичних закликів, героїчних компонентів, як і виступи на радіо "Слово молоді" або "Лист на

© Г. Магуза, 2007

Україну" [22], виступи на антифашистських мітингах [23]. Статті, нариси, оповідання, художні твори, опубліковані в цей час і високо оцінені критикою, принесли йому широке визнання. Окрім цього, О. Довженко пише "Щоденника", куди занотовує свої роздуми, факти героїзму радянських воїнів, те, що вразило його душу. Відображаючи факти воєнного становища на українському матеріалі, О. Довженко першим у вітчизняній літературі показав оголену правду не лише воєнної дійсності, а й життя країни в цілому. З перших її днів письменник писав про численні поразки радянських військ на початку війни, показав воєнні колізії. Рядова людина стала для нього призмою, через яку митець осмислював трагічну долю свого народу. Особливість його підходу до відображення війни – у загостренні уваги на найтрагічніших моментах реальності, однак підносячи людяність, гуманістичні цінності та ідеали. Це своєрідний, відмінний від тогочасної літератури підхід до відображення війни.

15 березня 1942 р. – цим числом датований початок записної книжки, у якій занотовує випадки із фронтового життя, задуми сценаріїв, оповідань, статей, робить начерки майбутніх творів [14, с. 160]. У багатьох нотатках відчувається великий біль за поразки, переживання. Так, у 1942 р. Олександр Петрович занотував до "Щоденника": "Лист до авіатора напишу сьогодні увечорі неодмінно. Він потрібен народу і мені, як надія, спів. Може, його видрукують листівкою і розкидають по всій Україні… Це заклик не піддаватися на німецьке обдурювання. Не радіти клаптикам земельним, бо інтереси наші ширші і цілі дальші". Невдовзі газети з його статтями потрапляли на окуповані території, де громадяни їх таємно читали, передавали з рук у руки, зміцнюючи тим самим віру у перемогу [17, с. 178–179]. Глибоким патріотизмом сповнені оповідання "Ніч перед боєм", "Стій, смерть, зупинись"!, "Незабутнє", "Україна в огні" – про злодіяння фашистських окупантів на українській землі, "На колючому дроті", "Воля до життя", "Перемога", "Мати" – про подвиг матері, яка ціною свого життя переховувала двох льотчиків-росіян і багато інших. Вони відбивають внутрішні переживання письменника і протиріччя воєнної дійсності, гуманістичні принципи О. Довженка, спрямовані на утвердження духовних сил народу, гідності людини, оптимізму, віри. Авторські роздуми над випробуваннями свого народу в оповіданні "Відступник", про подвиг і велич українця у битві з ворогом і власною смертю в оповіданнях "Стій, смерть, зупинись!" та "Воля до життя", про долю української жінки-матері в оповіданні "Мати" розкривають ідейний задум творів та допомагають психологічно осмислити вітчизняну історію. О. Довженко також писав до солдат німецької армії. Так, надрукована листівка "Лист до ворога – офіцера німецької армії" українською, російською та німецькою мовами, що була наче перепусткою всім, хто здавався в полон Червоній Армії [20].

У літку 1942 р. митець розпочав написання кіноповісті "Україна в огні", яку завершив через рік, у серпні. З лютого 1943 р. О. Довженко назначений спеціальним кореспондентом "Известий" у звільнених районах України. 2 квітня став членом Надзвичайної Комісії із встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників. У 1943 р. письменник взяв участь у наступі радянських військ, визволенні України, рвався на передові позиції, де спостерігав всю жахливу панораму війни і продовжував занотовувати у записник свої враження, перебуває від обстрілом [17, с. 181–182].

Свій біль за народ, возвеличення його подвигу, гнів до фашизму О. Довженко відтворив у кіноповісті "Україна в огні". І тут митець був вірний своїм принципам: писати правду, писати про народ. Кіноповість охоплює найтяжчий, найтрагічніший період Великої Вітчизняної війни – її початок, дні окупації, відступ. Сюжетною основою кіноповісті є доля численної родини Лавріна Запорожця. Типові обставини, типові характери – і розтерзане фашистами с. Тополівка дає читачеві уявлення про трагедію окупованої України. Гострою проблемою у повісті показана доля полонених, покалічених вояків, жінок, що потрапили до Німеччини, воєнні колізії, слабка обороноздатність, ставлення до полонених та насильно вивезених до Німеччини, суд над зрадниками Батьківщини тощо. Дійові особи кіноповісті є історичними виразниками епохи війни.

Навесні 1943 р. Олександр Петрович призначений кінорежисером Центральної студії кінохроніки – керівником групи кінорежисерів для зйомок воєнних дій і партизанського руху в Україні [6, с. 512]. У травні того ж року він розпочав зйомки в партизанських загонах для фільму "Битва за нашу Радянську Україну", який вийшов на екрани 25 жовтня 1943 р. і мав позитивний резонанс у суспільстві.

6 листопада 1943 р., коли був звільнений Київ, О. Довженко увійшов до міста разом з М. Бажаном та Ю. Яновським [15, с. 305]. Він записав до "Щоденника" картину столиці: "Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі міста, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас немає майже вчених, обмаль митців..." [5, с. 46]. Тут по його серцю був завданий другий удар – смерть батька.

Наприкінці листопада 1943 р. О. Довженко повернувся з фронту до Москви щоб почати роботу над фільмом "Україна в огні". Кіносценарій, перекладений автором російською, як він робив з усіма кіноповістями, уже був у Сталіна. А 26 листопада О. Довженко занотував до "Щоденника", що повість "не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки. Що його робити, не знаю. Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що "Україна в огні" – це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо не потрібно, крім панегірик" [5, с. 45].

Чому заборонив Сталін кіноповість? 31 січня 1944 р. відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б) з приводу кіноповісті "Україна в огні", на яке О. Довженко був привезений у Кремль. На цьому засіданні твір був підданий критиці з боку Сталіна, він до сценарію й автора висунув важке політичне обвинувачення. У виступі Й. Сталін підбив підсумки:

"Кіноповість Довженка "Україна в огні" є платформою вузького, обмеженого українського націоналізму, ворожого ленінізмові, ворожого політиці нашої партії та інтересам українського і всього радянського народу" [25, с. 84].

"Ви націоналіст", – кинув Берія. "Так, – підтвердив Сталін і додав незрозуміле: – Ви образили Богдана Хмельницького і викривили дійсність". "Ви не показали головного", – прозоро натякав Берія. "Вас треба покарать!" – резюмував Сталін [17, с. 238].

"Україна в огні" не сподобалася Сталіну тому, що тут не було уславлення його культу. Навіть коли герой Кравчина каже бійцям: "За що б'ємося ми? Та за те, чому ціни немає – за нашу Україну, за Батьківщину радянську" – О. Довженко не поставив традиційне на той час "За Сталіна!".

Культ особи Сталіна завдав великого удару О. Довженкові, який він порівнював зі смертю. Однак і після того, як Олександр Петрович дізнався про заборону "України в огні" (5 грудня 1943), він ще впевненіше вирішив писати про український народ, а "ні про дважди героїв, ні про трижди зрадників, ні про вождів, що самою

присутністю своєю вже прикрашають твір" [5, с. 46]. О. Довженко не пристав на прославляння полководців та верхівки, він обрав маси, що найбільше втратили у війни.

Узимку 1944 р. О. Довженко почав писати новий твір – "Повість полум'яних літ" – надзвичайно цікаву, глибоко емоційну кіноепопею, до якої вніс усі враження та спостереження років війни. Досить широкою є проблематика цього твору. У ньому зображено і фронт, і підневільне життя на окупованих територіях України, і польовий шпиталь, і генералітет союзних армій, і форсування Дніпра. Письменник часто вдавався до зображення різних батальних сцен, описував жертви і втрати, особливо підкреслюючи, якою великою ціною було здобуто перемогу. Характерно, що ця кіноповість не повторювала "України в огні" – режисер шукав нові форми, авторські прийоми і ракурси. "Повість полум'яних літ" – один з кращих творів радянської літератури періоду Великої Вітчизняної війни. Однак поставити фільм О. Довженкові не вдалося: атмосфера підозри, недовіри і зневаги не сприяла екранізації. Керівництво кіностудії боялося Довженкового твору – це була знову повість про народ. І творцем перемоги були прості солдати, сержанти, офіцери, бойові генерали. І Сталіну знову не передбачалося жодного метра плівки [17, с. 240–248].

У дні війни О. Довженко активно звертався до жанру документального фільму. Бойові кінохроніки стали популярними з перших днів війни. Зокрема, кіномитці систематично випускали документальні "Бойові кінозбірники". За участю Ю. Солнцевої та письменника О. Авдєєнка О. Довженко створив два документальні фільми: "Битва за нашу Радянську Україну" та "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель", де виступав також автором дикторського тексту. Улітку 1943 р. Олександр Петрович змонтував з документальних матеріалів фронтових кінооператорів фільм "Битва за нашу Радянську Україну". Фільм охоплював події від 1941 до початку 1943 рр., містив зйомки в усіх родах військ на фронті, у радянському тилу та партизанських загонах. До цієї стрічки також були включені кадри з довоєнного життя. У фільмі з'являлися живі свідки фашистського терору – знівечені жінки, діти, учені, які вийшли з окупованої території, зображувалися руїни Харкова. Є гнітючі кадри відступу наших військ, важких солдатських буднів, жорстоких ворожих бомбардувань міст і сіл… Спалені села, горе людей без домівки і рідних. О. Довженко не відійшов від правди і створив літопис всенародного лиха аби донести поколінням правду про війну.

"Битва…" завершується підходом радянських військ до Дніпра. Логічним продовженням картини є другий документальний фільм "Перемога на Правобережній Україні і вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель". Він знятий у світліших тонах: кадри наступального прориву військ весною 1944 р., визволення Кременчука, Умані, Львова. О. Довженко вмонтував у фільм кадри відбудови та праці на землі [17, с. 183–186].

Документальні фільми видатного митця знімали двадцять кращих операторів країни, серед них видатні майстри українського документального кіно В. Орлянкін, К. Богдан, П. Касаткін та ін. [11, с. 3]. Обидва фільми з відображенням подій в Українській РСР були добре зустрінуті громадськістю, високо оцінені радянською пресою.

Олександр Петрович Довженко бачив війну власними очима, пройшов чимало її вогненними шляхами, чесно і правдиво зображував страждання народу, ратний подвиг солдата без прикрас. О. Довженко бачив і розумів, якою дорогою ціною діставалася перемога над фашизмом. Це мільйони загиблих військових і цивільних, тисячі трагедій, величезні матеріальні втрати. Запідозрити його у перекрученні історичної правди про війну, не вірити йому нема жодних підстав [12].

О. Довженко глибокою і правдивою оцінкою, виразним шевченківським націоналізмом, гуманізмом у своїй воєнній спадщині протистояв уніфікованій формі зображення війни. Оповідання показали драматизм історичної ситуації, психологію героїв; автор відтворив свої роздуми над смислом життя, яке полягає в усвідомленні честі, гідності, захисті рідної землі й незалежності. Тема долі українського народу стала домінуючою у Довженка в творчості воєнного періоду.

Довженкова "Україна в огні" була першим проривом у заборонену для літератури і кіномистецтва зону. Олександр Петрович мав дивовижний дар правдивості. Він навчився декламувати "у ногу з часом", однак не вмів писати напівправди і хитрої неправди. Зроблені під його керівництвом документальні фільми сьогодні є правдивим відображенням та документом воєнної історії.

1. *Бабишкін О.* О. Довженко – публіцист. Літературно-критичний нарис . – К., 1989. 2. *Барабаш Ю.* Довженко. Некоторые вопросы эстетики и поэтики. – М., 1968. 3. *Гребньова В.Т.* Катарсис. Олександр Довженко і тоталітаризм. – Кіровоград, 1997. 4. *Гребньова В.Т.* Творчість Довженка періоду війни. Митець і тоталітаризм : Автореф. дис. …канд. філол. наук. – О., 1996. 5. *Довженко О.* Вибрані твори / Передм. А. Гуляка. – К., 2004. 6. *Довженко А.* Собрание сочинений : В 4 т. – К., 1969. – Т. 4; 7. *Касьянова С.* Принципи і засоби художнього втілення концепції людини в кіноповістях "Звенигора", "Арсенал", "Земля", "Повість полум'яних літ", "Україна в огні" О. Довженка: Автореф. дис. …канд. філол. наук. – К., 1995. 8. *Коба С.* Олександр Довженко: життя і творчість. Літературний портрет. – К., 1979. 9. *Корнієнко І.* Олександр Довженко. – К., 1978. 10. *Корогодський Р.* Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра / В. Шевчук (упоряд.) – К., 2000. 11. *Король В.Ю.* Мистецтво у солдатській шинелі // Новини кіноекрана. – 1990. – № 6, – С. 3. 12. *Косяненко В.* Громадянськість О.П. Довженка у ставленні до війни та її наслідків // Вісті Сосниччини. – 2004. – 9 верес.. 13. *Кошелівець І.* Олександр Довженко: спроба творчої біографії. – Б. м., 1980. 14. *Куценко М.* Сторінки життя і творчості Довженка. – К., 1975. 15. *Марьямов А.М.* Довженко. – М., 1968. 16. *Медвідь Н.О.* Засоби психологічного аналізу у творчості О. Довженка воєнного періоду // Наукові записки. Серія Літературознавство. – Х., 1998. – Вип. 7 (18). 17. *Плачинда С.П.* Александр Довженко. Очерк творчества. – К., 1964. 18. *Поляруш О.* Олександр Довженко і фольклор. – К., 1988; 19. *Рачук І.* Поэтика Довженко. – М., 1964. 20. Російський державний архів літератури і мистецтва (РДАЛМ). – Ф. 2081, оп. 1, спр. 398. 21. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 393, 397, 399, 400, 401, 405, 406. 22. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 396; 23. РДАЛМ. – Ф. 2081, оп. 1, спр. 404, 415. 24. *Соболев Р.* Александр Довженко. – М., 1980. 25. *Сталин И.В.* Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести Довженко "Украина в огне" / Вступ. ст. А. Латишева // Искусство кино. – 1990. – № 4. – С. 84–96. 26. *Фащенко В.* Кінооповідання і новели Олександра Довженка // Фащенко В.В. Вибрані статті. – К., 1998. 27. *Шлапак Д.* О. Довженко. Життя і творчість. – К., 1964. 28. *Юренев Р.* Александр Довженко. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 07.02.07

С. Павленко, канд. іст. наук

"ЩОДЕННИК" М. ГРУШЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Досліджено джерельне значення "Щоденника" М. Грушевського для вивчення окремих аспектів історії архівної справи в Російській імперії наприкінці XIX ст.

It is investigated "The Diary" of M. Hrushevskyi as a source for study of the different aspect of the archival affairs in the Russian Empire at the end of the 19th century.

В умовах актуалізації історичних досліджень життя та діяльності видатного українського історика, організатора науки, громадського діяча М. Грушевського одним із першочергових завдань постає більш ґрунтовне та всебічне вивчення його власноручних творів мемуаристичного характеру – епістолярій, щоденників, спогадів,

© С. Павленко, 2007

які містять подеколи унікальні відомості щодо становлення особистості, формування світогляду та громадянської позиції їхнього автора.

Слід зазначити, що в останні десятиліття вітчизняні історики зробили чимало для вивчення життя та діяльності М. Грушевського [1], пошуку, виявлення та публікації джерел до грушевськознавства [6]. Серед них чільне місце посідає публікація "Щоденника" М. Грушевського, здійснена Л. Зашкільняком 1997 р., яка супроводжується ґрунтовним вступом, коментарями та післямовою. Не маючи потреби детально зупинятися на історії виявлення та публікації даної пам'ятки, оскільки вона ґрунтовно розглянута Л. Зашкільняком [5], у даній статті більше уваги буде приділено характеристиці джерельного її значення для вивчення окремих аспектів біографії вченого, становлення його як науковця, історії розвитку архівної справи в Російській імперії наприкінці XIX ст.

Передусім, слід зазначити, що М. Грушевський дуже рано відчув у собі схильність до літературної діяльності. Окрім, власне, літературних вправ (складання віршів та оповідань), це виявилося й у прагненні вести щоденникові записи, у яких можна було відверто висловити власні думки, відчуття, сумніви, прагнення, острахи та інші почуття, властиві молодій обдарованій людині, що на той момент відчувала у реальному житті великий дефіцит щирого спілкування. Можна стверджувати, що в періоди навчання у Тифліській гімназії та Київському університеті святого Володимира, щоденник відігравав чималу роль у житті молодого Грушевського. Він був і засобом самоаналізу, і фіксатором найважливіших вражень, подій, зустрічей, і надійним другом, з яким можна було поділитися абсолютно утаємниченими від оточуючих, навіть близьких людей, думками та почуттями. Безперечно, саме в цьому є найбільша джерельна цінність щоденникових записів майбутнього вченого.

Інформація, що міститься у "Щоденнику" 1888–1894 рр. відтворює той період життя М. Грушевського, коли він навчався на останніх курсах історико-філологічного факультету та в магістратурі Київського університету святого Володимира. Одразу слід зазначити, що окремі роки різною мірою представлені у ньому. Так, 1888 р. охоплює події від 16 серпня до 13 грудня; 1889 – від 3 січня до 30 липня; 1890 – від 17 лютого до 29 грудня; 1891 – від 8 січня до 31 грудня; 1892 – від 1 січня до 20 жовтня; 1893 – від 1 січня до 31 грудня і, нарешті, 1894 р. представлено усього двома записами – від 3 та 5 березня. Як бачимо, лише 1893 р. у щоденнику має календарну завершеність, але при цьому слід пам'ятати, що всередині року також траплялися пропуски, зумовлені обставинами життя автора або здійсненими упорядником видання. Принагідно слід зазначити, що Грушевський намагався вести щоденник кожного дня, але інколи через велику завантаженість роботою або особисті причини, траплялися невеликі перерви, які знаходили своє відображення у наступному записі. Скажімо, у квітні 1891 р. з 1 по 14 (окрім 11 квітня) йдуть послідовні щоденні нотатки, але наступний запис датується 19 квітня й тут автор пише: "…три дні цего тижня, коли був у Київі, метушня була й поривався скоріше на село, щоб трохи втихомиритись" [3, с. 106]. Власне із цього запису видно причину відсутності попередніх нотатків – "метушня була" й авторові було не до щоденника.

Усього, здійснена Л. Зашкільняком публікація, містить 625 записів (тут і далі підрахунки автора), які мають неповторний, властивий саме Грушевському стиль викладу, але можуть значно різнитися за змістом та розмірами. Окремі з них є лаконічними, на декілька рядків, інші – розлогі, з літературними вставками власних віршів, цитат (переважно із творів отців церкви, Біблійних книг), роздумів на релігійні та етичні теми. Непростим завданням є характеристика змісту щоденникових нотатків. Вони можуть бути присвячені одній темі, але таке трапляється досить рідко. Переважно всі записи (незалежно від розміру) містять декілька шарів інформації, що стосується різноманітних аспектів життя автора. Для прикладу можна навести два короткі записи, що яскраво ілюструють їх полізмістовність. Перший з них датовано 6 серпня 1892 р.: "Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестринівці пам'ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 року! Як тільки носили мене в церкву" [3, с. 179]. Запис, безперечно, передусім свідчить про перебування цього дня Грушевського у с. Сестринівка під Києвом, де мешкали його, як ласкаво зве їх автор, бабуня й дідуня по матері, Опокови. Одночасно ми можемо бачити, що йому особливо приємно святкувати Спаса саме тут, оскільки із Сестринівкою пов'язані чи не найперші дорогі дитячі спогади.

Зовсім інший характер змісту має запис від 1 жовтня того ж 1892 р.: "Вчора мало що робив – то був в архиві, то надійшли трошечки Вовки, то після церкви тра було конечне забігти до Олександра Яковича. Сегодня день ще тяжчий. Ввечері вчора став ще раз переглядати документи, та й зажурився з поводу непевностей і Будановського змагання друкувати як єсть" [3, с. 191]. Тут уже в кожному слові проглядає ота попередньо згадувана "метушня" – підготовка до видання документів з історії Барського староства (відвідання архіву, згадка про М. Владимирського-Буданова – редактора Київської археографічної комісії, про власні переживання з цього приводу), зустрічі з громадськими діячами, з якими приятелював Грушевський, родиною Вовків та О. Кониським, відвідування церкви. Характерним є вживання дієслова "робив", яке постійно трапляється у записах. Під ним Грушевський розумів наукову роботу – написання наукових праць, правку коректур, хоча останні можуть згадуватися спеціально, роботу в архіві тощо. У тому випадку, коли автор не уточнює, що саме він "робив", визначити це, як правило, можна із контексту. Однак у тогочасному житті автора траплялися й такі періоди, коли він одночасно працював над різними науковими творами, скажімо, доповіддю, рефератом, статтею, рецензією, дисертацією тощо. У таких випадках інколи важко, а подекуди й неможливо конкретизувати слово "робив", тому певна частина інформації про наукову діяльність втрачається, хоча з іншого боку вартісним є показник частотності його вживання, який свідчить про велику інтенсивність наукової праці, починаючи з вересня 1890 р.

Слід зазначити, що основними проблемами в житті М. Грушевського впродовж 1888–1894 рр., які знайшли своє відображення на сторінках щоденника, були такі: наукова діяльність – згадується у 393 записах; спілкування із друзями та знайомими – у 374 записах; релігійні почуття – у 351 записі; відносини із родиною, членами сім'ї – у 338 записах; роздуми про своє місце у світі, самоаналіз – у 286 записах; спілкування із професорами університету та інших навчальних закладів – у 165 записах; проблеми, пов'язані зі здобуванням та вивченням необхідних для навчання та науки книжок – у 159 записах; проблеми зі здоров'ям – у 132 записах. Значно менше уваги молодий Грушевський приділяв так званим особистим справам, про що свідчить кількість їх згадок у записах: бажання одружитися, "женолюбство усяке" – у 92; фінансові справи – у 90; майбутня кар'єра, посада – у 55; розваги – у 47; побут – у 38; літературна творчість – у 28 записах.

Окремо хотілося б зупинитися на ставленні автора щоденника до навчання. Загальновідомо, що Грушевський був дуже працьовитим, добросовісним, одним з найкращих, якщо не кращим студентом свого курсу. Водночас прямих згадок про навчання в щоденнику дуже мало (69) і пов'язані вони переважно із підготовкою та складанням екзаменів. Лише декілька разів зга-

дуються лекції, й то у зв'язку із рішенням на них не ходити. Відсутні, на жаль, і будь-які враження від лекцій тогочасних викладачів Київського університету. Водночас, у щоденнику міститься чимало латентної інформації у згадках про університет. Наприклад, непоодинокими є записи "ходив до університету" або "був в університеті" без уточнення мети цих дій. Можливо, у цей час автор записів був на лекціях. Однак окрім того в університеті знаходився Центральний архів давніх актів, у якому часто працював Грушевський, відвідував він і університетську церкву, приходив у різних справах до декана, до професорів тощо, тому перебування в університеті не обов'язково було пов'язане із навчанням. Таким чином, порівняно незначна представленість на сторінках щоденника теми навчання, на нашу думку, може свідчити про буденне ставлення до нього, як до рутинної, але необхідної роботи, студента Грушевського.

На жаль, ще один важливий бік тогочасного життя М. Грушевського недостатньо відображений у щоденнику – його громадська діяльність. За словами Л. Зашкільняка, Михайло почав брати участь у роботі українських громадівських організацій з вересня 1888 р. [4, с. 230]. Дійсно, 4 вересня 1888 р. він записує у щоденнику: "Просят літературної праці… Мині сегодня прийшла гадка – що, якби я подав їм був вирші, що написав за останній час; поглузували чи покивали головою, наче з божевільного або скорбного головою. Чи не єсть це лицемєріє, як я повожуся з ними або пристану. Мині здаєцця, що ні; я не хочу одрікатися, цуратися од своєї віри, але буду казать, що можна казать, що послухають!" [3, с. 14]. Цей запис, хоча й не прямо, але вказує на можливість існування пропозицій Грушевському з боку молодих громадівців взяти участь у роботі одного із гуртків, які існували на той час у Києві. Як бачимо, ця пропозиція його зацікавила, але вже з вище процитованого фрагмента щоденника видно наскільки різнилося бачення своєї можливої участі у роботі громади молодого Михайла від загальноприйнятих уявлень.

Прямих свідчень про учать у роботі українського громадівського гуртка Київської духовної семінарії на Подолі, членом якого був його двоюрідний брат Марко Грушевський і, який певний час очолював Михайло, у щоденнику є лише 45, хоча й вони не завжди цілком відверті (особливо з огляду на те, що будь-який український рух сприймався у Російській імперії як злочин, що вимагало дотримуватися у цих справах великої обережності). Зазначимо, що членів цього гуртка Михайло називав хлопцями, тому записи на зразок "заходили хлопці", "говорив з хлопцями" або "був на Подолі" також можна віднести до згадок про громадську діяльність. Грушевський активно спілкувався й був у приятельських відносинах з О. Кониським, В. Антоновичем, І. Нечуй-Левицьким, В. Вовком-Карачевським, М. Лисенком, В. Самійленком, К. Арабажиним, А. Синявським (двоє останніх були членами студентського драгоманівського гуртка Київського університету й після його ліквідації були відправлені на заслання) та багатьма іншими членами київського громадського руху. Безперечно, часто відвідуючи своїх друзів та приймаючи їх у себе вдома, під час обідів, прогулянок, інших неформальних зустрічей він брав участь у розмовах, які торкалися українського питання, уважно слухав, інколи висловлював свою думку, сперечався, особливо, коли мова заходила про роль православної церкви, релігії, віри у долю народу, що знайшло своє відображення на сторінках щоденника. Проте, загалом його інформація дає підстави стверджувати, що в цей період свого життя М. Грушевський лише готувався до майбутньої активної громадської діяльності.

Як зазначалося вище, основну увагу майбутнього видатного вченого у цей час було зосереджено на науковій роботі. Проблеми формування історичних поглядів М. Грушевського та його становлення як науковця розглянуті у багатьох дослідженнях вітчизняних істориків [2], тому в даній розвідці немає потреби детально на цьому зупинятися. Зазначимо лише, що вирішальну роль у подальшій науковій долі Михайла відіграли два семінари, які провадили проф. Ф. Фортинський із загальної історії та В. Антонович із давньоруської історії. В активну семінарську роботу студент Грушевський включився з осені 1887 р. Саме в цих семінарах він підготував перші наукові роботи – реферати про південноруські господарські замки в середині XVI ст. (семінар Антоновича) і про матеріальні та духовні старожитності та їх використання сучасниками (семінар Фортинського). З першого реферату згодом вийшла стаття, яка в 1890 р. була надрукована в "Известиях Киевского университета". Тоді вірогідно відбулося й перше знайомство Михайла з архівними документами, зосередженими у Київському центральному архіві давніх актів, що знаходився, як згадувалося вище, в Університеті святого Володимира, і де В. Антонович проводив практичні заняття зі студентами свого семінару. Такі елементи тексту щоденника, як "архив", "був у архіві", "робив у архиві", "ходив у архив, писав" та ін. (Грушевський пише це слово у двох варіантах "архів" та "архив") є одними з основних показників інтенсивності наукової роботи під час навчання Грушевського на останніх курсах історико-філологічного факультету та особливо впродовж перебування у магістратурі університету. З огляду на це на взаєминах його з архівами та архівними працівниками зупинемося трохи детальніше.

Перший запис щоденника, у якому згадується архів, датований 18 жовтня 1888 р. й цю згадку не можна назвати аж надто академічною. Михайло записав, що після відвідин церкви вирішив піти до університету й спершу поводився "поважно, тільки в архіві почав лизатися й сміятися" [3, с. 25]. Зрозуміло, що в даному випадку мова йде скоріш за все про навчальне заняття, яке відбувалося в архіві. Регулярні записи вже про наукову роботу з архівними документами з'являються у щоденнику пізніше, коли після успішного закінчення університету Михайло починає збирати матеріал для написання магістерської дисертації з історії шляхти Барського староства. Із вересня 1890 р. у щоденнику стають регулярними записи про цю роботу – "Бар" та "Барщину", як називав її автор. Цікаво, що 25 вересня 1890 р. Грушевський отримав диплом університету, а вже 30 вересня у щоденнику він записав: "… бачився з Каманіним, дуже привітно балакали й за Бар" [3, с. 66]. Іван Михайлович Каманін був одним із провідних працівників, згодом завідувачем Центрального архіву давніх актів. Власне, він перший архівіст, якого згадує Грушевський у своєму щоденнику. Вочевидь, їхня розмова торкалася можливості використання документів архіву для написання дисертаційного дослідження.

Майже щоденне перебування Михайла в архіві, особливо влітку, інколи призводило до певних непорозумінь, які знайшли відображення на сторінках щоденника. Так, 4 серпня 1891 р. Грушевський записав: "В архіві неприємності – не було ще ніколи (11 год), Роман став кричати, що хожу не тіми дверима (хоч даремне), а у 3-й годині Крисловський почав умовляти Каманіна, щоб ішов з хати…, і врешті Каманін позаберав книжки. Се мене вразило" [3, с. 119]. Наступного дня, як видно із запису за 5 серпня, робота в архіві йшла як звичайно. Однак 10 серпня Михайло, згадуючи архів, записує: "Було неприємно тільки, що Каманін завів широкі балачки, хоч дуже цікаві, за Лучіцького…" [3, с. 120]. Вочевидь, довгі сидіння Грушевського над документами трохи дратували працівників архіву, які до того ж мусили постійно шукати й носити йому товстелезні актові книги та інші матеріали. У записі від 27 серпня читаємо:

"…був у архиві, зробив 24 листи. Каманін налякав мене, питаючи, чи не втомляюцця очи; справді, щоб їх не зопсувати" [3, с. 124]. Можливо Каманін дійсно хвилювався за стан здоров'я Грушевського, а може таким дипломатичним шляхом натякав останньому, що не можна стільки часу проводити в архіві. Згодом виявилося, що він таки мав рацію, оскільки у записі від 1 грудня 1891 р. читаємо: "Дуже злякався я в архиві – у ½ 3-єї години одразу мині застило праве око, так що я не міг зовсім читати й пішов додому. Через ½ години пройшло зовсім. Борони Боже надальше!" [3, с. 143].

Активна робота з виявлення та збирання документів призвела до того, що у В. Антоновича, наукового керівника Михайла, виникла думка здійснити їхню публікацію. У зв'язку з цим постала проблема копіювання архівних джерел, яка відобразилася у щоденникових записах: "В архиві постає питання за перепищика – Каманін пропонував, щоб одікласти, та се невірно" [3, с. 126]. Зрештою про переписування документів таки вдалося домовитися, принаймі 30 вересня Грушевський записав: "Сегодня хочу одважитися висунути носа в бібліотеку і в архів – може дідок дописав уже всеньке" [3, с. 131]. У даному випадку невідомо про кого саме йдеться. Загалом відомо, що документи для молодого вченого за відповідну платню переписували працівники архіву М. Козловський, М. Шуйська, Івановський.

Опрацювавши документи Київського Центрального архіву давніх актів, молодий дослідник постав перед необхідністю доповнити їх матеріалами з архівів Москви та Варшави. Значну допомогу у налагодженні необхідних зв'язків із тамтешніми архівістами йому надав В. Антонович. Так, 12 грудня 1891 р. професор навідався до Грушевського у київському архіві й показав йому листа від польського історика, професора Варшавського університету, директора Головного архіву у Варшаві А. Павінського з приводу можливої роботи Михайла у варшавському архіві [3, с. 145].

Зрештою, у лютому 1892 р. вирішено було спершу їхати до Москви. Там, завдяки турботам В. Антоновича та В. Іконникова, Михайлом опікувався російський історик, археограф та архівіст, син протоієрея і ключаря Київського Софійського собору М. Оглобліна Микола Миколайович Оглоблін. Цілком природно, що вперше, перебуваючи у російській столиці, Грушевський у супроводі Оглобліна відвідував церкви, монастирі, музеї, театри і значну частину щоденникових записів присвятив описові своїх вражень. Але не забував він і працювати в архівах – міністерства юстиції та міністерства іноземних справ. Цікаво, що говорячи про архів міністерства юстиції, Грушевський писав це слово з великої букви – "Архив". Можливо це було спричинено враженням від архівних традицій та організації архівної справи у фактично найстаріших архівах Російської імперії. Так, 28 лютого він записує: "В Архиві була чимала ажіатація з поводу, що мав приїхати Самоквасов; справді він був і "обзірав" меж інчого й мене, правда що способом дуже не показним" [3, с. 155–156]. Д. Самоквасов, відомий російський археолог та історик права, на той час обіймав посаду керуючого Московським архівом міністерства юстиції. Можливо, саме цей епізод так вразив Грушевського, що він почав вживати до цього закладу слово "Архив" у такому написанні.

29 лютого 1892 р. Михайло відвідав Московський архів міністерства іноземних справ: "Був я в іностранному архіві – з великою неохотою, тай не дурно! Дуже вже там парадно все, й рекомендація Іконнікова наробила шелесту; тім часом робити мині там майже нема чого" [3, с. 156]. Подальші події довели, що Михайло помилково недооцінив інформаційний потенціал документів цього архіву. В останній, як йому здавалося, день свого перебування у Москві, 12 березня зайшовши до цього архіву, щоб попрощатися, він випадково розгорнув подільську зв'язку документів і, звернувши увагу на королівську печатку, "надибав барські документи" [3, с. 158]. Довелося залишитися ще на один день.

У московських архівах Грушевський познайомився з багатьма відомими російськими істориками та архівістами, деякі з яких були українського походження. Так, в "іностранному архіві" він зустрів В. Ейнгорна, який чимало праць присвятив історії України XVII ст., В. Уляницького, історика права, на той час працівника архіву; в архіві юстиції познайомився із Семеновим, Думновим та іншими архівістами. 10 березня московські "архівяни" влаштували обід на честь Грушевського. 11 березня він записав: "На обіді був – ніяково було одмовитись – задля утримання зв'язків, в подяку за щирість… Було десять чоловік (Холмогоров, Оглоблін, Герц, Голубев, Стороженко, Ковалевський, Нечаев и Савич). Було доволі весело, просто… Пили за Київську школу взагалі й за школу Антоновича, й за мене…" [3, с. 158]. Однак, незважаючи на те, що обід пройшов досить пристойно, Грушевський наступного дня почувався винним, оскільки "принципіально" не любив подібних заходів [3, с. 158].

У травні 1892 р. молодому досліднику довелося таки вирушити до Варшави. Тут він потрапив під опіку польського історика Л. Яблоновського, який супроводжував Грушевського у прогулянках по Варшаві та екскурсійних поїздках до палаців у її околицях. Незважаючи на погане самопочуття (хвороби як правило супроводжували будь-які переїзди), Михайло дуже наполегливо працював у Головному архіві. 19 червня він записує: "Таке мабуть моє щастя, що скрізь на начальство потрапляю – учора "сторм-председатель" ходив по архиву; Павинський дуже ходив коло єго й мене дуже репрезентував, але я звичайно не зумів сказати доброго комплімента. Досадно було тільки за архівну братію, котрим навіть і оком не кивнули" [3, с. 173]. Згадуючи про роботу в цьому архіві, автор щоденника досить часто вказує на її результативність та зміст. Скажімо, 20 червня він занотовує: "Вчора переглядав…покажчики до люстрацій і трибуналу – знайшов інвентарі Орлика, 1509, 1665 і 1701 років і дуже зрадів. Метрика майже закінчена, діло йде на кінець" [3, с. 173], а 26 червня пише: "Вчора цілих 5 годин вбив в люстрацію 1736 року й ще не скінчив – лічив овець до свиней, так що й церкву пропустив, сегодня буду якось умудрятися повести це скоріще" [3, с. 174]. Однак, незважаючи на всі зусилля, до кінця передивитися всі необхідні документи Грушевський не встиг: "…не вспію мабуть обробити люстрації 1757 року – мабуть прийдецця виписати в Київ" [3, с. 174].

У цьому та інших записах щоденника зафіксовано цікаву й дивовижну для сучасного дослідника практику в роботі тогочасних архівів, коли необхідні документи (за певну плату) могли бути вислані поштою адресату додому. Дійсно, згодом Михайлові вдалося домовитися з польськими архівістами, зокрема Павінський надсилав йому метричні книги поштою до Києва. Перебуваючи у серпні на відпочинку у Сестринівці, Грушевський записав у щоденнику про те, що отримав посилку від Каманіна, у якій серед іншого були й варшавські документи, з яких він "заскучавши, з великою охотою виправив щось 5…" [3, с. 182]. У вересні Михайло повернувся до Києва й знову почав працювати в Київському архіві давніх актів, опрацьовуючи також ті матеріали, що надходили йому з Варшави й пізніше з Москви. Пересилали йому документи й до Владикавказу, де він перебував на вакаціях у січні 1893 р.

Увесь 1893 р. був пронизаний напруженою роботою: підготовкою до видання барських документів та хвилюваннями щодо завершення дисертації. Не забував Грушевський й мало не щодня навідуватися до київського

архіву. Дуже характерною є остання згадка про нього у щоденнику 4 листопада 1893 р.: "Вчора вмерла Каманіна, упокой Боже її душу! Архив стояв замканий" [3, с. 220]. Та й закінчується щоденник записом від 5 березня 1894 р., у якому завершальним акордом звучать думки про майбутню наукову роботу: "Помилуй, Боже, всіх нас! Цілий день думав про дисертацію, кафедру, видавництво – да буде все во славу Твою!" [3, с. 221].

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що джерельна цінність "Щоденника" М. Грушевського полягає передусім у тому, що дозволяє виявити основні життєві пріоритети молодого дослідника, простежити становлення його як науковця, дослідити окремі аспекти формування підходів до пошуку, відбору, опрацювання та використання архівних документів, взаємини з тогочасними архівістами та архівними установами Києва, Варшави, Москви.

1. *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 1–2 та ін. 2. *Винар Л.* Життя і наукова діяльність М. Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 1–2 та ін. 3. *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894). – К., 1997. 4. *Зашкільняк Л.* М.С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // *Грушевський М.С.* Щоденник. – К., 1997. 5. *Зашкільняк Л.* Переднє слово // *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. 6. *Кіржаєв С.* Документальні матеріали М.С. Грушевського у фондах відділу 4 рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР. Каталог. – К., 1991 та ін.

Надійшла до редколегії 14.02.06

М. Парахіна, канд. іст. наук, Т. Полушкіна, канд. іст. наук

ВПЛИВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В XX СТОЛІТТІ

Висвітлено становлення і розвиток етнонаціональної політики України, проаналізовано соціально-культурні чинники державотворчого процесу в країні. Розглянуто розвиток етнонаціонального процесу у XX ст. в історіографічному контексті.

The article deals with the creation and development of ethnonational politics of Ukraine, socio-cultural factors of the state- building process in the country are studied. The development of ethnonational process in the XXth century is examined through the historiography context.

Перегорнувши нову сторінку своєї історії, у XXI ст. Україна модернізується, здійснює реформи, самоідентифікуючи себе зі своєю культурою, історичною традицією і ментальністю. Україна стверджується, зміцнює свій міжнародний авторитет й одночасно гостро і болюче переживає проблеми та суперечності зростання, без чого, власне, не може бути цивілізованого суспільства. Одним із фундаментальних завдань розвитку культури є подолання глобалістики як зовнішньої сили по відношенню до регіональних цивілізацій, економік, культур і повернення до людських цінностей, утвердження ідеології і культури дійсно людської, гуманістичної спрямованості.

Сьогодні, коли Україна вибудовує свою самостійну державу й оскільки вона є країною з багатоетнічним складом населення, то на часі пам'ятати, що стрижнем етнополітики незалежної держави має бути оптимальне врахування інтересів усіх етнічних спільнот та окремих представників різних етносів. У цьому контексті розглядається етнополітика як структурний механізм, що включає в себе політику держави щодо: а) української етнічної спільноти, яка формує основу українського етнополітичного організму (ЕПО); б) етнічних меншин, які є складовою українського ЕПО, але в суто етнічному плані являють собою його окремі структурні елементи; в) представників українського етносу, які мешкають за межами українського ЕПО і не є його складовою частиною, але певною мірою зв'язані з ядром однойменного етносу, яке розміщується на території України; г) міграції і у зв'язку з цим до нових етнічних утворень на їхній базі [23].

Історичний досвід показує, що без сильної держави культурний розвиток нації не має достатніх перспектив на досягнення рівня, що відповідає світовим стандартам. Водночас обличчя держави визначається насамперед людьми, їх культурою, специфікою менталітету. Звідси завдання етнополітики – з'ясувати діалектику взаємозв'язку "держава – особистість", простежити форми його соціального вияву. Щодо культурологічних досліджень це завдання полягає в тому, щоб, з одного боку, виявити та проаналізувати соціально-культурні чинники державотворчого процесу в Україні, а, з іншого – простежити стан культурної політики молодої держави, визначити міру її зорієнтованості на особистість кожної людини, виявити закладені в ній можливості викликати зміни в менталітеті громадян адекватно до завдань нової історичної доби.

У 90-ті рр. XX ст. сформувався новий напрям наукових досліджень – етнодержавознавство, який "базується на концепції етнонаціонального фактора і етнонаціональної державної політики, пропонує нові методологічні підходи, принципи і шляхи їх реалізації" [20]. У їх основу були покладені теоретичні дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, які відображали високий рівень світової політичної думки в цілому.

Серед літератури, яка висвітлює етнонаціональні чинники, мають місце праці не тільки етнологів, а й правників, політологів, спеціалістів із проблем державного управління, соціологів. Застосування історичного підходу дає можливість здійснити широке висвітлення та глибокий аналіз історіографії з вищезазначеного питання. У працях істориків мають місце унікальні сторінки зародження і розвитку етносів на території України, цікаві традиції українського народу, його боротьбу за самозбереження, перехід до демократичного розвитку суспільства і держави.

Першим виданням в Україні та в колишньому СРСР, у якому розглянуто етнонаціональну сферу під кутом зору нового напряму наукових досліджень – етнодержавознавства стала "Мала енциклопедія етнодержавознавства" [10], підготовлена Національною Академією наук України та Інститутом держави і права ім. В.М. Корецького. Понятійно-термінологічний інструментарій, використаний у праці, відображає потребу осмислення державотворчого поступу українства у контексті історичного етнонаціонального розвитку, як складової частини світової та вітчизняної історії. Через висвітлення "старих" та введення "нових" термінів і понять здійснено спробу зв'язати потяг України до громадянського суспільства із чіткою програмою в національному питанні, прогресом у сфері етнонаціональних відносин. Енциклопедія може сприяти реалізації Конституції України у контексті використання незатребуваного потенціалу українського державотворення. Це видання, у якому етнонаціональні процеси розглядаються під кутом зору нового напряму наукових досліджень етнодержавознавства. За допомогою нових підходів, висунуто програму національного розвитку на шляху формуван-

© М. Парахіна, Т. Полушкіна, 2007

ня громадянського суспільства, реалізації Конституції України та законодавчих актів із цього питання.

Авторськими колективами п'яти академічних установ Національної академії наук України та деяких вузів на початку 1990-х рр. було видано працю "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії" [7], у якій спостерігається вся різноплановість підходів, а саме, застосування історіософського, політологічного, етнополітологічного, етнофілософського, лінгвістичного, культурологічного підходів, що дає реальну можливість широко та комплексно розглянути етнонаціональний процес з урахуванням здобутків галузей гуманітарних наук. Ідеться про пошук абсолютно нових оригінальних концептуальних підходів щодо етнонаціональних відносин в Україні на противагу застарілим радянським, а саме про нагальну потребу "вироблення і ефективного здійснення наукового обґрунтування державної політики" у вищезазначених відносинах. Авторський колектив "по новому" аналізував етнонаціональну сферу, державотворчі процеси в минулому і сьогоденні, оскільки односторонній підхід не дає змоги пояснити нові етнонаціональні явища в Україні.

Пізніше вийшли наукові дослідження В. Євтуха, Л. Нагорної, М. Вівчарика, С. Падалки, В. Панібудьласка, Ю. Римаренка та ін. [8; 13; 4; 16; 19], де висвітлено такі проблеми, як: етнонаціональний процес, його суть та значення у суспільному житті; трансформація української етнонаціональної ідеї, державницько-національного інтересу; формування української політичної нації та співвідношення національної спільноти і громадянства; зміцнення суверенітету особистості та суспільства.

Одним з важливих напрямів наукових зусиль учених сьогодення стало вивчення міжнародних зв'язків України та міжнаціональних взаємин усередині країни. Протягом 1975–1990 рр. Інститут історії АН УРСР видавав республіканський міжвідомчий збірник наукових праць "Історичні дослідження". Тематика щорічника надзвичайно широка й охоплює минуле нашої держави у тривалому часовому проміжку – від IX–X ст. до сьогодення.

Так, у третьому випуску [11] містяться статті й повідомлення, у яких досліджуються маловідомі сторінки з історії розвитку відносин України з європейськими державами (О. Головко, М. Держалюк), деякі питання зовнішньополітичної діяльності Української Народної Республіки. Окремі розділи збірника висвітлюють майже зовсім невивчені в українській історіографії проблеми діяльності емігрантських організацій українців.

Підсумком тривалої пошукової роботи в архівосховищах і книгозбірнях України, Італії, Росії став біографічний словник діячів культури італійського походження в Україні, складений доктором історичних наук М. Варварцевим [2]. Це нове за жанром і незвичне поки що для вітчизняної історіографії видання містить систематизовані життєписи понад 500 осіб, які працювали в галузі архітектури, музики, літератури, образотворчого і народного мистецтва, освіти, науки, а також дані про їх творчі зв'язки з українськими інтелектуалами і митцями. На підставі поіменного аналізу складу і творчості італійських учасників цих стосунків, напрямів їх діяльності, характеру взаємовпливів, автор робить висновок, що "розвиток України в руслі загальноєвропейських орієнтацій і тенденцій, був одним із магістральних в її історії).

Нова книга академіка НАН України Г. Вервеса є синтетичним осягненням багатовікової культури другого за величиною слов'янського народу – українського – у системі загальноєвропейських духовних цінностей [3]. У дослідженні зроблено спроби розкрити велич, багатство та самобутність нашої культури, роль і значення культури у становленні державності – найвищого досягнення та втілення національної ідеї народу.

За підтримки Національної академії наук України у 1995 р. Інститут національних відносин і політології видав книгу "Національна культура в сучасній Україні" [15]. У ній висвітлено актуальні проблеми розвитку сучасної української культури. Закономірності і тенденції в культурному житті України розглядаються в контексті процесу державотворення, духовного відродження та формування національної самосвідомості.

Доктор філософських наук, професор, академік УАПН Ю. Римаренко у 1995 р. опублікував книгу "Національний розвій України: проблеми і перспективи", у якій розглядається національний феномен у контексті українського державотворення [18]. Обґрунтовується необхідність поєднання національного інтересу і завдань політичної модернізації України, традицій і ідеї самозбереження українського народу в демократичному процесі. Значна увага у книзі приділяється подоланню різних етностереотипів.

Проблеми правового, політологічного, етнографічного, історичного характеру етнодержавного процесу розвитку розглядаються в рекомендованих Міністерством освіти навчальних та наукових посібниках. У них також розробляються методологічні проблеми "об'єктивної обумовленості", "суб'єктивної обґрунтованості" і "соціальної ефективності державного правління" етнодержавними процесами [22].

Серед літератури, яка висвітлює етнонаціональні чинники, існують також праці за такими напрямами, як: кількісні і якісні зміни в етнічному складі населення, розвиток етносів у соціумах, соціологічні аспекти етнодержавного розвитку, роль у цих процесах української нації і національних меншин.

Наприклад, вивчення етнонаціонального розвитку Закарпаття ведеться місцевими етнологами, етнополітологами, етнодемографами. Упродовж 1990–1998 рр. цій проблематиці присвятив низку наукових і науково-популярних матеріалів М. Тиводар [21]. Більшість із них увійшли до збірника праць ученого, що вийшов друком у 1995 р. та збірників матеріалів наукових конференцій. Дослідник виділив основні особливості процесів на Закарпатті в радянську добу, наголосив, що вся соціально-економічна, міграційна, культурна, релігійна, мовна політика радянських властей була підпорядкована ідеологічним і політичним інтересам великоросійських шовіністів.

Особливу увагу заслуговують три випуски збірників матеріалів, нарисів і документів "Многонациональный одесский край: образ и реальность" [12], що яскраво висвітлюють кількісні і якісні зміни в етнічному складі населення певного регіону.

У статтях М. Губогло, П. Надолішного, О. Якубовського та ін. [6; 14; 1] проводиться глибокий аналіз устрою національного життя суспільства, етнічних і конфесійних особливостей, соціальних функцій традиційних цінностей тощо. Приділяється більше уваги вивченню законодавчої бази етнодержавних процесів.

У 2002 р. побачило світ наукове видання "Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз" авторами якої є Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко [5]. У книзі аналізуються складні й суперечливі проблеми взаємозв'язку, взаємозумовленості і взаємодії таких суспільних феноменів як культура, ідеологія й особистість. На багатому історичному і сучасному українознавчому матеріалі розглядається місце та роль особистості у процесі соціокультурної творчості. Обґрунтовується необхідність формування державницької ідеології як об'єднувальної, консолідуючої домінанти українського державотворення і розвитку культури.

Праці, присвячені етнополітичним проблема, громадсько-політичній діяльності етнічних груп з розвитку демократії в українській державі містять у собі інфор-

мацію про діяльність сучасних політичних партій, молодіжних організацій країни.

На політичні арені України функціонує низка молодіжних, жіночих та інших громадських організацій. В оцінці діяльності партій і громадських організацій мають місце: переоцінка ролі своєї партії, досить часто не аргументована та необ'єктивна критика інших партій і рухів. Загалом, ігнорується аналіз політичних інтересів національних меншин, що проживають на території України.

Позитивно оцінюючи зростання уваги науковців до питань етнонаціональної політики як фактора державотворення, слід зазначити, що цільних, комплексних праць з цієї теми створено недостатньо. Сучасний стан національного відродження та українського державотворення потребує активної взаємодії напрямів, як етнонаціонального так і державницького. Це, перш за все, стосується політико-правових, етносоціальних, культурологічних аспектів розбудови української державності.

У зростанні національної свідомості та культурного розвитку в Україні, ствердження її державності і соборності, коли деякі традиції вироблені, а скоріше нав'язані народові за часи радянської влади вже відмирають, а нові ще тільки народжуються, важливу роль відіграє етнонаціональна політика. Її роль у процесі сприяння національно-культурній розбудові України вбачається визначальною, вона здатна давати цілісне уявлення про механізм формування національних цінностей, духовний потенціал народу, шляхи досягнення міжетнічної злагоди, передбачати хід і наслідки етнокультурних та етнонаціональних процесів.

Протягом XX ст. відбулося дві спроби відновлення національної державності України. Українська революція 1917–1920 рр., її політичне і національно-культурне відродження дало могутній поштовх вивченню історії не тільки українського народу, але й інших етносів, що проживали на українських етнічних землях. Центральна Рада Української Народної Республіки намагалася заручитися союзом з національними меншинами в боротьбі за зміцнення незалежності УНР. Цей період став переломним у вітчизняній історії. Після тривалої перерви було реалізовано прагнення українського народу до власної держави.

Створення системи органів виконавчої влади Української Народної Республіки є позитивним наслідком українського державотворчого процесу, оскільки це стало важливим кроком на шляху утвердження національної державності. Воно виразно засвідчило прагнення українського народу до власної держави. Внаслідок цього ідея національної державності увійшла у свідомість народних мас, стала головним напрямом українського визвольного руху XX ст.

Одним з основних фрагментів післяреволюційного періоду стала політика коренізації, у ході якої переслідувалася мета схилити українців і національні меншини на бік радянської влади, заручитися їх підтримкою для утвердження тоталітарної системи. Сам факт цієї політики розглядався як реальний шанс національних меншин здобути політико-правові гарантії для рівноправного розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб [17].

Створення відповідної законодавчої та нормативної бази стало якісно новим етапом в організації та проведенні роботи серед національних меншин. Утворення Міністерства у справах національностей, організацій та комісій, підтримка численних національно-культурних товариств у структурі уряду значною мірою поглибили її зміст, урізноманітнили форми і методи діяльності.

Період 20-х рр. характеризується розгортанням історичних та етнографічних досліджень в УРСР. У перші роки радянської влади розгорнули свою діяльність наукові установи, засновані в умовах Української революції і відновлення національної державності України.

Аналізуючи численні партійні та радянські документи кінця 20-х початку 30-х рр. можна переконатися, що всі вони служили своєрідним ідеологічним обґрунтуванням нового курсу в національній політиці.

Зміцнення тоталітарної системи, формування централізованих структур, стали важливими чинниками відходу від політики коренізації, зводили нанівець досягнені у 20-ті рр. практичні результати.

У першій половині 30-х рр. активізувалися негативні процеси зі згортання роботи серед національних меншин, які супроводжувалися ліквідацією науково-дослідних, культурно-освітніх установ, масовими репресіями серед національної інтелігенції.

З відновленням державної незалежності України об'єктивно виникла потреба виробити принципово нову модель міжнаціональних відносин і правові засади етнополітики. Створена за роки незалежності законодавча база дозволила сформувати таке політико-правове поле, що закладає надійний фундамент для гармонійного поєднання інтересів усіх етнокомпонентів українського суспільства, створення рівних умов для їх активної участі в державотворчих процесах, забезпечення балансу і потреб розвитку як етнічної більшості, так й етнічних меншостей.

Свою етнонаціональну політику сучасна Україна досить-таки послідовно будує на принципах конституційного гарантування рівних прав і можливостей для всіх громадян незалежно від їхньої національності. Українська держава намагається забезпечити поліетнічний характер українського суспільства на основі проголошення рівноправного співіснування людей незалежно від їх раси, мови, релігійних та інших переконань, а також створення умов для вільного розвитку національно-культурного життя як української нації в цілому, так і всіх етнічних спільнот, які проживають на Україні. Дотримання принципів багатокультурності і регіонального підходу забезпечує реалізацію однією з найважливіших функцій етнонаціональної політики – збалансування соціальних відносин суспільства на базі традиційних культурних регуляторів.

Пріоритетного значення набувають питання із духовно-культурної сфери життя національних меншин України. У першу чергу, це питання збереження національної самобутності етносів, їх культур, традицій, обрядів, формування національної та державної загальноукраїнської свідомості, поважного ставлення до цінностей культури – української та національних меншин. Концепція передбачає здійснення державної підтримки національних мов, забезпечення рівноправного розвитку культур та функціонування мов у всіх сферах суспільного життя з урахуванням реальних можливостей.

По-друге, це відродження національної школи з урахуванням традицій, звичаїв, моральних, духовних цінностей кожного етносу, збереження та закріплення цінностей загальноукраїнських, загальнодержавних. Розвиток освіти та культури з погляду збереження та розвитку етнічної самобутності кожного народу, відкритої для здобутків загальноукраїнської та світової культур.

По-третє, до основних принципів національно-культурного відродження меншин віднесено: свобода вибору кожним етносом свого шляху у загально цивілізаційному процесі; захист культури як самоцінності, як важливого прояву суспільного прогресу; здійснення політики культурного плюралізму, задоволення прав та запитів громадян, пов'язаних з їх національною належністю; створення атмосфери та реальних можливостей для духовного взаємозбагачення народів, що виключає культурний ізоляціонізм та національний нігілізм; орієнтація культури не лише на національні, але й вселюдські цінності, гуманістичні норми моралі та поваги до культур інших народів; створення Державної програми

адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їхньої культури й освіти; надання засобам масової інформації рис національної самобутності, національної та державної відповідальності за розвиток національної культури, словесності, різних напрямів культури та мистецтв, літератури національностей України.

Сучасний етнополітичний організм сформувався історично шляхом органічного поєднання двох основних процесів. Перший пов'язаний з етногенезом українців як автохтонного, корінного населення. Другий процес зумовлений міграцією представників інших народів під впливом найрізноманітніших чинників [9].

У процесі етнонаціональних досліджень важливого значення набуває історіографічна різновидність етносів. Узагальнюючи позитивний і негативний історичний досвід, виносячи уроки з етнічного минулого, наукові дискурси сприяють виробленю адекватної відповіді Українській державі демократичної етнонаціональної політики, яка б, з одного боку, спиралася на критично переосмислений власний досвід, а з іншого – врахувала б міжнародну практику розв'язання національних проблем і захисту прав меншин, ґрунтувалася б на юридичних нормах і християнській моралі.

1. Актуальні питання соціально-політичного розвитку регіону: Мат. наук.-практ. конф., 24 жовтня 2003 р. / Нац. акад. держ. управ. при Президентові України; Одес. регіон. ін-т держ. управл. / О.П. Якубовський (голов.ред.). – О., 2004. 2. *Варварцев М.М.* Італійці в Україні. Біографічний словник діячів культури. – К., 1994. 3. *Вервес Г.* Українці на рандеву з Європою. – К., 1996. 4. *Вівчарик М.М., Падалка С.С.* Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999. 5. *Губерський Л. та ін.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. Губернський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К., 2002. 6. *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение : В 2 т. / РАН; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1992. 7. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / АН України; Ін-т держави і права; Ін-т мовознавства; Ін-т нац. відносин і політології; Ін-т укр. мови; Ін-т філософії; Тов. "Знання" України / Ю.І. Римаренко (відп. ред.), І.Ф. Курас (відп. ред.). – К., 1993. 8 .*Євтух В.Б.* Етнонаціональна структура українського суспільства: Довід. – К., 2004. 9. *Євтух В.* Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. 10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; / Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К., 1996. 11. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип. 3. 12. Многонациональный Одесский край: образ и реальность: Документы. Очерки. Материалы : В 3 т. / РАН; Центр по изучению межнациональных отношений Ин-та этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая / М.Н. Губогло (ред.), Л.А. Ануфриев (авт.-сост.), А.П. Якубовський (ред.). – М., 1997. 13. *Нагорна Л.П.* Національна ідентичність в Україні / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2002. 14. *Надолішній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративних реформ в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К., 1998. 15. Національна культура в сучасній Україні / І.Ф. Курас. – К., 1995. 16. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Док. і мат. : Довідн. : У 2 ч. / В.Ф. Панібудьласка (ред.), І.О. Кресіна (упоряд.). – К., 1997. 17. *Рафальський О.О.* Національні меншини Україні у XX століття: Історіографічний нарис. – К., 2000. 18. *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К., 1995. 19. *Римаренко Ю.І., Вівчарик М.М. та ін.* Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ю.І. Римаренко (ред.). – К., 2000. 20. *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади: Підручн. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Київ. ун-т права. – К., 2001. 21. *Тиводар М.* Етнологія / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1998. 22. *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Правові основи державного управління регіональними етнонаціональними процесами в Україні // Зб. наук. праць. – О., 1998. – С. 339–350. 23. Якою має бути етнополітика Української держави // Віче. – 1992. – № 8.

Надійшла до редколегії 22.02.06

А. Петренко, здобувач

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ КОЛЕКЦІЇ РОСІЙСЬКИХ СТАРОДРУКОВАНИХ ВИДАНЬ XVII–XVIII СТОЛІТЬ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ М. МАКСИМОВИЧА КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Подано коротку історію створення російських зібрань кінця XVI–XVIII ст. Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

We have the short story of cruetion of the russian collection ending of XVII – XVIII century of Kyiv Taras Shevchenko national university scientific library after M. Maksymovych.

Поринути у глибину століть, відчути зв'язок часу – мета не тільки спеціалістів книжкової справи, але й науковців. Історичний шлях, яким пройшли стародруковані видання від початку друкування до сьогодення, ми можемо прослідкувати, звернувшись до історичних довідок, публікацій науковців, окремих монографій, нарешті до самих оригіналів в архівах та бібліотеках. Вивчення їх свідчить про стрімке зростання інтересу до історичного минулого як українського народу, так і світової науки, освіти та культури. Один з найбільших вищих навчальних закладів України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка залишається важливим осередком науки, а його Наукова бібліотека імені М. Максимовича, маючи багаті книжкові фонди, у деяких галузях знань навіть унікальні, слугує незамінною базою в учбово-навчальній та дослідницькій роботі [13, с. 7].

Бібліотека Київського Університету св. Володимира була заснована одночасно із самим Університетом у 1834 р. Основою утворення фонду бібліотеки стала література Волинського (Кременецького) ліцею, що налічувала в собі 34 378 томів (24 379 назв). До 1840 р. фонди бібліотеки були поповнені книгами з Віленського університету, з Віленської медико-хірургічної академії, з Віленської Римсько-католицької академії, а також із Санкт-Петербурзької Ермітажної бібліотеки. Комплектування фонду бібліотеки у XIX ст. мало систематичний характер, що сприяло його швидкому зростанню. Бібліотека поступово склалася як одна з найбільших за обсягом та найцінніших за змістом і складом універсальних наукових та освітніх книжкових зібрань Російської імперії. Із середини XIX – початку XX ст. бібліотека стала однією з найбільших в Україні. Поповнення бібліотеки припинилося під час Першої світової війни 1914 р. У жовтні 1915 р. бібліотека у повному складі була евакуйована з університетом до Саратова. У вересні 1916 р. майно бібліотеки повернулося до Києва і вже у 1925 р. налічувало понад 700 тис. примірників. У 20-ті р. XX ст. у зв'язку з реорганізацією вищих навчальних закладів від університету відокремлюється Медичний та Педагогічний інститути. Університет стає Київським Інститутом народної освіти, а зібрання бібліотеки передаються до Всенародної бібліотеки України (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського), бібліотеки Медичного інституту та інших навчальних закладів м. Києва. У 1933 р. Київський університет за Декретом уряду знову поновлено. Із 1940 р. університетська бібліотека оформилася в самостійну адміністративну одиницю й отримала статус Наукової бібліотеки. Під час Великої Вітчизняної війни бібліотека університету припинила свою діяльність, а вже 11 листопада 1943 р. відновила. За всю подальшу історію свого існування бібліотека продовжувала збагачувати свої фонди. Незважаючи на зазначені обставини, час-

© А. Петренко, 2007

тину стародрукованих, рідкісних та цінних видань вдалося зберегти, що дало підставу для створення у 1983 р. відділу рідкісної книги. Зібрання бібліотеки містять ключ до розуміння життя й діяльності їх минулих власників, окремого періоду історії. Адже література конкретної епохи є носієм особливостей свого часу і виключенням не є видання кінця XVII–XVIII ст.

Важливе значення для розвитку культури наприкінці XVII – початку XVIII ст. мала реформа шрифту. Відбувається перехід від літургійного книгодрукування XVI ст. до унікального, різнообразного за змістом книговидавництва, яке й піднімає російське книгодрукування на рівень західноєвропейського. Без сумніву, на останній стадії цього процесу величезну роль зіграла особистість Петра I, яка дала могутній поштовх друкарству світських книг, переважно наукового змісту. Петро I почав проводити низку перетворень у країні, що викликало глибокі зміни у всіх сферах суспільного життя. Він усвідомлював, що необхідне включення держави у спільноєвропейську торгівлю потребує виходу до моря. Північна війна, яка продовжувалася 21 рік між Росією та Швецією, вимагала значного поліпшення у військовій справі. З'явився попит на військово-технічну літературу. Потрібні були також підручники з усіх галузей знань і наукова література. Створити таку нову книгу Московській друкарні, якій було властиво церковне книговидання, було складно, оскільки друкарська техніка, її шрифти застаріли, вони вже не відповідали новим вимогам життя [11, с. 181].

Московська друкарня випустила декілька підручників нового зразку. У 1703 р. виходить у світ підручник з математики, складений Леонтієм Магницьким. Ця книга мала назву "Арифметика". Вона являла собою енциклопедію сучасних знань в області арифметики, алгебри, геометрії й тригонометрії [1, с. 50]. У цьому підручнику вперше використовувалися арабські цифри; до цього часу в московських книгах застосовувалася виключно літерна система цифр (грецька). На початку тексту містилася гравюра, де зображено двох великих грецьких учених – Архімеда і Птоломея; виконана ця гравюра російським майстром Михайлом Тарновським [11, с. 181]. На першій сторінці перед текстом інша гравюра, на якій зображено символічну фігуру Арифметики з ключем у руці від храму знання. Як підручник ця книга більше півстоліття використовувалася в школах [23, с. 5]. Один із примірників Л. Магницького "Арифметики" [17] зберігається в університетській бібліотеці імені М. Максимовича.

На території колишньої Російської імперії з'явився великий попит на навчальну і наукову літературу. Друкарі зіштовхнулися з потребою у новому шрифті. Назріла необхідність замінити старослов'янський кириличний друкарський півустав зручнішим і сучаснішим шрифтом. Робилися спроби створити російську книговидавничу базу у столиці Голландії – Амстердамі. З дозволу Петра I за цю справу взялися голландський купець Ян Тессінг і поляк Ілля Копієвич, що добре знав російську, грецьку та латинську мови. І. Копієвич за період з 1699 по 1706 рр. випустив російською мовою 20 видань. Це були невеликого обсягу та формату книжки, надруковані модернізованою кирилицею: "Латинська граматика" (1700), "Притчі Езопові" (1700) та ін. Стилізовані під кирилицю літери амстердамських шрифтів Я. Тессінга не задовольнили Петра I. Він наказав російському словолитнику Михайлові Єфремову доопрацювати їх. Першою книгою, надрукованою у 1708 р. в Москві одним із шрифтів Я. Тессінга та М. Єфремова, був підручник "Геометриа словенски землемерие". 29 січня 1710 р. Петро I, відредагувавши рисунки деяких літер, затвердив цей шрифт, який отримав назву *гражданський*. Літери гражданського шрифту базувалися на поєднанні графіки голландської (в її основі лежали шрифти Н. Жансона і К. Гарамона) та кращих взірців російського гражданського письма, сформованого наприкінці XVII – початку XVIII ст. на ґрунті гражданського скоропису [19, с. 333–334]. Новий гражданський шрифт відзначався чіткою графічністю. Тут були повністю відсутні елементи стилізації, притаманні російським друкарським шрифтам, створеним амстердамськими словолитниками.

Книгодрукарську справу Петро I розглядав як масштабне державне завдання. З'явилося нове у книжковій структурі: пояснення термінів ("толкование непонятных речений" у книзі "Введение в историю", 1718), наскрізна (повна) нумерація сторінок, чіткий поділ тексту на параграфи та абзаци, публікація в кінці книги змісту видання, вміле використання складальних орнаментально-декоративних прикрас. Формати книжок стали меншими і зручнішими для користування. Книги друкували головним чином на привізному папері, а для виготовлення географічних карт або великих гравюр брали цупкий папір, виготовлений на російських паперових млинах [19, с. 334]. Значна частина книг видавалася у шкіряних палітурках.

З 1708 по 1726 р. у Петербурзі та Москві видруковано близько 350 видань російською мовою (гражданським шрифтом) і 30 книжок іноземними мовами. Це були книги з історії, філософії, політики, дипломатії, підручники з математики, географії, геометрії, архітектури, довідкова література з різних галузей діяльності людини. Починаючи з 1714 р., щорічно видавався "Календар, або Місяцеслов християнський". Велику кількість видань було присвячено військово-морській справі. Крім цього, світ побачили дев'ять перекладів творів античних авторів з науковими коментарями. Так, до книги творів римського інженера й архітектора Аполлодора "Бібліотеки, або про богів" наукову передмову написав український письменник, політичний діяч, сподвижник Петра I Феофан Прокопович (1681–1736). У кінці XVII ст., та і протягом XVIII ст. підсилюється зацікавленість особою Петра I. Майже все, що видавалося в Росії і за її межами про Петра I та його епоху перечитувалося неодноразово. Це була любов і повага не стільки до однієї особи Петра, як до всієї могутньої і великої Росії.

Із 1727 р. осередком книговидавничої справи стала друкарня при Академії наук. Наукові праці друкувалися латиною, а пізніше російською мовою, для чого була трохи спрощена орфографія російського письма і введено нові розділові знаки. Згодом Академічна друкарня почала видавати щорічні календарі, а у 1739 р. отримала монопольне право на їх виготовлення [19, с. 332–336]. Починаючи з 1784 р., виникають приватні друкарні не тільки в Москві й Петербурзі, а й у деяких провінціальних містах. Важливу роль в історії російської освіти, у зростанні книжкової продукції і в розширенні їх тематики відіграв указ "О вольных типографиях" від 15 січня 1783 р., що сприяло створенню великих друкарень таких, як Новикова, Шнора, із часом Селівановського, які були основними постачальниками друкарських шрифтів і матеріалів.

Велику роль у поширенні російської книги у другій половині XVIII ст. відіграв М. Новиков. Він уперше налагодив організовану систему розповсюдження своїх видань у багатьох провінційних містах, у тому числі й на Україні – у Харкові, Києві, Полтаві, Глухові, Ніжині [12, с. 108]. Залучаючи до своєї видавничої діяльності багатьох українських авторів, М. Новиков видавав підручники для українських шкіл, систематично вміщував відомості з українського життя на сторінках газети "Московські відомості". У своїй книзі "Опыт исторического словаря о российских писателях" (1772) наводить бібліографічні відомості більш як про 250 сучасних йому письменників, серед них представники найрізноманітніших суспільних верств: від письменників – вельмож і

дворян до вихідців з купецтва, дрібного міського люду і навіть кріпосного селянства [12, с. 109].

У зібрані російських стародрукованих книг кінця XVII–XVIII ст. Наукової бібліотеки імені М. Максимовича зберігаються видання, надруковані в Університетській друкарні Новикова. Серед них є такі примірники, як "Діяння Петра Великого…" І. Голикова [5]. До частин якого були надруковані ще тамовані доповнення, перше "Доповнення" [6] виходить у 1790 р. Збагатили фонд й "Історичний, географічний й політичний опис Молдавії…" Д. Кантемира [10], "Листи государя імператора Петра Великого до Степана Андрійовича Количева..." [21], "Листи імп. Петра Великого до брата свого царя Іоанна Олексійовича й патріарха Адріана..." [22] та ін. 12 вересня 1784 р. була заснована нова "Типографічна Компанія". У цей період продовжувалася також успішна наукова діяльність Новикова в галузі вітчизняної історії. Новиков завжди намагався вдосконалити свої видання. Свідоцтвом тому є друге видання "Вивлиофики" у 20 частинах "вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологический по возможности приведённое", яке надруковано їм у 1788–1791 рр. в Москві [16, с. 38]. "Российская Вивлиофика" справила великий вплив на розвиток історичної науки, її примірники зберігаються в університетській бібліотеці.

Знання історії своєї країни, свого народу Новиков вважав необхідним для кожної освіченої людини. Його видання відзначалися вишуканою друкарською культурою. Він вимагав від художників і граверів не тільки пластичної виразності, а й змістовності. Його виданням була властива серійність й однотипність зовнішнього оформлення зі скромним використанням графічного матеріалу [19, с. 338]. Головну увагу друкарів він звертав на професійне складання, верстання та якісний друк. Зазначимо, що у другій половині XVIII ст. набули популярності видавничі оправи. Видання М. Новикова продавалися в палітурках, кришки яких покривали просоченим оліфою папером або мармуровим папером ручного виготовлення. Оздоблювалися такі оправи (вони отримали назву картонаж) скромно: на них друкувалася здебільшого тільки назва книжки, іноді додавалися невеличкі графічні прикраси. У 1779–1789 рр. М. Новиковим було розгорнуто величезну, небувалу за своїм масштабом різнобічну просвітницьку діяльність – блискуче "новиковське десятиріччя" [7, с. 63]. Його історичні праці й публікації зберегли своє наукове значення і до наших часів. Із 16 вересня 1796 р. приватні друкарні були закриті, але їх видання потрапили до бібліотек, у користування приватних осіб, і широко ввійшли в практику навчальних закладів, як світських, так і духовних.

Стародруковані та рідкісні книги містять екслібриси, суперекслібриси, печатки, автографи, маргіналії, які визначають історико-культурну цінність книги, дають змогу встановити їх колишніх власників, прослідкувати історію створення та збереження колекцій. Одним із цікавих зібрань, подарованих Університету св. Володимира, стала колекція Д. Бібікова. Коло тем, що цікавили Бібікова, було надзвичайно широке: це історія Росії, церковнослов'янська мова, історія релігії й культури, етнографія, літературознавство. Важливе місце в його колекції займають довідково-бібліографічні видання. Бібліотека Д. Бібікова – це бібліотека-біографія, де книги були не тільки прикрасою, але й помічниками в роботі. У зібранні є стародруки XVII ст., книги слов'янського і гражданського друку XVIII ст., значна кількість стародавніх латинських, французьких, німецьких, англійських та інших книг. З російських книг Д. Бібікова для прикладу можна назвати такі цікаві видання: О. Бєляєва "Дух Петра Великого імператора всеросійського і суперника його Карла XII, короля шведського" [2], Ф. Ємін "Російська історія життя усіх стародавніх від самого початку Росії правителів, всі великі і вічної достойні пам'яті імператора Петра Великого дії" [9], "Короткий історичний нарис про початок роду князів російських…" [14] та ін. Зібрання Д. Бібікова містять історичні, юридичні та географічні видання, у яких викладалася історія, право, описувалася територія Російської держави і її окремих частин від найдавніших часів: "Стародавня Російська Ідрографія" [8], до змісту якої входив опис Росії при царі Федорі Олексійовичі. Книга має золоте забарвленням, шкіряну палітурку червоного кольору прикрашає золотисте тиснення на корінцях та кришці, вона має заставки та кінцівки. Її екслібриси свідчать про належність до Bibliotheque du Prince E. Lwoff та власність бібліотеки Д. Бібікова. Це цінний пам'ятник історичної географії, який потім декілька разів перевидавався. Серед книг, що входили у складову частину власного зібрання Бібікова, привертають увагу видання-конволют, серед них: "Опис всіх у Російській державі проживающих народів, а також їх життєві обряди, вірування…" [20]. Книга містить три частини видання, які перекладено з німецької мови. Присутні такі тематики як мовознавство, філософія: "Граматика словенська" М. Смотрицького [24], "Лексикон трьохмовний…" [15] та ін. Розташовані вони в університетській бібліотеці за інвентарним номером, шифр книги складається з арабських цифр. На внутрішньому боці верхньої кришки кожного примірника містяться екслібриси з текстом, що свідчать про власність до Bibliotheque du Prince E. Lwoff та екслібрис, надрукований золотими літерами: "Бібліотека імператорського Університету Св. Володимира. Бібліотека генерал-ад'ютанта Дмитра Гаврилоаича Бібікова, пожертвувана університету його донькою, графинею Кассіні у 1898 р." Після смерті Бібікова (1870) бібліотека перейшла до його зятя Є. Львова і знаходилася в одному з маєтків княгині З. Львової – Кассіні (дочки Д. Бібікова) у с. Лаєшеві, Симбірської губернії. Є. Львов значно поповнює її фонди. У 1898 р., після смерті Є. Львова, З. Львова-Кассіні виявила бажання передати бібліотеку Імператорському університету Св. Володимира [18, с. 117]. Зібрання книг, подарованих Київському університету графинею Кас сіні, складалося із 14 тис. томів.

Збагатили бібліотеку університету Св. Володимира й зібрання М. Маклакова. Його колекція представлена переважно релігійною тематикою. Відміною ознакою зібрань цієї колекції є суперекслібрис на верхній кришці: "Из библиотеки Н. Маклакова". Із зворотної сторони екслібрис та на титульному листі печатка, яка переконливо свідчить про належність примірника власнику. Серед них видання: "Царський путь хреста Господня" [25], надруковане в друкарні Чернігівського монастиря; І. Галятовського "Ключ розуміння" [4], видання Києво-Печерської лаври та ін. Комплектуючи свою бібліотеку, власники, як правило, не обмежувалися збиранням сучасних їм видань, вони також купували чи одержували у подарунок більш ранні видання, необхідні як для практичної діяльності, так і для поповнення своєї тематичної колекції. Багато книг із зібрання того чи іншого колекціонера мають відмітки минулих власників.

Бібліотека – пам'ятник культури, який відображає особистість її власника, його знання, світосприйняття, духовні та практичні потреби, чи звичайну манеру поводження з книгою, її придбання, використання, продаючи, даруючи чи передаровуючи [3, с. 3]. Стародруковані видання, які зберігаються у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича КНУ імені Тараса Шевченка доступні для широкого кола читачів у відділі рідкісної книги. Це не тільки пам'ять минулих поколінь для наших сучасників, але й великий, доволі багатий і різноманітний інформаційний потенціал, який несуть у собі російські стародруковані видання кінця XVII–XVIII ст. Ми можемо накопичити інформацію щодо особистості збира-

ча колекції, досліджувати як ішов процес видання книг та яке коло авторів у них представлене; хто були перші російські автори, праці яких були надруковані ще за їх життя; який вплив на відбір друкованих книг мали вищі світські й церковні правителі – царі й патріархи; які були перші світські книги, надруковані в Москві й обставини їх появлення. Стародруки дають цінні знання з історії як книгодрукування так і тісно пов'язаним з ним виробництвом паперу, граверним мистецтвом. Вони зберегли реальні свідчення про віру, культуру й державні ідеї, якими жила Росія. Важлива робота з оригіналом, джерелом, що пов'язані з подіями, ідеями, поглядами минулих епох. Вони є унікальним свідоцтвом цивілізації й видатним всесвітнім надбанням, зберегти яке наш обов'язок перед пам'яттю предків, перед майбутнім поколінням.

1. *Баренбаум И.Е., Давыдов Т.Е.* История книги. – М., 1960. – Ч. 1. 2. *Бєляєва О.* Дух Петра Великого императора всероссийского и соперника его Карла XII, короля Шведского. – СПб., 1798. 3. *Боброва Е.И.* Библиотека Петра I. – Ленінград, 1978. 4. *Галятовский И.* Ключ разумения. – К., 1684. 5. *Голиков И.* Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788. – Ч. 1. 6. *Голиков И.* Дополнение к Деяниям Петра Великого. – М., 1790. – Т. 1. 7. *Дербов Л.А.* Общественно-политические и исторические взгляды Н.И. Новикова. – Саратов, 1974. 8. Древняя Российская Идрография. – СПб, 1773. 9. *Ємин Ф.* Российская история жизни всех древних от самого начала России государей, все великие и вечной достойны памяти имп. Петра Великого действия. – СПб., 1768. 10. *Кантемир Д.* Историческое, географическое и политическое описание Молдавии с жизнию сочинителя, бывшего князя в Молдавии Димитрия Кантемира. – М., 1789. 11. *Кацпржак Е.И.* История письменноси и книги. – М., 1955. 12. Книга і книгодрукарство на Україні. – К., 1964. 13. *Колесник Є.О.* Скарби наукової думки // Рад. Україна. – 1984. 14. Краткое историческое повествование о начале родов князей российских, происхожящих от Великого князя Рюрика. – М., 1785. 15. Лексикон трьохязычный. – М., 1703. 16. *Лонгинов М.Н.* Новиков и московские мартинисты. – М., 1867. 17. *Магницкий Л.* Арифметика. – М., 1703. 18. *Мяскова Т.Е.* Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.). – К., 2005. 19. *Овчінніков В.С.* Історія книги. – Л., 2005. 20. Описание всех в Российском государстве обитающих народов, так же их житейских обрядов.... – СПб., 1776. – Ч. 1. 21. Письма государя имп. Петра Великого к Степану Андреевичу Колычеву и ответы его на оные. – М., 1785. 22. Письма имп. Петра Великого к брату своему царю Иоанну Алексеевичу и патриарху Адриану. Перепл. с кн.: Петр Великий. Письма… к Степану Андреевичу Колычеву. – СПб., 1788. 23. Русский биографический словарь : В 20 т. – М., 2001. – Т. 10. 24. *Смотрицкий М.* Грамматика славенская. – М., 1721. 25. Царський путь креста Господня. – Чернигов, 1704.

Надійшла до редколегії 15.02.06

Ю. Сорока, канд. іст. наук

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ВИСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1940–1950-Х РОКАХ

Розглянуто питання масових примусових виселень жителів західноукраїнських земель у повоєнний період.

The article deals with the problem of mass expulsions by force of the Western Ukrainianland's inhabitants in the post-war period.

Зі вступом зимою-весною 1944 р. Червоної армії на західноукраїнські землі боротьба з національно-визвольним рухом стала одним з основних завдань радянського режиму в цьому регіоні. Діяльність радянської репресивно-каральної системи з придушення всяких проявів національної самосвідомості з найбільшою жорстокістю проявилася у процесі безперервних масових примусових виселень, що трактувалися державними і партійними органами влади як "додаткові заходи у боротьбі з бандитизмом". Виселення чи залякування засланням в арсеналі каральних органів було одночасно і засобом покарання, і засобом шантажу не тільки членів ОУН–УПА, а й усього населення, адже саме перебування на окупованій німцями території вважалося не тільки підозрілим, а й провинним. Підкреслюючи особливу недовіру до західноукраїнців, радянський режим придумав категорію "спецпереселенців", до якої потрапляли всі, хто виявив найменшу непокірність й ознаки національної свідомості.

Зусиллями багатьох вітчизняних дослідників відтворено картину сталінських депортацій, виселень із західних регіонів України. Механізм репресій, система державного насилля досить ґрунтовно розкриті в монографії І. Біласа [1]. Окремі аспекти цієї проблеми досліджені у працях М. Бугая [2], І. Винниченка [3]. Разом з тим, незважаючи на певний обсяг публікацій, проблему масових примусових переселень західноукраїнського населення у 1940–1950-х рр. висвітлено лише фрагментарно.

Заходи з депортації жителів західноукраїнських земель розроблялися ще задовго до вступу туди Червоної армії. Ще 14 грудня 1943 р. начальник спецвідділу НКВС СРСР М. Кузнєцов та нарком внутрішніх справ УРСР В. Рясной направили до наркомату внутрішніх справ СРСР запит, "як бути із сім'ями посібників німецьких окупантів і самими посібниками (фольксдойче)". 7 січня 1944 р. за підписом Л. Берії виходить розпорядження № 20, у якому зазначалося: "Усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на основі наказу НКВС СРСР № 001552 (1940). Усіх направляти в Чорногорський спец табір (ст. Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх подальшого утримання [2, с. 27].

Після перших доповідних М. Хрущова Й. Сталіну про політичне становище у західних областях УРСР і видання на основі їх у березні 1944 р. постанови Державного комітету оборони СРСР про виселення сімей учасників ОУН–УПА були детально розписані практичні заходи і методи їх виконання.

В "Інструкції про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР" від 5 квітня 1944 р. вказувалися категорії населення, яких необхідно було депортувати: "усі повнолітні члени сімей оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих при сутичці…

Крім цієї категорії, підлягають виселенню сім'ї активу і керівного складу ОУН–УПА, які переховуються і знаходяться тепер на нелегальному становищі…

неповнолітні члени сім'ї відправляються разом із своїми родинами. Майно виселених підлягає конфіскації…"

Далі вказувався порядок оформлення і підстави для вислання – задокументовані дані начальників міських і районних відділів НКДБ-НКВС з мотиваціями, які базуються на:

а) довідці сільської ради про причетність тієї чи іншої особи до оунівців чи активних повстанців;

б) довідці оперативних органів на основі агентурних даних;

в) свідченнях співучасників по оунівському чи повстанському рухові.

Спецпоселенням дозволялося брати речі першої необхідності, а в примітці зазначалося: "Звернути особливу увагу, щоб сім'ї, котрі виселяються брали з собою як можна більше одягу, взуття і продуктів харчування, гроші без обмеження у сумі і побутові коштовності (обручки, годинники, серги, браслети, портсигари і т. д.)" [3, с. 114–118].

В "Інструкції-вказівці про порядок виселення родин активних учасників ОУН і УПА", затвердженій наркомом

© Ю. Сорока, 2007

внутрішніх справ УРСР В. Рясним 15 квітня 1944 р., детально розписувалися дії військових підрозділів під час виселення: кругова облога населеного пункту й осель спецпоселенців, кількість підвід для забезпечення перевозки вантажу і дітей до залізничної станції, обшук самих виселенців і їх будинків, охорона обоза в дорозі і т. д. [3, с. 118–120].

По суті дані акти продовжили депортаційну політику радянської влади на західноукраїнських землях 1939–1941 рр. В основі її були не тільки задекларовані, а й свято виконувалися принципи антизаконності, свавілля, суб'єктивізму, "революційної доцільності", силового придушення всяких інакомислень.

На початок квітня 1944 р. було підготовлено перший ешелон родин репресованих оунівців у кількості 2 тис. осіб. Розселення їх передбачалося провести у двох районах (Манському та Радянському) Красноярського краю. У квітні-травні по кожному району складалися нові списки родин учасників визвольних змагань, які "підлягали" виселенню. Особливу "активність" у цьому проявляли місцеві партійні і радянські керівники. Секретар Ровенського обкому КП(б)У В. Бегма 6 червня 1944 р. звертається до М. Хрущова із клопотанням "дозволити в більш широких розмірах виселяти сім'ї бандитів у віддалені райони СРСР, а деякі села, які найбільш охоплені бандитизмом і розташовані безпосередньо біля лісових масивів виселяти повністю" [8].

І вже наприкінці вересня 1944 р. із шести західних областей (Волинської, Ровенської, Тернопільської, Львівської, Станіславської та Дрогобицької) до Красноярського краю та Іркутської обл. було депортовано майже 6 тис. чол. Про умови, за яких відбувалися виселення, свідчать повідомлення Наркомату внутрішніх справ СРСР, у яких зверталася увага на те, що в табори систематично надходять з України контингенти, які не підлягають направленню в ці табори як за характером злочинів, так і за своїм фізичним станом. Так, з Тернопільської обл. ешелоном № 47373 прибули на Печору в табір 385 чол., у тому числі 315 хворих дистрофіків та 10 трупів [3, с. 52].

Та, незважаючи на це, маховик вислання набирав обертів з кожним місяцем: 31 грудня 1944 р. кількість депортованих із західних областей становила 4744 родини (13320 чол.); 7 березня 1945 р. кількість насильно виселених зросла до 17,9 тис. осіб; станом на 26 червня вона нараховувала 10141 родину – 26093 особи, у тому числі з Волинської обл. – 6916 чол., Ровенської – 5751, Львівської – 4741, Станіславської – 3477, Тернопільської – 2456, Дрогобицької – 1834, Чернівецької – 918 чол. [3, с. 53]. Депортовані були направлені на працевлаштування у Вологодську, Іркутську, Архангельську, Кіровську, Новосибірську, Тюменську обл., Красноярський край, Удмуртську АРСР.

У ході боротьби з польським національним рухом на початку січня 1945 р. радянським керівництвом було прийнято рішення про необхідність виселення осіб польської національності. Підлягало арешту і висланню 12,5 тис. чол.: з Львівської обл. – 8 тис. осіб, з Волинської, Дрогобицької, Станіславської – по 1,5 тис. чол. Місцями призначення для цієї категорії переселенців були Нижній Тагіл, Печора, Куйбишевська і Пермська обл. Виконуючи директивне рішення, органи НКВС-НКДБ уже в січні-лютому направили в табори 3461 особу польської національності [15].

Із приходом Червоної армії на західноукраїнські землі радянський тоталітарний режим інспірував ескалацію міжконфесійної ворожнечі, узявши курс на знищення Української греко-католицької церкви. На цей час греко-католицька церква складалася із 3040 парафій і 4440 церков, а також Духовної академії, п'яти духовних семінарій, двох шкіл і 127 монастирів. Церкву очолював митрополит, якому підлягали 2950 священиків; було 520 ієромонархів, 1090 ченців, 540 семінаристів.

Великого авторитету церкві додавала невтомна духовна і громадська діяльність Андрея Шептицького, який перебував на митрополичому престолі від 17 січня 1901 по 1 листопада 1944 р. 31 листопада 1944 р. на чолі церкви став митрополит Йосиф Сліпий.

Не в змозі протистояти авторитету церкви і вступати у відкритий конфлікт із УГКЦ в умовах війни, органами НКДБ за розпорядженням Й. Сталіна були проведені спеціальні заходи з дискредитації і ліквідації церкви, розпалюванні ворожнечі між греко-католиками і православними. Кінцевим результатом спецзаходів НКДБ стало насильне скликання і проведення 8–10 березня 1945 р. у Львові Собору греко-католицької церкви західних областей УРСР, на якому відповідно до чекістських інструкцій було прийнято рішення самоліквідуватися – шляхом "возз'єднання з Російською православною церквою".

11 квітня 1945 р. 10 священнослужителів найвищого рангу греко-католицької церкви були заарештовані і вислані у віддалені регіони СРСР. Слідом за ними були вислані 1400 священиків і 800 монахинь. Був заарештований і засланий спочатку у Новосибірську обл. архієпископ Й. Сліпий, якому інкримінувалося "контрреволюційна діяльність, шпигунство на користь Ватікану, вороже ставлення супроти СРСР, паразитичний спосіб життя". Вирок становив 8 років в'язниці і примусових робіт. У 1957 р. його засуджують повторно ще на 7 років, з відбуванням покарання у таборі Кузьминка-Малахово (за 600 км на північ від Красноярська) та в Єнісейську [6].

20 квітня 1946 р. наркомат внутрішніх справ СРСР приймає директиву № 97, за якою засланню підлягали "колишні поліцаї, власовці та інші особи, що служили в німецьких стройових формуваннях". В умовах західних областей під цю категорію заслання підлягали й особи, які з тієї чи іншої причини, а в більшості не зі своєї волі, а примусово служили у військових формуваннях країн-сателітів гітлерівської Німеччини – Румунії, Угорщини та ін. Виконуючи дану директиву органами НКВС були вислані в 1946–1948 рр. з Волинської обл. – 76 осіб, Дрогобицької – 26, Львівської – 39, Ровенської – 12, Станіславської – 106, Тернопільської – 40, Чернівецької – 80 чол. [3, с. 63–64].

Одночасно в регіоні запроваджувалася ще одна форма боротьби з націоналістичним підпіллям – так зване внутрішнє виселення цілих населених пунктів, де за визначенням відповідних органів найактивніше діяли оунівці. Згідно з постановою Тернопільського облвиконкому від 16 січня 1946 р. були виселені зі своїх осель усі мешканці с. Буряківка і Слободка Товстенського р-ну. За рознарядкою вони розміщувалися окремими сім'ями в інших селах області.

У Дрогобицькій обл. із с. Лисовичі було виселено в інші райони 463 сім'ї (2098 осіб), с. Рудників – 472 (2205), с. Стрильбичів – 381 (1893), с. Довгого – 428 (1784), с. Дев'ятників – 218 сімей (880 осіб) [10].

10 квітня 1946 р. в доповідній записці заступника міністра внутрішніх справ СРСР В. Рясного на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР А. Мікояна йшлося про те, що "у другому кварталі 1946 р. з території Української РСР в північні та східні райони Союзу передбачається перевезти ешелонами 30 тис. спецпоселень…"

З практики роботи репресивних органів заплановану шкалу була значно "перевиконано". Згідно з підсумковою довідкою 1-го спецвідділу МВД УРСР із західних областей було виселено 36608 чол. (14728 сімей), доля ще 1608 осіб знаходилася на розгляді і дооформленні особовою нарадою і прокуратурою. 63 справи було закрито з причини смерті людей [10].

У лютому 1947 р. міністерство держбезпеки УРСР затвердило "План заходів з остаточної ліквідації оунів-

ського підпілля в західних областях України на зимово-весняний період 1947 року". Наряду із захопленням і ліквідацією активних членів ОУН–УПА, одночасно планувалася підготовка масового примусового виселення. Спеціальною постановою від 10 вересня 1947 р. виселенню на спецпоселення підлягали "родини учасників банд ОУН, пособники учасникам ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини". Відповідно до плану заходів МВС СРСР з перевезення спецпереселенців від 3 жовтня завчасно у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Ровному, Коломиї та Ковелі було створено шість збірних пунктів для прийому від органів МДБ сімей "націоналістів" і відправлення їх у віддалені райони СРСР. Усього передбачалося виселити 25 тис. сімей чисельністю 75 тис. осіб. Відповідальність за проведення акції депортації покладалася не тільки на органи МВС і МДБ, а й на перших секретарів обкомів партії західних областей. Ті, у свою чергу, виступили з ініціативою про збільшення чисельності плану виселення. Так, перший секретар Волинського обкому КП(б)У І. Профатілов у доповідній у ЦК Л. Кагановичу повідомляв: "Міністерством Державної Безпеки УРСР був затверджений план виселення сімей оунівців з території Волинської обл. в кількості 2500. Після наших настійливих прохань цей план був збільшений до 2700 сімей". Виходячи з таких "настійливих прохань" місцевих партійних керівників МДБ збільшило чисельність виселенців до 100 тис. осіб [9].

Одночасно 15 жовтня 1947 р. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР приймають постанову "Про порядок використання земель і майна, залишених після виселення родин націоналістів та бандитів", у якій зобов'язували місцеві партійні і радянські органи забезпечити належний облік, охорону і правильне використання майна, залишеного після виселення. Наряду з виділенням житлових будівель відповідним державним установам, особливий акцент робився на передачу частини будівель, усіх промислових підприємств (млини, масло- і крупобойки), сільгоспмашин та інвентаря (молотилки, локомобілі, сіялки і т. д.), усієї робочої і продуктивної худоби у розпорядження колгоспів, а де таких ще не існувало – земельним товариствам і МТС.

До 15 жовтня заходи з організації акції зберігалися в таємниці навіть від секретарів райкомів. І тільки 15–17 жовтня 1947 р. в усіх областях були проведені наради відповідальних працівників партійних і каральних органів з детальної організації і проведення операцій з виселення та порядку обліку залишених земель і майна депортованих.

Для проведення найбільш масової у післявоєнний період депортації українського населення були залучені 13592 працівники МВС і МДБ, значна кількість партійно-радянського активу. Так, партійно-радянський актив Волинської обл. був поставлений до відома про проведення акції лише за кілька годин до її початку. Для її реалізації в області було задіяно близько 2 тис. партійних і радянських працівників.

Внаслідок спланованої акції, яка розпочалася о 6 год. ранку 21 і закінчувалася 26 жовтня із західних областей України було депортовано [9]:

Області	Вивезено сімей	Вивезено членів сімей
Волинська	2716	8938
Ровенська	3829	11568
Львівська	5223	15920
Тернопільська	5001	13508
Станіславська	4575	12476
Дрогобицька	4559	14486
Чернівецька	616	1635
Усього	26518	78531

Із зазначеної кількості депортовано було 19513 чол., 36090 жінок і 22928 дітей.

До висланих були занесені сім'ї засуджених і вбитих оунівців, тих, хто знаходився на нелегальному становищі, а також тих, хто підозрювався у зв'язках з ОУН. За соціальним станом вони поділялися на сім'ї так званих куркулів та середняків, бідняків, колгоспників, службовців і робітників [9].

Норма харчування на одну добу для спецпоселенців була встановлена: 500 г хліба, 60 г риби, 10 г жирів, 10 г цукру. На час перевезень на території України передбачалось організувати п'ять пунктів харчування: в Овручі на 24 тис. осіб, у Вінниці – на 61 тис., у Ніжині – на 1748, у Люботині – на 59297, у Гребінці – на 59297 осіб.

Вихідці із західних областей направлялися за тисячі кілометрів від України на спецпоселення у Казахську РСР, Красноярський край, Іркутську, Молотовську, Омську, Челябінську і Читинську обл. РСФСР [1, с. 283].

У доповідних перших секретарів обкомів у ЦК КП(б)У відмічалося, що "уже в перші дні після операції з виселення різко посилилася робота сільського активу, поліпшується виконання господарсько-політичних заходів, росте політична активність населення". Так, якщо до цього с. Зарубравці Снятинського р-ну Станіславської обл. довгий час відставало зі здачею державі картоплі, то тільки на протязі трьох днів проведення акції 23–25 жовтня селяни виконали 60 % плану здачі. У Рожнятинському р-ні чисельність виходу лісорубів на вирубку лісу виросла з 80 до 250 чол. у день.

Внаслідок проведення відповідних заходів зросла кількість бажаючих селян вступити в колгоспи. У с. Топорівці Садгорського р-ну Чернівецької обл. на наступний день після закінчення акції в колгосп вступило 411 сімей. Ще 60 сімей заохотилося працювати в колективному господарстві з с. Шубранець цього ж району [9]. Наслідком широкої політичної агітації, при наявності масового виселення непокірних, кількість колгоспів у західних областях наприкінці 1947 – початку 1948 рр. почала різко зростати. Вилучені у спецпоселенців земельні наділи, худоба, реманент і будівлі стали однією із складових матеріального забезпечення суцільної колективізації в регіоні у 1948–1949 рр.

Якщо в 1948 р., після виснажливого перевезення людей у попередній рік динаміка виселення знизилася до 817 чоловік, то вже з початком 1949 р. маховик депортацій західноукраїнців набирав нових обертів: у 1949 р. було виселено – 25527 осіб, у 1950 р. – 41149 [3, с. 82]. Серед переселених українців із західних областей України із січня 1948 по 31 грудня 1950 р. народилося 2171 чол., померло – 14435 чол. [2, с. 41].

У лютому 1949 р. закінчувався термін заслання 4724 родин у кількості 12760 чол., виселених у 1944 р. 17 березня 1950 р. керівник МВС СРСР С. Круглов, за клопотанням міністра внутрішніх справ України Т. Строкача, звернувся до заступника Ради Міністрів СРСР Л. Берії з пропозицію "скасувати терміни виселення членів українських націоналістів, бандитів і бандопосібників і встановити, що вони переселені у віддалені райони СРСР навічно і поверненню на місце попереднього проживання не підлягають".

Відповідною постановою від 6 квітня 1950 р. РМ СРСР скасувала терміни виселення осіб, що були заслані на переселення протягом 1944–1949 рр. і встановила, що всі вони переселені у "віддалені райони країни навічно" [3, с. 79–80].

Боротьба з так званою "конттреволюцією" в західних областях не затихала і на початку 1950-х рр. На початку 1950 р. перший секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников та голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко надіслав РМ СРСР лист наступного змісту: "… з метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства і зміцнення колгоспів Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіс-

лавської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР просимо Вас, товариш Сталін:

а) дозволити здійснити виселення частини куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей у кількості 1200 господарств за межі УРСР з конфіскацією майна, яке їм належить;

б) конфісковане майно куркульських господарств передати колгоспам безплатно із зарахуванням у неподільні фонди;

в) продовольче зерно, зернофураж та олійні культури передати державі;

г) дати вказівки міністрові державної безпеки СРСР про практичне здійснення виселення вказаних куркульських господарств у вересні 1950 р. і працевлаштування їх у ліспромгоспах Міністерства лісової і паперової промисловості СРСР у районах Східного Сибіру" [11].

Відповідну постанову Ради Міністрів СРСР про виселення "куркулів" і членів їх родин було прийнято 23 січня 1951 р. 13 лютого 1951 р. РМ СРСР приймає постанову про переселення з території Західної України і Західної Білорусії, Литовської РСР колишніх військовослужбовців армії Андерса і членів їх сімей. Наступною постановою від 13 березня 1951 р. до ворогів радянського ладу були віднесені члени релігійної общини "єговістів". Вони також підлягали депортації.

Операція з виселення цих категорій населення західних областей в органах МДБ УРСР розроблялася у березні 1951 р. і проходила під назвою "Трійка". 8 квітня 1951 р. з 4-х год ранку і до 18-ї год було виселено 2487 сімей у кількості 8984 осіб. Серед виселених знаходилось 413 сімей куркулів-одноосібників (1644 чол.). Кількість "куркульських" сімей було зменшено відповідно до прийнятого напередодні рішення відстрочити вислання сімей тих, хто є членами колгоспів. За національним складом висланці становили 8 сімей поляків, росіян, чехів, румунів і молдаван, решта – українців. Усього у 1951 р. було переселено 18574 оунівців, єговістів, андерсовців та членів їх сімей [4]. У 1952 р. кількість висланих поповнилася ще 3229 особами.

Усього у 1944–1952 рр. з території західних областей України було виселено 65906 сімей загальною чисельністю 203 тис. 662 особи. По областях ці дані становили: Волинська обл. – 21966 осіб, Дрогобицька – 35623, Львівська – 42883, Ровенська – 26131, Станіславська – 40692, Тернопільська – 32069, Чернівецька обл. – 4298 осіб [3, с. 82].

Депортація населення західних областей продовжувалася аж до 1962 р. За період з 1953 по 1962 рр. було переселено більше 25 тис. осіб, підозрюваних в антирадянській націоналістичній діяльності.

Найбільше депортованих було перевезено в Кемеровську обл. – 22624 особи, Хабаровський край – 19703, Іркутську обл. – 15260, Красноярський край – 13613, Омську обл. – 10152. Вислані із західних областей відбували заслання також у Томській, Молотовській, Челябінській, Амурській, Тюменській, Читинській, Кіровоградській областях, Казахській РСР, Комі АРСР, Якутській АРСР, Бурят-Монгольській АРСР, Удмуртській АРСР, Приморському краї та інших регіонах СРСР. Спецтабори перебування носили назви "Речлаг", "Мінлаг", "Дублаг", "Степлаг", "Береглаг", "Песчлаг" і т. д.

Станом на 1 січня 1956 р. на засланні знаходилося 135 тис. 762 члени ОУН, їхніх сімей, бійців УПА та інших виселених із західних областей України в 1944–1952 рр. Ще десятки тисяч осіб відносилися до категорії "родин куркулів", "бандпосібників" та "антирадянських елементів" [3, с. 83].

Деякі юридичні акти і відповідні урядові постанови, що вийшли після смерті Й. Сталіна в 1953 р. зняли певні обмеження у правовому становищі спецпоселенців. Однак у них спеціально обумовлювалося, що вони не поширюються на оунівців із сім'ями, сімей "бандитів" і "бандпосібників", "куркулів" із сім'ями, депортованих із західних областей України.

У 1955–1958 рр. на підставі низки урядових постанов були зняті з обліку в місцях спецпоселення 168862 чол. Однак 38252 чол. станом на 14 квітня 1959 р. примусово залишалися у місцях спецпоселень, серед них – "члени родин активних учасників націоналістичного підпілля та єговісти", "колишні учасники буржуазних політпартій, поміщики, торговці та інші особи, виселені у 1940–1941 рр.".

На початок 1959 р. спецпоселенцями із західних областей України було подано 29320 заяв із проханням про звільнення, але 27 тис. 719 з них було відмовлено. 15 червня 1959 р. вийшов спеціальний Указ Президії ВР СРСР "Про відповідальність колишніх спецпоселенців за самочинне повернення їх в місця, звідки вони були виселені", порушникам якого загрожував трирічний термін нового виселення [3, с. 85].

Навіть тим, хто на законних підставах звільнявся зі спецтаборів, органами радянської влади під різними підставами заборонялося селитися в рідних місцях. З 5973 розглянутих клопотань органами Львівської області дозвіл отримали лише 3280 осіб. Станом на 30 вересня 1959 р. на території Львівської обл. проживало 7392 колишніх спецвиселених, які повернулися у свій край самовільно [7].

Повернення депортованих у місця свого проживання наприкінці 1950-х рр. викликало негативну реакцію комуністичного партійного керівництва, яке побоювалося посилення національно-визвольного руху на західноукраїнських землях. Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний у листі до ЦК КПРС вимагав:

"1. Заборонити надалі українським буржуазним націоналістам, учасниками оунівського підпілля, колишнім бандитам, засудженим за бандитизм, повертатися після звільнення з місць позбавлення волі до Львівської, Тернопільської, Дрогобицької, Станіславської, Волинської та Ровенської обл. УРСР.

2. Доручити Генеральному прокурору СРСР тов. Руденку і голові КДБ при Раді Міністрів СРСР тов. Сєрову розглянути справи на керівників й активних учасників націоналістичного підпілля, передчасно звільнених від відповідальності за рішенням судових органів і внести в установленому законом порядку протести на відміну цих рішень, а по особах, необґрунтовано звільнених по постановах Комісії Президії Верховної Ради СРСР, внести пропозиції в Президію Верховної Ради СРСР на предмет відміни постанови цих комісій…" [12].

З метою "рішучої відсічі проявам ворожої діяльності уніатського духовенства" ЦК КПУ у січні 1957 р. зобов'язав Львівський, Станіславський, Тернопільський, Дрогобицький, Закарпатський обкоми партії через місцеві органи влади взяти на облік священиків-уніатів, які поверталися з місць ув'язнення і не допускати проведення ними церковних служб у приміщеннях незареєстрованих церков [14].

Відповідно до вказівок ЦК КП України в усіх облвиконкомах західних областей були створені спеціальні комісії з перегляду кримінальних справ колишніх учасників ОУН, що поверталися у місця проживання. Так, у січні 1957 р. рішенням комісії Станіславського облвиконкому було повернуто в місця ув'язнення 67 чол., ще 369 осіб – видворено за межі регіону. Рішенням відповідної комісії Тернопільської обл. 260 особам заборонялося проживати в межах західних областей. Було відмовлено у прописці у Львівській обл. 4 тис. чол. [13].

Значна частина колишніх спецвиселенців, заново відчужених радянською правовою системою, вимушено направлялася і працевлаштовувалася у цілинних районах Казахстану та інших неосвоєних землях.

Перебуваючи в місцях спец поселення, українці вимушені були з метою виживання облаштовувати свій побут на територіях вислання, особливо в сільських місцевостях. За довгий час перебування у засланні, частина молоді, висланої у складі сімей, вступила у шлюб з місцевими жителями. Так вихідці з західних областей України розпорошувалися в районах Півночі, Уралу, Сибіру, Середньої Азії.

Створений радянською владою механізм масового насилля над людьми послідовно і жорстоко обмежував і придушував всякі прояви національної самобутності українців, насаджуючи примус, терор та репресії.

1. *Білас У.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. 2. *Бугай М.* "За повідомленнями НКВС СРСР були переселені…" Про депортацію населення України у 30–40-ві роки. – К., 1992. 3. *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. 4. ДАСБ України. – Ф. 42, спр. 81, арк. 3, 4, 92–93, 200–204. 5. ДАТО. – Ф. П-1, оп. 1, спр. 557, арк. 7–13. 6. Літературна Україна. – 1992, 20 лют. 7. Літопис нескореної України. – Л., 1993. 8. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 889, арк. 37. 9. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4967, арк. 12, 21–34, 39–46, 51–68. 10. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 23, спр. 4968, арк. 4, 34. 11. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 73, арк. 53–54. 12. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4297, арк. 7. 13. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4624, арк. 14–16. 14. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 24, спр. 4994, арк. 289–290. 15. ЦДАВОУ. – Ф. 4626, оп. 1, спр. 889, арк. 68.

Надійшла до редколегії 08.02.06

Н. Стеценко, асп.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАРУБІЖНИХ ІСТОРИКІВ

Зроблено спробу проаналізувати ставлення українських зарубіжних дослідників до Української гетьманської держави Павла Скоропадського 1918 р.

The article makes an attempt to observe the attitude of the ukrainian foreign historians toward the Hetman State of Pavlo Skoropadsky in Ukraine in 1918.

Порівняно нетривалий період існування Української держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським у 1918 р. упродовж кількох десятиліть викликає значну зацікавленість, що обумовило вихід у світ цілої низки різних історичних праць, як на Батьківщині, так і в середовищі українських науковців поза межами України.

У переважній більшості, історичні відомості про гетьманський режим не були прихильними до нього. Залежно від того, яких поглядів дотримувався той чи інший автор, гетьманат поставав перед нами або спробою реваншу консервативних сил щодо захоплення влади і відновлення за допомогою України царської Росії, або своєрідним пошуком порятунку українських земель від більшовицької навали, або ж просто зворушливим явищем, яке ґрунтувалося на вікових традиціях державотворення на українській землі.

Зарубіжні вчені, які досліджують революцію 1917–1920 рр. в Україні, так само як і їх українські колеги дають оцінку тим подіям і процесам, виходячи зі своїх політичних переконань і вподобань. Так звані демократичні історики за межами України, за висловом Б. Коваля, визнають за Центральною Радою величезну революційність і прогресивність, натомість "відновлення гетьманщини підводять під тимчасову перевагу реакції в часі революційних змагань" [3, с. 24–26]. Подібно до цього і в еміграції деякими істориками подається аналогічне припущення про ідейні основи початкового періоду української революції 1917–1920 рр. Так, М. Стахів зазначає: "Українська національна революція пропонувала широку програму перебудови Сх. Європи у формі добровільного союзу національних держав" [20, p. 225].

Багато дослідників пов'язують прихід до влади гетьмана Скоропадського з виключно економічними проблемами Німеччини й Австро-Угорщини [12, с. 3; 7, с. 27]. В умовах ведення війни, ці країни гостро відчували потребу в харчових і сировинних запасах і у зв'язку з цим, прагнули мати в Україні такий уряд, який би забезпечував їм виконання взятих урядом УНР зобов'язань стосовно забезпечення їх армій необхідними продуктами та збіжжям. При цьому сам гетьман змальовується маріонеткою в руках німецької й австрійської політики, влада якого базувалася виключно на німецькій військовій присутності, і була повалена одразу після виводу з території України німецьких військ у листопаді 1918 р.

Б. Коваль звертає увагу на те, що таку негативну оцінку гетьманському режиму тривалий час надавали ті політичні діячі, які не зуміли реалізувати план побудови ліберально-соціалістичної республіки в Україні 1917–1921 рр. Саме для них П. Скоропадський і був "сином буржуазії і реакції" [3, с. 245; 4]. На думку автора, гетьман Скоропадський показував українському народу потужні обрії розвитку, нові шляхи поширення політичних впливів України на схід Європи. Згідно з тими планами український народ мав перехопити ініціативу та керування справами цілого сходу Європейських територіальних козачих земель, ідея так званих з'єднаних штатів України. Це була "колосальна візія нового центра східної Європи, де Росія була б зіпхнута до території Москви та Суздалі, а Україна повернулася б на місце в Європі, яке вона займала за Княжої Доби" [3, с. 248–249].

Дещо іншою є думка Тараса Гунчака, який вважає, що саме існування незалежної України, навіть за несприятливого результату війни для Німеччини й Австро-Угорщини, стало б тією реальною можливістю, "радикально змінити геополітичну ситуацію в Східній Європі" [15, p. 272] на користь Німеччини. Цей погляд підтверджується красномовним висловлюванням головнокомандувача німецькими силами в Україні фельдмаршала Ейхгорна, який у меморандумі від 17 червня 1918 р. зазначав: "Я вірю, що незалежність України є вкрай важливим завданням ... Українська держава, з якою ми матимемо кордон або доступ через Литву, стане своєрідним містком для нас на шляху до Кавказу, Азії і в кінцевому результаті Індії – і є в цьому розумінні кращою за Туреччину ... З моменту своєї появи вона є вигідною для нас, і ми повинні робити все, що необхідно для її існування. Відчуваю, що існування української держави тісно пов'язане з постаттю гетьмана, і має або залишитися, або впасти разом з ним. Чим більше Україна буде відрізнятися від Росії в управлінських моментах, тим швидше зменшуватиметься вплив тих елементів, які прагнуть повернутися до ідеї Великої Росії і тим збільшуватиметься власне українська національна свідомість" [16, p. 252–253].

Незважаючи на те, що з одного боку німцям була потрібна надійна людина, яка б проводила стабілізаційну політику, разом із тим, вони також бачили і те, що до розбудови цієї держави, гетьман залучає проросійськи зорієнтованих людей, які тягнули Україну назад під зверхність Москви. Розуміючи ці тенденції, посол Мум та інші представники намагалися направити гетьмана в русло української національної ідеї і державної незалежності.

© Н. Стеценко, 2007

Для гетьмана Скоропадського таке німецьке опікування українською незалежністю, у той час як сам кайзер Вільгельм II говорив на Україну "незалежна держава", було незрозумілим. Йому було важко зрозуміти причину, з якої німці наполягали на українізації його уряду, у той час як він бачив майбутнє дещо в іншому напрямі.

Разом з тим, з оприлюднених нещодавно документів стає абсолютно зрозумілим, що Німеччина переслідувала подвійну мету у відносинах з Україною. У далекій перспективі, підтримка новостворених держав, таких як Україна, дала б можливість ослабити Росію. Ці наміри часто залишалися непомітними, висуваючи на перший план забезпечення сьогоденних потреб через поставки українських продовольчих запасів і сировини. Німеччина виношувала далекосяжні плани, це може підтвердити той факт, що "не пізніше 10 жовтня 1918 р., міністерство закордонних справ передало інструкцію до своїх намісників в Україні, під назвою Остполітік, яка розглядала Україну як незалежну державу, у якій Німеччина мала б особливу позицію" [15, p. 277]. Цей документ застерігав німецьких намісників усілякими існуючими способами схиляти гетьмана до необхідності "українізації уряду, впровадження аграрної реформи, і скоординувати всі свої сили на підтримку Українського Національного Союзу..." [15, p. 277]. На подібні кроки, на думку Ігоря Каменецького, Німеччину підштовхував ще й той факт, що революційні події в Росії сприяли процесу послаблення великодержавного контролю над неросійськими народами, де в цей час починали набирати сили свої власні національні уряди, й ігнорування їх фактичної незалежності могло виявитися ризикованою політикою для Німеччини. За невизнанням незалежності української держави вставала реальна можливість того, що "західні аліянти можуть здобути ці новостворені держави для себе, особливо на випадок сепаратного миру центральних держав з Росією" [2, с. 17]. А особливо це стосувалося України, яку Англія та Франція визнали раніше, ніж центральні держави вступили з нею в дипломатичні стосунки.

Між тим, Дмитро Левчук зауважує, що консервативні кола України ніколи не прагнули заручитися підтримкою Німеччини в питаннях, пов'язаних з вирішенням проблеми подальшого розвитку власної держави. Вони хотіли, щоб Україна "відразу проголосила була самостійність і незалежність від Росії, і вийшла з війни, тобто примирилася з німцями" [5, с. 79]. А коли Центральна Рада потрапила в безвихідь і єдиним її порятунком був заклик на допомогу німців, "то їм нічого не залишалося, як використати німецьку допомогу, щоб за цей час скріпити свої національні сили для втримання незалежності України від більшовицької Росії в майбутньому" [5, с. 79].

На адресу П. Скоропадського неодноразово звучали звинувачення в тому, що саме він запросив німців в Україну, і що саме з його мовчазної згоди вони "знущалися і грабували українське сільське населення" [6, с. 223; 16, p. 248]. Це твердження є помилковим, адже першопричиною появи німецьких військ на території України було запрошення саме Центральної Ради – українського національного уряду, а не Скоропадського. Під тиском російського більшовицького режиму, і не маючи реальних сил захистити себе, у той час як 9 лютого 1918 р. більшовики окупували Київ, "Центральна Рада уклала свою власну угоду із Центральними країнами в Брест-Литовську. Шість днів по тому один з учасників центральнорадівських переговорів у Брест-Литовську Микола Люблінський звернувся до німців із запрошенням ввійти в країну "як дружня сила" щоб дати відсіч більшовикам" [14, p. 54–55]. Як відомо, протягом кількох наступних тижнів німці повністю вигнали більшовиків з території України, але необхідно враховувати той факт, що ця "послуга" нових союзників у недалекому майбутньому мала бути компенсована у вигляді поставок зерна й інших продовольчих товарів, задовольняючи при цьому військові потреби країн Центрального блоку. Більшість критиків Скоропадського мають схильність асоціювати його режим з лобіюванням зернових перевезень. У цьому зв'язку Степан Горак зазначає, "що саме Рада без жодних проблем підписала таємний протокол з австрійськими представниками в Брест-Литовську, який передбачав продаж близько 1 млн т зерна Центральним країнам" [14, p. 42].

Умовою підписання Брест-Литовського договору між Росією та Четверним союзом було зобов'язання російської радянської влади укласти перемир'я з УНР, вивести з її території свої війська і припинити антиукраїнську агітацію всередині країни. У той час як Росія відверто проявляла агресію відносно Української держави, не бажаючи випускати її з під свого контролю, остання сама робила відчайдушні спроби всілякими можливими способами налагодити мирне співіснування з нею.

Переворот П. Скоропадського прийшовся на розпал переговорного процесу між Радянським урядом і Центральною Радою, тому вже зусиллями його уряду 12 червня 1918 р. були підписані попередні домовленості, які засвідчували припинення військових дій між Україною і Росією. Як зазначає Володимир Стойко, для України мир, "став тією пропозицією, яка надавала можливість подальшої консолідації і зміцнення щойно здобутої незалежності" [21, p. 280]. Тим часом Червона армія відступала з України, але суть політики більшовиків зводилася до того, щоб лише на певний час знайти собі прихисток у Росії, і після незначної реорганізації повернутися назад до України. Однак найголовнішим завданням, яке стояло перед обома цими країнами, було за будь-яку ціну "довести Центральним країнам свою щирість і рішуче прагнення виконати всі ті зобов'язання, які вони взяли на себе за умовами Брест-Литовського договору" [21, p. 280].

Нова ж переважно англомовна генерація українських еміграційних науковців, які в переважній більшості отримували освіту вже поза межами України, хоча й поволі, та все ж таки приходять до висновку, що Центральна Рада на той час не мала ні засобів, ні можливості контролювати виконання цих домовленостей. Адже, як підкреслює В. Янів, "селяни наївно поспішали ділити вправді пограбовану – але ж свою прадідну землю для себе самого, замість боронити землі української держави, як нерозривну власність суверенного народу" [13, с. 40].

Офіційна доповідь, яку отримав у березні 1918 р. головнокомандувач східним фронтом, засвідчувала дійсний стан справ у раді, "влада якої базується виключно на німецьких багнетах, і слід наголосити, що це не надовго" [16, p. 247]. Гетьманщину відновлено в Україні, оскільки революційні програми та зміни соціальних кіл народної республіки не заспокоювали амбіцій українського народу. "Початкове захоплення, ентузіазм, виявилися, але й вичерпувалися, розряджувалися в десятках багатотисячних з'їздів без практичного наслідку" [13, с. 35]. Це були слова, за якими не було дій. Однак Центральна Рада, згаявши на всі ці заходи дорогоцінний час, уже "не була в стані виконувати своїх зобов'язань щодо поставок хліба німцям" [1, с. 562], оскільки більше не керувала селянськими масами, які не розуміли, за яке таке добро вони мають віддавати хліб німцям, тим, проти кого вони не так давно воювали на фронтах, а земля, якої їм так бракувало раніше, уже знаходилася в їхніх руках. Отже, переворот Скоропадського був схвалений як компроміс між сторонами, з метою досягнення взаємонеобхідних цілей.

Доктор Матвій Стахів у своїй праці "Гетьманський режим у 1918 р. та його державно-правова якість" доводить, що режим П. Скоропадського був нічим іншим,

як типовою одноособовою самозваною диктатурою, що виникла шляхом державного перевороту, за допомогою чужої військової сили [10, с. 300]. А державний переворот, виходячи з конституційного права Української Держави – є безправним. На думку дослідника, Скоропадський ніколи не прагнув легалізувати свій переворот додатковою згодою українського народу, суверенність якого він формально визнавав у своїх основних державних актах. Заходи, які здійснював уряд Скоропадського, не користувалися популярністю у простого населення, і тому і не мав опори серед них, цей факт визнають й інші дослідники [7, с. 50], але за гетьмана край поступово заспокоювався і насамперед завдяки чужій військовій присутності, з якою Гетьман був у повній згоді.

Зрозуміло, що співпраця з німцями розпочалася не з 29 квітня 1918 р., і не була пов'язана з переворотом генерала Скоропадського. Звісно, що певна частка провини за співробітництво з німцями можна відвести і йому, але в першу чергу, як підкреслює Пол Дю Кенно "вона лежить на раді, тим не менше, маючи зворотню силу, вони намагалися всю відповідальність віднести на правомірність взятих українською делегацією домовленостей в брест-Литовську" [16, p. 248]. Насправді, найголовнішими умовами надання німцями підтримки перевороту Скоропадського були: визнання їх договору з Центральною Радою; врегулювання і стабілізація валюти; відновлення вільної торгівлі; повалення Центральної Ради і скасування прийнятого нею земельного законодавства, а також земельних комітетів, які своєю появою розвалили соціальну структуру й економіку країни, а натомість знову відновити приватновласницькі права в державі. Скоропадський же до всього вищезазначеного додав ще одну умову: ініціювати скликання виборного парламенту [8, с. 148]. Зусилля Скоропадського зводилися до того, аби розумно продовжити відносини України з Німеччиною.

Ще одним закидом проти Скоропадського є те, що він був великоросійським націоналістом. Будучи ще генералом російської царської армії, Скоропадський сприяв процесу націоналізації українських військових формувань, навіть ціною обману свого керівництва [17, p. 18]. Навіть якщо Скоропадський не став ідеологічним провідником процесу українського державотворення в зазначений період, він уже не міг зійти з тієї стежки, по якій почала рухатися Українська держава, а саме в напрямі розбудови власної держави. В Україні наполягали на певному рівні автономії для своєї держави. У міру того, як затихали ліві, ставало дедалі зрозумілішим, що в даний момент вони не збираються займатися проблемами національного державотворення. Їх більше турбували питання, пов'язані з атаками більшовиків, а ліворадикальні ще менше прагнули перейматися українською національною ідеєю. Тим часом "більшовики використовували етнічних росіян для розбудови політичної влади в Україні, тим самим надаючи своїм діям виразного імперіалістичного вигляду, тільки під іншою назвою" [16, p. 260], у цей час до особи Скоропадського зі сподіваннями і довірою потяглися люди і навіть ті, які не завжди були приязні до українських національних аспірацій і які завжди ставилися до нього з певною часткою критики як у ті часи, так і в подальшому. Німці вірили, що він своєю особистістю зможе об'єднати довкола себе команду, яка стане основою нової адміністрації. Слід також зазначити, що і гетьман мав доволі малі шанси досягти в цьому успіху, але не можна було також і покладатися на людей, національна орієнтація яких підлягала певним сумнівам. Це підтверджує і сам гетьман у своїх споминах: "моя поява на посаді гетьмана сталася майже раптово... і для того, аби взяти владу в свої руки, я не мав людей, які б поділяли мої переконання, які б довіряли мені, а я їм" [8, с. 139].

Принциповою причиною такої ситуації стало те, що українські націоналісти, які належали до лівого крила політичних партій, категорично відмовилися увійти до складу гетьманського уряду. Незважаючи на його спроби створити широко векторний національний режим, відданий справі української незалежності, як згадував Скоропадський "... міністерства очолювали в переважній своїй більшості такі керівники, які до українців, тямущих і чесних людей ставилися з неприхованою апатією, а разом з тим ці керівники були потрібні, оскільки володіли технікою справи" [8, с. 159]. Гетьман пізніше зазначав, що саме небажання лівих партій співпрацювати з його урядом стало тією найбільшою перешкодою на шляху побудови єдиної національної держави. Українське селянство, для якого найболючішим питанням залишалося питання землі, теж не бажало поступатися своїми революційними здобутками, і не сприймало гетьманського земельного закону, згідно з яким великі землевласники мали дістати винагороду за відібрані у них землі" [7, с. 32].

Лише на одне звинувачення слід звернути особливу увагу – майже під кінець свого правління, а саме 14 листопада 1918 р., своєю грамотою Скоропадський різко змінив зовнішньополітичний курс України: від цілковитої незалежності до повернення старого федеративного устрою колишньої Російської імперії. Навіть і без цього Скоропадського вже критикували як друзі, так і вороги, через неспроможність направити русло свого правління у націоналістичне річище. Напередодні оприлюднення свого рішення, Винниченко з певним колом однодумців розробляли план підняття повстання проти режиму П. Скоропадського, основною мотиваційною причиною для них був той факт, що гетьманат "не мав популярності" і був "антинародним" і, до того ж, займався "нечуваним судовим переслідуванням демократичних перетворень в Україні" [16, p. 266]. Подібні заяви Винниченка і його сподвижників дозволяють припустити, що вони були не зовсім щирими, адже лише місяцем раніше ці діячі вступали зі Скоропадським у переговори, на яких обговорювалися умови їх можливого входження в уряд. Метью Стахів у цьому зв'язку підкреслює, що президія УНС (В. Винниченко) подала заяву до Гетьмана, у якій "пропонував створити коаліційний кабінет з консолідацією українських державотворчих сил – консерваторів, ліберальних і соціалістів. Гетьман не прийняв пропонованої угодової платформи про консолідацію і співпрацю для рятування національного характеру держави та внутрішнього миру" [11, с. 23].

За свідченнями М. Стахова учасники і керівники повстання Директорії УНР пізніше, після його успіху, прагнули представити свою діяльність у привабливому для себе світлі. Це самозрозуміла річ і через це вони докладно не визначали дати, коли почнуть робити практичні кроки щодо його організації, пишучи загально, щоб складалося враження, нібито вони робили це з літа 1918 р. У дійсності перша розмова про потребу конкретної підготовки повстання була між ініціаторами в другій половині жовтня 1918 р. з цього випливає, що "почали готуватися всього за два з половиною тижні до повстання, а до цього часу всі вірили у можливість погодження справи з гетьманом мирними засобами" [11, с. 62]. Таким чином, вся провина за повстання падала на Скоропадського, який різко змінив свій курс на всеросійську державність. Навіть тоді, коли Скоропадський звертався до Білого російського націоналістичного руху і пропонував дещо модифікувати українську національну ідею, узгодивши її з російською, він енергійно намагався знайти спільну мову з представниками інших партій, які могли б його захистити. Можна розцінювати прокламацію Скоропадського як своєрідний політичний хід, який був направлений не так на Російський білий рух,

як на порозуміння з представниками Антанти. Гетьман виклав своє бачення мети федерації з Росією наступним чином: Антанта протягом довгого часу була в дружніх стосунках з об'єднаною Російською державою. Зараз ... реалії її майбутнього існування кардинально інші. Міць і сила цілісної Російської держави тільки на основі федеративного її устрою [16, p. 267–268]. Україна має намір "кардинально змінити вектор своєї політики і що тільки після цілковитої зміни уряду, який буде складатися з людей з проросійською орієнтацією, не може й мови бути про очікування серйозного ставлення до себе з боку Антанти" [18, p. 196]. А тим часом Скоропадський ніяк не міг збагнути, чому Антанта відмовляє надати Україні підтримку, адже вони теж очікували від нього, щоб він привів до керівництва людей, які б забезпечили їм створення коаліції з великоросійськими колами, чим створювали б необхідні умови для створення федеративної Російської держави [8, с. 301–302].

Стрімкий вихід із країни німецьких військ також сприяв тому, що Винниченко здійснив у країні переворот, чим остаточно підірвав гетьманські позиції і це зрештою спричинило його зречення влади 14 грудня 1918 р.

Проаналізована в даній статті література дає можливість з упевненістю говорити про те, що сучасні зарубіжні українські дослідники намагаються підходити комплексно до висвітлення проблеми існування Гетьманської Держави Павла Скоропадського. Переважна кількість доказів, наведених у статті, свідчить на користь того, що гетьманат П. Скоропадського був важливим кроком на шляху реалізації української національної ідеї. Гетьманат не був творінням виключно імперської Німеччини, і тим більше не був німецьким маріонетковим режимом, ні ще якимось подібним утворенням. Не Скоропадський був ініціатором запрошення німців. І після їх приходу він працював разом з ними над реалізацією по справжньому незалежної української держави, тим більше, що німці не мали ні сил ні бажання (принаймні в той історичний проміжок часу) перетворювати Україну на власну колонію. До свого приходу в країну, німці вже вочевидь розуміли, що Рада не протримається при владі без їх військової допомоги, й існування Директорії після повалення гетьманату якнайкраще це проілюструвало. Водночас гетьман не був також і великоросійським націоналістом. Уперше за час гетьманування у країні проводилася злагоджена і всеохоплююча робота щодо відстоювання прав на незалежність української мови, освіти, культури і релігійної політики. Навіть тоді, коли гетьман призначав на відповідальні адміністративні посади етнічних росіян, або етнічних українців, які не співчували ідеї української незалежності, то це було скоріше наслідком того, що насправді на той час бракувало освічених і досвідчених українських націоналістів, які б погоджувалися на співпрацю з ним. Він насправді мав щире бажання зробити уряд більш національним за своїм складом і про це також свідчать його переговори з цього приводу з німцями. Навіть коли Скоропадський остаточно виступив зі своїм закликом до федеративного об'єднання з Російською державою, він робив це тільки тому, що розумів, що без цього неможливо й розраховувати на допомогу Антанти, а ніяк не через те, що прагнув порозумітися з російським Білим рухом, який відкрито зневажав його.

1. *Жук С.* Чому не встояла Українська держава? // Визвольний шлях. – Лондон, 1962. – Кн. 6. 2. *Камянецький І.* Німецька політика супроти України в 1918-му році та її історична генеза // Український історик. – Рік V. – 1968. – № 1–4 (17–20). 3. *Коваль Б.* Ідеї і люди 1917–1923. – "Булава". – Нью-Йорк, 1968. 4. *Коваль Б.* Державним руслом Гетьманщини. – Торонто; Нью-Йорк, 1981. 5. *Левчук Д.* Дві сили демократична і консервативна у Визвольних змаганнях України. Ідеї і люди 1917–1923. – "Булава". – Нью-Йорк, 1968. 6. *Мірчук П.* Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. 7. *О.Т.* Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 р. – Лондон, 1950. 8. *Скоропадський П.* Спогади, кінець 1917–1918. – К.; Філадельфія, 1995. 9. *Стахів М.* Гетьманський режим в 1918 році та його державно-правова якість. – Нью-Йорк; Детройт; Скрентон, 1951. 10. *Стахів М.* Україна в добі Директорії. – Торонто, 1962. – Т. 1. 11. *Феденко П.* Влада Павла Скоропадського: п'ятдесяті роковини перевороту в Україні. – Лондон, 1968. 12. *Янів В.* Четвертий Універсал із геополітичного, соціопсихічного й історично-політичного аспектів // Визвольний шлях. – Лондон, 1979. – Кн. 1. – С. 32–43. 13. *Horak Stephan.* The First treaty of World War I: Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. – Boulder; Colorado, 1988. 14. *Hunczak Taras.* The policy of Germany and Austria-Hungary Toward the Hetman State // The Ukrainian Quarterly. – 2000. – Vol. LVI. – № 3. 15. *Poul Du Quenoy.* The Skoropads'ky Hetmanate and the Ukrainian National Idea // The Ukrainian Quarterly. – Fall 2000. – Vol. LVI. – № 3. – P. 245–271. 16. *Procyk Anna.* Russian Nationalism and Ukraine: The nationality policy or the Volunteer Army During the Civil War. – Edmonton, 1995. 17. *Reshetar J.S.* The Ukrainian Revolution 1917–1920: a study in Nationalism. – N.-Y., 1972. 18. *Poul Du Quenoy.* The Skoropads'ky Hetmanate and the Ukrainian National Idea // The Ukrainian Quarterly. – Fall 2000. – Vol. LVI. – № 3. – P. 245–271. 19. *Stachiw M.* The Ukrainian & Russian democracy // The Ukrainian Quarterly. – Autumn 1967. – № 3. – P. 225. 20. *Stojko Wolodymyr.* The Hetman State and The Bolsheviks // The Ukrainian Quarterly. – Fall 2000. – Vol. LVI. – № 3.

Надійшла до редколегії 22.02.06

О. Швед, асп.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ В ХОДІ НАЦІОНАЛЬНИХ РЕФЕРЕНДУМІВ 1972 РОКУ В НОРВЕГІЇ ТА ДАНІЇ

Розглянуто ставлення громадськості до європейської інтеграції на прикладі національних референдумів з питання вступу до ЄЕС 1972 р. в Норвегії та Данії.

The article analyses dynamics of public support towards European integration during national referendums on entering EEC 1972 in Norway and Denmark.

Важливим періодом в історії скандинавських країн є 1950–1970 рр. – час, характерною рисою якого став розвиток зв'язків з міжнародною спільнотою, у тому числі з європейським економічним співтовариством (ЄЕС). Міжнародна ситуація та рішення в цій сфері здійснювали вплив на економіку та політику країн. Водночас процес побудови єдиної Європи був нерозривно пов'язаним зі ставленням до нього еліти та широких верств населення, що виступало однією з вирішальних передумов інтеграції поряд із іншими причинами, обумовленими досягненням більшого добробуту, стабільності та міркуваннями безпеки.

Вивчення історичної складової ставлення громадськості до європейської інтеграції викликає пожвавлений науковий інтерес у зарубіжній історіографії, оскільки дозволяє розглянути розстановку політичних сил у країнах північної Європи з найважливіших питань їх зовнішньої та внутрішньої політики, а також дає можливість зрозуміти, як обговорення проблем, які постали перед державами напередодні здійснення вибору на користь чи проти членства у ЄЕС вплинуло на розвиток інтеграційного процесу в цілому [8; 14; 16]. У статті автор ставить мету проаналізувати позиції громадськості до ЄЕС у країнах Скандинавії та виокремити ключові аргументи "за" та "проти" вступу, а також розглянути позиції суспільних кіл у ширшому регіональному контексті на прикладах кампанії національних референдумів у Данії та Норвегії.

© О. Швед, 2007

Для Скандинавських країн при напрацюванні політичної лінії суспільна думка має досить велике значення. Саме тому особливу роль відігравали загальнонаціональні референдуми, які, зокрема, відбулися в Данії та Норвегії з питань членства у ЄЕС. Розглядаючи референдум у контексті євроінтеграціної політики країн Північної Європи, можна погодитися з думкою шведського дослідника Ф. Стерцеля, який розглядав народний референдум як останній засіб для досягнення згоди партій з питань їх співпраці між собою [20, с. 170].

Перші прояви громадської позиції щодо євроінтеграції в Норвегії пов'язані безпосередньо з поданням заявки країни на членство в ЄЕС. За даними опитувань, проведених у 1961 р., серед людей досить поінформованих для того, щоб перерахувати шість країн – учасниць ЄЕС, 50 % респондентів висловилися за вступ в організацію, а решта – розділилася порівну на противників та тих, хто вагався із відповіддю. Через рік частка опонентів збільшилася, і ця тенденція зберігалася навіть після того, як стортинг значною більшістю голосів виступив за подання заявки. Після цього опитування суспільної думки продемонструвало, що приблизно третина учасників висловлюється "за", третина – "проти", і ще третина – вагається із відповіддю. На питання, чому люди висловлювали негативну відповідь, більшість із них давала пояснення, що, на їхню думку, країна не зможе конкурувати з більшими країнами [2, с. 326].

У зв'язку зі значними розходженнями в партіях з питання членства в ЄЕС, улітку 1961 р. було запропоновано винести його на консультативний референдум [3, с. 237–259]. Опозиція норвезькому членству в ЄЕС посилювалася відповідно до термінів переговорів та подачі заявок країною щодо участі у Співтоваристві. Таким чином, можна відзначити незначне зростання її прихильників та пік активності її учасників у 1962, 1967, 1969 рр. [4].

З літа 1970 р. євроскептичний табір Норвегії в ЄЕС почав об'єднуватися довкола організованого "Народного руху проти вступу у Спільний ринок", що нараховував понад 110 тис. членів. До руху увійшли опозиціонери, які відверто заявляли про свою позицію в переломних 1962 та 1967 рр., а також оглядачі з політичних партій, молодіжних організацій, які в переважній більшості називали себе опозиціонерами ЄЕС. Своєю місію Рух розцінював діяльність, спрямовану на протидію членству Норвегії в ЄЕС та інформування населення про найважливіші питання у цьому контексті [4, с. 108–116]. Основні заклики Руху ґрунтувалися на висвітленні економічних складових та можливих наслідків членства для суверенітету Норвегії. У цьому контексті особливої критики зазнавала Римська угода за прихильне ставлення до ідеї спільного ринку, яка на думку євроскептиків, сприяла втраті політичного контролю над економікою, що, у свою чергу, призводило до соціальної несправедливості [6, с. 7–17, 31–46, 188–204].

В опозиції членству в ЄЕС з одного боку, проявилися традиційний скептицизм мешканців невеликої держави а також страх опинитися в залежності від континентальних країн, широко розповсюджений у суспільстві, проте який не часто висловлювали відкрито. Норвезькі дослідники вбачають причину негативного ставлення більшості населення до європейської інтеграції поряд з традиційним ізоляціонізмом також в тому, що процес інтеграції в Європі розглядався в Норвегії виключно як економічний процес, і політична його складова не бралася до уваги [15, с. 19]. Це обумовлювало існування обґрунтованих побоювань відносно шансів на виживання норвезького сільського господарства, з його мілкими фермерами та несприятливим кліматом, норвезького рибальства з низьким рівнем індустріалізації і малих промислових підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок. Слід зазначити також, що 1972 р. Норвегія розпочала інтенсивний видобуток нафти у Північному морі, тому перспектива спільного використання цього ресурсу в межах ЄЕС слугувала суттєвим каталізатором для поширення євроскептицизму.

Рух "Так-ЄС" виник пізніше і не зміг на такому ж рівні мобілізувати прихильників вступу до Співтовариства. Проте обидві сторони вели кампанію однаковими методами: залучали нових членів, використовуючи газети, листівки, звернення, плакати та мітинги. Жодні аргументи не були поза увагою, обидві сторони використовували їх у своїх інтересах, навіть такі національні символи як прапор та гімн. Як одна, так й інша сторона робила наголос на національні інтереси. Опозиціонери ЄС об'єднувалися довкола лозунгу "Ні – розпродажу Норвегії", а прибічники – провели свою акцію "миру" в Телавозі, вестландському селі, яке під час війни нацисти повністю знищили. У суперечки щодо ЄС втягувалися сусіди, колеги по роботі, члени родин. Досить лише сказати, що обговорення цього питання призвело до падіння двох урядів.

У березні 1971 р. після падіння коаліційного уряду, який не витримав напруги, пов'язаної зі спробами подолати прірву між "європеїзмом" представників Консервативної партії та зростаючим скептицизмом прем'єр-міністра та його колег, задача довести переговори про вступ до ЄЕС постала перед урядом Національної робітничої партії (НРП) на чолі з проєвропейськи налаштованим прем'єром Трюгве Лі. Після підписання 22 січня 1972 р. договору про вступ до ЄЕС урядом, його мало схвалити населення під час національного референдуму.

Боротьба за суспільну думку перетворилася на нерівну битву європеїстів, які закликали вірити в добру волю європейських урядів, з опозицією, яка наголошувала на відсутності чітких гарантій та апелювала до страху невідворотної еволюції ЄЕС в напрямі європейської наддержави. Ураховуючи вищесказане, слід зазначити, що цікавим результатом проведеного у вересні 1972 р. референдуму стала не більшість виборців, яка проголосувала проти членства в ЄЕС, а те, що ця більшість виявилася такою незначною: 53,5 %, проти, 46,5 % – за [19, с. 391]. Перемога противників повноправного членства у "Спільному ринку" на всенародному референдумі 24–25 вересня 1972 р., за визначенням голови Комуністичної партії Норвегії М. Кнутсена, стала запорукою збереження економічної незалежності країни [1, с. 73]. У негативному результаті голосування проявилися правонаступність політичного курсу і настроїв суспільства. Дослідники вважають такі показники перемогою народних мас над елітою, оскільки ідеї нейтралітету, ізоляціонізму і національного розвитку користувалися в країні значною підтримкою [11, с. 227–235].

Референдум розділив Норвегію на прихильників та противників євроінтеграції не за вертикальним, а за горизонтальним принципом, оскільки для його результатів характерний розподіл за принципом центр-периферія та місто-село [21, с. 47–82; 22, с. 215]. Підтримка європейській інтеграції зростала прямо пропорційно рівню урбанізації виборців та рівню заселеності територій: центральна частина Норвегії – найбільш густонаселена та урбанізована, була єдиною, хто проголосував за вступ Норвегії до ЄЕС, у той час як північні території демонстрували до 71,5 % проти вступу. Європозиційна більшість перемогла у 387 із 444 муніципалітетів [19, с. 393; 22, с. 47–82; 23, с. 214–226].

Результати референдуму також визначили розподіл країни за економічною лінією: опонентів членства було найбільше в сільськогосподарських та рибальських районах, а "за" голосували, як правило, ті області, де була розвинена промисловість та сектор послуг. Робітники, зайняті в первинному секторі економіки, і мешканці околиць вважали, що членство в ЄЕС загрожує їх економі-

чному становищу та егалітарним традиціям, і тому боролися за збереження повної самостійності країни, яке гарантувало продовження політики галузевого та регіонального вирівнювання.

Негативний результат референдуму в Норвегії міг здійснити вплив на результати всенародного голосування в Данії, яке відбувалося тижнем пізніше. Проте, у своїх позиціях щодо ЄЕС данці прислухалися до власної аргументації. Суспільні дискусії щодо перспектив європейської інтеграції в Данії виникли водночас із поступальним рухом країни в напрямі до членства в ЄЕС, а саме поданням заявки на вступ до співтовариства 1961 р. Згодом вони були виразнішими під час переговорів між Данією та ЄЕС 1961–1963 рр., 1967 р. та 1971–1972 рр. Слід зазначити, що спочатку європейська інтеграція стала предметом обговорення в основному місцевої еліти, що складалася з політичних партій, засобів масової інформації та представників зацікавлених груп, які в основному підтримували цей вектор зовнішньої політики. Для цього часу характерна відсутність великих суспільних дебатів у формі публічних слухань, масових виступів, рухів тощо, оскільки загальне населення розглядало ЄЕС як закордонний політичний феномен, з яким у їхньої рідної країни не було нічого спільного.

Подальше вето з боку Франції на вступ до ЄЕС та наступна заявка 1967 р. суттєво не вплинули на громадську думку держави. До 1970 р. опитування демонстрували підтримку данського членства в ЄЕС 50–60 % електорату, 5–10 % займали протилежну позицію. З 1971 р. лише 40 % електорату були "за", відсоткове відношення опонентів зросло до 30 % [10, с. 103; 1, с. 213]. Такі зрушення можна пояснити переосмисленням перспективи членства в ЄЕС: протягом 1960-х рр. участь у євроінтеграції здавалася нереальною через опозицію Франції, та її вето, згодом, коли реальна перспектива участі змусила електорат проаналізувати свої погляди детальніше.

На початку 1971 р. соціал-демократична партія Данії виступила з ініціативою проведення референдуму щодо членства в ЄЕС. Причиною такого кроку стала політична нестабільність, в умовах якої соціал-демократична партія розкололася з питання вступу. Таку ініціативу опоненти партії сприйняли без ентузіазму, водночас для забезпечення принципів демократії були змушені погодитися на проведення референдуму.

Табір євроскептиків Данії очолював "Народний Рух проти ЄС", який було засновано наприкінці 1971 р. Його метою було об'єднання довкола себе представників з усіх партій для організації опору данському членству в ЄЕС. Опоненти членства Данії в ЄЕС мали чисельну репрезентацію серед ветеранських організацій руху опору. Політично вони були прихильниками різних уподобань від комуністів до правих націоналістів й у своїй риториці наголошували на небезпеці німецького домінування над Європою в цілому, та Данією зокрема.

Характерним показником духу євроінтеграційних дебатів у цьому відношенні було періодичне видання "Вільна Данія". У ході обговорень вступу до ЄЕС дописувачі часопису пригадували у різний спосіб часи німецької окупації. Спочатку вони порівнювали себе і свій протибій з ЄЕС із боротьбою данського руху опору, з боротьбою за незалежність, згодом вони ототожнювали ЄС з нацистськими планами створення "Neuropa" (Нової Європи) з домінуванням Німеччини. У цьому контексті Західну Німеччину змальовували як фашистську, експансіоністську та прагнучу домінувати.

Євроскептики порівнювали данських прихильників членства в ЄЕС, в основному провідних політиків в уряді та парламенті, з політиками часів окупації, які остаточно себе дискредитували в очах населення. Вони звинувачували своїх опонентів у застосуванні подвійних стандартів, відмові від обговорення питань інтеграції вдома до отримання оптимального результату, перебільшенні економічних переваг членства та мінімізації процесу втрати суверенітету та інших важливих питань. Представник опозиційних сил В. Біллев переконував, що чиновників у Міністерстві торгівлі примусили змінити їхню попередню рекомендацію уряду продовжувати налагодження співпраці в межах Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) [12, с. 2; 13, с. 1; 17, с. 2–3].

Представники антиєвропейського табору наголошували на загрозі національному суверенітету Данії. На їхню думку, Римський договір позбавляв країну останніх залишків суверенності, приєднання до ЄЕС означало визнання наднаціональних інститутів, у яких наддержави у принципових питаннях мали більшість при голосуванні [5, с. 1]. Отже, домінантними темами для обговорення в ході дебатів стали загроза данському суверенітету, недемократична природа ЄЕС, підступна політика данських політиків, завчасно спрямована на вступ до Співтовариства.

Шестимісячні дебати, що мали місце в 1972 р. не суттєво вплинули на позиції електорату щодо участі у Спільному ринку. Обрані населенням позиції зберігалися і протягом безпрецедентних в історії Данії за своєю емоційністю дебатах 1972 р. У квітні 46 % підтримувало вступ до ЄЕС, 24 % були проти, і 30 % не визначилися. У жовтні під час референдуму прихильники євроінтеграції втратили 5 %, а опоненти – 13 %, утім, порівняно із силами, затраченими на проведення кампанії з референдуму, можна зазначити, що зрушення в позиціях виборців були мінімальними [10, с. 105].

Громадські обговорення європейського питання були досить напруженими. Як євроентузіасти, так і євроскептики використовували для переконання електорату односторонню інформацію – пропаганду, тому дебати були більш спрощеними, ніж парламентські. Опозиціонери ЄЕС виготовили листівку, що розпочиналася зі слів "Ми звинувачуємо! Ми звинувачуємо членів парламенту у порушенні конституції, у примушуванні Данії стати членом ЄС". Прихильники Спільного ринку, у свою чергу, зверталися до електорату із запитанням "Чи можеш ти собі дозволити проголосувати проти?", принагідно демонструючи порівняльний аналіз цін: наприклад, пара взуття у разі схвальної відповіді коштувала 128 данських крон, у випадку негативної – 160 данських крон. Прихильники євроінтеграції наполягали на економічних аргументах. Вони розглядали ЄЕС як засіб отримання значних економічних переваг, вихід на світову арену.

Слабкою стороною аргументації прихильників євроінтеграції було те, що вона жодним чином не була пов'язана із данською ідентичністю, у той час, коли їхні опоненти наполягали на ідеологічних та націоналістичних аргументах. На думку останніх, із розвитком ЄЕС, Данія ризикувала не лише перетворитися на муніципалітет федеративної Європи, але й постійно бути прив'язаною до союзу, у якому данські цінності (соціальний добробут, представницька демократія) не збережуться [7, с. 381–382]. Зосередившись на економічних перевагах членства, і виходячи з того, що Данія вже мала досвід членства в подібному утворенні – ЄАВТ, уряд країни запевняв виборців у відсутності загрози для данської ідентичності, тим самим уряд демонстрував недооцінку наднаціонального характеру ЄЕС та його політичної сили. Можна погодитися із думкою, дослідника Т. Уорре, який вбачає у цих по суті опозиційних таборах істотний спільний знаменник, оскільки як одна, так й інша сторона виступала захисником благополуччя, економічного зростання, наявності робочих місця, безпеки рідної держави. Опоненти відрізнялися в основному в шляхах досягнення обраної мети, а саме в питанні вступу в ЄЕС [23, с. 215].

Напередодні референдуму євроопозиційний табір остаточно дистанціювався від Європи і спрямував свої зусилля на Північ, північні цінності та північну співпрацю як альтернативи та спільного знаменника для культурних і політико-економічних традицій, відмінних від традицій континентальної Європи. Ще протягом 1960-х рр. дві створені опозиційні групи включили слово "північний" як частину своїх назв – "Північна дія" та права опозиційна група – "Вільна Північ". Євроскептики наголошували, що Данія була не першою, хто прийняв на себе європейський виклик, у неї були союзники та друзі. У цьому контексті слід зазначити, що серйозного удару подібній аргументації завдала неспроможність Північних країн створити спільний ринок за проектом НОРДЕК. Ця невдача суттєво похитнула віру у практичну розбудову північного співробітництва як альтернативи ЄЕС. Автор погоджується із думкою дослідників Н. Хаагерапа і К. Туне, які підсумовують ставлення євроскептиків таким чином: "членство в ЄЕС негативно впливало на данську північну ідентичність, зменшувало можливості розширення північної співпраці та затягувало Данію до політичних ігор наддержав" [9, с. 120].

Для характеристики рушійних сил у визначенні ставлення громадськості до ЄЕС, доречно навести результати соціологічного дослідження К. Вільструпа, проведеного за декілька днів до референдуму, яке продемонструвало, що 60 % прихильників вступу до ЄЕС зважали в першу на економічні мотиви; лише 13 % сказали, що будуть голосувати "за" через переконання в європейській ідеї, 5 % керувалися у виборі аргументацією уявлення про Данію як про незначного актора на світовій міжнародній арені. Серед опонентів ЄЕС аргументація була різноманітнішою: 26 % вказали на відчуття страху (непевність у майбутньому, побоювання напливу закордонної робочої сили тощо) і 23 % керувалися принципом збереження данського суверенітету [18].

2 жовтня 1972 р. було проведено національний референдум із ЄЕС, на якому явка виборців склала 90,1 %. Після його закінчення 63,3 % проголосували за членство в Спільному ринку і 36,7 % проти. У результатах існували певні регіональні відмінності: проти членства проголосувала Гренландія.

Таким чином, протягом 1960–1970-х рр. у політичному житті Норвегії та Данії викристалізувався розподіл на проєвропейський та антиєвропейський табір. У ході боротьби за членство в ЄС унаочнився антагонізм та конфлікти, які були присутніми у норвезькому та данському суспільствах. Диференціація відбувалася не за партійним принципом, а за переконаннями. Основними аргументами, які учасники протистояння використовували в агітаційній риториці, були економічні моменти, питання зв'язків Норвегії та Данії з рештою країн Скандинавії, національного суверенітету, а також обговорення природи ЄЕС. Остаточний розподіл громадської думки відбувся в ході референдумів, що знайшло своє відображення в діяльності так званих кампаній "за" та кампаній "проти" участі країн у Спільному ринку. По мірі того, як перспектива вступу країн до ЄЕС ставала дедалі виразнішою, усе неоднозначніше реагувала громадськість. Суперечності та гарячі дискусії велися не лише на шпальтах газет, але і в колись єдиних політичних групах. Кампанію довкола вступу можна розглядати як боротьбу пересічних громадян проти еліти: свого роду повстанням робітничого класу проти бізнесменів-власників та капіталізму; виборців проти політичних лідерів, народу проти влади; протистояння між поколіннями – радикально налаштованої молоді та буржуазно налаштованими батьками. Внаслідок проведених референдумів Данія стала повноправним членом ЄЕС, а Норвегія залишилася осторонь євроінтеграційного процесу. Причини такого рішення полягали в економічних та географічних відмінностях країн, регіональній специфіці, а також різному рівні політичної волі щодо вступу. Це історичне рішення означало на практиці в першому випадку перехід від позиції обособленості щодо континентальних країн до співпраці з ними, а в другому – пошук інших форм співпраці з ЄЕС.

1. *Кнутсен М.* В борьбе за насущные интересы народа // Партийная жизнь. – 1976. – № 26. 2. *Ристе У.* История внешней политики Норвегии. – М., 2003. 3. *Bjørklund T.* The demand for a referendum: When does it arise and when does it succeed? // Scandinavian Political Studies. – 1982. – Vol. 5. 4. *Bjørklund T.* Mot strømmen. Kampen mot EF 1961–1972. – Oslo, 1982. 5. En sekstur // Frit Danmark. – 1972. – Vol. 20. – № 3. 6. Folkebevegelsens melding om Norges forhold til De Europeiske Felleskap. Motmeldning till Regjeringens Storingsmelding nr. 50, 1971–72. – Oslo, 1972. 7. *Friis L.* The Battle over Danmark. Denmark and the European Union // Scandinavian Studies. – 2002. – Vol. 74. 8. *Gstöhl S.* Reluctant Europeans. Norway, Sweden, and Switzerland in the Process of Integration. – L., 2002. 9. *Haagerup N., Thune C.* Denmark: The European Pragmatist in Hill, C. (ed), National Foreign Politics and European Political Cooperation. – L., 1983. 10. *Hansen, P., Small M., Siune K.* The Structure of the Debate in the Danish EC Campaign // Journal of Common Market Studies. – 1976. – Vol. 15. 11. *Hellevik O., Gleditsch N.* The Common Market decision in Norway: A clash between direct and indirect democracy // Scandinavian Political Studies. – 1973. – Vol. 8. 12. Hvilket ben står de på // Frit Danmark. – 1972. – Vol. 24. – № 2. 13. Ingen vej tilbage, siger Hækkerup // Frit Danmark. – 1972. – Vol. 24. – № 7. 14. *Kite C.* Scandinavia Faces EU – debates and decisions on membership 1961–1994. – Umeå, 1996. 15. *Knutsen B.* The Nordic Dimension in the Evolving European Security Structure and the Role of Norway. – P., 2000. 16. *Miljan T.* The Reluctant Europeans. The Attitudes of the Nordic Countries Towards European Integration. – L., 1977. 17. Pas på – Krag er undervejs // Frit Danmark. – 1972. – Vol. 25. – № 7. 18. Politiken. – 1972. – 1 October. 19. *Sogner I., Archer C.* Norway and Europe: 1972 and Now // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33. – № 3. 20. *Sterzel F.* Parlamentarismen I författningen. – Stockholm, 1983. 21. *Valen H.* National Conflict Structure and Foreign Politics: The Impact of the EEC Issue on Perceived Cleavages in Norwegian Politics // European Journal of Political Research. – 1976. – Vol. 4. 22. *Valen H.* Norway: "No" to EEC // Scandinavian Political Studies. – 1973. – Vol. 8. 23. *Worre T.* Danish Public Opinion and the European Community // Scandinavian Journal of History. – 1995. – Vol. 20. – № 3.

Надійшла до редколегії 15.02.06

С. Власенко, асп.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Досліджено радянську історіографію аграрної політики німецьких властей в окупованих областях України у 1941–1944 рр., визначено етапи її розвитку, проаналізовано основні напрями та тенденції у вивченні даної теми.

In the article it is Soviet historiography of the agrarian policy of German authorities in the occupied regions of Ukraine in 1941–1944, the stages of its development are examined too, analyzed the main tendencies and trends of the research of this topic.

Друга світова війна, яка стала однією із найбільших трагедій людства, була, є і буде актуальним об'єктом вивчення історичної науки. У вітчизняній радянській історіографії з даної проблеми написано велику кількість досліджень, створено значний пласт наукових праць. Проте увага радянських дослідників зосереджувалася, в основному, на подіях воєнної історії Великої Вітчизняної війни, ролі Компартії у перемозі над німецькими загарбниками, історії партизанського і підпільного руху опору, загальній характеристиці нацистського окупаційного режиму тощо. Деякі ж питання, через політичну заангажованість та заідеологізованість радянського суспільства, взагалі не розглядалися та замовчувалися. Це зумовило появу "білих плям" та нез'ясованих питань з історії Великої Вітчизняної війни, які нині вимагають глибокого й об'єктивного аналізу.

Першими спробами висвітлити окупаційну аграрну політику нацистської Німеччини на території України були праці радянських істориків, які перебували в евакуації, що з'явилися в роки Великої Вітчизняної війни. Вони мали більше публіцистичний та пропагандистський характер, аніж науковий і були спрямовані, насамперед, на розкриття злочинів німецьких загарбників і закликали до боротьби з ворогом. Дані дослідження ґрунтувалися на трофейних документах, звітах партизанських загонів, свідченнях очевидців та учасників тих подій і були позбавлені глибокого аналізу.

Певне уявлення про аграрну політики окупаційних властей на території України давали у своїх брошурах С. Галаджев, О. Глухий, К. Дубина, М. Калінін, В. Кружков, Л. Паламарчук та ін. [5; 6; 14; 23; 36; 49]. Зокрема, особливості перетворчих процесів, що здійснювалися у сільському господарстві захоплених німецькими військами областей розкрив Є. Ярославський [62]. З. Шульга вбачав суть аграрного закону А. Розенберга у тому, щоб на Україні "відновити поміщицькі економії", "колгоспну землю передати німецьким поміщикам", "українське селянство перетворити в кріпаків" [61, с. 14]. Л. Новиченко, характеризуючи німецьку земельну реформу, продемонстрував грабіжницький характер окупаційного режиму шляхом пограбування та вилучення сільськогосподарської продукції [44]. Деякі особливості економічної політики на Україні висвітлив й О. Леонтьєв. Використовуючи захоплені радянськими військами у 1942 р. німецькі документи, зокрема директиви з керівництва економікою у східних областях, так звану Зелену папку Г. Герінга, О. Леонтьєв уперше розкрив плани нацистської Німеччини стосовно експлуатації економіки радянських територій, структуру військово-господарського апарату, систему заходів щодо пограбування окупованих областей тощо [38].

Наукове ж дослідження історії Великої Вітчизняної війни розпочалося в перші повоєнні роки. Зокрема, аграрну політику німецьких окупаційних властей на території України розкрив у кандидатській дисертації П. Індиченко [19]. Зазначену проблему, хоча і дотично, аналізував і Л. Воробйов. На основі інформації, що містилася на шпальтах газет, які виходили на окупованій українській території, він одним із перших акцентував увагу на вагомості економічних інтересів Третього рейху щодо України. Досить ґрунтовно історик дослідив аграрну політику німецьких властей, поетапно розкрив положення "нового аграрного закону", назвавши його "революцією" в сільському господарстві, визначив суперечності при впровадженні його на практиці [55].

З'являлися і наукові розробки, що здійснювалися на основі регіонального підходу до вивчення нацистського окупаційного режиму. Зокрема, Р. Новоплянська у кандидатській дисертації розкриває стан сільського господарства Ворошиловградської обл. (нині Луганська) напередодні Великої Вітчизняної війни та окупації, політику німецьких властей в аграрній сфері регіону, а також матеріальні збитки, завдані нацистами господарству та населенню області. На її думку, створення одноосібних господарств, про що заявляло нацистське керівництво, мало слугувати, перш за все, приманкою для українських селян [45]. Особливості німецької аграрної політики на Полтавщині досліджував І. Литвинов [39]. У своїй кандидатській дисертації він охарактеризував форми та методи господарювання окупаційних органів влади, простежив процес реформування аграрного сектору економіки краю, дослідив адміністративно-територіальний поділ та адміністративно-господарське управління області, продемонстрував важке становище сільського населення під владою німців, використання його трудового потенціалу на користь Німеччини, боротьбу проти грабіжницької політики окупантів. Аграрну політику нацистів на Київщині досліджували А. Буцик та Н. Стаднійчук [57; 58], на Житомирщині – О. Стрельцов [56], у Тернопільській обл.– О. Родзін [59] тощо.

Як бачимо, незважаючи на складне становище історичної науки в перше повоєнне десятиріччя, особливо після ухвалення ЦК КП(б)У 29 серпня 1947 р. постанови "Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії України АН УРСР", у якій було піддано критиці практично весь його науковий доробок, вивчення окупаційного режиму на території України, започатковане ще в роки війни, активно продовжувалося. Переслідування науковців та жорстка цензура, зокрема відносно проблем історії Великої Вітчизняної війни, що стосувалися окремих аспектів політики німців на захопленій території, ставлення населення до окупаційного режиму тощо, не перешкодили процесу формування ґрунтовної історіографії досліджуваної теми.

Ситуація дещо поліпшилася після ХХ з'їзду КПРС, під впливом рішень якого зменшився ідеологічний тиск на вітчизняну історичну науку, полегшився доступ учених до архівних фондів та розширилася тематика їх досліджень. Це дало можливість заповнити певні прогалини, ліквідувати деякі помилкові оцінки подій війни та догматичні підходи попередніх років. І хоча деякі проблеми, як-то умови перебування українського народу на окупованій території, колабораціоністський рух, деякі аспекти соціально-економічної політики німців тощо, продовжували і надалі залишатися поза увагою вітчизняних науковців, усе ж, історична наука поповнилася низкою цінних та ґрунтовних праць. Науковці у своїх дослідженнях використовували маловідомі до

© С. Власенко, 2007

того часу матеріали, що були надруковані у документальних збірках [43; 48; 50]. Як наслідок, у цей час почали з'являтися ґрунтовні монографії, вийшла російською мовою шеститомна "Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945" [20] тощо.

Серед наукових кіл спостерігається тенденція до вивчення історії України та її місця у Другій світовій війні, а також внеску українського народу у Перемогу над нацистською Німеччиною. Зокрема, одним із перших у радянській історіографії, хто здійснив спробу комплексного дослідження історії України у Великій Вітчизняній війні, був М. Супруненко [53]. І хоча його праця мала більш описовий, аніж аналітичний характер, усе ж, вона стала однією з перших спроб переосмислення догматичних концепцій історії України, у тому числі і німецького окупаційного режиму та його аграрної політики на завойованій території.

З'явилася низка праць, автори яких досліджували різноманітні проблеми зазначеного періоду вітчизняної історії. Зокрема, особливості аграрної політики окупаційних властей вивчали Н. Синіцина й В. Томін [52]. Залучаючи архівні матеріали, історики зуміли поетапно простежити хід аграрної реформи нацистів та визначити її наслідки. На їх думку, політика німців у сільському господарстві окупованих радянських територій була покликана грабувати й експлуатувати місцеве населення. До того ж, як зауважують дослідники, "особливий безпорядок та безчинство" в аграрній сфері спостерігався в областях, які перебували у складі військової зони управління.

Становище українського села на окупованій німцями території, щоправда поверхово, досліджував Ю. Арутюнян [2]. Акцентуючи увагу на вивченні ролі радянського селянства у боротьбі проти німецьких загарбників, він проаналізував стан сільського господарства напередодні війни, діяльність окупаційних господарських органів управління та пограбування, основні напрями економічної політики нацистів, використання місцевого населення та депортацію сільської молоді до Німеччини, матеріальні збитки, завдані завойовниками аграрному сектору економіки СРСР.

Проте, зміна керівництва в країні в середині 1960-х рр. призвела і до певних змін у науковій сфері. І хоча вітчизняна історична наука знову потрапили під жорсткий тиск ідеологічного диктату з боку державних органів влади, вона продовжувала поповнюватися ґрунтовними працями з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Зокрема, історія українського народу в період Великої Вітчизняної війни отримала висвітлення у низці фундаментальних праць з історії України: десятитомна "История Украинской ССР", восьмитомна "Історія Української РСР", трьохтомна "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.", двохтомна "Історія селянства Української РСР" та ін. [22; 18; 54; 17]. У даних роботах мало місце і дослідження аграрної політики німецько-нацистської окупаційної влади на території України. Значну увагу політиці німців у сільському господарстві окупованої України приділено у третьому томі колективної п'ятитомної "Истории советского крестьянства" [21].

Поруч із вищезазначеними монументальними працями вийшла друком і низка індивідуальних наукових розробок, які розкривали широкий спектр проблем Другої світової війни. Так, одним із провідних українських істориків, що вивчав практично усі аспекти Великої Вітчизняної війни, був М. Коваль. У своїх роботах він дослідив: плани нацистів щодо загарбання й експлуатації українських земель; процес евакуації продуктивних сил України у східні області Радянського Союзу; окупаційний режим на завойованій території, а також формування та діяльність органів управління та пограбування; політичні, економічні та соціальні заходи нацистів на захоплених українських землях і методи їх господарювання; важке становище населення та боротьбу українського народу проти німецьких загарбників; наслідки окупаційної політики та війни в цілому, а також багато інших проблем [29; 30; 31; 32; 33].

У науковій спадщині М. Коваля простежується і регіональний підхід до дослідження проблем німецького окупаційного режиму в Україні. Зокрема історик, одним із перших, проаналізував становище областей, що протягом усього періоду окупації перебували під управлінням вермахту, для означення яких він вживав термін *прифронтова зона* [31, с. 192]. М. Коваль стверджував, що в даному регіоні аграрна політика окупаційних властей була м'якшою, порівняно з іншими областями України, оскільки військові, у руках яких перебувала влада, підтримували відносно ліберальні позиції щодо цієї проблеми "спеціаліста в українському питанні" рейхсміністра А. Розенберга.

Досить яскраво розкривають аграрну політику німецько-нацистських окупаційних властей спільні дослідження М. Загорулька й А. Юденкова. Приділяючи основну увагу боротьбі радянського народу проти економічних заходів окупантів, науковці зуміли ґрунтовно проаналізувати формування та розробку економічних планів нацистської Німеччини у війні проти Радянського Союзу, процес створення та діяльність німецьких органів господарського управління та пограбування, політику окупаційної влади стосовно експлуатації сільського господарства радянських територій тощо. І хоча дослідження мали загальносоюзний характер, вони, усе ж, містили інформацію й про особливості окупаційного режиму на території України [15; 16].

Проблеми становища населення на окупованих українських територіях та політики німців у сільському господарстві знайшли своє відображення у дослідженнях С. Лаути. Історик здійснив ґрунтовний аналіз аграрних перетворень німецьких окупаційних властей, умов життя та праці селян, збитків, завданих нацистами сільському господарству республіки тощо [37].

Розкривали суть "нового аграрного порядку" А. Розенберга та простежували хід його впровадження в життя на захоплених радянських територіях О. Анікєєв, В. Гриднєв, П. Дишлевий, В. Коваль, В. Нем'ятий, М. Семиряга та ін. [1; 10; 12; 27; 41; 51].

Не меншу наукову цінність мають дослідження, що ставили за мету висвітлити окремі аспекти аграрної політики окупантів на території України. Зокрема, плани нацистської Німеччини щодо економічної експлуатації України розкрили у своїх працях Л. Безименський, В. Коваль Л. Кондратенко, А. Носкова, М. Швагуляк та ін. [3; 4; 25; 26; 34; 35; 46; 47; 60].

Важливе місце у науковому дослідженні німецького окупаційного режиму займала проблема ставлення населення, у тому числі і сільського, до німецьких загарбників. Радянські історики відстоювали загальноприйняту позицію про абсолютну ворожість українського селянства до нацистів. Як наслідок, акцентувалася увага на героїчній боротьбі підпільних та партизанських загонів проти німецьких окупантів. Даній темі присвятили свої праці Г. Григорович, В. Гриднєв, П. Денисенко, П. Дишлевий, В. Коваль, В. Нем'ятий та ін. [7; 8; 11; 13; 28; 42]. Поруч із цим порушувалося питання і про колабораціоністський рух в окупованих областях. Проте, визнаючи співпрацю окремих представників українського населення з німцями, вітчизняні науковці зосереджували увагу на їх політичних інтересах та відносили колаборантів-націоналістів до "ворогів народу". Економіч-

ний же колабораціонізм у дослідженнях радянських істориків не отримав належного висвітлення [9; 12, с. 74; 17, с. 280; 24, с. 13; 40, с. 123, 381–382].

Таким чином, незважаючи на існування ідеологічного тиску на історичну науку радянської доби, що спричинив обмеженість у виборі її представниками тем дослідження та доступу до використання широкої джерельної бази, науковцям вдалося досить ґрунтовно, хоча, за об'єктивних причин, й однобічно, дослідити значну частину проблем аграрної політики німецького окупаційного режиму на території України, як одного з важливих аспектів історії Великої Вітчизняної війни.

На нашу думку, весь спектр досліджень радянської історіографії доцільно поділити на декілька періодів, особливості яких визначали політико-ідеологічна ситуація та становище історичної науки в Радянському Союзі. Перший (1942–1945) представлений працями, які, здебільшого, були пропагандистського й агітаційного характеру, висвітлюючи злочини німецького окупаційного режиму, зокрема й грабунок сільського господарства України. Другий (1945 – середина 1950-х рр.) характеризується першими спробами радянських учених науково дослідити історію Великої Вітчизняної війни. У даний час з'являються і праці, що розкривають аграрну політику німців на окупованій території України. Третій період (середина 1950 – середина 1960-х рр.) відзначився меншим диктатом на історичну науку, що призвело до перегляду та переосмислення деяких проблем історії Великої Вітчизняної війни. На рівень окремого об'єкту дослідження виступає Україна. Четвертий (середина 1960-х – 1991 р.) характеризується появою праць, що розкривають аграрну політику німців, у тому числі, робляться спроби простежити специфіку окремих окупаційних зон, на які була поділена територія України.

Проте, незважаючи на кількісно великий доробок з історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн у радянській історіографії, проблема аграрної політики нацистської Німеччини на окупованій території України й досі залишається малодослідженою. Питання аграрних перетворень нацистів потребує подальшого всебічного вивчення, особливо зважаючи на адміністративно-територіальний поділ українських земель у період окупації та специфіку їх управління.

1. *Аникеев А.А.* Аграрная политика германского фашизма и ее крах: Автореферат дисс... д-ра ист. наук: 07.00.03. – Ленинград, 1981. 2. *Арутюнян Ю.В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – М., 1963. 3. *Безыменский Л.А.* Генеральный план "Ост": замыслы, цели, результаты (новые мат.) // Вопросы истории. – 1978. – № 5. 4. *Безыменский Л.А.* Особая папка "Барбаросса" : Док. повесть. – М., 1972. 5. *Галаджев С.Ф.* Что происходит в оккупированных областях Украины. – Б. м., 1942. 6. *Глухий О.* Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. – М., 1942. 7. *Григорович Г.Ф., Денисенко П.И., Немятый В.Н.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976. 8. *Гриднев В. М.* Борьба советских крестьян с оккупационным режимом (1941–1944 гг.) и буржуазная историография // Вопросы истории. – 1978. – № 7. 9. *Гриднев В.М.* Историография борьбы советского крестьянства против немецко-фашистских захватчиков на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. // Историография Великой Отечественной войны : Сб. ст. – М., 1980. 10. *Гриднев В. М.* Крестьянство западных и северо-западных районов РСФСР в период немецко-фашистской оккупации 1941–1944 гг. – М., 1975. 11. *Дышлевой П.С.* Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941–1944 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1968. 12. *Дишлевий П.С.* Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1971. – № 6. 13. *Дишлевий П.С.* Роль партизанського руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1968. – № 3. 14. *Дубина К.* Варвари двадцятого віку. – Саратов, 1942. 15. *Загорулько М.М., Юденков А.Ю.* Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. 16. *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана "Ольденбург". – М., 1980. 17. Історія селянства Української РСР : У 2 т. / Відп. ред. І. Компанієць. – К., 1967. – Т. 2. 18. Історія Української РСР : У 8 т. 10 кн. / За ред. А. Шевельєва. – К., 1977. – Т. 7. 19. *Индыченко П.* Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941–1944 гг.: Автореферат дис... канд. юрид. наук / КГУ им. Т. Г. Шевченко. – К., 1949. 20. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 : В 6 т. / Под ред. П. Поспелова. – М., 1960–1965. 21. История советского крестьянства: В 5 томах. – Т. 3: Крестьянство СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938-1945. – М., 1987. 22. История Украинской ССР : В 10 т. / Отв. ред. В. Клоков. – М., 1984. – Т. 8. 23. *Калинин М.И.* Смерть немецким крепостникам. – М., 1943. 24. *Клоков В. И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: Историографический очерк. – К., 1978. 25. *Коваль В.С.* "Барбаросса": Истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1989. 26. *Коваль В.С.* Документ, що викриває плани німецько-фашистських окупантів // УІЖ. – 1971. – № 6. 27. *Коваль В.С.* Международный империализм и Украина, 1941–1945. – К., 1966. 28. *Коваль В.С.* Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. – К., 1970. 29. *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К., 1979. 30. *Коваль М.В.* Історія пам'ятає! – К., 1965. 31. *Коваль М. В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. 32. *Коваль М.* Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941–1942 рр. // УІЖ. – 1970. – № 2. 33. *Коваль М. В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и её крах // Общественно политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. – К., 1988. 34. *Кондратенко Л.В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине: Историографический очерк. – К., 1980. 35. *Кондратенко Л.В.* Радянська історична література про крах економічних планів фашистських окупантів у Донбасі // УІЖ. – 1982. – № 5. 36. *Кружков В.* Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза. – М., 1942. 37. *Лаута С.П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. 38. *Леонтьев А.* "Зеленая папка" Геринга. – М., 1942. 39. *Литвинов И.Д.* Провал аграрной политики немецко-фашистских оккупантов в 1941–1943 гг. (По мат. Полтавской обл.): Автореферат дис... канд. эконом. наук. – Полтава, 1950. 40. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине : В 2 кн. – К., 1985. – Кн. 1. 41. *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. – К., 1982. 42. *Немятый В. Н.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944 гг.). – К., 1980. 43. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і мат. / За ред. П. Костриби та ін. – К., 1963. 44. *Новиченко Л.* Гітлерівська кріпаччина / Про "німецьку земельну реформу" на тимчасово окупованій Україні. – Саратов, 1942. 45. *Новоплянская Р.* Борьба трудящихся Ворошиловградской области против немецко-фашистских оккупантов. Июль 1942–1943 гг. / Дис… канд. ист. наук. – К., 1953. 46. *Носкова А.Ф.* Захватнические планы гитлеровской Германии на Востоке Европы // Исследования по славяно-германским отношениям. – М., 1971. 47. *Носкова А.Ф.* Истребительная оккупация // Вопросы истории. – 1980. – № 5. 48. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. мат. : В 7 т. / Под ред. Р. Руденко. – М., 1957–1961. 49. *Паламарчук Л.* Фашистський розбій на Україні. – Уфа, 1943. 50. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СРСР (1941–1944 гг.). – М., 1963. 51. *Семиряга М.И.* Немецко-фашистская политика национального порабощения в оккупированных областях Западной и Северной Европы. – М., 1980. 52. *Синицина Н.И., Томин В.Р.* Провал аграрной политики гитлеровцев на оккупированной территории СССР (1941–1944 гг.) // Вопросы истории. – 1965. – № 6. 53. *Супруненко Н. И.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). – К., 1956. 54. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. : У 3 т. / М. Буцько, М. Власов, П. Денисенко та ін. – К., 1967–1969. 55. Центральний державний архів Вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620, оп. 3, спр. 239. 56. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 264. 57. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 284. 58. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 285. 59. ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 311. 60. *Швагуляк М.Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма. 1933–1939 гг. – К., 1983. 61. *Шульга З.* Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа, 1942. 62. *Ярославский Е.М.* Что несет фашизм крестьянству. – М., 1942.

Надійшла до редколегії 06.02.06

В. Гончаревський, здобувач

СТРУКТУРА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ПОБУДОВИ А.ДЖ. ТОЙНБІ

Досліджено структуру цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та визначено місце цивілізацій у ній.
This article is devoted to the research of the structure of A.J. Toynbee's civilization's model and to the determine civilization's place in it.

Фактор глобалізаційних і євроінтеграційних процесів та, з іншого боку актуальність пошуку новітньої методологічної бази, що відповідала б сучасним стандартам, викликали значний "науковий ренесанс" в українській історичній науці досліджень цивілізаційної (соціокультурної) проблематики, спрямованих на визначення пріоритетного місця культури та духовності у процесі світової історії. Особливе місце тут займає аналіз філософсько-історичної концепції А.Дж. Тойнбі, як одного із фундаторів методології цивілізаційного підходу в сучасному історичному дослідженні. Взявши за основу творчу неповторність людської індивідуальності, як головного чинника історичного поступу людства, англійський мислитель створив цілісну модель цивілізаційного розвитку світової історії, де ключове місце, поряд з матеріальною площиною, займає духовний (трансцендентний) вимір.

Актуальність дослідження філософсько-історичної спадщини А.Дж. Тойнбі полягає, по-перше, у необхідності опанування й осмислення на новому рівні творчого доробку сучасної світової і, особливо, західної історичної думки, без чого поступ вітчизняної науки вперед є неможливим, а, по-друге, дасть змогу суттєво збагатити новими ідеями власну методологічну інтерпретацію цивілізаційного підходу та, на основі неї, концептуально визначити шляхи відродження й розвитку національної культури та духовності в контексті світових цивілізацій.

Слід сказати, що широка зацікавленість цивілізаційною проблематикою в українській історичній науці позначена, перш за все, деякою невизначеністю і розмитістю основоположної категорії цивілізації, а, з іншого боку, використанням цього макроісторичного поняття подекуди в досить вузьких експлікаційних межах історичного аналізу, що, у свою чергу, не враховує універсальних характеристик цивілізаційного осягнення історії. Вирішити завдання переходу української історичної школи на нові концептуальні рейки допомогло б створення власної історичної візії світового розвитку, основою якої стало б універсальне охоплення історичного процесу в перспективі цивілізаційної динаміки та соціокультурних взаємодій. У цьому контексті новий підхід до осмислення філософсько-історичної побудови А.Дж. Тойнбі, що мав би на меті визначення її універсальної структури та онтологічного підґрунтя, в українській історичній науці ще не застосовувався. У свою чергу, розкриття структури історичного Універсуму в концепції А.Дж. Тойнбі дасть змогу відкрити нове методологічне поле історичних досліджень й осмислити цей теоретичний концепт в інтерпретації до власної сучасної концепції світового історичного розвитку в межах вітчизняної науки.

Розгляд концепції А.Дж. Тойнбі викликав у свій час бурхливу дискусію, яка, проте, мало виходила за межі фактографічного аналізу. Основну увагу дослідники приділяли, переважно, її окремим положенням, проте поза контекстом цілісності самої концепції (наприклад, як-то в роботах нідерландського історика П. Гейла та радянського дослідника Г. Чеснокова, поняттю локальних цивілізацій), що призводило до фрагментарності самих досліджень, з огляду на їх ігнорування екуменічного характеру моделі історії мислителя [17, p. 226–239; 16, с. 59–87]. Натомість потреба створення нової експлікативної моделі сучасних глобалізаційних процесів світового розвитку в макроцивілізаційному масштабі вимагає розгляду концепції британського мислення саме як спроби екуменічного охоплення всесвітньо-історичного процесу та її аналізу як певної глобальної візії історичного поступу людства, де культура та духовність є головними чинниками еволюції людини. Варіанти такого підходу, як у західній, так і в радянській історіографії, обмежувалися лише розглядом формування світоглядних позицій ученого на основі використання хронологічно-біографічного методу. Наприклад, у фундаментальному дослідженні філософії історії А.Дж. Тойнбі іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета "Інтерпретація універсальної історії" та узагальнюючій праці радянського історика В. Мучника "У пошуках втраченого смислу історії: Ґенеза і еволюція історичних поглядів А.Дж. Тойнбі" основна увага акцентується на постаті самого історика та дослідженні окремих основних положень його теоретичної побудови, у той час як її цілісність, структура й основний принцип історичного функціонування з урахуванням її універсального характеру предметом розгляду не стали [19; 4].

У роботах сучасних українських учених В. Табачковського, Ю. Павленка, С. Кримського, Ю. Пахомова тощо, концепції А.Дж. Тойнбі сьогодні відводиться чільне місце. Пов'язано це з прагненням концептуального осмислення всесвітньо-історичного процесу в усій його універсальності саме з погляду його гуманістичного спрямування, де основою смисложиттєвої орієнтації людини виступає концепт Ціннісно-смислового Універсуму, що визначається культурою. Звідси не тільки "позитивістська" реальність, але й її "метафізичний" (трансцендентний) вимір, у контексті тісної взаємодії, виступають на новому прогресивному рівні як рівноправні складові людської історії [3, с. 108–109; 10, с. 85].

У свою чергу, спроби використання цивілізаційного (соціокультурного) підходу для вирішення цього завдання не можуть оминути звернення до творчої спадщини А.Дж. Тойнбі, як одного з його фундаторів. Проводячи паралелі з історичним баченням сучасних українських істориків, можна вказати, що тойнбіанська модель цивілізаційного розвитку теж ґрунтується на певній візії людського буття як переплетіння матеріального й духовного, де свобода волі людини є ключем до розуміння смислу світової історії. Саме тому погляд на історію англійського мислителя найповніше відповідає сучасним тенденціям вітчизняної науки, що спрямовані на розгляд історичного процесу в людиновимірному контексті. Проте тут знову слід вказати на недостатність використання творчої спадщини А.Дж. Тойнбі в контексті її інтерпретації до вимог сьогодення. Так, наприклад, у колективній роботі Ю. Павленка, С. Кримського та Ю. Пахомова "Шляхи й перехрестя сучасної цивілізації" та монографії Ю. Павленка "Історія світової цивілізації: Філософський аналіз" розглядаються знову ж таки окремі основоположні моменти концепції мислителя, проте без докладного їх аналізу та визначення авторського концептуального змісту, що передбачає їх розгляд лише в межах цілісності самої філософсько-історичної побудови [6; 5].

Новий підхід до аналізу творчої спадщини А.Дж. Тойнбі, а саме вивчення його основних праць – дванадцятитомного "Осягнення історії", "Цивілізація перед судом" та деяких інших, дозволяє зробити висновок про те, що концепція історії мислителя є не просто

© В. Гончаревський, 2007

емпіричною схемою, складеною на основі узагальнення історичних фактів, а історико-теоретичною побудовою екуменічного (універсального) характеру, певною філософсько-історичною візією всесвітньо-історичного розвитку, що, відповідно, має власне онтологічне підґрунтя. Так, визначення А.Дж. Тойнбі декількох вимірів історичного процесу, а саме індивідуального (творчі особистості/творчі меншини), цивілізаційного (історичні цивілізації) та трансцендентного (Бог або "кінцева духовна реальність") вказує на існування в концепції мислителя власної концептуальної моделі історичного Універсуму, як екуменічної цілісності онтологічного характеру, у межах якої відбувається розвиток світової історії. Такий підхід, спрямований на багатовимірність аналізу історичного процесу, ще тільки започатковується в межах вітчизняної історичної науки [2, с. 293; 25, p. 2–12; 27, p. 54–87; 14, с. 27; 11, с. 318].

На основі історіографічного огляду праць сучасних українських науковців, присвячених цивілізаційній проблематиці, можна вказати на недостатність використання в них ідей англійського мислителя, що є досить актуальними і в наш час, а саме тенденція до універсального осмислення історичного процесу й акцентування уваги на пріоритетності еволюції культури та духовності як невід'ємних екзистенціалів людського буття. З іншого боку, сам цілісний аналіз, спрямований на розкриття універсального змісту цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та її реконструкція з урахуванням авторського концепту історичного Універсуму в межах вітчизняної історичної науки ще не проводився. Згідно з даною метою, основним завданням дослідження є спроба визначення структури цивілізаційної побудови А.Дж. Тойнбі та окреслення в ній місця цивілізацій, як основоположної категорії всієї філософсько-історичної концепції британського мислителя.

Вирішення цього завдання необхідно розпочати з аналізу "основної одиниці історичного дослідження" та фундаментальної щодо всієї теоретичної побудови категорії цивілізації. Слід зазначити, що дослідники, особливо радянські, завжди брали до уваги дану категорію виключно в матеріальній площині й розглядали цивілізаційний розвиток з, переважно, позитивістського погляду та поза контекстом універсальності моделі історії мислителя. Пов'язано це, перш за все, із суб'єктивним визначенням "науковості" основних положень концепції А.Дж. Тойнбі та їх відповідністю позитивістській спрямованості самих досліджень, у той час як ідеалістичні принципи його цивілізаційної моделі залишалися поза увагою як "ненаукові" й, відповідно, відкидалися як такі, що не піддаються верифікації. Зокрема, у роботах Г. Моргентау "Тойнбі та історична уява" та П. Сорокіна "Філософія історії А.Дж. Тойнбі", як на суттєвий недолік вказувалося на невизначеність конкретних (просторово-часових) меж власне самих історичних цивілізацій [18, p. 194; 20, p. 179–188].

Подібний погляд, як варіант спрощення евристичної наповненості категорії цивілізації шляхом її екстраполяції у формат простої суми деякої сукупності культурно споріднених національних держав, що має чітке просторове окреслення, не враховує дуже суттєві зауваження щодо цього власне самого англійського мислителя. Так, попри визначення чіткої об'єктивної реальності історичних цивілізацій, А.Дж. Тойнбі наголошує на тому, що поряд із кількісною (як протяжність у просторі й часі), головною відмінністю між цивілізацією і національною державою є якісна характеристика [26, p. 283]. Якщо ототожнити межі Італійської цивілізації з кордонами Римської імперії, то, безперечно, постає питання їхнього географічно-просторового окреслення у зв'язку з їх мінливістю протягом історичного часу існування останньої – це можуть бути як кордони Ранньої або Пізньої (Західної) Римської імперії, так і межі Pax Romana Октавіана Августа, що, у свою чергу, попри ареал охоплення самої Італійської цивілізації, включала в себе й території інших цивілізацій, які зберігали свою соціокультурну ідентичність протягом періоду римського панування – наприклад, Еллінська цивілізація, по відношенню до якої культура Італійської цивілізації виступає як сателітна, цивілізації Єгипетська та Сірійська тощо.

Ті ж самі проблеми визначення меж просторового охоплення локальної цивілізації як її чітких "географічних кордонів", за аналогією з державними, виникають і при розгляді Єгипетської цивілізації. Наприклад, внаслідок завоювань ассирійських царів Асархаддона (671 р. до н. е.) та Ашшурбаніпала (669 р. до н. е.) Єгипет було приєднано до Ассирійської держави, однак, зберігши свою власну соціокультурну ідентичність, він і надалі продовжував незалежне цивілізаційне існування, не входячи до соціокультурного простору Шумеро-аккадської цивілізації. Те ж саме незалежне в соціокультурно-цивілізаційному вимірі становище Єгипетської цивілізації можна прослідкувати й тоді, коли Єгипет став сатрапією Перської імперії (528 р. до н. е.), яка соціокультурно належить до Сирійської цивілізації. Ще більші труднощі виникають при спробі чіткого визначення "кордонів" Шумеро-аккадської цивілізації та її Урартської, Еламської, Іранської та Хеттської цивілізацій-сателітів, з огляду на територіальні експансії кожної з них протягом власного історичного часу існування та невідповідності їхнього територіального поширення межам розповсюдження власної соціокультурно-цивілізаційної ідентичності. Наприклад, Ісламська цивілізація взагалі не має єдиної просторової концентрації на кшталт державних кордонів, проте можна вести мову про існування ісламського суспільства в межах її соціокультурного поширення.

З огляду на це, підхід до визначення цивілізації, і в концепції А.Дж. Тойнбі зокрема, має бути багатовимірним та враховувати, поряд з матеріальною площиною, якісно новий "метафізичний" (трансцендентний) простір історичного процесу, як еволюцію людської духовності та культури, що в плані цивілізаційного підходу відображає людиностворюючу, гуманістичну спрямованість загальноісторичного прогресу. Звідси історичність людського життя, підіймаючись на новий щабель осмислення, стає подоланням біологічної обмеженості існування, а Людина, у свою чергу, виступає вже не лише центром перспективи цивілізаційного процесу, а і його безпосереднім носієм. Тим самим світи трансцендентний і феноменальний (іманентний) опосередковуються у світі людської культури й тільки в ньому й через нього розкриваються [1, с. 77–79; 7, с. 25–26; 6, с. 394].

Виходячи із цього, ключем до розуміння тойнбіанської категорії цивілізації є її розгляд у межах трансцендентно-антропологічної парадигми, яка складає ядро цивілізаційного підходу до осягнення всесвітньо-історичного процесу в концепції А.Дж. Тойнбі. Таке визначення методологічної позиції мислителя передає основний напрям його філософсько-історичних інтенцій, а саме осмислення місця людини в історії, мети й напряму її духовної еволюції, а, з іншого боку, відтворює концепцію А.Дж. Тойнбі як власну візію світового розвитку в перспективі екуменічного охоплення, що вміщує в собі не тільки людину як екзистенційний простір людської реальності, а й трансцендентний вимір її буття – Бога, або "кінцеву духовну реальність", з якою людина постійно взаємодіє у процесі історії [21, p. 299; 14, с. 27, 153–154, 296; 13, с. 222–224; 23, p. 366; 26, p. 237, 256–261, 533; 12, с. 275–276; 28, p. 137].

Отже, цивілізація в концепції А.Дж. Тойнбі є не просто певною просторово-часовою конфігурацією, а, визначена в контексті цілісності історичного Універсуму, є багатовимірним феноменом. По-перше, цивілізація інтегрує індивідів на рівні достатньо загальних (але не загальнолюдських) смислоутворюючих структур людської життєдіяльності у певне "суспільство", задаючи тим самим динамізм розвитку та ціннісно-смислову тотальність соціального буття ("соціального" у тойнбіанському смислі). Так, у плані цивілізаційного різноманіття ми можемо вести мову про Єгипетське, Еллінське, Ісламське чи то Західне суспільство тощо. По-друге, "сутність" цивілізації пов'язана, перш за все, з її фундаментальною основою – індивідом та його безпосереднім особистим відношенням до трансцендентної "кінцевої духовної реальності" (Бога). Звідси кожне суспільство в контексті цивілізаційної ідентичності є певним ціннісно-смисловим простором – цілісну систему світогляду як своєрідний автентичний феномен єдиного світу, підґрунтям до формування якого виступає унікальне відношення кожного індивіда до власної історичності (одночасно індивідуальної кінечності й загальної тяглості людського буття), що виливається в найбільш узагальненому вигляді соціального контексту у формі певної вищої історичної релігії.

Таким чином, цивілізація у межах універсального характеру філософсько-історичної побудови А.Дж. Тойнбі відіграє фундаментальну роль системоутворюючого ядра, що інтегрує через себе, як центр взаємодії, ще два виміри історичного буття, які складають певну тотальність історичного Універсуму, та які умовно можна ідентифікувати як "рівень індивідів" та "рівень трансценденції" – Бога або "кінцевої духовної реальності", що, за визначенням А.Дж. Тойнбі, є такою ж реальністю як й "індивід" [2, с. 63, 411–412; 14, с. 293; 24, p. 168–169]. По відношенню до сукупного часу існування людини на Землі, як абсолютної лінії часу, період історії цивілізацій-суспільств складає лише 2 %, тобто, за словами А.Дж. Тойнбі, є нескінченно малою величиною, якою можна знехтувати. Звідси історичні цивілізації, у межах діахронного цивілізаційного шару, складають єдиний пласт у синхронному вимірі історичного процесу, будучи еквівалентними й, у "філософському смислі", сучасними одна одній, тим самим становлячи окремий рівень цивілізацій-суспільств у структурі історичного Універсуму [15, с. 91–94].

Ураховуючи людиновимірний характер цивілізаційного підходу до осягнення світової історії, єдиним суб'єктом історичного процесу в концепції А.Дж. Тойнбі, а разом з тим об'єктивною основою буття історичного Універсуму, виступає конкретно-історичний індивід, як унікальна й неповторна одинична екзистенція, що, з огляду на свій творчий статус, виступає єдиним джерелом історичної активності в перспективі перетворюючої та відтворюючої діяльності по відношенню до матеріальної чи духовної дійсності, і не може бути редукованою до ототожнення з будь-яким соціумом. Ця аксіоматична прийнята особистісна диференціація в процесі історичного розвитку, може бути визначена як "творча індивідуальність", підґрунтям до актуалізації якої виступає іманентна людині свобода волі як постійна ситуація (історичного) вибору.

Увівши індивідуальний вимір у контекст історичного Універсуму, А.Дж. Тойнбі розглядає історичний розвиток у персоналістичній перспективі, адже лише "творчі особистості" можуть дати адекватну відповідь на Виклик, тим самим розв'язуючи історичну проблему й рухаючи цивілізацію вперед. Серед історичних "творчих особистостей" А.Дж. Тойнбі називає Мойсея, Апостола Павла, Григорія Великого, царя Давида та ін. Що ж до поняття *творчої меншості*, то воно є похідним від поняття *творчої особистості*, тому що, за словами мислителя, "справжнім автором будь-якого творчого акту є особистість, яка стоїть за спиною якоїсь творчої меншості... У тих же випадках, коли ми не можемо її вказати, нам лишається займатися цими випадками лише в термінах групи людей". Це положення тісно пов'язане з основою історичних поглядів А.Дж. Тойнбі, що полягає в переконанні мислителя в тому, що "творить історію не суспільство (чи яка-небудь абстрактна група людей), а конкретно-історичний індивід" [22, p. 230, 361–362].

Обґрунтовуючи правомірність введення трансцендентного виміру історичного Універсуму, А.Дж. Тойнбі вказує на обмеженість раціонального пізнання дійсності й невідворотність звернення до ірраціонального її тлумачення та інтуїтивного осягнення. Метафізична основа відтвореного А.Дж. Тойнбі історичного Універсуму має свої витоки й, фактично, є продовженням християнської історіософської традиції, яку визначають як "августинівську". Ця традиція характеризується особливим акцентом на одночасній причетності людського існування протиборствуючим одна одній матеріальній і духовній сферам – "Граду земному" і "Граду Божому", боротьбою яких і визначається людська історія [9, с. 112–113; 8, с. 95; 4, с. 69]. Так, історія у просторі історичного Універсуму, є, за словами мислителя, "взаємодією між Богом і людиною", що може бути представлена як "серія актів, у яких Бог кидає Виклик окремим особам або громаді, або всьому людству" [26, p. 256; 21, p. 299, 350; 13, с. 225]. Причому світ цивілізацій – це тільки частина широкого поля Божественної діяльності, де "Бог, як і все людство, знаходиться за роботою" [21, p. 299–301; 14, с. 27, 153–154, 296–297; 13, с. 222–224].

Таким чином, світова історія в концепції А.Дж. Тойнбі є процесом розвитку історичного Універсуму, що є складною, багатовимірною, динамічною взаємодією певних рівнів історичного буття. Усезагальним рівнем виступає в ньому трансцендентний Божественний світ; рівень особливого репрезентований множиною історичних цивілізацій; у свою чергу сукупність конкретно-історичних індивідів, об'єднаних у суспільства в межах конкретних цивілізацій, становить рівень одиничного в структурі історичного Універсуму в концепції А.Дж. Тойнбі.

Будучи певною динамічною системою взаємозв'язків та взаємодії власних структурних рівнів, історичний Універсум посувається шляхом історії, що становить автентичний спосіб його буття, до певної мети, досягнення якої відбувається згідно з Божественним планом. Відповідно історія, за словами мислителя, – це "візія Божого творення в русі" і мета її – "моральне й духовне самовдосконалення людини, внаслідок якого вона трансцендує саму себе за межі історії, у переддень метаісторії, що передбачає абсолютну співвіднесеність з Абсолютом – Богом". У зв'язку з тим, що історичний Універсум, за А.Дж. Тойнбі, є шестивимірним (Час – Простір – Життя – Дух), це можливо шляхом піднесення людських душ до свого Творця завдяки дарові Духа, який, будучи шостим виміром, складає субстанціальну основу його історичного розвитку [25, p. 2–12; 27, p. 54–87; 14, с. 27; 11, с. 318].

Подане в межах трансцендентно-антропологічної парадигми визначення цивілізації в концепції А.Дж. Тойнбі передає основну інтенцію сучасної української історичної науки, а саме прагнення осмислити людську реальність через концепт Ціннісно-смислового Універсуму, що виявляє себе через певні світоглядні моделі історичних цивілізацій, де світ культури виступає універсальним медіатором між двома сферами бут-

тя: феноменальною (іманентною) і трансцендентною [7, с. 25–26]. У свою чергу визначення структури історичного Універсуму в концепції А.Дж. Тойнбі та подальший аналіз цього філософсько-історичного концепту дозволить по-новому осягнути всю цілісність теоретичної побудови мислителя, розкрити її як універсальну візію всесвітньо-історичного процесу, що включає в себе не тільки цивілізаційну фактографію, а і трансцендентний вимір історичного буття, де чільне місце посідає духовне самовдосконалення людини.

1. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти. – К., 2006. 2. Диалог Тойнби-Икеда. Человек должен выбрать сам. – М., 1998. 3. *Крымский С.Б.* Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 3–4. 4. *Мучник В.М.* В поисках утраченного смысла истории: Генезис и эволюция исторических взглядов А.Дж. Тойнби. – Томск, 1986. 5. *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002. 6. *Павленко Ю.В., Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. 7. *Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.В., Крымский С.Б.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К., 2002. 8. *Рашковский Е.Б.* Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж. Тойнби: Опыт критического анализа. – М., 1976. 9. *Рашковский Е.Б.* Структура и истоки исторической концепции А.Дж. Тойнби // Вопросы философии. – 1969. – № 5. 10. *Табачковський В.Г.* Людина – Екзистенція – Історія. – К., 1996. 11. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: Скорочена версія томів... Д.Ч. Сомервелла : У 2 т... – К., 1995. – Т. 1. 12. *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: Скорочена версія томів... Д.Ч. Сомервелла : У 2 т. – К., 1995. – Т. 2. 13. *Тойнби А.Дж.* Христианское понимание истории // Философия истории : Антология. – М., 1995. 14. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М.; Спб, 1996. 15. *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории. – М., 2003. 16. *Чесноков Г.Д.* Проблема цивилизации в философии истории А. Тойнби // Вопросы философии. – 1966. – № 10. 17. *Geyl P.* Toynbee's System of Civilization // Toynbee and History: Critical Essays and Reviews / Ed. By F. Ashley Montagu. – Boston, 1956. 18. *Morgenthau H.* Toynbee and Historical Imagination // Toynbee and History: Critical Essays and Reviews / Ed. By F. Ashley Montagu. – Boston, 1956. 19. *Ortega-y-Gasset J.* An Interpretation of Universal History. – N.-Y., 1973. 20. *Sorokin P.* Toynbee's Philosophy of History // Toynbee and History: Critical Essays and Reviews / Ed. вy F. Ashley Montagu. – Boston, 1956. 21. *Toynbee A.J.* A Study of History. Abridgment of vol. 1 – 10 by D.C. Somervel : Vol. 1–2. – L., 1957. – Vol. 2. 22. *Toynbee A.J.* A Study of History. – L., 1934. – Vol. 3. 23. *Toynbee A.J.* A Study of History. – L., 1939. – Vol. 6. 24. *Toynbee A.J.* A Study of History. – L., 1954. – Vol. 9. 25. *Toynbee A.J.* A Study of History. – L., 1954. – Vol. 10. 26. *Toynbee A.J.* A Study of History: vol.12. Reconsiderations. – L., 1961. 27. *Toynbee A.J* Change and Habit. The Challenge of Our Time. – L., 1966. 28. *Toynbee A.J.* Experiences. – L.; N.-Y.; Toronto, 1969.

Надійшла до редколегії 21.02.06

С. Діброва, канд. іст. наук

Я. НОВИЦЬКИЙ У КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВОЇ ПРОВІНЦІЇ

Проаналізовано розвиток провінційної (краєзнавчої) історіографії життя і творчості Я. Новицького.

The article is analyses the development of province's (local lore studies) historiography of life and creative work of Ya. P. Novitsky

Перші дослідження про єдиного олександрівського дослідника запорозьких старожитностей Я. Новицького (1847–1925) з'явилися ще за його життя. Перші ж комплексні наукові розвідки про його життя й діяльність побачили світ у перші два роки по смерті краєзнавця (В. Білий, Д. Чернявський) [1; 25, с. 186–191]. Вони створили доволі "виписаний" образ етнографа-краєзнавця, у творчості якого переважали фольклорно-етнографічні публікації, а сам Новицький був яскравим українським патріотом, який "злився" із селянством і козацтвом Запорозького краю.

Після цього упродовж майже 35-ти років постать Я. Новицького була огорнута "історіографічним забуттям". І лише із середини 60-х рр. XX ст. з'явилася можливість знову нагадати про "Нестора української етнографії" (так назвав Новицького у некрологічній замітці М. Грушевський [9, с. 183]) і саме у спеціальному етнологічному періодичному виданні. Прикметно, що розпочав цей шлях "повернення" Новицького в інтелектуальне поле України запорізький дослідник В. Чабаненко. У першій короткій статті [24, с. 80–81] автор фактично переказав інформацію попередніх біографів Новицького, акцентуючи увагу на його перебуванні в селянському соціумі з дитинства, на його любові до народних переказів, на його подорожах історичними місцями запорожців та запису всього почутого. Автор мусив загострити соціальне питання: Новицький не лише збирав фольклор, але й вражався побаченому "убожеству, затурканості й пригніченості простого народу", тож "у юнацькій душі прокидається мрія служіння цьому народові". Звісно, саме в такому соціозагостреному ключі та селянському тлі й можна було піднести постать Новицького в межах радянської ідеології щодо панівних і пригнічених до революції класів. Цьому слугувало й звання "народного вчителя" та твердження, що Новицький "всім єством своїм віддається новій, благородній справі". Звісно, порив Новицького щодо освіти народу був щирий, але такий авторський пафос явно виконував роль "громовідводу": герой був відданим слугою народу (хоч і дворянського походження). Утім не обійшлося й без явного перебільшення: "Він починає дивитися на народну освіту, як на один із засобів боротьби проти пануючої соціальної несправедливості, висловлює думки про потребу навчання рідною мовою" [24, с. 80–81]. У світлі сказаного кульмінацією статті стає сюжет з обшуком, конфіскацією збірників Драгоманова та записів народних пісень і відсторонення від педагогічної діяльності Новицького в 1877 р.

Щодо наукової діяльності Новицького, автор встигає лише коротко "легітимізувати" її через постаті М. Сумцова та Д. Яворницького (як цінителів творчості Новицького) та перерахувати через кому основні публікації. З них В. Чабаненко виділив лише перше видання історичних пісень (Харків, 1894) як "видатне і нове явище в українській фольклористиці, це перше видання історичних народних пісень, пов'язаних з окремою місцевістю". Утім автор усе ж зазначив, що Новицький був не лише етнографом, але й істориком, перерахувавши деякі спеціально-історичні його праці. Наприкінці замітки було вставлено тривіальний пасаж, що "Жовтневу революцію Новицький зустрів прихильно і відразу ж включився в роботу радянських установ", пропрацювавши там до самої смерті [24, с. 81]. Урешті, ще одна перевага: праці Новицького продовжують використовувати радянські етнографи, мовознавці та історики (автор давав посилання на відповідні тематичні публікації).

Через вісім років В. Чабаненко практично дослівно повторив свою попередню публікацію [23, с. 216–217]. Додалося лише кілька штрихів. Перший ідеологічний: "Він став у лави тих, хто шукав кращої долі для свого народу, і невдовзі потрапив під нагляд поліції. Держиморди з тривогою доносили начальству...". Додалося також те, що Новицький допомагав Яворницькому навіть матеріально. Але найцінніше: Чабаненко описав свою розмову з родичкою Новицького Юлією Сергіївною Леонтюк, і з її слів описав антропологічні риси й особливості характеру Якова Павловича, а також його колекцію. Цю статтю В. Чабаненко завершував констатацією: "Заслуги Я. Новицького перед нашою наукою величезні", йому присвячено окремий стенд у Запорізькому краєзнавчому музеї.

© С. Діброва, 2007

Як бачимо, це "відродження" пам'яті про Я. Новицького запорізьким краєзнавцем носило явний відбиток виняткової етнографічності студій як дослідника, так і автора. З іншого боку, за своїм стилем це були описово-оповідні публікації з елементами аналізу й ідеологічними штампами.

Подібний стиль мала й доволі розлога, як на той час, стаття дніпропетровської дослідниці М. Убравської, присвячена спеціально проблемі взаємовідносин Д. Яворницького та Я. Новицького [26, с. 152–159]. Уже сама назва вказувала, що перевага віддана власне Яворницькому і все подається з його "погляду" (через листи). Шубравська констатувала небувало тонку, не по чоловічому ніжну дружбу, взаємну підтримку та взаємодопомогу обох учених: "творчі контакти, братерська взаємодопомога, повне взаєморозуміння в усьому, виняткова відвертість і довіра, палка відданість спільній темі – "слідами запорожців" – такі основні риси, що характеризують їхні стосунки протягом довгого часу" [26, с. 152]. Поряд із цим дослідниця підкреслила важливу обставину: на час, коли Яворницький лише починав свої "запорозькі студії", Новицький був уже "відомий науковим колам" через свої публікації історичного фольклору, ще до Яворницького він обходив і дослідив усі історичні місцевості на Запорожжі [26, с. 153]. Однак ця обставина залишилася не розвиненою: авторка не пояснила, чому ж Новицький перетворився у "меншого брата" великого вченого Яворницького, при цьому останній активно користувався його матеріалами (як археологічними, так й етнографічними), вимагаючи організації своїх подорожей по Дніпру, наймання робочої сили, землемірів тощо. Загалом уся стаття є прикладом апологетики Яворницького у краєзнавчій історіографії. При цьому з Дніпропетровського музею ім. Д.І. Яворницького Новицький "бачиться" лише помічником Дмитра Івановича, відіграє ніби "допоміжну функцію" прояву через листи до нього величної постаті Дмитра Івановича. У 1988 р. М. Олійник-Шубравська опублікувала 50 листів Д. Яворницького до Я. Новицького, повторивши фактично свою попередню статтю як передмову до публікації [21, с. 50–53].

Нову хвилю інтересу до Я. Новицького у провінційній краєзнавчій історіографії започатковують правнук та праправнук ученого Аркадій та Борис Бровки з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Вважаємо за можливе комплексно розглянути всі публікації зазначених авторів, у тому числі пізнішого часу, оскільки вони, з одного боку, відбивають провінційний рівень історіографії теми, а з іншого – демонструють велике бажання родини будь-якими засобами відродити пам'ять про знаменитого предка й звеличити його.

Від початку Аркадій Бровко, правнук Новицького, поставив собі за мету повернути ім'я знаменитого прадіда своїм сучасникам. Це привело до появи низки популярних статей у газетах та популярних часописах. Зокрема, в "Индустриальном Запорожье" з'явилася доволі об'ємна публікація, яка вже своєю назвою вказувала на основну ідею – місцевий патріотизм [3]. Автор підкреслював саме цей вектор заінтересувань Новицького – своїм рідним краєм, своїм народом і національними традиціями. З родинних переказів А. Бровко повідомив, що батьки Якова хотіли бачити його священиком, але в Олександрівському повітовому училищі юнак "пришел к выводу, что курить ладаном – не его призвание". Цікавим є і свідчення, що молодий народний учитель мешкав у будинку барона Корфа та користувався його бібліотекою, яка й дала йому можливість багато читати та займатися самоосвітою. Усе це автор дізнався від своєї матері Лариси Костянтинівни Новицької-Бровко, доньки єдиного вцілілого (інші померли в дитинстві) сина Якова Павловича Костянтина, який залишив родину і вів безпутний спосіб життя, а тому онуку виховував дід (про це А. Бровко прямо пише і в статті), вона ж називала його "папа". Саме Лариса оповіла, що в її пам'яті залишився образ ученого, який постійно працював за робочим столом (до другої ночі), організовував екскурсії на Хортицю з учнями й розповідав біля вогнища захоплюючі місцеві легенди, і дехто з його слухачів став згодом істориком (К. Гуслистий). Онука також згадувала, що всі захоплювалися знанням Новицького рослинного світу, лікарських трав, загалом флори та фауни краю. Досить детально автор описав життя свого безпутного діда (Костя Новицького) та особисту трагедію родини.

А. Бровко також навів спогади матері, ніби в часи революції та громадянської війни "старого немощного человека как почетного жителя Александровска, брала в заложники каждая приходившая в город власть, менявшаяся, вспоминала мать, бывало, и дважды на день. Одних смущало сочувственное принятие им октябрьской революции, других – дворянское звание Новицкого, которым он был жалован за долголетнюю руководящую просветительскую деятельность" [3]. Зазначимо, ці дані не підтверджуються документально, а твердження про надання дворянства – взагалі нонсенс, Новицький був дворянином з народження, за педагогічну діяльність дворянство не надавалося.

Оповіді матері про зустрічі й прощання Я. Новицького з Д. Яворницьким уже стали майже легендарними й повторюються мало не в кожному виданні. Цінними є переказані автором спогади свого батька Степана Максимовича Бровка про приїзд в Олександрівськ Іллі Рєпіна, який шукав типажі для знаменитої картини "Запорожці пишуть листа до турецького султана". До Новицького його спрямував Яворницький (Новицький записав два варіанта "листа" у Новогупалівці та Новомиколаївці). Новицький супроводжував Рєпіна на Хортицю та по території Запорозьких Вольностей. За допомогою хитрощів, коли Новицький "морочив голову" віддачею боргу (100 руб. по одному рублю) одному поміщику, Рєпін замалював його могутню потилицю (подібну історію розповідав і Яворницький, приписуючи собі "подвиг" відволікання власника колоритної потилиці).

Це вся оригінальна інформація, яку навів автор статті з уст своїх матері та батька. Натомість А. Бровко всіляко підкреслював працю Я. Новицького на користь українського народу, його самовідданість, покарання від влади за народницькі почуття. Неймовірно високу значимість праць Новицького автор доводив через авторитети: знайомство Новицького з поетом та фольклористом І. Манжурою, "всемирно известными филологами" О. Потебнею та І. Срезневським, "восторженные отзывы о нем" акад. М. Сумцова, подаровану "патріархом украинского профессионального театра" М. Кропивницьким фотографію. Більше того, саме до Новицького "за добрым напутствием и благословением на исследование запорожской старины" на початку 80-х рр. "едет будущий академик Д.И. Яворницкий", який "не мыслит своей творческой деятельности на этом поприще без дружбы с ним" [3]. Більше того, А. Бровко штучно високо підняв науковий ранг прадіда, назвавши його членом-кореспондентом "Российской, а затем Советской Академии наук". Окрім того, що Новицький ніколи не належав до імп. Академії наук, а "Советской Академии" взагалі не існувало (була Академія наук СРСР), він лише за рік до смерті (1924) був обраний членом-кореспондентом Української Академії наук. Так само не цілком коректним було іменування М. Сумцова та Д. Яворницького академіками на момент їх знайомс-

тва та публікації заміток про Новицького. Усе це слугувало лише одній меті – піднести значимість предка через загальновідомі імена та гучні титули. Автор лише назвав основні праці Новицького, нічого з них не проаналізував, але вказав на потребу республікації більшості раритетних видань, що значно збагатило б знання місцевих екскурсоводів та всіх любителів запорозької старовини.

Популярна газетна стаття, гадаємо, виконала свою роль. І хоча вона, з відомих причин, перетворилася у панегірик з елементами спогадів та родинних історій, усе ж деяка вперше передана інформація може вважатися унікальною, оскільки її могла зберегти лише родинна "легендарна" традиція. "Історична пам'ять" Новицького в його роді фактично відтворює той стиль народних оповідань про запорожців, які все життя записував Новицький. Звісно, сама ця інформація потребує відповідного "розкодування", але не прямого використання.

Продовжуючи популяризацію імені та творчості свого предка А. Бровко того ж року здобув всеукраїнську трибуну в популярному часописі "Наука і суспільство". У вступі від редакції зазначалося, що публікація про Новицького викликана попередньою публікацією 50-ти листів Д. Яворницького до Я. Новицького (1988, № 6–9, 11). Більше того, редакція назвала цю публікацію "спогадами онука Я. Новицького", хоча А. Бровко був правнуком і сам нічого не міг пам'ятати про прадіда, що помер задовго до його народження. Насправді – це чергова стаття А. Бровка, у якій від початку вказується на зацікавленість Новицького запорозькою старовиною з раннього дитинства і бажання "пройти легендарними місцями, посидіти біля вогнищ з нащадками січовиків, записати з їхніх уст казки і думи, легенди і пісні, перекази і повір'я" [2, с. 71]. Усе подальше життя – це буквальне втілення дитячої мрії. Фактично автор стисло повторив свою попередню публікацію, але заакцентував увагу на самоосвіті Новицького, його педагогічних поглядах та діяльності й соціальній та національній роботі на селі. А. Бровко знову лише перерахував основні праці Я. Новицького, вказав на його авторитетних знайомих і помилково потвердив, що всі листи Новицького до Яворницького зникли. З оригінальної інформації А. Бровко у цій публікації повідомив лише про збережені особисті речі та книги Я. Новицького (ложка, яку він проніс через усю війну, дві книги, фотографія). Стаття завершується твердженням, що все життя Новицький чесно й самовіддано служив "своєму народові" та спонукав до цього молодші покоління, тож "забувати про таких людей просто гріх" [2, с. 75]. Здається, цією публікацією в популярному стилі можна було й обмежитися, оскільки важливішим було саме наукове вивчення творчої спадщини Я. Новицького і його життєвого шляху.

Наступні публікації Аркадія та Бориса Бровків претендують саме на наукове осягнення особи та діяльності їх предка. Це, насамперед, видана в Запоріжжі до 150-ліття з дня народження вченого брошура "Яків Новицький та його імениті предки", що вийшла третім випуском серії "Запорозька спадщина" [5]. В анотації зазначено, що "розвідка дає чудове уявлення про людину по справжньому закохану у свій край". У тій самій анотації говориться, що авторам "на основі сімейних переказів та споминів вдалося відтворити атмосферу великої порядності та праці, що була притаманна видатному знавцю Запорозького краю". Усе це від початку насторожує, а означення про "чудове уявлення" і про "атмосферу великої порядності" просто дивують. Ця, м'яко кажучи, неточність висловлювань та нав'язливий патріотичний мотив є характерними рисами всього видання. Та сама "атмосфера славного минулого Запорозького краю" присутня і в передмові директора Культурного центру "Хортиця" та відповідального редактора серії В. Козирєва, який уже вкотре підкреслює, що "стиль, яким написана книжка, дає можливість відчути чудову атмосферу кінця XIX століття, коли народний учитель Яків Новицький, мандруючи по селах Запорозького краю, записував у старих дідів перекази про запорожців, Хортицю, Великий Луг" [11, с. 3]. Якщо проминути недоречну "атмосферу" та відсутність ком, які в цитаті ми розставили самостійно, вражає й незнання біографії Новицького (тобто, В. Козирєв не читав тексту брошури?), оскільки наприкінці XIX ст. Новицький уже не був народним учителем і на той час уже небагато записував від "старих дідів" (Яворницькому він повідомляв, що діди вже знають менше, ніж обидва дослідники). Все ж вершиною "бачення" редактором даної праці є заключне твердження: "Перед нами постає жива людина, яка через історію своєї родини усвідомлює необхідність збереження, і сама, скільки мала сил зберігала нерозривності історичної традиції" [11, с. 3]. Окрім "воскресіння" з мертвих Новицького, виявляються, що лише його заняття історією свого роду спричинили до "збереження нерозривності історичної традиції". Це твердження автора не просто дивне, воно цілком спотворює суть наукової спадщини Якова Павловича.

А. та Б. Бровки дослідженню життя та діяльності Я. Новицького присвятили всього 14 сторінок. При цьому все звелося до викладу в хронологічній послідовності життєвого шляху вченого без будь-якого наукового апарату (у тексті є лише одне посилання). Дивовижним як для наукової публікації є і прямо-таки казковий початок: "У старому повітовому Олександрівську ... на Олександрійській ... вулиці № 55, у своїй оселі жила-була чудова, цікава і дуже скромна людина. Кожного дня в один і той же час, хоч годинник звіряй, вона йшла цією вулицею на службу до повітової управи" і т. д. [4, с. 4]. І тут повторюється історія, ніби вже в дитячі роки, почувши оповіді старших людей про минувшину, Яків замислив "пройти легендарними шляхами, посидіти біля вогнища" тощо [4, с. 5]. Коротко описавши педагогічну діяльність Новицького, його зв'язки з бароном М. Корфом, збирання з учнями зразків флори краю та виготовлення гербаріїв; зав'язування листування з відомими природознавцями (А. Бекетовим) та співпрацю з М. Драгомановим у збиранні та публікації історичних пісень Запорозького краю, що призвело до обрання Новицького членом Південно-Західного відділення імп. Російського географічного товариства (23 січня 1876), автори переходять до "найбільш виграшного" у сенсі патріотизму й українства епізоду – про звільнення Новицького з педагогічної діяльності за українофільство. Дуже побіжно автори зупиняються на подальшій службовій діяльності Якова Павловича до 1917 р. Мабуть, найоригінальнішою інформацією в публікації стало повідомлення про будинок Новицького: побудований 1894 р., зруйнований під час Великої Вітчизняної війни, до цього часу зберігся лише один із трьох столітніх дубів. Після опису дуба та жалів з приводу його можливої втрати, автори відразу переходять до діяльності Новицького в Катеринославській ученій архівній комісії. Замість аналізу творчого доробку вченого, автори просто перераховують основні його праці. Затим коротко оповідається про створення Яковом Павловичем краєзнавчого музею (1915–1916) та його відродження в 1922 р. Після цього подано інформацію про членство Новицького в наукових товариствах, його нагороди, знайомство та листування з визначними вченими (при цьому знову оповідається родинний переказ про приїзди і проводи Яворницького та історія з І. Рєпіним).

Дивною є груба помилка щодо знаменитого титулування Новицького "Нестором української етнографії". Автори пишуть: "Відомий історик й історіограф В. Дорошенко нарік його "Нестором української етногра-

фії"" [4, с. 14]. По-перше, історіографом і добрим знайомим Новицького був не галичанин Володимир, а наддніпрянець Дмитро Дорошенко. По-друге, це означення належить М. Грушевському. Раптом після всього сказаного автори знову "перескакують" уже на сімейне життя Якова Павловича, особливо зупиняючись на безпутності його старшого сина, єдиної дитини, яка залишилася серед живих. Завершується життєпис Новицького короткою оповіддю про труднощі його життя після революції, реквізицію частини помешкання і майна та описом обставин смерті. Попри давно з'ясовані обставини передачі архіву Новицького і його фактичний порятунок В. Білим, автори знову подали це як фактичне "загарбання" у розгубленої родини спадщини вченого та доволі неточно переказали інформацію В. Ульяновського і С. Абросимової щодо історії архіву й бібліотеки Новицького з різними натяками про його неповне збереження і можливість втрати якихось матеріалів [4, с. 15–17]. Саме тут Аркадій та Борис Бровки вперше в усьому тексті вступають у полеміку з названими авторами щодо п'яти книг Новицького у фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького, зазначаючи, що відсутність на них дарчих підписів може свідчити про поцуплення Яворницьким цих книг. Ось автентичні слова: "Коли Д.І. Яворницький приїжджав, дідусь великодушно й довірливо приділяв йому свій кабінет із численною літературою (зазначимо, усього 333 примірники – *Авт.*)... Траплялося так, що через деякий час після його від'їзду Яків Павлович починав шукати ту чи іншу дуже потрібну йому книгу..." [4, с. 17]. Це нічим не доведене звинувачення перетворилося в судовий присуд. Однак, на нашу думку, воно не так мало "вдарити" по Яворницькому, як по названих авторах, з якими батько і син Бровки гостро полемізують.

Власне цій полеміці присвячено останні сторінки біографії Новицького. Мова йде про десертну ложку з монограмою "ЯН". Аркадій Новицький жорстко наполягає, що ложка збереглася у нього (пройшла з ним війну), а В. Ульяновський та С. Абросимова писали, що в Дніпропетровському історичному музеї, згідно з інвентарною книгою, у родичів Новицького були придбані (куплені) для музею деякі особисті речі Якова Павловича, у тому числі ложка. Ця суперечка виглядає дивною, оскільки ложка у Новицького була явно не одна, з іншого ж боку, ці дослідники доводили, що речі Новицького не кралися і не відбиралися насильно, їх продала сама родина до музею, доводячи це записами інвентарної книги.

Таким чином, як бачимо, окрім того, що публікація Аркадія та Бориса Бровків має цілком описовий характер, вона ще й досить хаотична за структурою, не містить жодної авторської аналітики, наповнена ліричними відступами та авторськими домислами. Усі ж цитати з автентичних документів й опублікованих текстів не мають жодної наукової вартості, оскільки відсутні посилання, за винятком суперечки з В. Ульяновським та С. Абросимовою на сторінках "Науки і суспільства". Тож історіографічна цінність цієї публікації Аркадія і Бориса Бровків про свого "іменитого предка" досить сумнівна. Подальший текст брошури стосується життєписів Іллі Федоровича та Георгія Ілліча Новицьких, опертих на відомі опубліковані матеріали інших дослідників, хоча автори знов таки не роблять жодних посилань [4, с. 19–36].

Найбільшу цінність цього видання становить публікація за авторським рукописом доповідної записки Я. Новицького від 7/20 лютого 1921 р. "Охрана памятников древности и природы. Места достойные внимания для научных исследований и экскурсий" та публікація його невеликої статті "Первые училища Александровской крепости и Александровского уездного города 1785–1880 гг." [5, с. 37–52].

Квінтесенцією прославлення нащадками Я. Новицького свого знаменитого предка стала кандидатська дисертація Бориса Аркадійовича Бровка "Я.П. Новицький в громадському і науковому житті Катеринославської губернії (остання чверть XIX – перша чверть XX ст.", захищена в Запорізькому університеті в тому ж 1997 р. [8]. Зупинімося на аналізі цього тексту детальніше.

Від початку зазначимо, що сама структура дисертації Б. Бровка закладає превалюючу описовість і в системі подачі матеріалу, й у стилі. Усе це ніби повторює стиль самого Я. Новицького: переказ джерел, ряди інформації і практична відсутність аналітизму в сенсі наукового методу. Це характерно для всіх трьох розділів роботи Б. Бровка. Найбільш вражаючим є перший розділ під назвою "Генеалогія роду Новицьких". Автор просто переказує біографію охочекомонного полковника Іллі Новицького (за відомими матеріалами, ігноруючи численні публікації В. Заруби, де набагато ширше викладається біографія І. Новицького на тлі його доби, а також ігноруючи об'ємний архів Іллі Новицького в ІР НБУВ), а потому – Григорія Новицького. Сяк-так подавши імена наступних представників роду та поділ його на гілки, Б. Бровко "підводить" генеалогічну лінію до народження Я. Новицького. Практично нічого нового ця інформація не дає. Більше того, пряма лінія і генетичний зв'язок Я. Новицького від Іллі Новицького залишаються не доведеними. Автор навіть не знає про генеалогію Новицьких, створену представником прямої гілки Новицьких та розширену В. Модзалевським. Однак найважливіше інше: тут мало йтися не про реконструкцію реальної генеалогії Я. Новицького, а про розуміння Яковом Павловичем цього генетичного зв'язку, своїх власних генетичних коренів, про "генотип пам'яті" та його вплив на життя і творчість краєзнавця. Б. Бровко згадує генеалогічні замітки Я. Новицького, але лише для того, щоб узяти з них матеріал для реконструкції "реальної генеалогії". Усе це потребує цілком нового дослідження генеалогічної проблематики щодо її впливу на інвективи творчості Якова Павловича, й описовість та відтворення генеалогічних схем тут ні до чого, бо в основі має лежати не сучасне знання про генеалогію Новицьких, а розуміння Яковом Павловичем на різних етапах його творчого життя своєї родової генеалогії. Це дуже важливо, що в його свідомості тісно переплелися старшинсько-дворянська соціальна належність Новицького і його реальне перебування в селянсько-міщанському соціумі, причому обидві площини залишалися для нього цілком актуальними.

Два наступні розділи дисертації про "громадсько-культурну" та "науково-дослідницьку" діяльність Я. Новицького автор зав'язує на елементарному переказі біографічних даних та простій анотації публікацій свого героя-предка. Певний аналітизм проявляється, хіба що, у виокремленні досягнень Новицького в галузі історичної географії, топографії, топо- та гідроніміці Запорозького краю.

Тож значимість цієї описової роботи цілком позбавленої не лише аналітизму, але й критичності у використанні джерел, зокрема персоналістичного (самого Я. Новицького) походження, є доволі сумнівною. Підкреслимо, вона ще раз показує провінційний рівень сучасної історіографії, що відрізняється описово-оповідним стилем та нагромадженням сировинної джерельної інформації, яка не перетворюється в "історичний факт" саме через "сировинне" використання. З іншого боку, – це намагання родини піднести (саме піднести) постать свого предка, актуалізувати її лише через позитивну інвективу констатаційного характеру. У цьому сенсі показовими є й означення щодо напрямів наукових пошуків Я. Новицького. У рубриці актуалізації

дослідження він означується як: етнограф, історик, фольклорист, археолог, краєзнавець, статистик, природознавець, педагог. А вже на наступній сторінці лише як історик-краєзнавець, етнограф і фольклорист [8, с. 1]. У висновках автор зазначає, що всі ці напрями у творчості Я. Новицького так поєднані, що їх неможливо виокремити та самостійно розглядати [8, с. 16]. Автор навіть не замислюється над тим, що об'єднуючим означенням з усіх названих може виступати лише краєзнавство, оскільки спеціально й науково (на відповідних теоретичних засадах) Новицький не займався жодною із цих наук, але й намагався в комплексі відтворити життя людності окремого регіону, а отже практично запроваджував "тотальну історію". Окрім того, поєднання наукових занять навіть в аматорському ключі з працею в певних установах задля заробітку (педагогічні, статистичні) також є некоректним.

Метод автора позначений його відношенням до історіографії, зокрема аналізу "новицькознавства". Як і в попередніх публікаціях, Б. Бровко намагається від початку опертися на авторитети, перераховуючи всі пізніші титули М. Сумцова задля піднесення значущості його цитати з характеристикою Новицького; при цьому знову вислів "Нестор української етнографії" приписаний В. Дорошенку. Однак це дрібниці, порівняно з принциповим нерозумінням Б. Бровком історіографії на конкретно-предметному та загально-інституційному рівнях. Зокрема, для дослідника історіографію проблеми, насамперед, складають публікації про полковника Іллю Новицького (а тому все розпочинає стаття М. Стороженка 1885 р.) та Г. Новицького (відповідно – публікації його рукопису про остяків та передмова Л. Майкова 1884 р.). Принципово важливі публікації М. Сумцова лише перелічені з цитацією тільки фраз з похвалами Новицькому, а показова еволюція в публікаціях харківського вченого оцінок творчості Я. Новицького зовсім не зауважена. Після Сумцова Б. Бровко лише називає далеко не всі інші публікації, й з особливою ретельністю перераховує все видане (аж до газетних статей) А.С. та Б.А. Бровками.

Такий підхід до аналізу історіографії відразу "маркує" загальний рівень дослідника, який, на жаль, не може бути визнаний достатньо високим. Тож "комплексне дослідження громадської і наукової діяльності Я. Новицького у Катеринославській губернії через аналіз його життєвого і творчого шляху" [8, с. 4] перетворилося у простий переказ матеріалів переважно з особового архіву Я. Новицького та його опублікованих праць. Головним здобутком Б. Бровка можна вважати лише кілька його положень: краєзнавчі студії Новицького виростають з його педагогічної діяльності задля урізноманітнення навчально-виховного процесу [7, с. 156–160]; усі галузі, у яких так чи інакше працював Новицький, є нерозривним цілим, оскільки в жодній з них він не був професіоналом, а лише аматором, виняток може становити лише історична географія та топоніміка Запорожжя, у якій Новицький зробив чимало практичних уточнень [8, с. 16–17; 6, с. 338–348]. Зазначимо, обидві ці продуктивні ідеї вже були свого часу висловлені В. Білим та Д. Чернявським. Твердження ж Б. Бровка, що Новицький "намагався розвивати у широких кіл (?) українського населення (?) почуття національної гідності й самосвідомості" [8, с. 15] є просто кон'юктурним, не доведеним, автор навіть не спробував показати еволюцію "національних поглядів" та власної самоідентифікації Я. Новицького. Так само штучним є постулат про суголосність діяльності Я. Новицького "науковим центрам України", що обмежилося лише перерахунком харківських та катеринославських інституцій, членом яких був Яків Павлович [8, с. 15–16].

Наївним виглядає висновок, ніби Новицький "до історико-краєзнавчих наукових досліджень ... прийшов через вивчення свого роду" [8, с. 17], оскільки два його рукописи із простими замітками щодо Новицьких є продуктом доволі пізньої діяльності Я. Новицького і загалом не були доведені до кінця, так і залишившись на рівні виписок та заміток. Так само наївно виглядає і твердження про те, що Я. Новицький "не висловлював концептуальних поглядів на ті чи інші історичні події" лише через те, що "не вважав себе професійним істориком", але при тому "він піднявся до високого рівня краєзнавця-професіонала" і при цьому належав "до табору істориків ліберально-демократичного напрямку" [8, с. 17]. До загальнозрозумілих і встановлених попередніми авторами слід віднести постулати про значимість педагогічної діяльності Я. Новицького, про цінність його публікацій історичного фольклору Запорожжя та архівних пошуків [8, с. 16]. З оригінальних залишається лише один авторський висновок про внесок Я. Новицького в історичну географію та топоніміку краю і частково статистику (хоч на цьому акцентував ще Д. Чернявський), але цілком неприйнятним є твердження, що в цих галузях "він виявив себе самобутнім науковцем, де в чому навіть випередивши свій час" [8, с. 16].

Усе сказане дозволяє стверджувати, що життя та діяльність Я. Новицького після дисертації Б. Бровка потребує цілком нового дослідження на рівні сучасних вимог та засобів історичної науки. Провінціоналізм у науці може загалом носити лише географічне, але не якісне означення рівня публікацій.

Важливою подією в актуалізації творчості Я. Новицького у сфері запорозьких старожитностей мав стати вихід окремою книгою його останньої узагальнюючої праці "Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности", що з'явилася в Запоріжжі 1997 р. Однак зміст і форма цього видання також не можуть не викликати застережень. По-перше – це подвійний титул: на обкладинці прізвище та назва праці подані мовою оригіналу, а на титулі, як і в бібліографічному описі (!) – українською мовою. Це вводить в оману: в усіх довідкових бібліографіях буде проходити саме український варіант, що створює хибне враження, ніби видання здійснене в українському варіанті (український переклад був справді зроблений у 1924–1925 рр., але відповідав правилам саме 20-х років; публікатори ж дали текст мовою оригіналу). По-друге, у вступному слові того таки В. Козирєва вказується, ніби рукопис уперше віднайдено публікаторкою Світланою Ляшко, хоча до цього він був вже двічі опублікований В. Ульяновським і саме в українському перекладі 20-х рр. XX ст. В. Козирєв звужує значимість праці Я. Новицького лише до рівня місцевих дослідників та читачів, яким ця праця має прищепити "любов до рідної землі та її історії" [10, с. 3]. По-третє, у передмові публікатора С. Ляшко історія написання праці не наводиться (зроблено посилання на популярну статтю В. Ульяновського в журналі "Трибуна") і помилково зазначається, що публікація за рукописом із фондів Інституту рукопису НБУВ здійснюється вперше, хоча той самий В. Ульяновський після публікації основної частини роботи Новицького в "Трибуні" за рукописом Держархіву Запорізької обл. віднайшов поновлений варіант в Інституті рукопису і здійснив повну публікацію [18; 19, с. 337–379].

А найважливіше – щодо правил підготовки тексту до видання та його публікації С. Ляшко обмежилася однією фразою: "текст подається у відповідності з сучасним правописом" [12, с. 4–5]. Саме це й зумовило той факт, що публікація тексту дослідження цілком не відповідає сучасним вимогам археографії. Зокрема, упорядник залишила "неторканими" всі глухі і неточні примітки

Я. Новицького (посилання на літературу), нічого не розкривши. Звірка опублікованого тексту з авторським машинописом показує, що текст був недбало вичитаний, пропущені навіть окремі речення, не обумовлено пропуск викресленого тексту (його варто було відтворити в публікації із застереженням), не вказано, що цей примірник різниться від запорізького тим, що в нього внесено всі правки, які пропонував сам Новицький після рецензування його роботи в Археографічній комісії 1924 р., а також певні редакторські правки М. Ткаченка. Із додатків до тексту упорядник використала лише карту Хортиці, ніяк не пояснивши, чому проігноровані інші ілюстративні матеріали. Навіть на рівні наукової провінції таке видання не може бути задовільно оцінене.

Утім, варто відзначити іншу роботу С. Ляшко, яка вмістила в додатках низку документів з архіву Я. Новицького в Інституті рукопису, що стосуються його археологічної діяльності. Щоправда, і в даному випадку залишаються незрозумілими принципи видання документів (вони не обумовлені взагалі), публікатор навіть на вказує аркушів архівних справ, з яких здійснюється публікація, що змушує нас цитувати ці документи за оригіналами. Коротка біограма Я. Новицького містить загальновідомі факти за винятком цікавого визначення С. Ляшко праць ученого як "органічного синкретизму історико-етнографо-фольклорних і географо-статистичних даних" [13, с. 63; 15, с. 93–95]. Зазначимо, що синкретизм передбачає цілковитий синтез матеріалу, а не окремий розгляд усіх зазначених наукових напрямів на прикладі Хортиці чи Запорожжя загалом. У Новицького ж якраз синкретизм відсутній, оскільки він усі вказані параметри розглядає окремо як самодостатні складники єдиного цілого. Це краще визначати як комплексне дослідження об'єкту в усіх зазначених напрямах. При цьому автор пропустила таку важливу складову як метеорологія, якій Новицький присвятив чимало місця й сам багато десятиліть вів відповідні спостереження та записи.

У сенсі власне історіографічних досліджень творчості Я. Новицького найбільше значення має спеціальна розвідка С. Ляшко (подана як додаток 2) щодо археологічних досліджень Новицького [14, с. 64–74; 16, с. 242–252]. С. Ляшко у хронологічній послідовності показує наростання археологічних зацікавлень і праці дослідника, зауважуючи, що він довгий час залишався "єдиним дослідником археологічних пам'ятників Запорожжя". При цьому автор статті надто перебільшує рівень професійності розкопок Новицького, і здійснює це через цілком свідоме применшення загального рівня археологічних студій кінця XIX – початку XX ст. Дивовижним чином, вказуючи на спілкування Новицького зі знаним і найавторитетнішим українським археологом В. Антоновичем, праці якого Новицький не лише знав, але й мав у власній бібліотеці, С. Ляшко чомусь не звертається до того рівня археологічного опису, який застосовував цей учений. Виправдовуючи нездатність Новицького до визначення епох поховань, визначення і датування речей, антропологічного опису кістяків тощо, С. Ляшко стверджує, що таким був загальний рівень археології і цим просто вводить в оману читача. При цьому авторка вступає в певне протиріччя, зазначаючи, що Новицький був "добре знайомий з археологічною літературою, наявними науковими уявленнями про історичні епохи..., спеціальною археологічною термінологією". Виникає питання, чи знайома С. Ляшко з археологічними працями В. Антоновича, С. Уварова, А. Городцова, Д. Самоквасова та інших сучасних Новицькому археологів, з виданнями томів праць тринадцяти археологічних з'їздів, якщо рівень археологічних студій Новицького прирівнюється до загального рівня тогочасної академічної археології. Досить оригінальний (археологічний) напрям у студіях творчої спадщини Я. Новицького, уперше піднятий С. Ляшко, на жаль, здобув незадовільне висвітлення. Ймовірною причиною цього став загальнопоширений метод провінційної історіографії вивищувати значимість своїх попередників до рівня сучасних їм метрів науки і наукових шкіл.

Нарешті зазначимо, що упорядник подала список праць Я. Новицького, який обмежується 47 позиціями, містить похибки не лише в роках, номерах видань, але в назвах [20, с. 79–82], і так само демонструє недостатню ретельність підготовки публікації загалом. Дана книга – ще один зразок "місцевого патріотизму" в сучасній українській історіографії. На жаль, це вже стало закономірністю жанру. Щодо Я. Новицького, це певною мірою відбиває відповідність аматорського рівня об'єкта дослідження дещо поліпшеному рівню його дослідувачів. Але якщо Я. Новицький у багатьох відношеннях був першопрохідцем, і що дуже важливо – самоуком без фахової вищої освіти, то сучасні його дослідники мають вищу освіту і наукові ступені, що накладає на них обов'язок не переступати об'єктивних вимог сучасного рівня історіографії та археографії.

Таким невтішним є рівень сучасної провінційної історіографії щодо вивчення життя та творчої спадщини Я. Новицького. Усі названі праці характеризуються переважно фактографічно-описовим методом, практично не містять глибокого аналізу зібраного матеріалу. Рівень республікації, чи першої публікації за рукописами текстів Новицького не відповідає сучасним вимогам археографії. У зв'язку з активністю нащадків Новицького (Аркадія та Бориса Бровків) праці про нього набувають неприхованого сервілістичного характеру. Усе це мало сприяє власне науковому, на сучасному рівні історіографічних студій, дослідженню формування особистості й еволюції і змістовного та тематичного наповнення творчості Якова Павловича.

Певним винятком із цієї картини "краєзнавчого" рівня сучасних запорізьких істориків слугує коротка стаття Ф. Турченка у співавторстві з Б. Бровком 1991 р. [22, с. 56–59]. Судячи із праць Б. Бровка, синтезаційну цінність статті надав Ф. Турченко. На жаль, ця синтеза присутня лише у вступі і займає всього одну сторінку. Тим не менше, саме тут висловлено квінтесенцію творчості Я. Новицького. Після положення про те, що Новицький "відроджував поезію старовини" (дуже влучно сказано, якщо зважити на те, що більшість публікацій Якова Павловича – це записи пісень, народних легенд та переказів, які несуть у собі поезію народного романтизму), у вступі подано дуже містке визначення головного у різновекторних працях Новицького: "Його краєзнавчі роботи є зразком розумного, дивовижно домірного синкретизму етнографо-історико-фольклорних і географічно-статистико-біологічних елементів змісту. Небагатьом удалося так органічно поєднати в одному контексті весь різнобічний краєзнавчий матеріал: географічне положення об'єкту, що досліджується, його топографічні дані, ландшафт, кількість душ, що мешкають, їх національну приналежність. Краєзнавчі розвідки вченого містили також коротку біологічну характеристику місцевості, аналіз роду занять населення, довідку про розвиток сільського господарства, дослідження етнографічних особливостей регіону. І все це – з обов'язковими, як правило, уточнюючими історичними відомостями, витонченою літературною обробкою тексту, майстерно переданими діалогами автора зі збагаченими життєвим досвідом співрозмовниками" [22, с. 56].

Наведена цитата, на наш погляд, вдало визначає найкраще в роботах Новицького. Однак автори не вка-

зали, що таких синтезаційних робіт у творчості Якова Павловича всього декілька, а переважна більшість публікацій – це тексти зібраних ним пам'яток усної народної творчості, що належать до проекту "усна історія" (за термінологією сучасної історіографії). Автори пишуть про "краєзнавчі мініатюри" Новицького, які "були цікавими за змістом, самобутніми за формою і легкими у читанні" [22, с. 56]. Знову варто відзначити образну точність визначення – "краєзнавчі мініатюри". Дійсно, низка публікацій Новицького є цілком краєзнавчими за змістом і мініатюрними за обсягом та формою, оскільки вся інформація вкладається у лаконічний текст. Однак при цьому слід особливо підкреслити, що всі ці мініатюри є чисто інформативно-фактологічними і більше нагадують короткі довідки, які подаються нині у путівниках для туристів. Пишучи про недосліджену "багатющу творчу спадщину" Новицького, автори статті її практично не аналізують, обмежившись традиційним (для публікацій А.С. та Б.А. Бровків) переліком основних праць.

Загалом, після такої цікавої сторінки синтезаційного вступу йде доволі тривіальний виклад біографічних даних про Новицького. Поміж відомими фактами лише зрідка трапляються цікаві зауваження. Наприклад, Новицький "належав до тієї багаточисельної групи краєзнавців, професійна майстерність яких формувалася в умовах освітянської дійсності", педагог "захоплює своїх вихованців живою стихією краєзнавчої роботи, формуючи в них непідробний і щирий інтерес до своєї малої батьківщини, до минулого і сучасного славетного запорізького краю" [22, с. 57]. На жаль, ці ідеї не лише не розвинені, але й не підтверджені фактами. Спеціалізація збірника, у якому було опубліковано дану статтю, за логікою, вимагала найбільш детально зупинитися саме на краєзнавстві як основній галузі наукових занять Новицького. На жаль, автори, знов-таки, обмежилися лише загальними положеннями. При цьому вони зовсім не звернули увагу на те, що запорозькі старожитності можна віднести до краєзнавства лише територіально, але загалом через значну роль запорозького козацтва в історії України, – це соціальна історія на мікро- і макрорівнях.

Нарешті, приємно закінчити статтю констатацією певного зрушення у провінційній краєзнавчій історіографії "новицькіани", що проявилося у виданих матеріалах наукової конференції "Перші Новицькі читання" [17], аналізу яких як симптоматичній еволюції краєзнавства, ми маємо намір присвятити окрему статтю.

1. *Білий В.В.* Я.П. Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 358–366. 2. *Бровко А.* Хто він – Я.П. Новицький? // Наука і суспільство. – 1990. – № 4. 3. *Бровко А.* Цена любви к родной земле // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 25 июля. – С. 3; 27 июля. – С. 3. 4. *Бровко А.С.*, *Бровко Б.А.* Яків Павлович Новицький / *Бровко А.С.*, *Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 5. *Бровко А.С.*, *Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 6. *Бровко Б.* Внесок Я.П. Новицького у розвиток спеціальних історичних знань // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. 7. *Бровко Б.* Яків Новицький – людина та науковий діяч // Південна України XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. 8. *Бровко Б.А.* Я.П. Новицький в громадському і науковому житті Катеринославської губернії (остання чверть XIX – перша чверть XX ст.). – Запоріжжя, 1997 (рукопис). 9. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в роках 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. 10. *Козирєв В.К.* Вступ // *Новицький Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 11. *Козирєв В.К.* Передмова // *Бровко А.С.*, *Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. 12. *Ляшко С.М.* Передмова // *Новицький Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 13. *Ляшко С.М.* Яків Новицький (коротка біографічна довідка) // *Новицький Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 14. *Ляшко С.М.* Археологічна діяльність Я.П. Новицького // *Новицький Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 15. *Ляшко С.М.* Новицький Яків Павлович // Українська біографістика. – К., 1996. – Вип. 1. 16. *Ляшко С.Н.* Археологическая деятельность Я.П. Новицкого (1847–1925) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 2. 17. Матеріали Перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. 18. *Новицький Я.* Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). – 1990. – № 10–12. 19. *Новицький Я.* Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запорожці: до історії козацької культури. – К., 1993. 20. *Новицкий Я.П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997. 21. *Олійник-Шубравська М.М.* 50 листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Наука і суспільство. – 1988. – № 6. 22. *Турченко Ф.Г.*, *Бровко Б.А.* Я.П. Новицький – людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. 23. *Чабаненко В.* Дослідник Хортиці // Вітчизна. – 1973. – № 1. 24. *Чабаненко В.А.* Шукач фольклорно-етнографічних скарбів (До 40-річчя з дня смерті Я.П. Новицького) // Народна творчість та етнографія. – 1965. – № 6. 25. *Чернявський Д.* Яків Павлович Новицький // Україна. – 1926. – Кн. 1. 26. *Шубравська М.М.* З почуттям побратимства: Із листів Д.І. Яворницького до Я.П. Новицького // Дніпро. – 1969. – № 10.

Надійшла до редколегії 14.02.06

А. Зубко, канд. іст. наук

МОНЕТИ ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЙ КРИМУ В МІЖНАРОДНІЙ ТОРГІВЛІ XIV–XV СТОЛІТЬ

Визначено роль генуезьких колоній у Криму в транзитній торгівлі країн Європи з країнами Сходу в XIV–XV ст., окреслено конкретні маршрути, якими проходив Великий Шовковий шлях, наведено відомості про карбування монет у генуезьких колоніях Криму, подано їх опис і характеристика як історичного джерела.

The article defines the role of Genoese colony in Crimea in transit trade between European and Eastern countries in 14th – 15th centuries, determines precise routes of the Silk Road, presents the data on coinage in Genoese colonies in Crimea, provides their description and characterizes as historic sources.

Розвиток товарно-грошових відносин у добу Середньовіччя призвів до виникнення в Західній Європі таких нових політичних, економічних і культурних центрів як міста. Вони з'явилися в Північній і Середній Італії в IX–XI ст., раніше, ніж в інших європейських країнах. Фундаментом їм послугували давні стіни і будинки, які збереглися від римських часів.

У IX–XI ст. в Італії швидко розвивалися міста, які вели посередницьку морську торгівлю між Західною Європою і Сходом (внутрішня торгівля в Європі була недостатньо розвинена).

Венеція, розташована на островах в Адріатичному морі, уже в VIII–IX ст. вела торгівлю з Візантією, Єгиптом і Сирією. У X ст. зростає значення Генуї і Пізи, які торгували із Західним Середземномор'ям. У XI–XII ст. набувають подальшого розвитку міжнародні економічні зв'язки італійських міст: Генуя закріпилася в Каталонії і Провансі і мала свої колонії в Північній Африці; Піза володіла цілими районами міст Південної Франції, Корсіки і Сардинії, Венеція підкорила собі деякі міста і землі на Далматинському узбережжі Адріатичного моря. Звільнення морів, які оточують Італію, від арабських піратів також сприяло розвитку торгівлі з Візантією і Близьким Сходом (Левантом). Італійські міста вивозили звідти прянощі, бавовну, фарбники для вовни і суконь і везли туди хліб, худобу, металічні вироби.

Посередницька морська торгівля зі Сходом надавала Генуї, Венеції і Пізі величезні прибутки. Прискореними темпами тут зводилися замки, палаци, громадські будинки. Бурхливий розвиток набули малярство, скульптура й інші галузі мистецтва.

© А. Зубко, 2007

Генуя, розташована у глибині однієї з найкрасивіших заток Італії, має вигляд амфітеатра, який оточують гори Лігурійські Альпи. Завдяки неповторному краєвиду, Генуя має ще одну назву "La Superba" – "Прекрасна". Генуезці мають також інше розуміння назви "La Superba" – "Горда", що їм дуже подобається. "Місто владне, оточене високими горами, гордовите своїми людьми і мурами, володар моря" – так писав про Геную славетний італійський поет XIV ст. Франческо Петрарка.

Звільнившись від влади феодалів, торгові міста Італії наприкінці XI ст. створюють самостійні республіки, з правом карбування власної монети. Міські громади-комуни формують свої органи самоврядування. У Генуї згідно з Конституцією 1099 р. владу було зосереджено в руках "Compagna" – присяжного об'єднання всіх генуезців, здатних носити зброю, на чолі якого стояли консули. Згодом їх замінили капітани-управителі і "Podesta" – рада знаті. Серед знатних родів, які відіграли вагому роль в історії Генуї, слід згадати Букканіграа, Доріа, Спінола і звичайно Грімальді, які вже сімсот років – з 1297 р. правлять князівством Монако.

У IX–XII ст. більшість східних товарів везли в Європу по Великому Шовковому шляху, який починався в Китаї, ішов крізь пустелі Середньої Азії, гори Передньої і Малої Азії до Середземного моря. З Китаю каравани везли шовк, вироби з фарфору, з Індії – прянощі, слонову кістку, дорогоцінні камені, з Аравії – мірру і ладан та ін. Усі ці товари реалізовувалися в портах Палестини, Сірії, Візантії.

Маючи власні торговельні інтереси, Генуя прийняла найактивнішу участь у хрестових походах у Святу землю, які тривали з 1099 по 1270 рр. За це вона була звільнена від податків у Святій землі, отримала по кварталу в Ієрусалимі і Яффі (Тель-Авів). Усі береги Сірії та Палестини були вкриті генуезькими колоніями і факторіями. І Піза, і навіть Венеція лишилися далеко позаду.

Мусульманські війська, однак, постійно тисли на держави хрестоносців. У таких умовах вождь III хрестового походу англійський король Річард Левове Серце лише домігся від султана Єгипту Салах-ад-Діна (Саладіна) збереження за хрестоносцями декількох міст на узбережжі від Тіра до Яффи.

Втративши позиції у Святій землі, Генуя і Венеція вирішили змінити напрям своєї політичної й економічної експансії на Схід. Дож Венеції Енріко Дондоло спрямовує IV хрестовий похід на Візантію. У квітні 1204 р. хрестоносці взяли Константинополь й утворили так звану Латинську імперію, у якій венеціанці отримали великі торгові привілеї.

З пануванням Венеції на морях не могла змиритися Генуя. У 1261 р. Нікейський імператор Михайло Палеолог з допомогою Генуї відібрав Константинополь у венеціанців. За Німфейським договором 1261 р. Генуя отримала повне звільнення від податків на території Візантії, їй були віддані Пера і Галата, закріпившись у яких (1303), вона оволоділа Босфором, тобто шляхом у Чорне море.

Монгольська навала середини XIII ст. докорінним чином змінила політичну й економічну ситуацію на Сході, проклавши нові русла для торгівлі, тому Західна Європа при посередництві Генуї і Венеції вирішила прокласти крізь володіння монголів у Північному Причорномор'ї новий напрямок Великого Шовкового шляху в Китай.

У 1252 р. цим шляхом через кримський порт Солдайя прямує у столицю Монгольської імперії Каракорум посол короля Франції Людовіка IX Рубрук. За дипломатами Великим Шовковим шляхом через Крим попрямували на Схід купці. Венеціанський купець Марко Поло, його батько Нікколо Поло і дядя Маффео Поло таким чином перетнули всю Азію в 1254–1269 рр., 1271–1295 рр. Згодом, під час війни між Генуєю і Венецією Марко Поло потрапив у полон. Його розповіді в Генуї записав автор лицарських романів Рустічано з Пізи.

Усе це стало можливим в умовах міцного оволодіння Генуєю і Венецією Південним берегом Криму. У 1266 р. генуезці займають Феодосію, яка отримала нову назву Кафа. Венеціанці займають Сугдею (Судак), яка отримала в італійців назву Солдайя. У 1287 р. туди був призначений венеціанський консул "Усієї Хазарії". У 1299 р. обидві республіки уклали між собою вічний мир, що не припинило суперництва.

У 1313 р. в Генуї виникла установа, що називалася "Officium Gazariae". Вона займалася справами Криму. З 1318 р. генуезці засновують постійну колонію в Боспорі (Керчі), яку вони звали Воспро, або Пондікопера. У той же час вони затверджуються в Херсонесі.

У 1327 р. татари зруйнували венеціанську Сугдею. Згідно з домовленістю із Золотою Ордою в 1365 р. Сугдея переходить до генуезців. У наступних договорах із Золотою Ордою 1380, 1381 та 1387 рр. за генуезцями було закріплено все узбережжя Криму від Чембало (Балаклава) до Кафи. Крім того, за цими договорами Генуя отримала "Готію з її поселеннями".

Назви поселень Кримської Готії можна локалізувати на генуезькій мапі Криму: Форі (Форос); Кікінео (Кікінеіз), Лупіко (Алупка), Мусакорі (Місхор), Оріанда, Джаліта (Ялта), Сікіта (Нікіта), Горзувіум (Гурзуф), Пертеніте (Партеніт), Ламбадіе (Ламбат), Луста (Алушта). У 1345 р. генуезці зайняли Чембало (Балаклаву), а з 1357 р. там уже сидів генуезький консул.

У гирлі Дону генуезці заснували свою колонію Тану (Азов). У XIV–XV ст. торгова факторія Генуї існувала і в Києві.

Головним містом великої колоніальної держави генуезців у Криму була Кафа. Центральне управління чорноморськими колоніями в Генуї призначало консулів у Кафу, Чембало, Солдайю і Тану. У менш важливі міста Кримського узбережжя – Ялту, Алушту, Гурзуф, Партеніт призначав консулів представник Генуї в Кафі. Кафа була останньою ланкою Великого Шовкового шляху, який починався в Китаї, тому генуезці всіляко зміцнювали свої володіння. Так, у 1414 р. було побудовано відому генуезьку фортецю в Солдайї (Судаку).

Степовим Кримом у цей час володіла Золота Орда. У місті Солхат (Старий Крим) мав резиденцію намісник хана Золотої Орди. У кримських горах у XIV–XV ст. було створене незалежне від генуезців і татар князівство Феодоро зі столицею у фортеці Мангуп-кале. Правили їм вірогідно нащадки візантійських топархів.

Рух Великим Шовковим шляхом призвів до карбування монет – срібних аспрів, які були адаптовані до торгівлі зі Сходом. Асар (гр. "білий") був срібною монетою Трапезундської імперії (1204–1461), духовно-лицарського ордену госпітальєрів (іоаннітів) на острові Родос (XIV–XV ст.), генуезьких колоній Північного Причорномор'я й інших країн Сходу. Трапезундський асс спочатку важив 2,9 г., згодом 1,1 г. На аверсі зображувався на коні або пішим імператор, на реверсі на коні або піший св. Євгеній.

Генуезькі монети, карбовані в місті Кафа, уперше були знайдені в Криму на початку XIX ст. Н. Мурзакевич, автор "Истории генуэзских поселений в Крыму" виданої 1837 р., надіслав декілька цих монет нумізмату Френу. У свою чергу той відправив їх у Женеву відомому сходознавцю Сорелю, який уперше визначив їх належність до міста Кафи, і в 1841 р. дав науковий опис двох монет [9]. Дві статті, присвячені монетам міста Кафи, опублікував в італійських часописах генуезький історик Десімоні [6]. У виданій у Парижі в 1876 р. книзі Г. Шлюмбергера, де йдеться про нумізматику латинського Сходу, особливу главу присвячено генуезьким монетам міста Кафи [8].

У 1860 р. Н. Мурзакевич дав опис перших знайдених мідних генуезько-татарських монет. Монети міста Кафи досліджували також В. Юргевич, О. Блау та ін. [1]. Найбільш вдало вивчав це питання на початку XX ст. О. Ретовський, який мав велику приватну колекцію генуезько-татарських монет [4].

Над генуезько-кримською проблематикою з 80-х рр. XX ст. працює А. Єманов [2]. У 1986 р. він захистив кандидатську дисертацію на тему "Система торговельних зв'язків Кафи у XIII–XV ст.", один з розділів якої присвячено генуезько-кафським аспрам. Торгівлю італійських морських республік із Причорномор'ям вивчав С. Карпов [3].

Генуезько-татарські монети дуже рідкісні. Небагато їх у музеях України, колекціях Санкт-Петербурзького Ермітажу і музеїв Москви. Широкому світовому загалу нумізматів вони майже невідомі. Певна кількість цих монет зберігається у приватних колекціях. Ця обставина ускладнює їх наукове дослідження.

Зараз відомі три номінали генуезько-татарських монет. Це срібні аспри, полуаспри, а також мідні фолери. У документах генуезького архіву срібні монети звуться "aspri danga", де "danga" татарською означає "гроші". Мідні монети звалися "folleri" або "mezzo folleri". Назва ця походить від візантійської монети "фоліс", від якої у свою чергу утворені арабський "фельс" і давньоруський "пул".

Зовнішній вигляд генуезько-татарських монет такий: на аверсі, як правило, карбувався герб міста Генуї в колі із крапок, або в овалі, створеному із чотирьох дуг, інколи герб без інших зображень; на реверсі тамга Золотої Орди або Кримського ханства в колі, навколо неї арабський напис типу "Справедливий султан Мухаммед-Хан".

Головний бік монети генуезький. Усі зображення тут виконані різьбярами ретельно, без пропусків. У різних комбінаціях навколо гербу Генуї тут зображено зірки, кулі, хрести, крапки. Латинські написи навколо герба, як правило, містять у собі назву міста Кафа, а також ініціали або скорочені написи імен генуезьких консулів у Криму, при яких ці монети карбовано, в іншому випадку – імена володарів Генуї, які правили в той час. Це говорить про те, що генуезько-кримські монети мають велику кількість різновидів і відображають історію генуезького Криму.

На зворотньому татарському боці монети зображення тамги, як знака володаря, відрізняється на монетах, карбованих у часи правління різних ханів. Кількість крапок, ромбів, зірок може означати належність монети часу правління того або іншого хана Золотої Орди чи Криму. Слід зазначити, що арабський напис навколо тамги у більшості генуезько-татарських монет пошкоджений, а штемпель зроблений різьбярем, не знайомим з арабським шрифтом. Зустрічаються й анахронізми від невмілого копіювання не сучасної, а першої, що потрапила до рук, татарської монети. Можна зауважити, що татарський реверс монети мав забезпечити її оберт у татарського населення Золотої Орди.

Особливістю мідних фолерів, на відміну від срібних аспрів, є їхня одномовність. Вони або зовсім без напису, або з латинським написом навколо генуезького герба.

Вага кафських аспрів коливається дуже значно – від 1,28 до 0,7 г. срібла. Причиною цього було те, що карбування монети в Кафі було орієнтоване на вагові стандарти Золотої Орди. Сум, сонм або саум – головна грошово-вагова одиниця Золотої Орди, тотожна давньоруській гривні, існувала у вигляді шматків литого, майже чистого срібла. Вони не мали точної ваги. Славетний арабський мандрівник XIV ст. Ібн-Баттута повідомляв, що в Золотій Орді, де він побував, зливки срібла, сауми, послуговують для продажу і придбання товару в імперії. Він дає і їх вагу – 5 унцій. Арабська унція = 8 міскалей = 12 діргемів, тобто в саумі тоді виходить 170,64 г. Про сауми є і інші свідчення. Флорентієць Пегелотті побував в столиці Золотої Орди місті Сарай в 1335 р. і свідчив, що срібний сонмо важив 8,5 генуезьких унцій, тобто 224,4 г. Як бачимо, існували різні стандарти саумів.

Генуезький сонм як розрахункова одиниця у Криму становив 150–200 аспрів. Вага генуезьких аспр у XV ст. у Криму коливалася здебільшого від 1 до 0,75 г. срібла, тобто генуезький сонм = 150–200 г. срібла. У книзі скарбниці міста Кафа під роком 1423 є згадка, що з одного "sonmo", який важив 8,5 генуезьким унцій, карбували 202 аспра. Відповідно аспр на той час мав легальну вагу 1/24 генуезької унції = 1,1 г., з 61/100 чистого срібла.

Проба монет Кафи не пов'язана з пробою монет Генуї. У реєстрах опікунського Романського комітету від 1424 р. є розпорядження зазначеного комітету про те, щоб монету Кафи зрівняти у вартості з монетою Золотої Орди. Тут мається на увазі вага і, звичайно, проба монет.

Особливу цікавість викликає період карбування монети в Кафі. Зараз вважається, що це XIV ст. – 1475 р. Щодо достеменного визначення року початку карбування монети, то тут і досі йдуть суперечки. Відомо, що в уставах 1290 та 1316 рр., виданих генуезькою республікою для Кафи, карбування монети колонії було заборонене під загрозою штрафу в 500 генуезьких лір. Вірогідно, такі спроби тоді вже були. Опосередкованим свідченням цього є договір генуезців з Тохтамиш – ханом 1380 р., згідно з яким татари мали карбувати лише добру монету. Можливо татарська монета поступалася за якістю генуезькій при рівному обміні. Так чи інакше, можна зауважити, що витяги із книг кафської скарбниці містять відомості про карбування монети в Кафі у період з 1420 по 1472 рр.

Перші документальні дані про існування монетного двору в Кафі також містяться у книгах кафської скарбниці за 1420, 1421, 1423 та 1424 рр. Тут говориться про придбання та ремонт обладнання для монетного двору, повідомляється про людей, які тут роблять. Більш ранні відомості повідомляє Пегелотті під 1335 р. Він пише, що в генуезькій колонії Тана (Азов) використовуються сонми та срібні аспри. Сонм, за словами Пегелотті, це зливок срібла, який повинен бути відданий на монетний двір – "zecca", і повинен важити 45 "saggi" ("saggio" = 1/6 унції). Із сонма карбували в Тані 202 аспра, але на руки віддавали тільки 190, утримуючи на користь "zecca" 12 аспрів. Аспр за даними Пегелотті коштував 8 багаттінів. Багаттін ("bagattino") у Венеції – це народна назва мідної монети малого денарія.

Можливо, найдавніші спроби створення власної монети в генуезьких колоніях на Чорному морі, це контрмарки генуезців на монетах Золотої Орди. Відомі декілька типів генуезьких контрмарок на татарських монетах, зокрема: герб Генуї з крапками навколо; портал в овалі; герб Генуї у прямокутнику та ін.

Устав генуезьких колоній 1449 р., який визначає права й обов'язки чиновників колоніальної адміністрації, повідомляє назви головних грошових одиниць: "Sumi currentes de Capha" – срібний зливок, "asperi argenti de Capha" – кафська монета.

Спеціальних правил карбування монети, зокрема визначення на ній монетної регалії, не існувало. Як уже зазначалося, після назви міста Кафа на аверсі переважним чином карбували ініціали консулів Кафи, в інших випадках ініціали володарів Генуї. Є і монети з літерою "T" замість гербу Генуї. Можливо вони відносяться до міста Тана (Азов).

Ініціали консулів Кафи і володарів Генуї на срібних монетах потребують ретельного вивчення і порівняння з даними писемних джерел й особливо з матеріалами

генуезьких архівів. Найчастіше на монетах Кафи зустрічаються ініціали: D.V.M.D.; I.I.; B.6.; P.I.; A.C.; I.C.; I.A. та ін. Деякі з ініціалів дуже важко прочитати.

Наприклад, ініціали "D.OLI1." скоріш за все належать консулу Домініко Спінолі, який правив у Кафі в 1411 р. Були й інші консули цього роду, які правили в Кафі: Джакомо Спінола в 1384 р., Федеріко Спінола ді Луколі в 1423 р., Джованні Спінола в 1448 р. Однак літера "D" вказує скоріш за все на Домініко Спінола.

Легенда "D.V.M.D.CAFE", на думку О. Ретовського, повинна бути прочитана як "DUX Mediolani Dominus CAFE", а "D.M." на інших монетах як "DUX Mediolani". Усі ці монети відносяться до герцога міланського Філіппо Марія Вісконті, який у 1421–1435 рр. володів Генуєю. Генуезькою республікою володіли ще двоє міланських герцогів: Франческо I Сфорца в 1463–1466 рр., та Галеаццо Марія Сфорца в 1466–1476 рр. Однак імена ханів Золотої Орди Улу-Мухаммеда (1419–1426, та 1428–1436) і Девлета Бірді (1426–1428) на реверсі монет однозначно вказують на Філліппо Марія Вісконті.

У свою чергу аспри з ініціалами "P.I." карбовані Паоло Імперіале, який був консулом у Кафі в 1438 р. Монети з ініціалами "Y.Y." Б. Кене та В. Юргевич віднесли до консула Джованні Джустініані, який правив Кафою в 1448–1449 рр. У 1453 р. цей кондотьєр на чолі загону із 700 генуезьких добровольців став на захист Константинополя від військ турецького султана. Як досвідченому воїну, який май великий досвід оборони фортець, імператор Візантії доручив йому оборону стін міста.

О. Ретовський вважає, що монети з ініціалами "B.G." карбувалися консулом Кафи Борруеле Грімальді (1453). Як уже зазначалося, представники роду Грімальді і досі правлять князівством Монако.

Ініціали "I.A." можливо є початковими літерами імені консула Джованні Кабелла, котрий правив у Кафі в 1465–1466 рр., а ініціали "B.I.", вірогідно, належать Баттіста Джустініані, який був консулом у Кафі у 1473–1474 рр.

Серед мідних монет міста Кафи є такі, де замість герба Генуї зображений св. Георгій на коні, який вражає списом змія. Поява св. Георгія на аверсі мідних фолеро Кафи свідчить про те, що вони карбовані після передачі колонії у володіння банку Святого Георгія в 1453 р.

Отже, монети генуезького Криму виникли на перехресті Великого Шовкового шляху, який ішов морем з Генуї та Венеції крізь протоки Босфор Дарданелли до Кафи в Криму.

Далі північний його напрямок ішов з Кафи через Солхат (Старий Крим) до Тани (Азова). Далі, за свідченням Пегелотті, він проходив такими пунктами: Тана (Азов) – Астрахань – Сарай (на р. Волга) – Сарайчик (на р. Урал) – Ургенч – Бухара – Самарканд – Отрар – Алмалик – Ханджоу – Ханбалик (Пекін). Весь шлях, по розрахункам Пегелотті, тривав 270 днів, тобто дев'ять місяців [7].

Південний маршрут Великого Шовкового шляху проходив такими містами: Кафа – Трапезунд – Ерзурум – Тебріз – Султанія – Кум – Ісфахан – Шіраз – Ормуз (порт у Перській затоці). Далі морем в Індію: Ормуз – Маскат – Чаул (порт на заході Індії) і звідти морем до Кантона (Гуанчжоу) в Китаї.

Тривалість південного маршруту можна визначити за повідомленнями знаменитого російського мандрівника Афанасія Нікітіна. За свідченням Афанасія Нікітіна, під час подорожі в Індію в 1471 р.: "...из Ормуза... пошел я в таве с конями за море Индийское... морем в таве шли шесть недель до Чаула" [5]. На зворотньому шляху відстань між Ормузом та Тебрізом він здолав за два місяці. У свою чергу арабський автор IX ст. Абу Зайд Хасан ас-Сірафі у книзі "Сказання про Китай та Індію" визначив тривалість морського шляху від Маската до Кантона (Гуанчжоу) в чотири місяці. Отже, за нашими підрахунками, шлях від Кафи до Кантона (Гуанчжоу) тривав приблизно 240 днів, тобто вісім місяців.

Монети венеціанської Солдайї (Судака) – так звані солдайські аспри, а також аспри Кафи, Тани, Трапезунда при цьому виконували роль поєднуючого ланцюгу в торгівлі між Заходом та Сходом.

Ставши в середині XIII ст. колонією генуезької республіки, Кафа (сучасна Феодосія) в XIV–XV ст. була квітучим і багатолюдним містом. Арабський мандрівник Ібн-Баттута називає Кафу однією з найвідоміших гаваней світу. У 1334 р. під час відвідин Кафи він побачив у порту близько 200 суден військових і торгових, малих і великих.

У 1453 р. після взяття Константинополя турками, вона перейшла з володінь республіки у володіння банку Святого Георгія. У 1475 р. турки захопили Кафу та інші міста генуезького Криму.

У наш час монети Кафи є важливим джерелом, за яким історики нумізмати вивчають цю епоху.

1. *Блау О.* Восточные монеты музея Императорского общества истории и древностей в Одессе. – О., 1876. 2. *Еманов А.Г.* Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. – Тюмень, 1995. 3. *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV в.: Проблемы торговли. – М., 1990. 4. *Ретовский О.Ф.* Генуэзско-татарские монеты г. Кафы // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – 1897. – № 27; 1899. – № 29; 1902. – № 32. 5. Хождение за три моря Афанасия Никитина. – Л., 1986. 6. Desimoni. Archivio storico italiano. Revista della numismatica italiana. – 1874. – Vol. XIX. 7. *Francesco Balducci Pegelotti*. La practica della mercatura, ed. bu Allan Evans. – Cambridge Mass., 1936. – P. 21 (The Mediaebal Academy of America, publication № 24). 8. *Schlumberger G*. Numismatigne de l'Orient latin. – P., 1878. 9. Sorel: Lettre a Mr. le comte de Castiglioni. Bibliothegue universale de Geneve. – Geneve, 1841. – № 16, 17.

Надійшла до редколегії 27.02.06

І. Колодюк, канд. іст. наук

"НАРОДНА РЕЛІГІЯ": ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Приділено увагу малодослідженому в Україні питанню, пов'язаному із вивченням "народної релігії". Розглянуто наукові підходи та особливості сучасного етапу досліджень у вітчизняній та зарубіжній етнології. Досліджено критику "народного двовір'я".

The article deals with the insufficiently studied in Ukraine question, connected with the research of folk religion. Scientific approaches and recent advances in the Ukrainian and foreign ethnological studies of this question are analyzed. Significant attention is attributed to the criticism of the "folk dual faith".

Релігійність народу – явище надзвичайно важливе й науково вагоме з огляду на те, що релігія пронизувала всі сфери суспільства, впливала на всі аспекти буття, зокрема на вироблення певних норм, приписів і заборон, які регламентували повсякденне життя соціуму. Відтак актуалізується питання про роль релігії у масовій свідомості народу, а оскільки ні богослови, ні історики церкви подібною тематикою не переймаються, дати відповідь на це питання може винятково етнологія. Варто відразу наголосити, що до сфери дослідження етнології належить вивчення не релігії як такої, її догм і канонів, а її роль і значення в житті народу. Отже, предметом етнологічної уваги є не релігія, а релігійність, суб'єктивний аспект віри соціуму [12, 17]. Та не-

© І. Колодюк, 2007

зважаючи на важливість вивчення релігійності народу, дослідження із цієї теми в Україні поки що не перебуває в полі зору вітчизняної етнології, залишаючись, таким чином, на маргінесі наукових досліджень, про що вже авторці цієї статті доводилося говорити, зокрема на Міжнародній науковій конференції "Національна культура в контексті сучасних глобалізаційних процесів", присвяченій 85-річчю Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. Щоправда, трапляються поодинокі публікації, які так чи інакше мають стосунок до питань впливу релігії на традиційну культуру українців, однак їх відношення до теми релігійності народу, на жаль, є дуже опосередкованим [6, 7, 10, 20, 22, 30, 52]. Єдиним спеціальним дослідженням, у якому значну увагу приділено проблемам "народної релігії", варто вважати монографію М. Гримич [11]. Тим часом західні вчені вже давно зосередилися на дослідженні зазначеної теми [63, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80]. Великий інтерес до вивчення народної релігійності спостерігається й у Росії. Про це свідчать нещодавно надруковані докладні питальники для збору польового матеріалу [15, 28, 37], захищені дисертації [1, 4, 26, 27, 44, 49, 53], видані змістовні наукові збірники й монографії [8, 12, 13, 23, 24, 25, 29, 31, 32–36, 38–41, 43, 46–48, 56, 58–62]. Крім того, питанням народної релігійності було присвячено наукові конференції [2, 16, 19, 42, 45], що підтверджує значний інтерес російських колег до зазначеної проблематики. Усвідомлюючи важливість дослідження цієї теми, кафедра етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка затвердила теми курсових робіт для студентів-етнологів із області "антропології релігії" [Студенти досліджують такі теми: Релігійні вірування у повсякденному житті українців на початку XXI століття (А. Ніколаєва); Есхатологічні уявлення українців (О. Корнієнко); Стереотипи релігійної поведінки в сучасному українському суспільстві (В. Комарова); Церковні таїнства через призму народного сприйняття (Т. Корнієнко); Іконошанування в традиційній культурі українців (Т. Скоцик)].

Повертаючись до дослідження релігійності народу, зазначимо, що на означення цього явища, найчастіше вживається термін *народна релігія*, хоча, як вважають деякі дослідники, він є надто заідеологізованим і методично небезперечним [60, 7–15]. Цікаво, що вислів *народна релігія* було вперше вжито на початку XX ст. у Німеччині лютеранським пастором П. Древісом на позначення уявлень сільських мешканців про християнську релігію, що досить істотно відрізнялися від канонічних [33, с. 199]. Таким чином, досить часто під термін підпадало все те, що не збігалося з уявленнями про "чисту релігію", і, таким чином, оголошувалося нерелевантним релігії загалом. Критикуючи такий підхід, А. Панченко пропонує "говорити не про церковний канон і відступи від нього, а про релігійні інституції й релігійних практиків, беручи до уваги, що останні являють собою інакше організовану, більш лабільну, але не менш важливу частину релігійного життя суспільства" [33, с. 198]. До того ж, вважає вчений, "коли йдеться про вивчення конкретної релігійної практики, слід віддавати перевагу опису й аналізу концептів, актуальних для її носіїв, не зводячи їх до згаданого протиставлення. Тому особливого значення набуває дослідження тієї мови, якою користуються люди, що описують свої релігійні переживання, ритуальні переваги тощо" [33, с. 198]. Незадовільність терміна *народна релігія* знаходить вияв у багатьох аспектах. Так, виникає запитання: що варто сприймати як народне? Е. Смілянська наголошує на тому, що під цим терміном не слід розуміти релігійний погляд неписьменних сільських парафіян, тому що віра в магічне була властива представникам усіх соціальних груп [47, с. 11], і пропонує вивчати цю тему "через безліч індивідуальних виражень, через аналіз релігійних поглядів особистості, при максимально докладному відтворенні її мікро- і макрокосмосу" [47, с. 12]. Схожої позиції дотримується й О. Філічева, вважаючи, що не можна вести мову про "народну релігійність" і при цьому обмежуватися межами однієї-двох соціальних груп: "щоб виявити специфіку народного знання, цю взаємодію потрібно розглядати з урахуванням усіх соціальних чинників (рівень освіти, місце проживання, включеність у церковну культуру та ін.), при цьому не розділяючи релігійність селян і городян на "народне православ'я" і релігійне життя еліти, але розглядаючи їх як паралельні, рівноправні варіанти" [56, с. 255]. З огляду на це, нейтральнішим є термін *антропологія релігії* [60].

У вивченні антропологія релігії важливу роль відіграють методологічні підходи, завдяки яким можна глибоко і фундаментально дослідити таку істотну частину духовної культури, як релігійність. Звернімося до досліджень закордонних колег, які вже мають досвід вивчення цієї проблеми, тим більше що "в сучасному світі наука не може бути не інтернаціональною. Ізоляція в межах національних наукових шкіл і традицій неминуче веде до стагнації й провінціалізму" [34, с. 72]. Зокрема, зупинимося на наукових підходах, які пропагуються в російській науці, адже, по-перше, деякі релігійні процеси, що спостерігаються серед росіян, багато в чому властиві й українцям, і, по-друге, російська література з окресленої тематики доступніша, ніж західна. Остання в бібліотеках України майже відсутня. Виходячи із цього, історіографічна публікація про підходи й методологію дослідження "народної релігії" західними науковцями була б украй необхідною та своєчасною.

Отже, у сучасній російській науці можна виокремити такі підходи для вивчення зазначеної тематики: перший – компаративний, зводиться до того, що дослідники порівнюють канонічні знання із селянськими уявленнями, причому останні трактуються як відхилення від канонічної норми [12, 13]; другий – ідеалізаційний, за якого спосіб сповідування селянами норм православ'я визначається як цілковито відповідний канонічному [24]; третій – гностичний, що трактує релігійну традицію як адаптаційно-інформаційну систему [61, 62]; за четвертого пропонується розглядати релігійні явища не як перекручування конфесійного вчення, а як самодостатню релігійну логіку, при цьому розрізняючи релігійні інституції, релігійні практики та релігійний досвід [35, 68–80]. Варто зазначити, що останній підхід найбільш співзвучний західним дослідженням з народного християнства, де "учені ще із 70-х років відмовилися розглядати народну релігію як поганські пережитки й відхилення від канонічних норм, ... навпаки, вони бачать у ній творче змішання багатьох релігійних й етнічних традицій, пристосоване до соціальних реалій і вимог життя" [17, 23].

Слід зазначити, що на методологічних підходах у дослідженні антропології релігії проблеми не закінчуються. Дослідник, який вирішив присвятити себе дослідженню народної релігії, що є "абсолютно не вивченою і тривалий час ігнорованою" [11, 9], відразу зіштовхнеться з низкою проблем. Так, тривалий час у науці панувала концепція *народного двовір'я*, відповідно до якої малося на увазі, що форми селянського релігійного життя є простим змішанням язичницьких традицій східних слов'ян й офіційного східнохристиянського (православного) культу. Прихильниками такого підходу були Н. Толстой, В. Топоров, В. Іванов, Б. Успенський, Т. Цив'ян [18, 54, 55, 57].

Однак ця наукова теорія на певному етапі вичерпала себе, а всі реконструкції так чи інакше заводили в безвихідь, тому зазначена концепція була справедливо піддана критиці такими вченими, як А. Анфертьєв, А. Баландін, О. Панченко [3, 5, 32]. Із новітніх праць, що заперечують як систему В. Іванова – В. Топорова, так і висновки акад. Б. Рибакова, варто назвати монографію російського археолога й філолога Л. Клейна [21].

Оскільки нашим завданням не є аналіз згаданих робіт, зупинимося на одній з них – на наш погляд, найвідповіднішій окресленій проблематиці. Ідеться про міркування російського вченого О. Панченка, одного з найпереконаніших критиків теорії двовір'я. Він вважає, що згаданими реконструкціями пропонується шлях легкого пояснення багатьох фольклорних мотивів і сюжетів; що цей метод фактично ігнорує локальні, функціональні, генетичні особливості розвитку кожного етносу і явищ народної культури, при цьому не беруться до уваги ареали поширення і хронологічних меж [32, 54]. До того ж, як зазначає вчений, двовір'ям доцільно називати період, який "безпосередньо настав за поширенням християнства на Русі, ... однак таке становище навряд чи могло зберігатися тривалий час, і ... можна припускати, що двовір'я мало бути змінене цілісним і зв'язним (проте зовсім не аналогічним догматичному вченню) "народним християнством" [32, 22].

Важливо зазначити, що похідний від традиційного терміна двовір'я термін *двоєвірець* означає православного християнина, що схиляється до католицтва, григоріанства або магометанства, чи навіть поганства [32, 20]. Тому, на думку М. Гримич, називати сформований традиційний український світогляд двовір'ям некоректно, оскільки двох вір у традиційній культурі українців не існувало, а була цілком самодостатня сільська релігія, хоча зрозуміло, що джерелами її формування стали спочатку поганство, а згодом християнство [11, 5]. Крім того, не слід забувати і про сильний вплив мандрівної апокрифічної традиції [9, с. 167]. До того ж, як вважає О. Страхов – учений, що також критично ставиться до теорії двовір'я (У 2003 р. у Кембриджі вийшла друком книга О. Страхова "Ніч перед Різдвом: народне християнство й різдвяна обрядовість на Заході й у слов'ян": у ній автор доводить, що явища, які належать нині до сфери народного", або навіть "язичницького", є похідними від "ученої християнської" культури, тобто генетично не є народними), "більшість збігів і паралелей у фольклорі та етнології європейських народів пояснюються не наявністю індоєвропейських коренів язичницької культури, а тією єдністю культури, що була привнесена в Європу християнством" [50, с. 43], тому що "європейські варвари нічого не могли протиставити космології, історії, міфам, обрядам та моралі християнства" [50, с. 41]. Вельми точним видається вислів А. Гуревича: "...оскільки вже люди відвідують церковну службу, ходять на сповідь і здатні прочитати символ віри ... важко не вважати їх християнами" [14, 49]. Виходячи із цього, вважаємо цілком справедливою думку А. Панченко про те, що при вивченні обрядів "переходу" недоцільно "виносити за дужки" "церковний" аспект, "припускаючи, що він ніби замутнює справжні особливості народної культури... церковний обряд жодним чином не є суто зовнішнім, нав'язуваним селянину заходом. Скоріше варто говорити про свідоме звернення традиційної культури до релігійної інституції. Інша справа, що розуміння церковного обряду з погляду селянської громади може істотно відрізнятися від того, як його осмислює сучасна їй богословська еліта" [35, с. 72–73]. Виходячи із цього, виникає запитання: чому ж теорія двовір'я мала й нині має стільки прибічників? Така популярність цієї теорії, як зазначає американська дослідниця Ів Левін, багато в чому зумовлена радянським періодом, коли "радянські історики-марксисти принижували християнство як повну марновірств експлуататорську релігію, при цьому вихваляючи поганство як частину національної ідентичності" [17, 16]. До того ж учені радянського періоду "відтворили на основі етнографічних даних XIX ст. дохристиянські вірування й потім отриману систему на доказ того, що вона існувала протягом усього середньовічного періоду" [17, с. 23]. Хоча, зрозуміло, інтерес до поганства виник не в радянський період, а скоріше був успадкований від "міфологічної школи" [8, с. 118; 11, 5]. Будемо сподіватися, що наслідуючи приклад західної антропології, де вже давно зламано багато стереотипів, учені в Україні врешті-решт відмовляться від теорії двовір'я, яка, як показують сучасні дослідження [3, 5, 17, 21, 23, 32, 47, 50, 51], не витримує жодної аргументованої критики.

Підводячи підсумки зазначимо, що українська етнологія опинилася на своєрідному роздоріжжі: за відсутності розвиненої власної наукової традиції, багато в чому зумовленої політичними причинами, українські дослідники можуть скористатися пропозиціями, виробленими в руслі інших наукових та, що безсумнівно важливо, етнічних традицій. Однак плідним видається не просто вибір, а врахування досвіду колег за пильного вивчення національної традиції "зсередини", тобто беручи до уваги серйозні й досить кардинальні зміни у народній свідомості, що відбулися (і відбуваються!) у релігійній свідомості українців в умовах ослаблення ідеологічного контролю й міжконфесійного протистояння, яке має свої особливості в різних регіонах. Перші, поки ще нечисленні, польові досвіди в цьому напрямі видаються досить перспективними для формування неупередженої концепції, що інтерпретує ситуацію не тільки в минулому, а й у динаміці сучасних процесів.

1. *Алексеева Н.В.* Покаяние в православной традиции русских крестьян XVIII–XIX вв. (по материалам Европейского Севера России): Автореф. дис. …канд. ист. наук. – Вологда, 1998. 2. "Антропология религиозности", секция под руководством д-ра философ. наук А. Панченко на VI Конгрессе этнографов и антропологов России. – СПб., 2005). 3. *Анфертьев А.Н.* Об историзме и изучении этнографических истоков фольклора // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л., 1984. 4. *Ахметова М.В.* Эсхатологические мотивы современной мифологии в России конца XX – начала XXI вв. : Автореф. дис. …канд. филол. наук. – М., 2004. 5. *Баландин А.И.* Мифологическая школа в русской фольклористике. – М., 1988. 6. *Бенько Н.* До питання походження української народної релігійної пісні // Там само. 7. *Бенько Н.* Особливості народного трактування образів християнської традиції в українських народних псальмах // Матеріали до української етнології. – К., 2002. – Вип. 2 (5). 8. *Бернштам Т.А.* Молодость в символизме переходных обрядов восточных словян: Учение и опыт Церкви в народном христианстве. – СПб., 2000. 9. *Бернштам Т.А.* Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры (теория и практика этнографических исследований). – К., 1993. 10. *Горинь Ганна.* Паломництво в Україні: народознавчий аспект // Народознавчі зошити. – 2003. – № 1–2. 11. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. 12. *Громыко М.М.* Этнографическое изучение религиозности народа: заметки о предмете, подходах и особенностях современного этапа исследований // Этнографическое обозрение – 1995. – № 5. 13. *Громыко М.М.*, *Кузнецов С.В.*, *Буганов А.В.* Православие в русской народной культуре: Направление исследований // Этнографическое обозрение – 1993. – № 6. 14. *Гуревич А.Я.* Средневековый мир: культура безмолствующего большенства. – М., 1990. 15. *Дубровина С.Ю.* Материалы по теме "Народное богословие" на Тамбовщине // Живая старина. – 2002. – № 2. 16. Духовное возрождение России: Всероссийская научно-практическая конференция. – Омск, 1993. 17. *Ив Левин.* Двоеверие и народная религия // Двоеверие и народная религия в истории России. – М., 2004. 18. *Иванов В.В.*, *Топоров В.Н.* Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. – М, 1965. 19. Исследования по народной религиозности: современное состояние и перспективы развития: Всероссийская конференция. – СПб., 2002. 20. *Китова С.* Християнські мотиви в українському весіллі // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 21. 21. *Клейн Л.С.* Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославян-

ского язычества. – СПб., 2004. 22. *Кондратович О.* Волинські постові пісні // Там само. 23. *Лавров А.С.* Колдовство и религия в России. 1700–1740 гг. – М., 2000. 24. *Левкиевская Е.Е.* Православие глазами современного севернорусского крестьянина // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. – М., 1998. – Вып. 4. 25. *Лещенко В.Ю.* Семья и русское православие (XI–XIX вв.) – СПб., 1999. 26. *Мальцев М.В.* Почитание св. Архангела Михаила в русской православной традиции (опыт ист.-этногр. исслед.). Дис. … канд. ист. наук. – М., 1994. 27. *Мельникова Е.А.* Воображаемая книга: исследование роли "письменного" в народной культуре крестьян Северо-Запада России : Автореф. дис. …канд. ист. наук. – СПб., 2006. 28. *Мороз А.Б., Каспина М.М.* Программа "Народное православие" // Актуальные проблемы полевой фольклористики. – М., 2002. 29. "Народная Библия": Восточнославянские этиологические легенды / Сост. и коммент. О.В. Беловой. – М., 2004. 30. *Овсійчук В.* Ікона як художній і духовний феномен // Там само. 31. От Бытия к Исходу: отражение библейских сюжетов в славянской и еврейской народной культуре : Сб. ст. – М., 1998. 32. *Панченко А.А.* Исследования в области народного православия. Деревенские святыни Северо-Запада России. – СПб., 1998. 33. *Панченко А.А.* Религиозные практики: к изучению "народной религии" // Мифология и повседневность: Мат. науч. конф. – СПб., 1999. – Вып. 2. 34. *Панченко А.А.* Фольклористика как наука // Первый Всероссийский конгресс фольклористов : Сб. докл. – М., 2005. – Т. 1. 35. *Панченко А.А.* Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – М., 2004. 36. *Поплавская Х.В.* Народная традиция православного паломничества в России в XIX–XX веках. – М., 2000. 37. Православие в народной жизни: программы сбора полевого этнографического материала. – М., 2000. 38. Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках : Этнограф. исслед. и мат. – М., 2002. 39. Православная жизнь русских крестьян XIX–XX вв. : Итоги этногр. исслед. – М., 2001. 40. Православие и русская народная культура. – М., 1993. 41. Религиозные практики в современной России : Сб. ст. / Под ред. К. Русселе, А. Агаджаняна. – М., 2006. 42. "Религия и Церковь в культурно-историческом развитии Русского Севера (к 450-летию Трифона, Вятского Чудотворца. – Киров, 1996. 43. *Розов А.Н.* Священник в духовной жизни русской деревни. – СПб., 2003. 44. *Романов Г.А.* Городские крестные ходы XIV–XVI веков (по мат. Москвы и Новгорода) : Дис. … канд. ист. наук. – М., 1997. 45. Светское образование и православное воспитание: Всероссийская конференция. – СПб., 1999. 46. Святые и святыни северорусских земель. – Каргополь, 2002. 47. *Смилянская Е.Б.* Волшебники. Богохульники. Еретики: народная религиозность и "духовные преступления" в России XVIII в. – М., 2003. 48. Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии : Сб. ст. / Под ред. Ж. Корминой, А. Панченко, С. Штрыкова. – СПб, 2006. 49. *Спасенкова И.В.* Православная традиция русского города в 1917–1930 годы (на мат. Вологды) : Автореф. дис. …канд. ист. наук. – Вологда, 1998. 50. *Страхов О.* Народна духовна культура та християнство // Родовід, 1992. 51. *Страхов О.* Ночь перед Рождеством народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. – Cambridge, 2003. 52. *Сулима М.М.* ГрЪхи розмаитїи: епітимійні справи XVII–XVIII ст. – К., 2005. 53. *Тарабукина А.В.* Фольклор и культура прицерковного круга : Автореф. дис. …филол. наук. – СПб., 2000. 54. *Толстой Н.И.* Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. 55. *Успенский Б.А.* Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982. 56. *Филичева О.* "Народное православие" в городской деревне: священник и ожидания паствы (религиозные праздники в 2001–2004 годах) // Религиозные практики в современной России. – М., 2006. 57. *Цивьян Т.В.* Человек и его судьба – приговор в модели мира // Понятие судьбы в контексте разных культур. – М., 1994. 58. *Цеханская К.В.* Икона в жизни русского народа. – М., 1998. 59. *Цеханская К.В.* Иконопочитание в русской традиционной культуре. – М., 2001. 60. *Штырков С.А.* После "народной религиозности" // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии : Сб. ст. / Под ред. Ж. Корминой, А. Панченко, С. Штрыкова. – СПб., 2006. 61. *Щепанская Т.Б.* Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) // Русский Север: к проблеме локальных групп. – СПб., 1995. 62. *Щепанская Т.Б.* Странные лидеры (О некоторых традициях социального управления у русских) // Этнические аспекты власти. – СПб., 1995. 63. *Badone E.* Introduction // Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society / E. Badone. – Princeton, 1990. 64. *Brown P.* The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity. – Chicago, 1981. 65. *Crummey R.* Old Belief as Popular Religion: New Approaches // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52. – No 4. 66. *Levin E.* Dvoeverie and Popular Religion // Seeking God. The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia / S.K. Batalden. – DeKalb, 1993. 67. *Primiano L.N.* Vernacular Religion and the Search for Method in Religious Folklife // Reflexivity and the Study of Belief / D.J. Hufford. Western Folklore. – 1995. – Vol. 54. – No 1. Special issue. 68. *Stark L.* The Folk Interpretation of Orthodox Religion in Karelia from an Anthropological Perspective // Studies in Folklore and Popular Religion. Papers Delivered at the Symposium "Walter Anderson and Folklore Studies Today" / Ulo Valk. – Tartu, 1996. – Vol. 1. 69. *Thomas K.* Religion and the Decline of Magic. N.-Y., 1971. 70. *Yoder D.* Toward a Definition of Folk Religion // Western Folklore / Ed. By Yoder. – 1974. – Vol. 33, No 1.

Надійшла до редколегії 14.03.06

І. Кравченко, асп.

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ІСЛАНДСЬКОГО ЄПИСКОПАТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XI – ПОЧАТОК XIII СТОЛІТЬ)

Проаналізовано соціальний та майновий склад ісландського єпископату у другій половині XI – на початку XIII ст.

The present article considers the beginnings of the bishops' careers in Iceland from the second part of the eleventh to the beginning of the thirteenth century. Particularly, it attempts to display their family backgrounds and relationships with the most powerful families.

Розвиток християнських інституцій у середньовічній Ісландії становить неабиякий інтерес для дослідження. Адже перші книжкові пам'ятки давньоісландською мовою були продуктом засвоєння латинської християнської книжково-писемної традиції. Крім того, ісландці залишили по собі значну кількість історичних чи напівісторичних праць з раннього періоду не тільки Ісландії, а й усієї Скандинавії [10].

Вивчення ролі християнських інституцій в ісландському суспільстві – таких як єпископства та монастирі – дозволить прослідкувати впливи та адаптацію християнства до ісландського соціуму. Вичерпне висвітлення даної теми неможливе у межах однієї статті, тому у даній роботі ми обмежимося розглядом лише одного її аспекту, а саме, соціальним складом ісландського єпископату у другій половині XI – на початку XIII ст.

В історіографії дана тема розроблялася мало й однобічно. Праці Й. Хельгасона, М. Ларуссона, С. Нордаля, та Й. Йоханессона здебільшого концентрують увагу на біографіях єпископів та повторюють інформацію джерел [6, 11, 12, 9]. Зазначені вчені розглядають становище єпископських родів та їхню роль у світській політиці без її критичного дослідження. Виняток становить лише праця О. Вестейнссона, присвячена християнству в Ісландії та єпископам як частині соціальної системи [21]. Однак його робота структурована як біографічне дослідження та недостатньо розробляє аспект взаємовпливів церковної та світської влади.

Дане дослідження базується на так званих сагах про сучасність (*samtíðasögur*): "Сага про Стурлунгів" (*Sturlunga saga*) [20] та "Саги про єпископів" (*Biskupa sögur*) [2]. "Сага про Стурлунгів" є великою компіляцією саг, створеною близько 1300 р. різними авторами про події, починаючи з 1117 р. (у "Сага про Торгільса та Гавліді" (*Þorgils saga ok Hafliða)* – та закінчуючи бл. 1265 р. (в "Оповідання про Стурлу" *(Sturlu þáttr)* [23, с. 13–45; 10, с. 187–202]. (Докладніше про *þáttr* та його особливості див. 10, с. 299–310; 18, с. 131–154; 1, с. 10) У даній роботі досліджено також "Сагу про ісландців" (*Íslendingasaga*) [17] та "Оповідання про Людей з Яструбиного Долу" (*Haukdæla þáttr*) [22]."Саги про єпископів" не є унітарним джерелом, а складаються з низки текстів, записаних у різні часові проміжки. Підґрунтя аналізу становлять такі саги: "Гунгрвака" або, дослівно, "Те, що збуджує апетит" (*Hungrvaka)* [7; 8] – записана між 1206–1211 рр.; "Сага про Торлака А" (*Þorláks saga A)* [24; 25] – написана приблизно через десять років після смерті єпископа (пом. 1193 р.); "Сага про Торлака В" (*Þorláks saga B або Oddaverja-þáttr)* [26; 13] була записана у середині або другій половині XIII ст..; "Сага про Пауля"(*Páls*

© І. Кравченко, 2007

saga) [14; 15] – складена майже одразу після його смерті (1211 р.) [18, с. 63–9; 10, с. 181–4]; "Сага про Святого Йоуна" (*Jóns saga helga*) [16], написана монахом монастиря у Вічевих Пісках (*Þingeyrar*) – Гунлаугом Лейфссоном (пом. 1218/19 р.) [3, с. 595–597]. Крім "саг про сучасність" у статті використано документи з "Ісландського дипломатаріуму" (*Diplomatarium Islandicum*) [4].

Хронологічними межами даної роботи є 1056–1211 рр., тобто період від заснування першого єпископства в Ісландії, до смерті єпископа Пауля Йоунссона. Єпископство Пауля стояло на межі періоду громадянських воєн в Ісландії, так званого віку Стурлунгів (*Sturlunga öld*), який закінчився втратою Ісландії своєї незалежності.

Як відомо, християнство було визнано офіційною вірою в Ісландії у 999 (1000) р. Однак у перші десятиліття свого існування ісландська церква ще не мала організаційної структури та освіченого кліру. Перша половина XI ст. характеризується активною діяльністю єпископів-місіонерів з Норвегії, Англії, та Німеччини. Саме вони заклали в Ісландії основи християнської організації та освіти. Ситуація істотно змінилася у 1056 р., коли у країні було засновано перше стале єпископство на Палатному Пагорбі (*Skálholt;* далі буде: Скаульгольт). Відтоді і до 1238 р. (тобто протягом майже всього періоду Співдружності) єпископами на острові були лише місцеві уродженці.

Перший ісландський єпископ, Ісілейф Ґіцурарсон (1056–1080), належав до роду Людей із Яструбиного Долу (*Haukdælir*; далі буде: Гаукдаліри), однієї з наймогутніших та найвпливовіших сімей Ісландії. Крім того, він володів годордом (*goðorð*). (Годорд є специфічно-ісландським інститутом управління. Традиційно вважається, що країна поділялася на 36 (пізніше на 39) годордів, очолених ватажками (мн. *goðar*). Годорди не мали зафіксованих територіальних меж за винятком кордонів чвертей. Бонд ставав членом того чи іншого годорда добровільно і його вибір був зумовлений виключно особою ватажка (*goði*). Годорди вважалися приватною власністю, могли бути продані, подаровані, віддані як придане, розділені між ватажками. Більше про особливості ісландських годордів див. [9; 19; 5]). За "Гунгрвакою" [7, гл. 2] засновником роду був Кетільбйорн Старий (*Ketilbjörn inn gamli*) з Мохової гори (*Mosfell*), що розташований на південному заході країни. Один з його синів, Тейт, заснував хутір у Скаульгольті. Другий син, хевдинг (*höfðingi*) Ґіцур Білий, відіграв вагому роль у прийнятті закону про запровадження християнства в Ісландії. (В Ісландії хевдингами називали членів аристократичного прошарку, передусім військових ватажків. Прошарок хевдингів існував у всіх скандинавських країнах, проте характеризується по різному.) Ґіцур одружився з Тордіс, сестрою закономовця Скапті Тородсона та дочкою Тороду Ґоді. Одним із синів подружжя був Ісілейф. Дядя Ісілейфа, Скапті, син ватажка Торода з Прискалку (*Hjalli*) у регіоні Ельвус (*Ölfus*), був закономовцем протягом двадцяти чотирьох років (1004–30), довше ніж хто-небудь інший. Скапті встановив П'ятий Суд в Ісландії. Вважається, що цей його внесок до законодавчої системи започаткував нову епоху в історії ісландського народу [9, с. 70]. Через Скапті родина Ісілейфа породичалася з дуже впливовим родом з Острівного фіорду (*Eyjafjörður*), що на півночі країни. Син Скапті, Торстейн Бездонний Рот (*Þorsteinn Holmunnr*) одружився з Йодіс, донькою Ґудмунда Могутнього (*Guðmundr hinn ríki*) з Подмареничних Полів (*Möðruvellir*), що в Острівному фіорді. На початку періоду Співдружності Ґудмундр був єдиним і безперечним взірцем хевдинга, який нагромадив влади більше ys; зазвичай. Він був єдиною людиною свого часу, якій надали прізвисько Могутній [9, с. 226]. Значні статки, що накопичила родина Ісілейфа дали йому можливість навчатися за кордоном у Герфорді (*Herford*), саксонському монастирі для дівчат із шляхетних сімей. Абатиса монастиря, Ґодесті, була тіткою герцога Ордульфа, одруженого з Ульфхільд, донькою норвезького короля Улава Гаральдссона [9, с. 144]. Наявний ще один зв'язок зі Святим Улавом. Один з синів Ісілейфа, Тейт, виховувався у Галя Торарінссона Доброго (*Hallr Þórarinsson hinn mildi*) у Яструбиному Долі. Останній жив деякий час у Норвегії та служив найманцем у Святого Улава [21, с. 145]. Після свого повернення до Ісландії Ісілейф отримав Скаульгольт у власність, де й оселився. Не зовсім, щоправда, зрозуміло, чи був цей хутір головною маєтністю його батька, чи ні. О. Вестейнссон на основі "Саги про християнізацію" (*Kristini saga*) та "Книги про заняття землі" (*Landnámabók*) твердить, що Ґіцур жив на Крутому Мисі (*Höfði*). А "Сага про Н'яля" (*Njáls saga*) називає фермою Ґіцура Мохову Гору [21, с. 21]. Дружиною Ісілейфа стала Дала, донька Торвальда із Гребня (*Ás*) [7, гл. 2].

Ґіцур Ісілейфссон (1082–1118) був одним із трьох синів Ісілейфа. Відомо, що він був не найстаршим, оскільки його брат Тейт помер перед ним (у 1110) [21, с. 146]. Це означає що, Ґіцур не наслідував маєтність свого батька. С. Нордаль твердить, що не Ґіцур, а саме Тейт з Яструбиного Долу отримав годорд у Моховій Горі [12, с. 241]. Від Тейта походить рід Гаукдалірів. Учнем Тейта був Арі Торгільссон Учений (*Ári Þórgilsson hinn fróði*) (1068–1148). Ще одним братом був Торвальд, який поселився на власному хуторі у Лавовому Лані (*Hraungerði*) в регіоні Хлої (*Hlói*), та, відповідно "Гунгрваці" був могутнім хевдингом [7, гл. 2]. Ґіцур навчався у тому ж саксонському монастирі, що і його батько – у Гефорді. Після повернення до Ісландії, він став купцем та часто здійснював морські закордонні подорожі [7, гл. 2]. Ґіцур одружився зі Стейнун Торгрімсдоттір, удовою Торіра, сина Бродді-Бороди (*Þórir Skegg-Broddarson*) зі Святилища (*Hof*), що у Збройному фіорді (*Vápnafjörðr*). Останній певно володів годордом у Захистку Святилища (*Hofverja*) [21, с. 140]. Виходячи з того, що Ґіцур перебрався жити на схід до спадку своєї дружини у Збройному фіорді, можемо твердити, що брати його, Тейт та Торвальд, уже утвердилися у родинній вотчині і стали місцевими хевдингами. Ймовірно, що Ґіцур був останнім із синів єпископа Ісілейфа; у 1080 під час виборів наступного єпископа на Альтингу (*Alþingi*) не було названо іншого.

По смерті Ґіцура єпископом Скаульгольта став Торлак Рунольфссон (1118–1133). Його пращури були шанованими. О. Вестейнссон [21, с. 147] твердить, що Торлак був нащадком Кетільбйорна Старого як і Гаукделіри та Огмунда Шпички (*Ögmundr bildr*) як Святий Йоун; з материнського боку він походив з роду Людей Горобинової Місцини (*Reynistaðarsmen*) на півночі. Однак, найістотнішою була його спорідненість з Галем Торарінссоном, якому він доводився внучатим племінником. Крім того, майбутній єпископ був прийомним сином Галя та виховувався у Яструбиному Долу [7, гл. 6]. Торлак був троюрідним братом свого товариша по навчанню, єпископа Голару (*Hólar*), Бйорна Гілссона. Проте, "Гунргвака" доводить лінію його родоводу лише до Торкелля скотаколса (*Þorkell skotakolls*) [7, гл. 6].

Спадкоємцем єпископа Торлака у Скаульгольті став Магнюс Ейнарссон (1134–1148), який доводився єпископу непрямим двоюрідним братом. Магнюс був далеким родичем Гаукделірів та нащадком Узбережного Галя (*Síðu-Hallr*) через пряму лінію від старшого сина останнього. Двоюрідний дід його матері Турід, дочки Гіля, був Галь із Яструбиного Долу. Його названа мати

була Одні, донька Магнюса священика, сина Торда з Пагорбу Димів (*Reykjaholt*).

Наступним єпископом – обранцем Скаульгольту став Галь Тейтссон (пом. 1148). Батьком Галя був син єпископа Іслейфа. Галь був прийомним сином Галя Торариннссона з Яструбиного Долу. Галь, очевидно, не мав дітей і скоріше за все, Тейт став його спадкоємцем. Тейт був священиком та утримував школу, де ісландська світська та релігійна еліта здобувала освіту. "Сага про Стурлунгів" повідомляє, що Галь Тейтссон "був могутнім хевдингом" [22, гл. 4]. (Слід додати, що син Галя, Ґіцур був Закономовцем (1181–1200). Ґіцур відвідав Рим та написав книгу *Flos peregrinationis* про Саксонію та Німеччину.) Тейт не став єпископом через раптову смерть у Трехті (Утрехт) до свого посвячення у сан.

Коли новини про смерть Галя досягли Ісландії, то "під проводом Бйорна, єпископа Голару та зі згоди всіх, хто мав вирішувати," Кленг Торстейнссон (1152–76) став єпископом-обранцем (в оригіналі *electus*) [7, гл. 8]. Його родина не була впливовою, хоча й пращури були шанованими. Кленг значиться у списку священиків високого походження з півночі, складеному у 1143 р., коли він імовірно був кафедральним священиком Голару. Крім того, "Гунгрвака" називає його жителем півночі. О. Вестейнссон твердить, що єпископ Бйорн безумовно посприяв виборам Кленга на посаду єпископа Скаульгольта [21, с. 151]. І, якщо, родина Гаукдалірів це сприйняла прихильно (що вона, напевно, і зробила), то Кленг був зручним кандидатом для них. Він навчався під керівництвом святого Йоуна у Голарі, і будучи кліриком мешкав з єпископом Голару, Кетілем. Повідомляється також, що він був вправним письменником, ученим та скальдом. Автор підкреслює, що Кленг мав впливових друзів. Серед них значиться син попереднього єпископа – обранця Галя – Ґіцур Гальссон. Згідно із сагою, вони зустрілися під час подорожі Європою, коли Ґіцур повертався з півдня, з поїздки до Баррі та Риму.

Кленг сам призначив наступника. Новим єпископом став абат монастиря у Багатому Хуторі (*Þykkvabær*), Торлак Торгальссон (1178–1193). "Сага про Торлака" твердить, що його батьки були "доброї родини та знатного походження" [25, гл. 2]. Проте, відомо, що вони не були ні заможними ні впливовими. Його батько був купцем та домовласником, але складається враження, що не дуже успішним. Коли Торлак був іще молодим, він з матір'ю переїхали до Одді, на навчання до священика Ейольва Семундарсона. Цей факт зазначає те, що його мати мала принаймні вигідні зв'язки. Родина Торлака розвинула досить тісні зв'язки з родиною Оддаверьярів (*Oddaverjar)*, одна з його сестер стала пізніше наложницею ватажка Йоуна Лоптссона. Після свого посвячення в сан він став священиком невеличкої, але прибуткової парафії. Його сага твердить, що саме на зароблені статки він подорожував до Парижа та Лінкольна. Проте, ймовірніше за все, його подорож була оплачена родиною Оддаверьярів [21, с. 152]. Після свого повернення до Ісландії, Торлак став священиком головного церковного помістя регіону, що пізніше стало жіночим монастирем у Церковному Хуторі (*Kirkjubær*) на Узбережжі (Síða). Монастирем керував священик Б'ярнхедін Сігурдарсон, який значився у списку високошановних кліриків 1143 р. [4, № 29]. Через шість років Торлак став пріором нового осередку каноніків Багатого Хутору у Схованці Лебедів (*Álftaver*), звідки він був висунутий на посаду єпископа Скаульгольту. На Альтингу 1174 було три кандидати на посаду єпископа. Єпископ Кленг обрав Торлака. Родина Оддаверьярів ставала дедалі могутнішою і почала змагатися з родиною Гаукдалірів. Перші поки що не могли розраховувати на те, щоб витіснити Гаукдалірів із Скаульгольту, але сподівалися, що зможуть мати певний вплив через Торлака. Його кандидатура, таким чином, була компромісом між двома могутніми родами.

Наступником Торлака став його племінник – Пауль Йоунссон (1195–1211). Пауль був незаконнонародженим сином "найшанованішого хевдинга" – Йоуна Лоптссона та сестри Торлака – Рагнхейд. Після навчання за кордоном Пауль повернувся до Ісландії та до 1190-х рр. утвердився як ватажок Гірського Проходу (*Skarð*) у Місцині (*Land*). Він одружився молодим, і, як і його брати Семунд та Орм, був заручений з метою розширення та зміцнення влади родини в області Тінгу Звивистої Річки (*Rangárþingi*). Відповідно до "Саги про Пауля" під час виборів на Альтингу у 1194 р. було вирішено, що "Єпископ Бранд має призначити єпископа-обранця, і він обрав Пауля Йоунссона" [14, гл. 2]. Спочатку Пауль за церковним звичаєм відмовився від посади, але згодом обійняв її та вирушив із своїм батьком та братами до Скаульгольту.

Скаульгольт був єпископством уже понад півстоліття, коли жителі Північної Ісландії виступили за заснування ще одного. Друге єпископство Ісландії, центром якого став Голар, завдячує своєму заснуванню ласці та волі єпископа Ґіцура. Першим північним єпископом став Йоун Огмундарссон (1106–21), прийомний син Ґіцура Іслейфсона і троюрідний брат дружини Тейта Іслейфссона. Явище приймацтва було складним інститутом. Виховання чужої дитини означало альянс з її родиною. Передбачалося, що прийомний син, ставши дорослим, ставитиметься до названого батька як син та до названих братів і сестер як брат. Приймак не наслідував майна названого батька, але у всіх інших аспектах мав поводитися як рідний син до названого батька та його родичів [21, с. 145]. Йоун належав до родини, що просувала християнство у своєму регіоні. Батьком Йоуна був Огмунд Торкельссон, син Асгейра Ножа (*Ásgeir kneif*), матір'ю – Торгерд, донька Егіля. Егіль був сином Узбережного Галя, "якому випала честь бути першим з усіх ватажків у Чверті Східного фіорду, хто прийняв хрещення та правдиву віру" [16, гл. 1], і від якого веде свій родовід принаймні шість із дванадцяти єпископів періоду Співдружності. Матір'ю Торгерд була Торлауг, донька Торвальда із Гребеня. Родовою власністю Йоуна та його сім'ї був південний Широкий Двір (*Breiðabólstaðr*) із фермою та церквою біля Озерного Схилу (*Fljótshlíð*). Це був один з найбагатших та найважливіших "стадір" *(staðir)* у країні [21, с. 147]. О. Вестейнссон [21, с. 147] доводить, що Св. Йоун був хевдингом своєї родини, про чию відсутність у регіоні навряд чи жалкували сусідні Оддаверьяри. Невідомо, хто став володіти Широким Двором після того, як Йоун переїхав до Голару, але незабаром після 1200, цю маєтність утримував один з Оддаверьярів [7, гл. 38]. Йоун був двічі одружений, але не мав дітей, і це, ймовірно, є натяком на причину його від'їзду. З іншого боку, він мав міцні зв'язки з північчю. Окрім північних родичів через шлюб названого батька Йоуна Ґіцура – Гафліді Маусcона із Широкого Двору у Західному Водостоку (*Vesturhop*) та Кетіля з Подмареничних Полів, що у Острівному фіорді, материнська лінія Йоуна також веде на північ. Більше того, ця лінія свідчить про спорідненість Йоуна та матері Ґіцура – Дали. Дала та бабуся Йоуна по материнській лінії Торлауг були рідними сестрами та дочками Торвальда із Гребеня, що на півночі. Географічно Гребінь розташований досить близько до Голару. Йоун переїхав до Голару разом із родичами. "Сага про Йоуна Голарського" згадує принаймні двох з них, що зайняли певні позиції у кафедральній ієрархії: це були дружина Йоуна, яка стала домоправителькою кафед-

рального господарства та священик Х'ялті, який став другим у кафедральній ієрархії після священика Гаумунда Бйорнссона [16, гл. 14].

Наступником Йоуна у північному єпископстві став Кетіль Торстейнссон (1122–1145). Він був хевдингом з родини Людей з Подмареничних Полів (*Mödruvellingar*), однієї з найстаріших та найшановніших сімей півночі. О. Вестейнссон твердить, що Кетіль був останнім хевдингом своєї родини, і що він був останнім з хевдингів, який став єпископом [21, с. 149]. Кетіль був сином Торстейна, сина Ейольва Кульгавого (*Eyjólfr halti*), який доводився сином Ґудмунду Могутньому, сину Ейольва Вальгердарсона. Його двоюрідними братами були Бйорн, абат монастиря Поперечної Ріки (*Þverá*) (1161–1181) та Бйорн, єпископ Голару (1147–1162); його шуринами були Торлак, єпископ Скаульгольту (1118–1133) та майбутній єпископ Голару Бранд (1163–1201). Єпископ Кетіль був також споріднений через шлюб із єпископом Ґіцуром: його дружина Ґроа була донькою останнього.

Про родовід наступника Кетіля у Голарі, Бйорна Ґільсона (1147–1162), відомо небагато. Його матір'ю була онука Торфіна Носа (*Þorfinnr karlsnefi*) з Двору (*Staður*), що на Горобиному Мисі (*Reynines*), й, очевидно, її батько Бйорн (чи Торбйорн) був поважною особою. Син його, Арні, був священиком, а друга донька була одружена з хевдингом Торстейном Несправедливим (*Þorsteinn ranglátr*) із Травнистої Рівнини (*Grund*), що в Острівному фіорді. Існує думка, що Бйорн мав ще одного сина Сноррі, батька Ґріма зі Святилища у Передньому Березі (*Höfðaströnd*); і це надає можливість ідентифікувати материнську лінію єпископа Бйорна як дрібних ватажків східного Нагірного фіорду (*Skagafjörður*). Щодо чоловічої лінії єпископа відомо, що його сестра Торні, мати ватажка Орма Йоунссона, була дочкою Ґільса Ейнарссона. Цей зв'язок розміщує родину Бйорна поміж наймогутніших сімей Острівного фіорду [21, с. 149, 150]. Складається враження, що його родина не володіла годордом, але тим не менш мала високий соціальний статус. Бйорн значиться у списку священиків знатного походження 1143 р. [4, № 186]. Бйорн навчався у школі Тейта Іслейфссона у Яструбиному Долі і пізніше приїхав з тією ж метою до Голару, до школи святого Йоуна. Ймовірно, що він залишився у Голарі за єпископа Кетіля і перейняв єпископство за підтримки багатьох впливових кровних та некровних родичів з півночі та сходу. На успадкованих землях єпископ Бйорн заснував монастир у Поперечній Річці (1155–1551). На жаль, інформації про діяльність цього монастиря замало, але сам факт його існування є суттєвим.

Наступником єпископа Бйорна став Бранд Семундарссон (1163–1201). Відомостей про Бранда до його виборів на єпископську посаду практично немає. Відомо лише, що він був священиком та був присутнім на похороні єпископа Бйорна. Власне це вказує на його зв'язки з єпископством ще до обрання. По батьківській лінії Бранд належав до однієї з гілок Оддаверьярів. Йоун Лоптссон, хевдинг з роду Оддаверьярів, супроводжував його у 1163–1164 рр. у подорожі до Норвегії для посвячення у сан, а це вказує на вплив Оддаверьярів на призначення Бранда. Єпископ Бранд був людиною відомою та шанованою у Нагірному фіорді, тісно пов'язаною сімейними вузами із деякими з наймогутніших людей Чверті. Бранд безперечно був протеже Оддаверьярів. Його впливові родичі півночі та заходу безсумнівно вважали його своїм представником на місцевій асамблеї – Тінзі Звивистої Річки.

Для унаочнення представленого матеріалу нижче подано таблицю, що показує розподіл впливу могутніх сімей Ісландії на єпископства.

***Таблиця*. Контроль єпископств аристократичними родами та володіння годордом єпископами**

Скаульгольт:

Період:	Ім'я єпископа	Назва роду	Володіння годордом
1056–1080	Іслейф Ґіцурарсон	Гаукдаліри	так
1082–1118	Ґіцур Іслейфссон	-//-	-//-
1118–1133	Торлак Рунольфссон	-//-	ні
1134–1148	Магнюс Ейнарссон	-//-	-//-
1148	Галь Тейтссон	-//-	так
1152–1176	Кленг Торстейссон	-//-	ні
1178–1193	Торлак Торгальссон	Оддаверьяри	-//-
1195–1211	Пауль Йоунссон	-//-	так

Голар:

Період	Ім'я єпископа	Назва роду	Володіння годордом
1106–1121	Йоун Огмундарсон	Гаукдаліри	так
1122–1145	Кетіль Торстейнссон	Гунродлінги	-//-
1147–1162	Бйорн Ґільссон	Свінфеллінги	-//-
1163–1201	Бранд Семундарссон	-//-	-//-

Більшість з єпископів розглядуваного періоду були частиною ісландської аристократії. Єдиний виняток становить єпископ Торлак Торгальссон. Його родина була ані шанованою, ані впливовою. Він став частиною аристократичної верстви через зв'язки своєї матері та сестри. Верхівку ісландської аристократії становили хевдинги – лідери наймогутніших сімей. Через те, що на острові не було усталеної християнської традиції, єпископи перейняли модель політичної поведінки та впливу у світських лідерів. До того, як Григоріанська реформа почала здійснювати вплив на ісландських кліриків, саме родина з її владою та багатством була основою авторитету єпископів. (Сутністю григоріанського руху була боротьба за свободи Церкви (т. зв. *libertas ecclesiae*). Реформатори зосередилися на двох ключових вадах: симонії та клерикальних шлюбах. Крім того, вони звернули увагу на деякі зловживання, спричинені світським патронажем, особливо стосовно малих бенефіцій, таких, наприклад, як отримання десятини світськими особами). Відповідно, політика єпископів проводилася в інтересах їхніх сімей. Гаукдаліри контролювали Скаульгольтське єпископство від часів його заснування і до середини XX ст. Два перших єпископи Скаульгольту та засновники посади єпископа в Ісландії – Іслейф та Ґіцур – були зі стану ватажків. Вони користувалися владою на основі свого світського статусу. Після смерті Ґіцура модель єпископ-хевдинг зазнала змін. Голови родини Гаукдалірів втратили зацікавленість до посади єпископа. Цьому явищу можна дати два пояснення: а) Ґіцур не мав спадкоємця; б) посада ще не почала приносити

зиск тому, хто її обіймав, тому що десятина була нещодавно запроваджена та неефективно збиралася. Однак Гаукдаліри продовжували тримати Скаульгольт під своїм контролем. Наступні два єпископи – Торлак та Магнюс – були далекими родичами Гаукдалірів з шанованих, але невпливових родів. Єпископ Торлак був прийомним сином Галя Торарінссона з Яструбиного Долу, і як прийомний син мав пильнувати інтереси родини названого батька. Вартий уваги і той факт, що Гаукдаліри мали вплив на півночі: єпископ Голару, Йоун Огмундарсон, був прийомним сином Ґіцура Іслейфссона та далеким родичем Гаукдалірів; єпископ Бйорн Ґільссон був вихований Галем Торариссоном. Становище родини визначало місце єпископів у середовищі аристократії. Через те, що Торлак та Магнюс виходили з невпливових сімей, вони намагалися утвердитися у ісландському аристократичному середовищі традиційними засобами: через дружбу з могутніми особами, дарування подарунків, та влаштування бенкетів. Особа Галя Тейтссона була спробою Гаукдалірів повернутися до моделі єпископ-хевдинг. Галь очолював родину і був хевдингом. Цей факт свідчить про зростаючу вагу єпископської посади у Скаульгольтській єпархії у середині XII ст. Дана посада стала вигідною і хевдинги намагалися взяти її під свій прямий контроль. Єпископат Кленга позначив зміну контролю над центром єпархії. Серед його друзів і родичів були голови найвпливовіших сімей – Гаукдаліри та Оддаверьяри. Наступники Кленга на посаді, єпископи Торлак та Пауль, були членами родини Оддаверьярів. Напевно їхні кандидатури до єпископства були частиною домовленості між Гаукдалірами й Оддаверьярами, які почали домінувати у південній частині країни. Гаукдаліри зберегли вплив на єпископство, але дозволили Оддаверьярам обирати єпископів [21, с. 159]. Постаті Торлака та Пауля суттєво відрізнялися одна від одної. Рід Торлака не був ані шанованим, ані впливовим. Він був новим типом єпископа, який намагався покладатися на відмінне від традиційного джерело авторитету, а саме на Католицьку церкву. Виходячи з того, що Торлак був першим кандидатом від Оддаверьярів у Скаульгольті і не мав жодного із традиційних джерел авторитету, ми можемо припустити, що Оддаверьяри, просуваючи Торлака на посаду, бажали тримати Скаулгольтське єпископство під своїм повним контролем. Однак політика Торлака позбавила їх цієї можливості. Кандидатура єпископа Пауля, наступника Торлака, була поверненням до моделі єпископ-хевдинг.

Ситуація у північному єпископстві була дещо іншою. Усі Голарські єпископи, за винятком єпископа Йоуна, були членами місцевих впливових сімей, Свінфелінгів *(Svínfellingar)* та Гунродлінгів *(Húnröðlingar)*, і хевдингами за станом. Одначе жоден із них не належав до домінуючої родини Нагірного фіорду – Асбірнінгів (*Ásbirningar*). (Асбірнінгам вдалося домогтися обрання свого кандидата до Голару тільки у 1201, коли голова родини та домінуючий хевинг Північної Чверті, Кольбейн Тумасон висунув священика Гудмунда Арасона на посаду єпископа. Гудмунд був родичем дружини Кольбейна; вони були двоюрідними братом і сестрою по батьківській лінії. Вдруге родич Асбірнінгів став єпископом у 1263 р. Священик Бранд Йоунссон, нащадок Асбірнінгів по материнській лінії, був єпископом Голару у 1263–1264 рр.). Усі північні єпископи були пов'язані через сімейні зв'язки та/або навчання з лідерами півдня – Гаукдалірами та Оддаверьярами – які, зрозуміло, не бажали втрачати контролю над північчю. Оддаверьяри витіснили Гаукдалірів з північного єпископства у середині XII ст. Єпископ Бранд походив з місцевої впливової родини, яка була споріднена з Оддаверьярами. Йоун Лоптссон, хевдинг Оддаверьярів супроводжував Бранда у 1163–1164 у подорожі до Норвегії для посвячення у єпископський сан. Єпископат впливового Бранда не задовольнив Оддаверьярів. Причиною цього став конфлікт між Стурлою Тордарсоном з Виярку (*Hvammur*) та Ейнаром Торгільссоном з Надвірного Пагорба (*Staðarhóll*), у якому Бранд спочатку став на бік Стурли, свого родича. Однак опоненти Стурли, Гудмунд Шляхетний (*Guðmundr dýri*) та Йоун Лоптссон, також були родичами Бранда, тому наприкінці ворожнечі Бранд став на їхній бік проти Стурли. Позиція Бранда була визначена зв'язками його родини; саме тому Оддаверьяри не могли повністю на нього покладатися. Наступним протеже Оддаверьярів був Торлак Торгальссон, який мав слабку і невиразну позицію у середовищі аристократії і повністю завдячував освітою і становищем своїм покровителям. Одначе єпископ Торлак, не маючи підтримки власної родини, як звичної основи впливу, звернувся до авторитету Церкви, що зробило його опонентом Оддаверьярів. Особа наступника Торлака, єпископа Пауля, була вороттям до моделі єпископа-хевдинга. Як незаконний син голови родини Оддаверьярів, Пауль упевнено відчував себе в аристократичному середовищі Ісландії та захищав інтереси власної родини.

Проведений вище аналіз дозволяє виокремити дві моделі єпископів в ісландській середньовічній церкві періоду Співдружності. Перша модель – єпископ-хевдинг – утворилася за заснування сталих єпископств в Ісландії у 1056–1106 рр. Формування даної моделі було обумовлено особливостями ісландської аристократичної верстви, яка визнавала лише ту владу, що спиралася на багату й авторитетну родину. Друга модель – єпископ без годорду – сформувалася у 1118–1193 рр. лише у Скаульгольтському єпископстві (єдиний виняток – Галь Тейтссон). На відміну від Скаульгольту, Голар весь період Співдружності очолювали єпископи-хевдинги. Зміна моделі пояснюється втратою зацікавленості могутніх хевдингів південного діоцезу у єпископській посаді у першій половині XII ст. та боротьбою аристократичних родів у 50–70-х рр. XII ст. Відсутність першої моделі у північному діоцезі зумовлена впливом аристократичних родів півдня, які просували та підтримували єпископів-хевдингів у Голарі, щоб протистояти домінуючій родині півночі – Асбірнінгам. Наприкінці XII ст. друга модель у Скаульгольті знов змінилася першою. Зміни була пов'язані зі зростаючим напруженням у суспільстві, що стояло на межі громадянських воєн. Модель єпископ-хевдинг зберігається в обох єпископствах до 1238 р., коли норвезький архієпископ не визнав ісландських єпископів-обранців та призначив до Скаульгольту та Голару своїх ставлеників-норвежців. Призначення єпископів з Норвегії стало першим кроком на шляху до втрати незалежності Ісландією, другим й останнім кроком стало визнання ісландськими хевдингами у 1264 р. влади норвезького короля.

1. Исландские саги. – Москва, 2000. 2. Biskupa sögur II. – Reykjavík, 2000. 3. *Cormack M.* Saga of bishop Jón of Hólar. Introduction. // Medieval hagiography: an anthology. – N.-Y., 2001. 4. Diplomatarium Islandicum, Íslenzkt forbréfasafn I. – Copenhagen and Reykjavik, 1857–1876. 5. *Durrenberger E.P.* Stratificaiton without a state: the collapse of the Icelandic Commenwealth // Ethos. – 1988. – Vol. 34. 6. *Helgason J.* Islands Kirke fra dens Grundlæggelse til Reformationen: en historisk Fremstilling. – København, 1925. 7. Hungrvaka // Biskupa sögur II. – Reykjavík, 2000. 8. Hungrvaka // Origines Islandicae: a collection of the more important sagas and other nativewritings relating to the settlement and early history of Iceland. – Oxford, 1905. 9. *Jóhannesson J.* A history of the old Icelandic commonwealth: íslendinga saga. – Winnipeg, 1974. 10. *Kristjánsson J.* Eddas and sagas. – Reykjavík, 1997. 11. *Lárusson M.M.* The church of Iceland / Scandinavian churches. A picture of the development and life of the churches of Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden. Ed. L.S. Hunter. – L., 1965. 12. *Nordal S.* Icelandic culture. – Cornell, 1990. 13. Oddaverja-þáttr // Origines Islandicae... 14. Páls saga // Biskupa sögur II. –

Reykjavík, 2000. 15. Póls saga // Origines Islandicae... 16. Saga of bishop Jón of Hólar.// Medieval hagiography... 17. Saga of the Icelanders // Sturlunga saga I. – N.-Y., 1970. 18. *Schach P.* Icelandic sagas. – Boston, 1984. 19. *Sigurðsson J.V.* Chieftains and power in the Icelandic commonwealth. – Odense, 1999. 20. Sturlunga saga I, II. – N.-Y., 1970. 21. *Vésteinsson O.* The Christianization of Iceland: Priests, Power and Social Change 1000–1300. – L., 1996. 22. The Tale of the Men of Haukadal // Sturlunga saga II. – N.-Y., 1970. 23. *Thomas R.G.* Sturlunga saga I. Introduction. – N.-Y., 1970. 24. Þorláks saga.// Origines Islandicae… 25. Þorláks saga A. // Biskupa sögur II. – Reykjavík, 2000. 26. Þorláks saga B.// Biskupa sögur II. – Reykjavík, 2000.

Надійшла до редколегії 22.03.06

М. Парахіна, канд. іст. наук, Т. Полушкіна, канд. іст. наук

ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На основі узагальнюючих матеріалів розглянуто процес українського державотворення, шляхи його інтеграції у світове співтовариство.

In the article on the basis of summarizing materials the process of Ukrainian creation of the state, ways of its integration, is considered in a world concord.

У XX ст. Україна здобувала незалежність двічі. Обидва рази народження самостійної держави було наслідком розпаду наддержави. Однак якщо поява Української Народної Республіки кваліфікується як результат революції, то суверенізація радянської України такою не вважається. Будь-який історик погодиться з визначенням революції як одночасної зміни державної влади і форм власності. Роки, що відділяють нас від 1991 р., є достатньою відстанню у часі, щоб зрозуміти: в Україні трапилося і те, і друге, і навіть третє: влада не просто змінилася, а народилася принципово інша, національна держава.

Сутність перехідного періоду від радянського тоталітаризму до демократії полягає в тому, що в ході усієї сукупності його процесів творяться умови для нового, більш цивілізованого рівня свободи людини. Для суспільства перехідного стану значною мірою притаманні форми співжиття, мислення та поведінки, що склалися у старому суспільстві. Однак масова свідомість усе ж дезорієнтована руйнуванням колишньої системи цінностей. У населення, яке в основній своїй масі опинилося на межі виживання, зростає меркантильність та егоїзм, жорстокість й апатія.

Багатовіковий історичний досвід нашої країни свідчить, що наша держава часто руйнувалася через нерозуміння суспільством та, насамперед, його елітою процесів, що відбувалися. Упродовж останніх років в Україні спостерігається позитивний рух суспільної свідомості від національно-державного романтизму в бік здорового прагматизму. Проте суспільство ще не має чіткого уявлення про головні орієнтири свій поступ, про свої провідні цінності й ідеали. Поки що ведуться лише суперечки щодо тлумачення власного історичного минулого, а також щодо того майбутнього, до якого слід прагнути.

В інтересах консолідації суспільства важливим є формування певного рівня однодумства у площині життєвих цілей його громадян. Невизначеність чи заперечення визначеності в питаннях загальнонаціональних духовних орієнтирів створює конфліктний простір і має наслідком небезпечні коливання масових настроїв, розшарування правлячої верстви, поглиблення регіональних відмінностей [5]. Певні спроби осмислено визначити перспективні шляхи реформування суспільства здійснюються здебільшого з використанням таких підходів, які ґрунтуються на зміцненні владних структур та пріоритетах державної економіки, тоді як питання розвитку людини, особистостості, творчого потенціалу суспільства, як і раніше, відсуваються на задній план.

Нам необхідно докласти значних інтелектуальних зусиль для формування в нашій свідомості національного бачення, оскільки лише таке бачення здатне віднайти неперехідні цінності життя та висвітлити надійні орієнтири в подальшому просуванні українського суспільства до стабільного і динамічного розвитку. Україні потрібна загальнодержавницька ідеологія, яка не тільки дасть змогу вижити в сучасних умовах, але й відкриє перед людиною нові можливості для реалізації її прагнень до вільного розвитку. Лише така ідеологія спроможна узгодити інтереси та дії різних соціальних верств і груп населення, окремих людей, виробити в них раціональне уявлення про легітимні шляхи реалізації їхніх інтересів.

Стрижневим положенням сучасної національної доктрини України має стати розуміння того, що українська незалежна держава утворилася не тільки як наслідок тривалого національно-визвольного руху, але і як відповідь на виклики розвитку світової глобалізації. Творення нової, пристосованої до сучасних вимог, системи привело до виокремлення з імперії національно-державних єдностей, що самі визначають власні шляхи розвитку та механізми інтеграції у світове співтовариство.

Під розвитком суспільства слід розуміти насамперед процеси, що забезпечують зростання добробуту, безпеки та духовності кожної людини. Для цього необхідно творення належного середовища, у якому людина могла б реалізовувати свої можливості. Ідеться, насамперед, про економічні, політичні, екологічні й інші передумови, про певний тип культурного виховання й освіти, що передбачає накопичення нових знань та удосконалення інтелектуального розвитку суспільства.

На сьогодні існує чимало проблем щодо соціальної політики, її функцій та завдань, удосконалення та ін. Держава, будуючи демократичне громадянське суспільство, намагається поєднувати політику економічних реформ з активною соціальною політикою. Основними завданнями нашої держави, мають бути: зростання рівня життя населення, активний розвиток ринку праці, зменшення надмірної диференціації населення за рівнем доходів, розвиток освіти, культури, охорони здоров'я, але при належному розвитку ринкової економіки, тобто сполучення ринкової економіки із забезпеченням соціальної захищеності людини, захистом її соціальних й економічних прав.

Нова якість українського суспільства вимагає відповідної нової якості системи його цінностей, що мають бути цінностями суверенного буття.

В умовах перехідного періоду необхідною передумовою суспільного прогресу є збереження внутрішньополітичної стабільності та єдності нації. Будь-який серйозний соціально-політичний конфлікт становить загрозу для існування держави і суспільства в цілому. Не припустити розколу громадської думки у корінних питаннях існування нації є головним пріоритетом політики Української держави.

Суверенітет України склався як суверенітет національно-державної єдності, підґрунтям якої є історична пам'ять. Проте правда про історичну пам'ять українського народу для багатьох громадян України є істотно звуженою, а то і спотвореною російсько-радянською імперською моделлю історії, і це становить значну небезпеку для національно-державної ідентичності України. Боротьба за історичну пам'ять на сьогодні залиша-

© М. Парахіна, Т. Полушкіна, 2007

ється сферою гострої політичної боротьби. Існує небезпека деформації історичної пам'яті, затвердження однобічних – суто негативних чи суто позитивних – оцінок минулого, фальсифікації або приховування історичних документів тощо.

Із часу отримання незалежності у 1991 р. і до 2006 р. Україна спромоглася запобігти значним зіткненням у сфері боротьби за владу. Цьому сприяли розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, прийняття Конституції, введення національної валюти тощо. Водночас відбувається зниження рівня довіри населення до влади, про що свідчать численні соціологічні опитування. Україна має наполегливо працювати над підвищенням свого авторитету серед країн світового співтовариства. Цьому сприятимуть позитивні результати здійснюваних нею реформ, недопущення масштабних суспільних конфліктів, розвиток міжнародних контактів.

Важливим чинником підвищення авторитету влади є політика держави в галузі прав людини. Україна, як демократична держава, проголосила про визнання людини найвищою суспільною цінністю, але від декларацій до реального втілення ідеалів шлях буває досить довгим.

Національний суспільний інтелект в Україні ще тільки формується. Гуманітарна інтелігенція все ще вирішує проблеми власного виживання і не заглиблюється в осмислення сучасних реалій та не веде пошуки шляхів творення кращого спільного майбутнього. Дійсно авторитетних, незалежних духовних й інтелектуальних провідників суспільство ще не висунуло, хоча претендентів багато.

Для України після проголошення незалежності труднощі полягали в тому, що одночасно повинні були відбуватися процеси розбудови державності, політичної й економічної трансформації та формування етносу. Проблеми, які необхідно було розв'язувати в ході цих широмаштабних процесів, зумовлені особливостями історичного розвитку України і мають складний дуалістичний характер. Демократизація суспільного державного устрою та політичного життя відбувалася суперечливо, іноді трагічно. Були перемоги демократичних сил та реставрації тоталітарних або авторитарних режимів. Майже завжди демократичні надбання досягалися зусиллями широких народних верств усупереч опору можновладців.

Істотним фактом поєднання державності та демократії доречно вважати прийняття Конституцій за нового часу. Обмеженність державної влади – одна з найважливіших ознак демократичної держави. Права людини та громадянина не є дарунком держави, вони – атрибути особи. Саме тому конституційній демократичній державі притаманна участь особи і народу у здійсненні державної влади. Демократична держава побудована на принципі суверенітету народу. Він посідає установчу владу. Державна влада – законодавча, виконавча, судова – діє від імені народу, вона ним уповноважена. Народ передає державі не владу, а право на владу.

Становлення України як соціальної держави відбувалося в умовах кризи соціальних відносин, що пов'язано із кризовим станом економіки та спадом виробництва [9]. Загальновідомо, що темпи соціального розвитку визначаються можливостями економіки. Проте не завжди згадується зворотній зв'язок цих складових суспільних відносин. Адже без дійового і надійного соціального захисту неможливе нормальне функціонування економічних структур, безкризовий розвиток соціальних процесів [6]. Власне, йдеться про сукупність законодавчо закріплених економічних, правових і соціальних гарантій, які забезпечуються кожному члену суспільства дотримання найважливіших соціальних прав (наприклад, права на працю, права на достатній рівень життя), які є необхідними для нормального розвитку особи.

Досвід країн з розвиненою ринковою економікою, високий науково-технічний потенціал, який став найважливішим фактором їх розвитку, знаряддям у конкуренції на світових ринках, свідчить, що роль цього потенціалу невпинно зростає, посилюючись з кожним новим технологічним укладом.

Зміна гіополітичного становища держави й організації збройних сил, конверсія військово-промислового комплексу призвели до втрати мотивованості певних напрямів досліджень, припинення значної кількості наукових розробок. На початку 1990-х рр. склалася критична ситуація, пов'язана з відсутністю власних замкнених циклів розробки і виробництва зброї та військової техніки, яка б гарантувала надійну обороноздатність країни. Незалежна Україна отримала у спадок значний науковий потенціал, який на багатьох сучасних напрямах розвитку науки і техніки перебував на гідному рівні. За класифікацією ЮНЕСКО Україна у 1990-х рр. за рівнем наукового потенціалу посідала сьоме місце у світі [9, с. 445].

На жаль, процес руйнування науково-технічного потенціалу нашої країни, який почався у 1990-х рр., продовжувався і на початку XXI ст., прискорювалося падіння престижу науки. Через мізерну заробітну плату і застарілу матеріально-технічну базу багато науковців, залишивши наукову діяльність, виїздили на роботу за кордон або йшли працювати до комерційних структур. Протягом 1991–2000 рр. показники загального скорочення наукових кадрів країни зменшилися з 9,2 до 3,7 %, тобто майже втричі [1]. У наш час відбувається і зниження рівня освіти, стають непрестижними професії вчителя та викладача; виховний процес нового покоління дедалі більше стає справою "вулиці", яка нав'язує молоді свої цінності, часто кримінального типу, замість колишньої ідеологічної пропаганди зараз маємо пропаганду масової культури. Із часів перебудови вже виросло покоління, виховане в атмосфері нігілізму до історії, держави, суспільних ідеалів. Колишню систему виховання, багато у чому порочну та заідеологізовану, уже зруйновано, однак альтернативну концепцію виховання досі ще не сформовано. Держава не має втручатися у власне виховний процес, але формування людини як свідомого члена громадянського суспільства та громадянина має здійснюватися під державним контролем.

Потрібно швидше впроваджувати у навчальний процес новітні технології, орієнтовані на самонавчання та саморозвиток людини, а також концентрувати зусилля педагогічної науки на розробці масштабної стратегії розвитку системи освіти.

В інтересах держави проводити стратегічну політику підтримки та всебічного розвитку національної культури з тим, щоб довести її до сучасного цивілізованого рівня [4]. Без цього неможливе відродження нації й розвиток державності, бо засилля іноземних форм духовності підриватиме духовні засади українського суспільства. Українська держава має піклуватися про розробку й реалізацію комплексних довготермінових програм надзвичайних заходів у різних галузях культурного й духовного життя.

Українська держава, як і будь-яка інша, не може успішно розвиватися, спираючись на розуміння лише власних інтересів, ігноруючи геополітичний контекст і тенденції розвитку світової цивілізації. Усвідомлення Україною власних інтересів є невіддільним від того, як світова громадськість ставиться до України і яким вона бачить її місце у світі. Визначення геополітичних інтересів нашої держави потребує врахування як усієї системи глобальних зацікавлень різних країн, так і фактичного розкладу сил економічних, політичних, військових, ідеологічних – у своєму регіоні (особливо це стосується близького оточення України).

Визначення національних інтересів України й активізація її зовнішньополітичних зусиль відбувається перш за все на двох рівнях: глобальному і субрегіональному.

На глобальному рівні можливості України стали вкрай обмеженими після того, як вона позбулася ядерної зброї та значно скоротила свій військовий потенціал, не компенсувавши цих втрат економічними здобутками. На цьому рівні Україна є об'єктом тиску з боку глобальних силових потуг: США, Європейської спільноти, міжнародних фінансових структур, Росії.

Глобальні сили мають певні інтереси в Україні, можливість реалізації цих інтересів визначається взаємодією глобальних сил та здатністю України бути суб'єктом геополітики. Зниження якості України як суб'єкта зменшує її можливості чинити опір, і навпаки. Навіть будучи ослабленою, Україна може зберігати певний геополітичний статус суб'єкта, якщо вдало балансуватиме на суперечностях між інтересами світових потуг. Однак політика такого балансування – це політика лише тактична. Україна неодмінно програє як суб'єкт, коли глобальні потуги порозуміються між собою в українському питанні.

Реально посилити свої позиції на глобальному рівні Україна може шляхом структурної модернізації свого економічного потенціалу та масштабної цілеспрямованої експансії в Південно-Східному напрямку. Сприятиме цьому також інтегрування в європейські структури, посилення стратегічної співпраці із США, розвиток рівноправного партнерства з РФ.

На субрегіональному рівні (у просторі найближчого оточення) Україна є великою (за розмірами та чисельністю населення) державою зі значним потенціалом. Як спадкоємниця частини функцій СРСР у Центральній і Південно-Східній Європі та в Чорноморському регіоні, Україна має відігравати тут значну роль в організації нової системи світового порядку. Для неї життєвоважливим є злагодження конфліктних ситуацій, формування моделей рівноправного партнерства з потужними регіональними сусідами.

Здобуття Україною незалежності перетворило її в повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Активна зовнішньополітична діяльність України, реалізація її міжнародної правосуб'єктності, стали важливими чинниками процесів українського державотворення. Як доводить О. Скрипнюк, "зовнішня політика України є нічим іншим, як проекцією її державно-політичних прагнень на зовнішній світ, декларування нею свого місця серед народів, у той час як ступінь інтегрованості України в міжнародне співтовариство є об'єктивним критерієм трансформації всього українського суспільства та показником реального зовнішньополітичного становища нашої держави" [7, с. 353].

Для незалежності України урахування геополітичних реалій має особливу вагомість. Геополітичне значення виникнення у Європі нової держави під назвою "Україна" важко переоцінити. Розміри її території, чисельність населення, значний промисловий комплекс, науковий та інтелектуальний потенціали, природні ресурси – усе це вже зараз примушує сприймати Україну як значну європейську державу. Крім того, саме її розташування винятково вигідне, оскільки робить країну ключовим субрегіоном, що з'єднує своїми транспортними артеріями Захід і Схід, Північ і Південь континенту.

Кожного разу, коли Україна набувала можливості жити власним життям, вона вимушена була насамперед визначатися саме в цих трьох напрямах з приводу питань, з ким боротися, кому протистояти, а з ким укладати угоди та союзні відносини. Історія свідчить також, що жоден із цих напрямків не був для України домінуючим: по кожному з них на Україну прямували загони загарбників і по кожному з них поширювалися цивілізаційні досягнення.

З отриманням реальної незалежності Україна знову має утверджувати себе на цих напрямах. У політиці нині йде запекла боротьба між прихильниками західного та північно-східного напрямів. Однак, зважаючи на те, Україна історично виникла на "межі" – на межі зіткнення з кочовими культурами – й нині вона відроджується на "межі" – євразійської та євроатлантичної.

Згідно з логікою вибору створених можливостей суб'єкт має паралельно просуватися за всіма доступними напрямами, аж доки вони не почнуть суперечити один одному, і лише тоді слід обирати один з варіантів, але водночас необхідно починати формування нових можливостей для підтримання їх спектру на відповідному рівні. Україна ідентифікує себе насамперед як державу європейського типу. Це обумовлено її історичним минулим, географічним положенням, її належністю до культурних традицій європейської цивілізації, етнодемографічним складом її населення, потенціалом її економічних зв'язків із країнами Європи. Все ж поки що її реальне становище як європейської держави є невизначеним. Україна виходить зі сфери євразійських впливів, але повноцінним членом європейської спільноти ще не є. Її прозахідна активність обмежена межами балансування між інтересами Росії та Євросоюзу. Максимум, на що може розраховувати Україна, – це на поступову інтеграцію в західноєвропейські структури [2]. Однак сьогодні Україні нема чого запропонувати Заходові як партнеру, крім своїх сировинних ресурсів та дешевої робочої сили, що значно стримує розвиток їх взаємин.

Європейська природа Української держави зумовлена її історією та геополітичним розташуванням. "У зв'язку із цим стратегічним напрямом української зовнішньої політики на найближче десятиліття стає активна, цілеспрямована інтеграція України в європейському спільноту, – робить висновок акад. НАН України С. Пирожков. – Шлях до Європи є для України також і шляхом зміцнення її незалежності" [8, с. 13].

У перше десятиріччя незалежності України пріоритет європейського напряму зовнішньої політики став необхідною умовою досягнення стабільності її міжнародного становища та розвитку збалансованих зовнішніх зв'язків. Європейська інтеграція для України – це не лише мета, а й довготерміновий процес, що логічно відповідає сутності розпочатих нею реформ. Важливу роль у цьому контексті відіграє поступальний розвиток двосторонніх зв'язків з європейськими державами. "Розбудова стосунків із західноєвропейськими державами сприяє відновлення історично традиційних політичних, економічних, культурних і духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, підтримує прискорення демократизації, проведення ринкових реформ й оздоровлення національної економіки, а також створює підґрунтя для розширення участі України в європейських інтеграційних структурах і майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського та світового економічного простору" [9, с. 616].

Проблема геостратегічного вибору постає не тільки в площині багатовекторності, але також і в аспекті двосторонніх взаємовідношень з окремими державами світу. У зв'язку з цим виникає питання *стратегічного партнерства*, яке на цей час виглядає досить заплутаним, оскільки українська дипломатія часто зараховує до рангу стратегічних партнерів ті держави, з якими Україна має просто добрі стосунки. Іноді мається на увазі швидше потенціал розвитку взаємин, аніж реальний стан речей. На сучасному етапі Україна, незважаючи на декларативні заяви, ще не має реальних і надійних стратегічних партнерів серед країн світу. Їх пошук і

визначення, розвиток потенціалу взаємовідносин до такого рівня – це тривалий і складний процес, який залежить від багатьох чинників.

Слід зазначити, що на євроінтеграційну політику України істотно впливають як внутрішньополітичні, так і міжнародні чинники. Основою інтегрування України в європейські міжнародні структури є її внутрішні економічні та політичні перетворення. Однак міжнародне становище України є невід'ємною й певною мірою домінантною частиною просування України до ЄС і НАТО. Взаємовідносини України з Росією, із США, країнами Центральної та Східної Європи, розширення НАТО і ЄС, внутрішні проблеми самого ЄС ще тривалий час вирішально впливатимуть на практичну реалізацію стратегічного напрямку зовнішньої політики України – інтегрування до єдиної Європи.

Можна зробити закономірний висновок про те, що реалізація міжнародної правосуб'єктності України є однією з найважливіших складових процесів українського державотворення [3].

Не варто обмежувати можливості України щодо участі у світових процесах лише проросійським або прозахідним вибором. На цих напрямках ми зіштовхуємося зі значними перешкодами, подолання яких неможливе доти, доки ми не створимо достатньо розвинений внутрішній потенціал нашої країни, – лише тоді стануть реальними сподівання на такі стосунки із "сильними світу", які базуватимуться на спільних з ними інтересах, а не на необхідності підтримувати ту чи іншу зі сторін. Крім того, вибір того чи іншого "полюсу" як визначального напрямку зовнішньополітичних орієнтацій означає або відповідну конфронтацію з іншим "полюсом", або – необхідність балансувати між різними "полюсами", або – визнання себе периферійною державою, яка ніколи не буде спроможною мати власну зовнішньополітичну лінію. Усе це є стереотипи конфронтаційного мислення.

Україна не претендує на роль наддержави (а сьогодні – навіть на роль провідної регіональної держави), і тому її зовнішні стосунки мають бути спрямовані головним чином на забезпечення власних економічних інтересів, що насамперед означає підпорядкування зовнішньої політики України меті оптимального пристосування нашої країни до процесів глобалізації, щоб нейтралізувати їхній негативний та максимізувати їхній позитивний вплив на розвиток національної економіки, а також забезпечити економічну безпеку держави.

Вибір Україною своїх стратегічних партнерів – це питання ефективності нашого включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей у сучасному геополітичному та геоекономічному просторі. Він ґрунтується на стратегічному баченні шляхів розвитку держави та обумовлюється чітким усвідомленням національних інтересів і шляхів їх реалізації.

Зовнішні перешкоди на шляху входження України в систему європейської економічної кооперації створюють бар'єри для встановлення відносин повної довіри, а також для розуміння інтересів і цілей наших західних та східних партнерів. Західні країни у відносинах з Україною виступають переважно єдиним блоком і свої стратегічні інтереси щодо неї формулюють на рівні пан'європейських структур – НАТО та ЄС. Вірогідність того, що Україна ще тривалий час буде залишатися за межами європейських інтеграційних процесів, є досить високою.

Можна спостерігати певні кроки в напрямі консолідації зовнішньополітичних інтересів Європи. Поруч зі зміцненням провідної ролі структур НАТО в системі безпеки західного світу існує тенденція до розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямах. У перспективі це означатиме формування орієнтованого на Європу геоекономічного простору з відповідним включенням проміжних країн (зокрема України) до сфери стратегічних європейських інтересів. У такій моделі майбутнього Європи цілком закономірно знаходиться місце і для України.

Питання в тому, наскільки сама Європа усвідомлює важливість вирішення проблем регіону і яку роль вона готова взяти на себе? Очевидно, що стабільність та безпечність регіону, який є частиною Європейського світу і країни якого мають демократичний устрій і розвинену економічну систему, спрямовану на добробут власного населення, значною мірою сприятимуть підвищенню як геоекономічного, так і геополітичного статусу всієї Європи. Сповзання регіону в безодню соціально-економічного та геополітичного хаосу суперечить ідеології формування нового Європейського світу.

Одним із потенційних факторів сприяння інтеграції України в ЄС є стратегічна відкритість обох партнерів. І Україна, і ЄС (інституції та національні держави) формують стратегії свого розвитку, намагаючись визначити свої специфічні ролі та моделі виживання у майбутньому. Пошуки нових форм ідентичності у швидко змінюваному середовищі надають можливості партнерам брати активну участь у визначенні цілей та пріоритетів один одного.

Актуальними завданнями України у контексті ефективнішої реалізації декларованого курсу на прискорення європейської інтеграції слід вважати: формування субрегіональних систем співпроаці; участь у спільних проектах стратегічного характеру; гармонізація відносин із партнерами, які мають відмінні позиції у міжнародних справах, насамперед – із США, Об'єднаною Європою та РФ.

Як певну загрозу своїй незалежності Україна трактує будь-які спроби виключення її з міжнародного процесу прийняття рішень та нового перерозподілу сфер впливу в геостратегічному просторі, що складається на початку XXI ст. Україна виходить з того, що однією з найважливіших гарантій її суверенного розвитку є формування й підтримання системи колективної безпеки в європейському та трансатлантичному просторі, розвиток кооперації у політичній, економічній, гуманітарній, інформаційній та військовій сферах.

Визнання важливої ролі України у формуванні нової структури системи безпеки в Європі має стати основою для узгодження українських інтересів з інтересами європейських країн та провідних європейських організацій.

Хоч і повільно, але ми долаємо відстань, що відділяє нас від сусідів на Заході. Зроблене вселяє оптимізм. Українська держава поступово утверджується в колі європейських країн як рівноправний партнер.

1. Архів Верховної Ради України. – Ф. Р-1, оп. 22, спр. 2647, арк. 133. 2. Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність : Мат. наук.-практ. конф. 22–23 листопада 1996 р. / За ред. Ю.С. Шемшученко та ін. – К., 1997. 3. *Кульчицький С.В., Парахонський Б.О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній державотворчий процес. – К., 2006. 4. *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.) – К., 2001. 5. *Литвин В.М.* Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000. – Т. 14. 6. *Новіков В.М.* Аналіз соціального законодавства в Україні і напрямки його розвитку // Зб. наук. праць Інституту законодавства України. Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах. – К., 1996. – Вип. 1. 7. *Скрипнюк О.* Правове забезпечення основ зовнішньої політики України на сучасному етапі державотворення // Україна дипломатична : Наук. щорічник. – К., 2000. – Вип. 1. 8. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – К., 2001. 9. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.) / За ред. В.М. Литвина. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 15.03.06

Ю. Пірожкова, асп.

"КИТАЙСЬКИЙ ФАКТОР" У СТРАТЕГІЇ РОЗРЯДКИ МІЖНАРОДНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ АДМІНІСТРАЦІЇ Р. НІКСОНА

Проаналізовано особливу роль "китайського фактору" в процесі формування та реалізації головної зовнішньополітичної стратегії США початку 1970-х рр. – розрядки міжнародної напруженості.

The article deals with special role of "Chinese Factor" in the process of forming and realization of Détente as the main US foreign-policy strategy at the beginning of the 1970th.

Після завершення Другої світової війни вся система міжнародних відносин розвивалася в межах глобального геополітичного протистояння двох наддержав та найбільших військово-політичних блоків, які очолювалися ними. Проте вже з другої половини 1960-х рр. на світовій арені спостерігається загальна тенденція до послаблення напруженості та виникненню в міжнародних відносинах такого явища як детант. Відносно нетривалий період його існування не тільки вплинув на розстановку політичних сил у глобальному масштабі, але й привів до значної трансформації всієї системи міжнародних відносин у цілому.

Особливої уваги у зв'язку із цим заслуговує аналіз розвитку двосторонніх американо-китайських відносин на початку 1970-х рр. Їх модифікація, обумовлена об'єктивними реаліями кінця 1960-х рр., повною мірою сприяла не лише подальшій нормалізації двосторонніх взаємозв'язків, але й також суттєвому оздоровленню обстановки в усьому світі, будучи однією з головних складових загального процесу розрядки міжнародної напруженості між Заходом і Сходом.

Темі детанту, його оцінок та впливу на розвиток міжнародних відносин присвячена чимала американська література. Проте американо-китайські взаємовідносини у більшості з них розглядаються лише в контексті загальної зовнішньополітичної активності США у світі. Із цієї низки робіт найбільший інтерес становлять ґрунтовні дослідження Р. Гартхоффа [19], Дж. Ґеддіса [18], Р. Гейтса [20], Р. Далека [17], Дж. Йонга [30], Г. Кіссінджера [22], Б Корала [16], У. Лафібера [24] та В. Лота [25]. Незважаючи на те, що дані монографії мають більш узагальнюючий характер і розвитку відносин між США і КНР присвячені лише окремі розділи, автори, тим не менше, змогли достатньо глибоко та всебічно розкрити основні принципи зовнішньої політики обох держав та роз'яснити, чим була викликана необхідність перегляду Вашингтоном самої концепції двосторонніх взаємовідносин. Використовуючи максимально широке коло джерел, дослідники доводять, що еволюція відносин між США та КНР, обумовлена необхідністю захисту національних інтересів обох держав, стала неминучим і закономірним результатом серйозних та незворотних зрушень, що відбувалися на світовій арені під впливом розрядки міжнародної напруженості.

Серед робіт, присвячених безпосередньому дослідженню різних аспектів американо-китайських відносин, найбільшої уваги заслуговують праці Д. Барнета [12], У. Гріффіта [21], К. Картера [13], Р. Клоха [15], М. Мак-Міллана [26], Р. Уілсона [29] та Г. Чанга [14]. У представлених монографіях, з американського погляду подається аналіз підходу американського керівництва до проблеми відносин із КНР у першій половині 1970-х рр. Виступаючи на підтримку стратегії міжнародної розрядки адміністрації Р. Ніксона, дослідники дійшли висновку, що нова структура міжнародних відносин, яка склалася ще в 1960-х рр., сприяла офіційному перетворенню Китаю з противника у стратегічного партнера США. Уміле використання націоналістичних, регіональних, а також антирадянських настанов пекінського керівництва, дозволило Вашингтону на початку 1970-х рр. на нових засадах включити "китайський фактор" в американське кризове планування.

Радянські та сучасні російські дослідники також не оминули своєю увагою вищезгадані проблеми. Так, насамперед, слід згадати ґрунтовні дослідження таких істориків, як Г. Астафьєв [1], Е. Бажанов [2], А. Богатуров [3], В. Лукін [7] та Н. Федулова [10]. У цих працях, попри характерні для всіх створених за радянських часів історичних досліджень недоліки – певну стереотипність та догматизм, достатньо всебічно та об'єктивно робиться спроба розглянути загальні та регіональні аспекти політики Вашингтону на китайському напрямку. Спираючись на багатий фактичний матеріал, радянські дослідники доводять, що головна причина формування та реалізації Вашингтоном стратегії використання "китайського фактору" полягала у специфічній за своїм характером зовнішній політиці Китаю. Саме вона, на їхню думку, обумовила підвищену активність США на китайському напрямку та сприяла активним спробам Вашингтону використати його у своїй глобальній стратегії розрядки міжнародної напруженості.

Сучасні російські дослідники оцінюють американо-китайські відносини початку 1970-х рр. з більш незаангажованих позицій. Піддаючи глибокій критиці радянську версію тлумачення самого терміна "китайський фактор", російські історики роз'яснюють його значення в ширшому контексті, зокрема самим існуванням КНР.

Не можна оминути увагою внесок у розробку теми також української історіографії як радянського, так і пострадянського часу. Це, насамперед, дослідження таких істориків, як О. Власенко [4], Б. Гончар [5], І. Кравченко [6], М. Таран [9] та Г. Цвєтков [11]. У своїх наукових розвідках українські історики зосередилися на дослідженні загального процесу міжнародної розрядки та американської зовнішньополітичної стратегії в цей час. Зупинившись на ряді проблем, які були пов'язані зі змінами в міжнародних відносинах ще з 1960-х рр., вони піддали комплексному аналізу основні закономірності та характерні особливості зовнішньої політики США в цей час. На жаль, в українській історіографії як радянського, так і пострадянського часу відсутні цілісні праці, присвячені китайському напрямку американської зовнішньої політики за часів президентства Р. Ніксона.

З огляду на це вважаємо за доцільне присвятити цю статтю дослідженню розвитку двосторонніх американо-китайських відносин у цей час. Вивчення всього комплексу мотивів, які спричинили модифікацію політики США щодо КНР на початку 1970-х рр., становить найактуальніший інтерес у зв'язку з тим, що дозволяє глибше проаналізувати роль та місце КНР в американській концепції розрядки міжнародної напруженості та ще раз поглянути на феномен детанту в контексті розвитку міжнародних відносин у цілому.

З моменту утворення в 1949 р. Китайська Народна Республіка незмінно розглядалася у Вашингтоні як головна загроза Сполученим Штатам, їх союзникам та інтересам в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Відповідно до кінця 1960-х рр. усі масштабні військово-

© Ю. Пірожкова, 2007

політичні та дипломатичні акції США в регіоні, такі як створення структури антикомуністичних блоків, курс на мілітаризацію Японії, розвиток системи військових баз, втручання в Індокитаї, будівництво відповідного компоненту стратегічних озброєнь, мотивувалися завданнями міжнародного стримування та ізоляції КНР як інтегральної частини соціалістичного табору [7, с. 16].

Проте загострення радянсько-китайських відносин у 1960-х рр., їх еволюція від союзництва та співпраці до дипломатичного суперництва і навіть військового зіткнення, спонукала Вашингтон до переоцінки ступеня загрози з боку КНР і значення "китайського фактору" загалом. Радянсько-китайський розкол, ставши найочевиднішим показником внутрішньої кризи комуністичного блоку, продемонстрував самоствердження КНР як незалежної регіональної сили, яка позбавила СРСР можливості грати провідну роль в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні [3, с. 143].

Високий рівень самодостатності, сильне політичне керівництво і прийнята населенням мобілізаційна модель поведінки, дозволили Китаю не лише залишатися міцною та стійкою у внутрішньополітичному відношенні державою, але і проектувати свій вплив у регіоні у вражаючих масштабах, зважаючи на обмеженість його ресурсів. Залучення Китаю до глобальної геополітичної гри, яка охоплювала більшу частину євразійського материка, не могло не зачепити інтересів США, які як і раніше прагнули зміцнити свою провідну роль у світовій політиці.

З цією метою наприкінці 1960-х рр. Вашингтон зробив безпрецедентний крок у своїй зовнішньополітичній стратегії – пішов на зближення з комуністичним Китаєм. Найбільші зусилля з перебудови двосторонніх американо-китайських відносин були зроблені республіканською адміністрацією Р. Ніксона, яка прийшла до влади в січні 1969 р. Ці кроки були пов'язані з розробкою та реалізацією американської концепції міжнародної розрядки. Однією з необхідних умов її здійснення на азіатському континенті була нормалізація, а згодом і встановлення дипломатичних відносин між США та КНР.

Політика співпраці з Китаєм для вашингтонських стратегів виходила з поєднання різних глобальних і регіональних розрахунків. У регіональному відношенні "наведення мостів" із Китаєм розглядалося республіканською адміністрацією перш за все в контексті розв'язання конфлікту у В'єтнамі, який дедалі більше набував характеру головної внутрішньополітичної проблеми США і ставав значною перешкодою на шляху до міжнародної розрядки. Крім того, уже на початку 1970-х рр. було сформовано й низку інших військово-стратегічних завдань, які Вашингтон планував розв'язати за рахунок зближення з КНР. Найважливіші серед них були такими: 1) провокуючи продовження військового протистояння між СРСР та КНР, добитися послаблення радянського тиску на НАТО в Європі; 2) використати радянсько-китайські суперечності для нейтралізації китайської експансії в південному напрямку, зберегти в Південно-Східній Азії і на Далекому Сході американський вплив; 3) заохочуючи антирадянські маневри Пекіна в Азії, протидіяти за допомогою КНР зростанню там радянського впливу, зняти заперечення КНР проти американської військової присутності в зоні Тихого океану і в цілому зменшити напруженість в американо-китайських відносинах у регіоні.

На глобальному рівні американо-китайське зближення було обумовлено залученням США до процесу розрядки міжнародної напруженості. Для Вашингтона пріоритетним і найскладнішим завданням розрядки було переміщення американо-радянської конкуренції за світове панування з ділянки стратегічного протистояння у сферу політичних переговорів. При цьому передбачалося широке використання "китайського фактору" як допоміжного засобу впливу на СРСР з метою добитися певних поступок з його сторони в багатьох суперечливих питаннях.

На початку 1970-х рр. у Вашингтоні дійшли розуміння нереальності збереження свого гегемоністичного домінування у світі. В'єтнамська війна занадто послабила потенціал та політико-моральну однорідність американського суспільства, щоб курс на одноосібне лідерство варто було зберігати – принаймні, як поточне політичне завдання. Однак американська правляча еліта не могла допустити і переходу ролі гегемоністичного лідера до СРСР [3, с. 160–161]. Тому, розглядаючи "китайський фактор" як найважливіший елемент трикутної моделі стратегічного балансу сил між США, СРСР та КНР, Вашингтон припускав широко використовувати його в якості противаги СРСР та глобальної радянської експансії на міжнародній арені [19, p. 692–693]. Головною перевагою для республіканців, у зв'язку із цим, стала антирадянськість китайського керівництва [8, с. 268]. Саме вона, на думку одного з головних архітекторів діалогу між Вашингтоном і Пекіном, Г. Кіссінджера, слугувала основою американо-китайського зближення і створювала можливість для геополітичної співпраці двох країн, незважаючи на певні протиріччя між ними [23, p. 1075].

Політика зближення з Америкою однаковою мірою була вигідна також і Китаю, оскільки вона могла зміцнити його позиції в протистоянні з Москвою. Китай розраховував через співпрацю із США отримати доступ до сучасних західних технологій, провести модернізацію відсталої економіки та за рахунок цього суттєво удосконалити свій військовий потенціал. У лютому 1972 р. між США та КНР було підписано Шанхайське комюніке, яке стало дороговказним орієнтиром для китайсько-американських відносин на наступне десятиліття. Із загальнополітичного погляду головною в цьому документі була настанова про спільну протидію Вашингтона і Пекіна спробам будь-якої держави встановити свою гегемонію у Східній Азії та мала яскраво виражену антирадянську спрямованість. Досягнене взаєморозуміння із цього питання мало вирішальне значення для обох держав. Саме воно дозволило адміністрації Р. Ніксона завершити поворот від конфронтації між США та КНР – одного з вимірів політики "стримування комунізму", до встановлення з Пекіном позитивних відносин як необхідної умови проведення глобальної стратегії, заснованої на концепції "балансу сил" у новому багатополюсному його варіанті. Інший бік цієї стратегії становило собою досягнення американською стороною розрядки із СРСР [22, p. 672].

Для Москви американо-китайське зближення, на думку аналітиків ЦРУ, означало таке: "Китайська проблема – додатковий чинник, що обмежує радянську впевненість у собі. Китай спроможний серйозно підірвати міжнародну позицію СРСР, вивести її з рівноваги ідеологічно й, у віддаленій перспективі, перетворитися на серйозну стратегічну загрозу. Зростання китайської військової потужності може посилити міжнародну позицію Пекіна і надати можливість кинути виклик Москві на всіх напрямках. США також можуть виграти певну свободу для маневру проти СРСР, при цьому в певних ситуаціях, прямуючи паралельним політичним курсом із Пекіном, завдати великої шкоди СРСР" [27].

Оцінюючи перспективи радянсько-китайських відносин, у Вашингтоні вважали, що "ці взаємини в майбутньому в певну мить прийдуть до модус вівенді, який дозволить їм "співіснувати" більш-менш мирно. Але щоб досягти будь-якої глибокої та міцної угоди, росіяни

мають заплатити ціну, яку вони, можливо, визнають неприйнятно високою, включаючи зняття військового тиску, відмову від претензій Москви на верховну владу серед комуністів і визнання китайської сфери впливу в Азії" [27]. Десятиліття потому Г. Кіссінджер згадував: "Під прикриттям розрядки фактично просувалася наша політика, головна мета якої полягала в тому, щоб скоротити і, де можливо, усунути радянський вплив" [22, p. 677]. Таким чином, використання Китаю в ролі стримуючого фактору СРСР, передбачало здобуття певних геополітичних та стратегічних вигод для США не лише у Східній Азії, але й у всьому світі загалом [18, p. 359].

Ними повною мірою можна вважати низку значних проривів американської дипломатії на міжнародній арені в наступні роки. Із мемуарів Г. Кіссінджера та Р. Ніксона випливає, що в умовах трикутних відносин між Сполученими Штатами, СРСР та Китаєм було досягнено низку угод. Головними серед них стали: закінчення війни у В'єтнамі; домовленості про гарантований доступ до розділеного Берліна; істотне скорочення радянського впливу на Близькому і Середньому Сході та початок арабо-ізраїльського мирного процесу; Нарада з безпеки та співробітництва в Європі [28, p. 281; 23, p. 1075]. Таким чином, очевидно, що політика розрядки була вкрай вигідна і необхідна Вашингтону, при цьому "китайський фактор" використовувався в ролі "стабілізуючої сили" в більшості "критичних зон земної кулі" [28, p. 282].

Однак головний успіх американської дипломатії в умовах досягнення розрядки напруженості полягав у посиленні відцентрових тенденцій усередині комуністичного світу [22, p. 666]. У стратегічному "трикутнику" США – КНР – СРСР, вашингтонські стратеги протиставили сили своїх комуністичних суперників, остаточно їх розділивши. Результатом використання "китайського фактору" у стратегічних зовнішньополітичних комбінаціях США стала втрата Москвою своєї стратегічної ініціативи в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, а також загальне послаблення позицій у Європі.

Отже, можна констатувати, що стратегія розрядки міжнародної напруженості, яка розроблялася та здійснювалася адміністрацією Р. Ніксона в кінці 1960-х – першої половини 1970-х рр., не передбачала цілковитої відмови Вашингтона від стримування і протистояння світу комунізму, а становила собою лише його видозміну. Маніпулювання "китайським фактором" стало одним із засобів, які використовував американський уряд у своїх спробах не лише подолати послаблення власних позицій у світі, але й стримати і максимально послабити позиції свого головного політичного опонента – СРСР.

У цілому, оцінюючи це маніпулювання з огляду на події кінця XX ст., можна стверджувати, що воно виявилося ефективним, ставши важливою запорукою перемоги США у холодній війні. Проте вже на початку 1970-х рр. ця тактика успішно створювала додаткові труднощі та перешкоди для СРСР у його прагненні зберегти й закріпити за собою статус провідного світового лідера, а отже опосередковано впливала не лише на міжнародні відносини, але і на посилення кризових явищ у самому СРСР.

1. *Астафьев Г.В.* США и Китай. – М., 1983. 2. *Бажанов Е.П.* Движущие силы политики США в отношении Китая. – М., 1982. 3. *Богатуров А.Д.* Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995). – М., 1997. 4. *Власенко О.К.* За мир без зброї. – К., 1979. 5. *Гончар Б.М.* Проблеми регіональних конфліктів в американських концепціях і політиці розрядки в першій половині 70-х років // Питання нової та новітньої історії. – 1994. – Вип. 40. – С. 20–28. 6. *Кравченко І.* Міжнародна розрядка – вимога часу. – К., 1976. 7. Место Китая в глобальной политике США / Отв. ред. В.П. Лукин. – М., 1987. 8. *Мясников В.С.* Китайский фактор и разрядка (с середины 1970-х годов) / Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян : В 2 ч. – М., 2003. – Ч. 1. 9. *Таран М.А.* Відносини між США та КНР в епоху Ден Сяопіна: ідейно-теоретична й правова основа (1979–1990 рр.) // Східний світ, 2006. – № 2. 10. *Федулова Н.Г.* Эволюция политики США в азиатско-тихоокеанском регионе. 70 – 80-е годы : В 2 вып. – М., 1978. 11. *Цветков Г.Н.* СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. – К., 1988. 12. *Barnett, Doak A.* Communist China and the Major Powers in East Asia. – Washington, 1977. 13. *Carter K. Holly Maze*. The Asian Dilemmas in US Foreign Policy. National Interests Versus Strategic Planning. – Armonk; N.-Y., 1989. 14. *Chang G. H.* Friends and Enemies. The United States, China and the Soviet Union. 1948 – 1972. – Stanford, 1990. 15. *Clough Ralph N.* East Asia and US Security. – Washington, 1975. 16. *Coral Bell.* The Diplomacy of Détente. The Kissinger Era. – N.-Y., 1977. 17. *Dallek R.* Nixon and Kissinger: Partners in Power. – N.-Y., 2007. 18. *Gaddis J.L.* We Now Know: Rethinking Cold War History. – Oxford; N.-Y., 1997. 19. *Garthoff R.L.* Détente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan. – Washington, 1985. 20. *Gates R.L.* From the Shadows: the Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War. – N.-Y., 1996. 21. *Griffith W.E.* Peking, Moscow and Beyond: the Sino-Soviet-American Triangle. – Washington, 1973. 22. *Kissinger H.A.* Diplomacy. – L., 1994. 23. *Kissinger H.A.* White House Years. – Boston; Toronto, 1979. 24. *Lafeber W.* America, Russia and the Cold War, 1945-2000. – Boston, 2002. 25. *Loth W.* Overcoming the Cold War: A History of Détente, 1950-1991. – N.-Y., 2002. 26. *MacMillan M.* Nixon and Mao: The Week That Changed the World. – N.-Y., 2007. 27. NIE 11-72, April 1972, Soviet Foreign Policy and the Outlook for US-Soviet Relations. In: CIA's Analysis of the Soviet Union, 1947-1991. Center for the Study of Intelligence, CIA; Princeton Univ. Press, 2001. – P. 89, 90–91. – http://www.cia.gov/csi/books/princeton/index.html. 28. The Memoirs of Richard Nixon. – N.-Y., 1978. 29. *Wilson R.* The Neutralization of Southeast Asia. – N.-Y., 1975. 30. *Young J.W.* Cold War and Détente 1941–91. – L.; N.-Y., 1993.

Надійшла до редколегії 14.03.06

Л. Ругаль, асп.

ПОВЕРНЕННЯ ТВОРЧИХ СПІЛОК І МИСТЕЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВИЗВОЛЕНУ ТЕРИТОРІЮ УРСР

На основі архівних і друкованих матеріалів, періодичних видань досліджено основні аспекти відновлення діяльності творчих установ й організацій після звільнення України від німецьких окупантів у 1943–1945 рр.

On the basis of archives and published materials, and periodicals, the author studied the basic aspects of renewal of activity of creative institutions, and organizations at territory of Ukraine exempted from German occupants in the 1943–1945.

Культурна сфера є складовою громадсько-політичного життя і віддзеркалює перебіг суспільних процесів. Провідну роль у розвитку духовної культури будь-якого суспільства, від якої чи не найбільше залежить формування особистості, відігравала інтелігенція. У радянські часи мистецька інтелігенція України об'єднувалася і працювала у складі творчих організацій. Такі організації у свою чергу були централізовані й підпорядковувалися установам союзного значення. У період звільнення території України від німецьких загарбників і відбудови економіки творчі організації відіграли провідну роль у відновленні культурно-мистецького життя населення України.

Загальним питанням відбудови й відновлення економіки, соціальної сфери, освіти, культури приділялося багато уваги в радянській історіографії. Однак ці складні питання розглядалися схематично, спрощено й основна увага зосереджувалася на участі трудящих у відбудові економіки [11; 12]. Питання культури залишалися на другому плані. Хоча потрібно бути об'єктивними, тема відновлення науково-культурних установ висвітлювалася, але це більшою мірою стосувалося саме

© Л. Ругаль, 2007

науково-технічніх організацій та науково-освітніх закладів, тому що результат їхньої діяльності безпосередньо використовувався у військовій промисловості та у процесі відновлення економіки.

У фундаментальних працях, монографічних дослідженнях відображаються загальні заходи держави щодо відбудови економіки та культури в районах, що постраждали від німецької окупації [8; 9; 10; 11]. Однак створена ними картина розвитку історичних подій загалом, не дає об'єктивного та всебічного зображення історичного минулого. Оскільки пануюча в країні тоталітарна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз істориками багатьох подій і явищ, без яких не можна було об'єктивно відтворити реальний стан тих часів.

У пострадянській історіографії питання розвитку культури й відповідно діяльності мистецьких установ та інтелігенції, висвітлювалося неодноразово. Насамперед розглядалися довоєнний і післявоєнний періоди [1; 14; 18; 20; 21]. Натомість проблема відновлення діяльності мистецько-творчих установ у роки звільнення України від німецьких загарбників є недослідженою, тому дана стаття покликана усунути таку проблему.

У воєнні роки культура українського радянського суспільства, як і всі інші сфери життя, зазнала тяжких втрат. Нацистська окупація України була жахливою сторінкою історії.

В умовах окупації території України її урядові установи, заклади науки й культури були нашвидкуруч евакуйовані до східних республік, де і працювали до звільнення українських земель.

Війна активізувала творчі сили української радянської літератури й мистецтва. Багато літераторів, митців перебувало безпосередньо в діючій армії або в партизанських загонах. 25 письменників України загинуло. Великий загін українських літераторів працював у фронтових, армійських і дивізійних газетах, на радіо. У своїх творах письменники та митці звеличували героїзм радянських воїнів, партизанів і підпільників, самовіддану працю трудівників тилу, відображали ідеологію й політику нацистів.

Видавництво спілки радянських письменників України випустило за роки війни багато збірників віршів і нарисів. Публікувалися літературні збірки "Україна в огні", спеціальна бібліотечка "Фронт і тил".

Близько 350 музичних творів написали в роки евакуації композитори УРСР. Серед них особливо виділялися патріотична кантата-симфонія "Україно моя", створена А. Штогаренком на слова А. Малишка і М. Рильського, кантата Ю. Мейтуса "Клятва" на слова М. Бажана, "Український квінтет" В. Лятошинського, опера М. Вериківського "Наймичка" за твором Т. Шевченка.

Справі розгрому німецьких загарбників були покликані служити своїми творами українські радянські художники. Плакати В. Касіяна, А. Довгаля, М. Дерегуса та інших митців закликали до нещадної боротьби з ворогом, надихали на працю в тилу для потреб фронту. Багато художників працювало в редакціях фронтових газет.

У радянському тилу продовжували свою творчу працю евакуйовані з України театральні колективи: Київський театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка перебував в Уфі та Іркутську, Київський драматичний театр ім. І.Я. Франка – у Семипалатинську й Ташкенті, Харківський оперний театр ім. М.В. Лисенка – у Читі, Харківський драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка – у Фергані та ін. Колективи театрів часто виступали у військових частинах, госпіталях, на заводах, у колгоспах, радгоспах. Працюючи у складних умовах, театри УРСР за час евакуації поставили 176 нових вистав [5, с. 109].

У 1943–1944 рр., коли територію України було визволено від німецьких окупантів, у республіці розпочався відбудовчий процес, у тому числі й у духовно-культурній сфері. Окрім продовження боротьби з нацистськими загарбниками, постало завдання – відбудувати й забезпечити гідне життя змученому народу України.

За даними Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злодіянь нацистських загарбників було підраховано, що матеріальних збитків у мистецькій сфері Україні завдано на суму 572 млн крб. За підрахунками установ республіканського підпорядкування, що зафіксовані в 34 актах Управління в справах мистецтв, втрати складали 106 млн крб, згідно з 167 актами Управління у справах кіно, відповідно – 10 млн крб. В організаціям обласного й місцевого підпорядкування за 26232 актами сума збитків становить 466 млн крб. [15, с. 201–202]. Однак ці документи не зафіксували розміри моральних збитків населення, що було на окупованій території. Їх підрахувати й ідентифікувати у грошовому еквіваленті неможливо. Саме мистецька еліта була покликана сприяти піднесенню морального духу народу і головним її завданням було відновити віру людства в краще майбутнє.

Радянська влада визначала розвиток мистецтва як один із пріоритетів у відбудовчому процесі на звільнених землях. Основне його завдання, на думку політичних керівників, полягало у вихованні народних мас. Заступник Голови Управління мистецтв УРСР С. Ткаченко в червні 1943 р. на засіданні міжрайонної наради працівників політосвітніх установ з питання стану політосвітніх установ у звільнених районах Харківської обл. так визначав роль мистецтва: "Часто мистецтво зводять до того, щоб одержати лише розвагу, але мистецтво має бути направлене на виховання широких мас, повинно бути близьким до народу. Треба звертати більшу увагу на мистецьку роботу в районах, бути провідником, прикладом для села. Мистецтво повинно мати виховний напрям, мистецтво, творча діяльність має виховувати любов до нашої історії батьківщини. Мистецтво – пісня, у якій теж відбивається побут, життя.

Основне завдання на сьогоднішній день – мистецтво має виховувати радянський патріотизм. Для того, щоб ненавидіти ворога, треба міцно любити свою батьківщину. Треба виховувати любов до культури" [24, арк. 5].

Творчі колективи прагнули якнайшвидше повернутися на українську землю. Державний ансамбль пісні і танцю УРСР під керівництвом заслуженої артистки Лідії Дем'янівни Чернишової вступив у перше українське село разом з передовими частинами, де наступного дня після звільнення від фашистських загарбників, проводили свої концерти. Разом з військами Червоної Армії ансамбль 23 серпня ввійшов у Харків, а наступного дня організував концерт для жителів міста і бійців. У Києві ансамбль виступав уже на п'ятий день після його звільнення, тобто 11 листопада. Населення української столиці з радістю зустріло артистів [15, с. 193–195]. Така тенденція була характерна для звільнених Ворошиловградської, Сумської, Сталінської, Запорожської, Полтавської, Житомирської, Ровенської Чернівецької, Львівської й інших областей, кожний концерт, кожен виступ був для жителів святом перемоги.

Концертні бригади створені з евакуйованих театральних колективів, ідучи слідом за військовими частинами, швидше ніж сам театр зустрічалися з українським глядачем. Група акторів харківського драматичного театру вступила в рідне місто з І Українським фронтом і, пройшовши з ним визвольний шлях до столиці України – Києва, повернулася додому раніше від основного складу театру [3, с. 136].

Потрібно зазначити, що евакуюватися під час наступу німецьких військ вдалося не всім працівникам мистецтв, тому значна частина з них залишалася в Україні і змушена була продовжувати свою роботу на окупованій території, щоб вижити. Так, наприклад художник Г. Світличний, залишаючись в окупованому Києві, створив такі полотна як "Чайковський", "Над колгоспними ланами" та ін. З приходом радянських військ і звільнення українських земель вони відразу ж у 1943 р. організовували культурно-творчу роботу. Зокрема, актори, що працювали в театрах при окупації, створювали театральні та концертні бригади. На кінець 1943 р. у звільнених областях України нараховувалося 22 таких театральних колективів [24, арк. 108]. Звісно, що найбільше таких театрів було в Київській обл., і зокрема в Києві. Уже 24 листопада 1943 р. в газеті "Київська правда" було надруковано статтю "Відроджується театральне життя" [2]. У ній зазначалося, що в Києві на той час уже існували та продовжували відкриватися нові театри. У приміщенні театру музичної комедії на Червоноармійській вулиці працював Київський обласний драматичний театр. А у приміщенні київської опери розпочав роботу музичний театр, і як говорилося у статті, колектив театру був невеликий. Тут зібралися лише ті, кому вдалося врятуватися від вивозу до Німеччини. У приміщенні російського драматичного театру працювали обласний театр естради і мініатюр та київський обласний пересувний театр російської драми. Репертуар цих театрів в основному складався із творів українських класиків [24, арк. 108]. Через деякий час влада назве такі вистави примітивними, а актори, задіяні в них, зазнають критики. Будівлі театрів були дуже зруйновані. Київському театру опери і балету ім. Т.Г. Шевченка завдано збитків більше ніж на 3 млн крб. [27, с. 22]. Пограбований та зруйнований був і російський драматичний театр ім. Лесі Українки. Незважаючи на такі умови, вони відновили відразу свою творчу роботу після звільнення міста, хоча колективи, які там працювали, назвати високопрофесійними не можна. Оскільки до складу концертних бригад входили не тільки професійні артисти та актори, а іноді – люди інших професій: лікарі, педагоги, рахівники тощо [23, арк. 76–77]. Були в діяльності таких театрів у проблеми, викликані тогочасним скрутним матеріальним становищем. Найпоширенішою проблемою була неможливість хоча б мінімально оформити театральні декорації та костюми до вистав, тому що німецькі окупанти ,відступаючи, не лише забирали завіси та костюми, і навіть зривали тканини з крісел. А також однією з проблем була відсутність кваліфікованих художніх керівників, які б могли очолити діяльність таких театрів [24, арк. 110].

Реевакуація театрів зі східних областей Радянського Союзу до звільнених районів України розпочалася з кінця 1943 – початку 1944 рр. і відбувалася в три етапи. Управлінням у справах мистецтв при РНК УРСР було розроблено "Перспективний план реевакуації театрів на Україну та організації нових" [23, арк. 184–187]. За цим планом, перший етап реевакуації театральних закладів припадав на січень-квітень 1944 р. У першу чергу поверталися театри до промислових районів звільнених областей України, а саме: у Сталінську, Ворошиловградську та Дніпропетровську обл., а також у деякі обласні міста лівобережної України.

26 січня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У видали постанову "Про переїзд театрів республіки на місця їх постійної праці" [15, с. 12–13]. Однак уже на початку січня того ж року у Ворошиловградській та Харківській обл. працювало по три театри, а в Сумській – чотири. Загалом же на визволених землях на період січня 1944 р. відновили свою роботу 16 евакуйованих театральних колективів [15, с. 89–90]. Планувалося, що протягом першого періоду повернеться 22 театри до 9 областей лівобережної України.

Першим містом, звільненим радянськими військами, був Харків, тому у вересні 1943 р. з Москви туди переїхали Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів та інші республіканські організації. 5 січня 1944 р. до Харкова із Фергани повернувся Державний український драматичний театр ім. Т. Шевченка [4, арк. 19–20]. 16 березня 1944 р. було прийнято постанову РНК УРСР та ЦК КП(б)У про реевакуацію Харківського державного театру російської драми з м. Хабаровська, а також – організацію Харківського українського державного академічного театру опери та балету на базі об'єднаного Дніпропетровського та Одеського оперних театрів і групи акторів Харківської опери [16, с. 24–25]. Та існували різні перешкоди для швидкого повернення з евакуації мистецьких установ. Зокрема, – це нестача вагонів, затримки на станціях тощо. Така ситуація виникла й із поверненням харківського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка, який виїхав із Фергани в перших числах грудня, а прибув до Харкова лише через місяць [4, арк. 19].

3 грудня 1943 р. було прийняте рішення про переведення дніпропетровського українського драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка з м. Наманган до м. Дніпропетровська протягом березня 1944 р. Фактично ж театр переїхав у рідне місто 22 квітня 1944 р., маючи уже статус республіканського, який отримав відповідно до наказу РНК СРСР від 6 грудня 1943 р. [15, с. 110–111]. У той же час до Дніпропетровська вирішено повернути російський драматичний театр ім. Горького з м. Барнаула. Саме ж місто Дніпропетровськ було звільнено від нацистських загарбників 25 жовтня 1943 р.

Друга черга реевакуації театрів передбачала повернення протягом травня – липня 1944 р. 16 театрів, в основному до правобережної України та театри лівобережної України, що мають відповідні уціліли приміщення для своєї роботи.

У цей період також планувалося остаточно вирішити питання організаційного порядку щодо утворення нових театральних колективів та розміщення їх в обласних та районних містах. Формування нових колективів мало відбуватися на базі театрів, що діяли під час німецької окупації й акторів театрів, що працювали до війни [19, арк. 8–15]. Вважалося за необхідне мати в кожному обласному місті один постійнодіючий обласний театр і два-три робітничо-колгоспні. До кінця 1944 р. в УРСР мало бути організовано 82 театри, з них обласних – 14 [23, арк. 161].

Згідно з даними театрального відділу Управління у справах мистецтв при РНК УРСР до 19 липня 1944 р. реевакуація вважалася завершеною [23, арк. 32]. Із загальної кількості 47 театрів в Україну повернулося 35 колективів, а з 12 театрів, які на той час ще не прибули в Україну, 10 театрів проводили підготовку до переїзду. 2 театри, такі як Дрогобицький обласний музично-драматичний та театр ім. М. Заньковецької, що мав бути розміщеним у Львові, після звільнення території західних областей України, залишалися ще в евакуації. 22 серпня 1944 р. вийшла постанова РНК УРСР про поновлення роботи театрів у Львові, згідно з якою театр ім. М. Заньковецької переводився до Львова та посилювався акторами Львівського українського драматичного театру. Дрогобицький обласний музично-драматичний театр був реевакуйований з Узбецької РСР у вересні 1944 р. [16, с. 64] – цим завершилася третя черга реевакуації театрів.

Звільнений Київ творчі установи почали заповнювати після переїзду з Харкова протягом 10–15 січня 1944 р.

республіканських урядових організацій. За постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 3 березня 1944 р. у травні того ж року мали реевакуювати Київський державний російський драматичний театр ім. Лесі Українки, а в червні – Київський державний ордена Леніна академічний український театр ім. І. Франка з м. Ташкента. З Іркутська до Києва тоді ж повертався Київський державний ордена Леніна академічний театр опери і балету ім. Т. Шевченка.

Активно відновлювало свою діяльність і музичне мистецтво. Так, для сприяння розвитку українського народного хорового та музично-хореографічного мистецтва відповідно до Постанови РНК УРСР від 11 вересня 1943 р. було створено український народний хор, керувати яким доручили відомому композитору Г. Вірьовці [16, с. 9]. Через деякий час за Наказом № 476 Комітету в справах мистецтв РНК СРСР даний колектив був реорганізований у Державний український народний хор республіканського значення. До складу хору входили: співаки, артисти балету, артисти оркестру українських народних інструментів. Не всі вони були професійними артистами, серед них були звичайні люди, що добре співали народні твори і танцювали.

У Харків, відразу після звільнення міста, реевакуювалася Державна українська філармонія, що проводила мистецько-культурну роботу на всій звільненій території України. 16 березня 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли постанову про переведення філармонії до Києва [16, с. 23–24]. Переїзд мав відбутися протягом березня-квітня, оскільки до складу філармонії входило багато колективів. Серед них Державний симфонічний оркестр у кількості 90 осіб, хор – 60, квартет ім. Вільйома, солісти філармонії – 30, солісти естради – 50, а також заслужена хоровика капела "Думка" у складі 138 осіб. За республіканським планом реевакуації системи мистецтв планувалося відновлювати роботу філармоній теж у три етапи. У першому кварталі 1944 р. мали відновити діяльність Харківська, Сталінська, Ворошиловградська, Полтавська, Сумська обласні філармонії. У другому кварталі 1944 р. – Дніпропетровська, Чернігівська, Запорожська філармонії. У третю чергу відновлюються філармонії після звільнення міст Одеси, Станіслава, Чернівців, Рівно, Вінниці, Тернополя, Львова [19, арк. 16–20]. Львівська державна обласна філармонія поновила свою роботу в серпні 1944 р. [16, с. 60]. До її складу ввійшли симфонічний оркестр, народний ансамбль, джаз-оркестр і група солістів. До структури філармонії було включено і державний хор "Трембіта", хоча він залишався на республіканському бюджеті й до повернення у Львів довгий час знаходився в Харкові та Києві.

У квітні-травні 1944 р. до Києва із Свердловська повернулася Київська державна ордена Леніна консерваторія разом з музичною десятирічною школою та музичним училищем. Для цих мистецьких закладів було надано тимчасове приміщення школи по вул. Воровського, 49 [16, с. 25]. Планувалося, що повернуться вони не раніше червня – після закінчення навчального року [19, арк. 16]. Одеська і львівська консерваторії мали реевакуюватися після звільнення відповідних міст.

Відновлювали свою роботу в Україні й спілки радянських митців. Спілки творчої інтелігенції були засновані в 1930-х рр. на основі Постанови ЦК КП(б) від 23 квітня 1932 "Про перебудову літературно-художніх організацій" [28, с. 551]. Були створені такі Спілки: радянських композиторів України (СРКУ), радянських художників України (СРХУ), радянських письменників України (СРПУ), радянських архітекторів України (СРАУ). Обласні організації цих спілок в основному діяли в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Чернівцях. Разом з іншими установами творчі спілки на початку війни теж були евакуйовані в східні райони СРСР і продовжували там свою діяльність.

Зі збільшенням звільненої території України зростала чисельність інтелігенції, що поверталася з евакуації і фронту. На клопотання РНК УРСР з лав Червоної армії першочергово дозволили демобілізувати більше як 600 визначних працівників культури і науки. Мистецька інтелігенція однією з перших поверталася в Україну у звільнені райони. За планом передбачалася реевакуація правлінь СРХУ до Києва та Харківського обласного відділення до Харкова протягом лютого-березня 1944 р. [19, арк. 20]. Та незважаючи на те, що установи республіканського підпорядкування ще перебували в евакуації, митці, які знаходилися в Україні розпочинали відновлювати обласні організації. Так було з Харківською обласною організацією художників, яка вже до грудня 1943 р. нараховувала до 40 художників й активно працювала [24, арк. 22]. Також саме в Харкові був скликаний у січні 1944 р. пленум СРХУ, на якому розглядалися організаційні питання, зокрема переобрання голови правління Спілки та творчі завдання художників України. У 1943 р. відновило роботу й обласне правління СРХУ у Ворошиловграді [7, арк. 4].

А вже у квітні 1944 р. зібрання пленуму Спілки художників відбулося в Києві. Було вирішено надсилати найпрофесійніших майстрів пензля у відрядження для підсилення обласних організацій СРХУ. Це був загальний принцип для всіх творчих спілок. У червні 1944 р. Правління СРХУ прийняло рішення про відновлення роботи Одеської організації СРХУ. У серпні того ж року подібне рішення було прийняте щодо Львова, Полтави, Дніпропетровська, Маріуполя, Чернівців [25, арк. 14].

Згідно з Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 216 від 18 березня 1944 р. в Києві з 20 березня поновило свою роботу Правління Спілки радянських композиторів України та Музфонд УРСР [26, арк. 1]. Структура СРКУ складалася з декількох секцій, що контролювали роботу композиторів у різних музичних жанрах. Це творча, воєнна, дитяча секції, консультативна комісія із симфонічної музики, з масової пісні, комісія музичної комедії й естради та ін. На підставі рішення правління СРКУ вживалися заходи щодо створення обласних спілок композиторів. У першу чергу потрібно було створити організаційні комітети обласних мистецьких спілок. У серпні 1944 р. такий комітет вдалося організувати в м. Сталіно [6, арк. 17]. Ця установа об'єднувала й контролювала діяльність композиторів Сталінської і Ворошиловградської обл. Одеська обласна спілка радянських композиторів відновила свою роботу в грудні 1944 р. [29, арк. 8]. За даними СРКУ на 1 жовтня 1944 р. її членів нараховувалося 108 осіб, з них у Києві – 58, Харкові – 21, Одесі – 9, Сталіно – 8, Дніпропетровську – 2, Львові – 10 осіб. Членами спілки були не лише композитори, а й музикознавці, професори консерваторії. Для успішнішої організації і роботи обласних спілок радянських композиторів у містах Харкова, Одесі, Львова РНК УРСР видала розпорядження щодо збільшення асигнування СРКУ в розмірі 56,8 тис крб. [29, арк. 8].

Через тиждень після визволення Києва у другому ешелоні військ до міста прибула група провідних письменників – М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко. А ще через декілька днів приїхали М. Рильський, П. Панч, В. Сосюра, О. Копиленко, А. Головко, М. Шеремет. На їх плечі покладалося проведення організаційних робіт щодо відновлення Спілки радянських письменників України. Правління СРПУ в Україну перемістилося ще в грудні 1943 р. і знаходилося до 11 січня 1944 р. в Харкові. П. Панч у цей період виконував обов'язки відповідального секретаря СРПУ. Офіційно діяльність СРПУ було відновлено постановою № 402 РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 29 квітня 1944 р. [17, арк. 19]. Свою роботу СРПУ розпочала з організації Клубу письменників, завдання якого було проводити культурно-масову роботу серед письмен-

ників і літераторів на основі асигнувань Літфонду. А вони у свою чергу, поширювати мистецтво серед населення, проводячи літературні вечори, пишучи твори тощо.

З 1760 осіб мистецької інтелігенції, які перебували в тилу, до 1 червня 1944 р. в Україну повернулося близько тисячі осіб, які були членами творчих спілок і мистецьких організацій. Такі швидкі дії щодо відновлення мистецьких установ свідчать про те, що влада на творчу інтелігенцію покладала великі сподівання в ідейно-виховному процесі. У першу чергу повертали тих, у кому були впевнені щодо їхньої відданості ідеям комуністичної партії і тих, хто мав високий авторитет серед бійців і населення.

З поверненням мистецьких установ в Україну відбулося і їх часткове оновлення. За роки війни у складі української інтелігенції відбулися серйозні якісні і кількісні зміни. Війна забрала життя багатьох її талановитих і діяльних представників. Представники інтелігенції, що перебували на окупованій території, зазнали дискримінаційного ставлення до себе. Хоч у зверненнях ЦК КП(б)У, Раднаркому і Верховної Ради УРСР до населення і заявлялося про необхідність залучення до творчої праці чесних представників інтелігенції, які не "заплямували" себе співпрацею з окупантами, але розв'язання цих питань було передано репресивним органам. Недовіра, звинувачування переслідували всю інтелігенцію, що пережила окупацію, тому за наказом партійних органів членство у творчих спілках не продовжувалося автоматично. Для того, щоб отримати членський квиток відповідної спілки потрібно пройти увесь процес вступу, незалежно від попередніх років. Так, Спілка радянських архітекторів України планувала до 1 червня 1944 р. завершити перереєстрацію своїх членів. Дійсним членом СРАУ можна вважати лише тих, хто активно бере участь у діяльності Спілки [22, арк. 1]. До творчих спілок України в цей час влилося й багато молодих митців, переважно вчорашніх фронтовиків.

Отже, відразу ж після звільнення українських земель на Україну повертається інтелігенція, яка і проводила активну роботу з відновлення творчих установ та мистецьких організацій. І хоча урядом було розроблено перспективний план з реевакуації установ мистецтва, але не завжди він виконувався. Оскільки іноді виникали перешкоди з перевезення мистецьких установ у встановлені терміни або ж навпаки, окремі обласні відділи творчих спілок відновлювалися раніше встановленого терміну, тобто поверталися митці, які до війни були членами спілок і проводили організаційну роботу. Звичайно, цей процес відбувається поступово і проходив у декілька етапів. Через деякий час, офіційно, згідно з постановами РНК УРСР відновлюється діяльність, спочатку в Києві, а потім і в інших містах творчих спілок. У першому півріччі 1944 р. в Україні уже діють всі довоєнні творчі спілки, основним завданням яких на той час було провести перереєстрацію своїх членів й організувати діяльність обласних відділів спілок. Щодо театрів, то лише завдяки акторам, які перебували на окупованій території, відразу ж відновлювалася робота театральних колективів у звільнених містах України. Оскільки повернення театрів з евакуації розпочалося лише в грудні 1943 р. – січні 1944 р. і відбувалося у три етапи, що тривали до січня 1945 р. Після реевакуації театрів зі східних областей СРСР відбулася реорганізація театральних колективів, що першими розпочали виставкову діяльність у звільнених містах. Частина з них продовжила свою роботу, частина ввійшла до складу реевакуйованих театрів, а частина зазнала переслідувань з боку радянських спецслужб за "співпрацю" з окупаційною владою. Створювалися також нові творчі колективи, такі як Державний український народний хор. Отже, організаційна робота з відновлення діяльності культурно-мистецьких установ та організацій на Україні в 1943–1945 рр. проводилася дуже активно як творчою інтелігенцією, так і радянською владою України.

1. *Бойко Е.* Украинская интеллигенция и революция: общее и особенное Украина в 1917–1929 гг. // Некоторые проблемы истории. – К., 1991. 2. Відроджується театральне життя // Київська правда – 1943. – 24 листоп. 3. *Горбунко А.Г.* Харківський державний ордена Леніна академічний український драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1979. 4. Довідки, телеграми та листування про реевакуацію установ і населення на Україну. – Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) – Ф. 1, оп. 23, спр. 646. 5. *Євсєєв Є.Т., Канавенко С.А., Ковальов В.І., Гребенюк В.В.* Історія культури України. – Х., 2001. 6. Звіт про творчу діяльність композиторів України за І півріччя 1944 р. – ЦДАМЛМ України. – Ф. 661, оп. 1, спр. 6. 7. Звіт Спілки радянських художників України та листування по питанню образотворчого мистецтва – ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 174. 8. *Золотоверхий І.Д.* Розвиток української радянської культури за роки радянської влади. – К., 1947. 9. История Украинской ССР : В 10 т. – К., 1984. – Т. 8. 10. Історія Української РСР : У 8 т, 10 кн. – К., 1977. – Т. 7. 11. *Кафтанов С.* Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне. – М., 1945. 12. *Коваль М.В.* Великий подвиг тружеников тыла. – К., 1985. 13. *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украины в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. 14. *Кондратюк К., Попп Р.* Театральне життя Львова в перші повоєнні роки (1944–1950) // Львів: місто – суспільство – культура. – Л., 1999. 15. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду 1917 – 1960 рр. : Зб. док. : У 2 т. – К, 1961. – Т. 2. 16. Культурне будівництво в Українській РСР червень 1941–1950 : Зб. док. і мат. – К., 1989. 17. Листування з ЦК КП(б)У, РНК УРСР з Держпланом УРСР про відновлення клубів і будинків творчості. – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі ЦДАМЛМ України) – Ф. 500, оп. 1, спр. 16. 18. *Марусик Т.В.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя і діяльності (40–50-ті рр.). – Чернівці, 2002. 19. Матеріали про реевакуацію установ, підприємств і учбових закладів Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, Наркомату освіти та Наркомату охорони здоров'я Української РСР – Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2, оп. 7, спр. 1520. 20. *Микульська Л.* Розвиток культури і освіти в Луцьку в післявоєнний період // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1985. 21. *Мозговський М.В.* Інтелігенція України і тоталітарний режим у повоєнні роки (1945-1953) // Південний архів. Історичні науки – 2004. – Вип. 14. 22. План роботи Спілки радянських архітекторів УРСР на 1944 р. – ЦДАМЛМ України. – Ф. 640, оп. 1, спр. 13. 23. Постанови ЦК КП(б)У і РНК УРСР, доповідні записки та листування про фінансування, реевакуацію театрів на Україну, становище драматургії образотворчого мистецтва. – ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 175. 24. Проекти постанов ЦК КП(б)У, доповідні записки про стан роботи Харківської, Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської, Кіровоградської областей. – ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 70, спр. 162. 25. Протоколи засідань правління Спілки художників України. – ЦДАМЛМ України. – Ф. 581, оп. 1, спр. 6. 26. Постанова № 216 від 18 березня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП України про відновлення роботи Спілки радянських композиторів України та Музфонду УРСР. – ЦДАМЛМ України. – Ф. 661, оп. 1, спр. 5. 27. *Смишко В.П.* Возрожденный Киев (Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины, 1943–1950 гг.) – К., 1990. 28. Спілка композиторів України // Українська радянська енциклопедія : У 16 т. – К., 1963. 29. Штатний розклад і кошторис адміністративно-керівних витрат Спілки композиторів і обласних спілок на 1944 р. – ЦДАМЛМ. – Ф. 661, оп. 1, спр. 11.

Надійшла до редколегії 19.04.06

І. Севастьянова, асп.

РЕКРУТСЬКІ НАБОРИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1735–1739 РОКІВ

Розкрито особливості рекрутських наборів у період російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

This article deals with the peculiarities of recruitment during the period of Russian-Turkish War of 1735-39.

Загострення суперечностей між Російською й Османською імперіями призвело до російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Під час війни загинуло понад 100 тис. чол. і переважна більшість не від військових дій [21, с. 154]. Основними причинами величезних людських втрат, на думку сучасників подій та істориків, були

© І. Севастьянова, 2007

несприятливий клімат, погана організація походів і своєрідність тактики головнокомандуючого Дніпровської армії Бурхарда Крістофа фон Мініха [1, с. 410, 417–418, 420–422; 3, с. 446; 9, с. 260–261, 264, 269, 274; 8, с. 127, 137; 21, с. 119, 129, 134]. Ось чому російський уряд протягом війни декілька разів опубліковував укази для рекрутських наборів [37]. За підрахунками Л. Безкровного, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. з населення Російської держави було взято близько 160 тис. рекрутів (без урахування особливих наборів – *С.І.*) [16, с. 34; 37]. У статті зроблено спробу розкрити особливості рекрутських наборів у зазначений період.

Точкою відліку створення регулярної російської армії вважається 1699 р., коли було оголошено перший у державі набір рекрутів. З 1705 р. рекрутські набори стали систематичними. Іншим джерелом комплектування армії являлися прийом волонтерів – так званих *вольных гулящих людей*. Під цю категорію потрапляли холопи-втікачі, кріпосні, вільновідпущеники. Держава йшла назустріч їх бажанню служити в армії, поступаючись тяглецем, але отримуючи натомість солдата. Їх приплив постійно зростав включно до другої половини XVIII ст., коли таких шукачів припинили приймати в армію. Третім постійним каналом поповнення збройних сил була мобілізація дворянського стану на військову службу. Для того, щоб частково полегшити дворянську службу, частково забезпечити їй престижніший характер, дворян переважно направляли у гвардійські полки. Гвардія була елітними військовими частинами, що охороняли царську родину, палац і брали участь у відповідальних військових операціях [27]. Вона була представлена піхотними Прображенським, Ізмайловським, Семенівським полками й одним кірасирським полком [29]. Військова реформа Петра І створила регулярну армію, чисельність якої за табелем 1732 р. у мирний час становила 232437 чол., а у військовий – 242182 чол. [4, с. 233–234; 6, с. 47–49].

Рекрутській повинності підлягало населення "которое в подушный оклад положено", за виключення населення Сибірської губернії, однодворців [33] і ратних людей колишньої служби Воронезької, Київської, Казанської й Астраханської губерній; селянських слобод, приписаних до катеринбурзьких заводів; тульських і сестрорецьких зброярів, селян демидівських заводів, що знали ремесла. Частина населення відбувала військову повинність на особливому становищі: населення Сибірської губернії комплектувало свої місцеві війська; однодворці Воронезької і Київської губерній комплектували Українську ландміліцію; однодворці Казанської й Астраханської губерній – Закамську ландміліцію; селяни, приписані до катеринбурзьких заводів, давали людей в "ученики к горным делам" і для охорони заводів; тульські і сестрорецькі зброярі також давали людей в учні [2, с. 19–20; 4, с. 231; 11, с. 915 (№ 7046), 1021–1022 (№ 7141); 12, с. 275 (№ 7378), 548 (№ 7610), 647–648 (№ 7684), 663 (№ 7698), 724 (№ 7753), 831–832 (№ 7872); 16, с. 492; 20, с. 16].

Замість виконання низки повинностей розкольники сплачували подвійний подушний податок [39]. Ця обставина приваблювала у їх скити багатьох бажаючих уникнути обтяжливих повинностей, тому за законом 11 грудня 1738 р. вони мали відбувати рекрутську повинність на основі "с пятидесяти душ по человеку". Рекрутів із середовища розкольників розсилали в різні полки і намагалися повернути до ортодоксального православ'я [12, с. 666–667 (№ 7702), 731–732 (№ 7762)].

Зазначені вище набори рекрутів здійснювалися з усієї держави, але були при Анні Іоаннівні й особливі набори. Так, у 1737 р. було оголошено позачерговий набір в армію всіх придатних до служби "синодальных, архиерейских, детей боярских и слуг монастырских, и священнических, и церковных причетнических детей, також найденных в Москве разночинцев", не покладених у подушний оклад у віці від 15 до 40 років [12, с. 18–19 (№ 7158), 257–258 (№ 7364), 303–304 (№ 7389), 438 (№ 7531); 14, с. 639; 15, с. 631–632]. У Гетьманщині, а також донських козачих містах духовних осіб не переписували і не брали в рекрути, бо населення цих регіонів виконувало низку тяжких повинностей, як-то забезпечення армії підводами, волами, кіньми, провіантом і фуражем, вінтер-квартирами [26], робітниками на громадські роботи і т. д. [12, с. 4–5 (№ 7144), 222–223 (№ 7331)].

Відповідальність за виділення рекрут лягла на міські і сільські общини. Водночас дворянство контролювало общинний збір воїнів. Оскільки рекрутська повинність була общинною, то вибір кандидатів і почерговість участі сімей у її виконанні визначала община. Військова служба була пожиттєвою: рекрут вибував із попереднього соціального стану і назавжди прощався із своєю малою батьківщиною і рідними. Близькі побивалися за новобранцем, як за покійником, а сусіди збирали йому грошову допомогу [6, с. 47–48].

У кожному указі, що визначав набір, зазначалося число осіб, з яких необхідно взяти рекрутів. Брали одного рекрута зі 125 чол. (закон 3 вересня 1736), 120 (3 липня 1738 і 20 серпня 1739), 98 (19 вересня 1737) і з 50 чол. (11 грудня 1738) [7, с. 95–96; 11, с. 915 (№ 7046); 12, с. 275 (№ 7378), 548 (№ 7610), 667 (№ 7702), 832 (№ 7872)].

Указами постійно підтверджувалася необхідність "собрать доимочных с 1726 года всех нарядов рекрут" [11, с. 915 (№ 7046); 12, с. 275 (№ 7378), 548 (№ 7610)]. Хоча постійно підтверджувалося "о заплате рекрут на указанных строк бездоимочно", але недоїмки [32] за рекрутськими наборами були звичним явищем. Уряд марно боровся з ними всіма можливими засобами [12, с. 955 (№ 7948); 14, 638–639; 16, с. 253, 362; 17, с. 264–265; 19, с. 293–294]. В указах визначалися і терміни для закінчення набору рекрутів: до січня 1737 р. (закон 3 вересня 1736), січня 1738 р. (19 вересня 1737) і т. д. [11, с. 915 (№ 7046); 12, с. 275 (№ 7378), 548–549 (№ 7610), 832 (№ 7872); 16, с. 492].

Община, отримавши указ про набір, мала вести рекрутів у міста і там їх показувати начальству. Рекрутів збирали губернатори і воєводи разом зі спеціально присланими від армії штаб-офіцерами [11, с. 915 (№ 7046); 12, с. 275 (№ 7378), 548 (№ 7610), 832 (№ 7872)].

Для визначення придатності чи непридатності людей, наданих общиною, в указах містилися певні вимоги щодо росту, віку і стану здоров'я. Надані рекрути мали бути віком від 15, а в інших указах – 18 (3 липня 1738 р., 20 серпня 1939 р.) до 30 років, а ростом від "двух аршин и двух вершков" [22; 24] (близько 151 см. – *С.І.*). Майже постійно в законах підтверджувалося брати в рекрути людей "крепких и здоровых, и в службу годных" [11, с. 915 (№ 7046); 12, с. 275 (№ 7378), 370–371 (№ 7464), 548 (№ 7610), 832 (№ 7872); 16, с. 492)].

При поставці рекрутів община надавала одяг, провіант і гроші цим рекрутам. В одяг входили каптан сермяжний [28], шуба, шапка, рукавиці, дві сорочки, підштанки і штани сермяжні чи шкіряні, панчохи, у взуття – одна пара упок чи черевиків [41]. Община забезпечувала рекрут на місяць провіантом. Окрім усього вона вносили ще по 50 коп., а згодом 1 руб. на кожного рекрута [11, с. 917 (№ 7046); 12, с. 277 (№ 7378), 549–550 (№ 7610), 832, 836 (№ 7872); 16, с. 492].

У період правління Анни Іоанівни продовжувалася запроваджена Петром І практика зарахувань рекрутів.

Общині зараховували за рекрутів чи надлишкових узятих з неї людей, чи таких, які були взяті терміново, не в загальний набір. Так, законами 1736 р. наказано зараховувати за рекрут бурлак [23], які вступили до батальйону солдат на Ладозькому каналі, а також втікачів, що переховувалися в Казанській губернії і були направлені в місцеві військові гарнізони і полки діючої армії [11, с. 748–749 (№ 6893), 888 (№ 7016), 918 (№ 7046); 12, с. 55 (№ 7180)]. За порушення указів про зарахування рекрутів, винних чиновників карали грошовими штрафами різного розміру [12, с. 50–51 (№ 7177)].

Поміщики, не бажаючи віддавати в рекрути власних людей, а члени родин священиків священики і купці – самостійно відбувати рекрутську повинність, могли купувати рекрутів. Куплених рекрутів, як включених, так і ні в подушний податок [34] мали приймати без будь-яких довідок [11, с. 916 (№ 7046); 12, с. 276 (№ 7378), 550 (№ 7610), 835 (№ 7872)]. Це і призвело до значних зловживань: стали купувати чужих кріпосних людей, солдат-втікачів і ставити їх у рекрути. Бувало, що таким чином одного і того ж втікача ставили в рекрути два-три рази. Законами визначалися різні суворі покарання за віддачу в рекрути чужих людей: побиття батогом, вирізання ніздрів, каторга і навіть смертна кара [12, с. 835–836 (№ 7872)]. Осіб жіночої статі наказано "бить кнутом и отсылать в работу на фабрики на 10 лет, а которых на фабрики не примут, тех посылать в работу в дальние монастыри" [12, с. 835–836 (№ 7872)]. У всіх випадках тим, чию людину незаконно віддали в рекрути, надано право взяти за це у порушника закону кращого з його людей чи 100 руб., й окрім цього гроші за "пожилое" [12, с. 835 (№ 7872); 35]. У зв'язку із фальсифікаціями заборонялося поміщикам молодше двадцяти років продавати не тільки чужих, але і їх власних людей. За такий проступок малолітнього поміщика мали "бить кошками и писать в матросы" [10, с. 46–47; 12, с. 836 (№ 7872); 30].

Узявши придатних до військової служби людей у рекрути, офіцери-приймальники мали протягом трьох днів без зайвої тяганини надавати віддавцеві рекрут квитанції [25]. Прийнятих рекрут розміщували на станціях [11, с. 917 (№ 7046); 12, с. 277 (№ 7378), 549–550 (№ 7610), 634–635 (№ 7872)].

Держава видавала рекрутам платню у розмірі встановленому законами. Провіант для них на один місяць надавала община, а потім його видавали із державних магазинів [31] на початку кожного місяця без будь-яких зволікань. За затримку видачі рекрутам провіанту і платні, карали "жестоким истязанием на галеры". Хворим рекрутам намагалися поліпшити харчування, даючи в раціон "вино, уксус, масло, перец, мясо и рыбу, что кому, смотря по болезни потребно" [12, с. 386 (№ 7482), 832, 836 (№ 7872)]. Офіцери навчали набраних рекрут військовій справі, їм заборонялося використовувати рекрут на тяжких роботах, як-то "на земляных работах и на таскании на себе" [12, с. 618–619 (№ 7659), 695–696 (№ 7729), 923 (№ 7920)]. Рекрутів ділили на "добрых, средних и плохих" і всякого розряду направляли в кожен полк порівну [12, 793–794 (№ 7820)].

Для досягнення успіху у справі набору рекрутів, губернатори, воєводи і офіцери-приймальники підлягали суворій відповідальності. Основою цієї відповідальності губернаторів і воєвод було те, що вони оглядали набраних рекрутів, підписували їх списки, а офіцери-приймальники – приймали і відводили їх. Укази передбачали за хабарництво, зловживання владою та інші проступки покарання у вигляді штрафу, конфіскації майна і навіть смертної кари [11, с. 917 (№ 7046); 12, с. 277 (№ 7378), 550–551 (№ 7610), 836–837 (№ 7872)].

Досить суворими були покарання за порушення правил рекрутської повинності з боку поміщиків й общин. Згідно з указами 3 вересня 1736 р. і 19 вересня 1737 р., поміщики мали надавати "сказки" [40] про чисельність душ, що знаходилися в їхніх володіннях за переписом, а за приховування визначено "за то утаенное число душ взять вдвое" [11, с. 918 (№ 7046); 12, с. 278 (№ 7378)]. Згодом "сказки" у поміщиків уже не вимагали, так як були платіжні відомості попередніх наборів у всіх губерніях і провінціях [12, с. 550 (№ 7610), 836 (№ 7872)]. Законами визначалося за непоставку рекрутів у поміщиків брати їх кращих людей, а купців, управителів і старост або їх дітей записувати в рекрути [12, с. 548–549 (№ 7610), 832 (№ 7872)].

Прагнучи уникнути військової служби, рекрути намагалися завдати собі тілесних ушкоджень, утекти. Рекрутів, які ушкодили себе, карали шпіцрутенами [42] і записували в солдати, а нездатних володіти зброєю – у ямщики. Якщо ж вони зовсім не могли служити, то для "для страха другим", їх страчували [11, с. 917 (№ 7046); 12, с. 277–278 (№ 7378), 551 (№ 7610), 837 (№ 7872)]. Для того, щоб упізнати і затримати рекрутів-утікачів, з 1712 р. їм на лівій руці голкою робили спеціальне татуювання і натирали порохом [6, с. 48]. Спійманих рекрутів-утікачів били батогами і засилали на довічну роботу на сибірські заводи або били шпіцрутенами, якщо вони служили в армії менше одного року і втекли вперше [11, с. 465–466 (№ 6673), 682–683 (№ 6854); 12, с. 313 (№ 7397), 560–561 (№ 7630), 718–719 (№ 7743); 13, с. 492–493]. Законами неодноразово продовжувалися терміни явки рекрутів-утікачів. У разі, коли рекрути самостійно поверталися до армії, їх без будь-яких покарань відправляли в полки, а нездатних відбувати військову службу відпускали додому [11, с. 465–466 (№ 6673), 682–683 (№ 6854); 12, с. 312–313 (№ 7397), 716 (№ 7716), 905 (№ 7903); 13, с. 492–493].

Неодноразово видавалися укази про боротьбу з рекрутами-втікачами. Для піймання втікачів направлялися військові команди, які мали оглядати місцевість. Вони не проявляли особливої активності. Очевидно, офіцери боялися, що солдати можуть втекти і тому обмежувалися тим, що розміщували солдат у поселеннях на постій [36]. Рекрути-втікачі ж продовжували залишатися в лісах. Тоді вирішили зобов'язати "самих обывателей тех беглых солдат и рекрут ловить" [5, с. 38–39; 12, с. 387 (№ 7433), 561 (№ 7630), 718–720 (№ 7743)].

За переховування рекрутів-утікачів визначалися суворі покарання. У поміщиків брали вдвічі більше рекрутів, а прикажчиків, старост, виборних і селян самих забирали в рекрути, духовних осіб лишали сану, придатних –записували в солдати, а непридатних – засилали до Оренбургу [12, с. 387 (№ 7433), 560–561 (№ 7630), 718–720 (№ 7743), 905–906 (№ 7903)].

Купці при виконанні повинностей і сплаті податків мали певні пільги. Їм дозволяли платити 100 руб. замість поставки рекрутів натурою, без надання провіанту і грошей [11, с. 527–528 (№ 6743)]. Указом 18 грудня 1739 р. дозволено всьому купецтву "чтоб оное не умалялось, а паче умножалось" купувати рекрутів. Проте вони могли їх купувати тільки у поміщиків, які мали не менше 100 душ і проживали у тій же місцевості, що й купці. Купці також могли, за згоди поміщиків, вступати з ними в складку [10, с. 43; 12, с. 975–976 (№ 7973)]. За словами шведського вченого К. Бйорка, який у 1735 р. був у Санкт-Петербурзі один рекрут коштував 60–70 руб. [4, с. 231].

Духовенство було виключене з рекрутського набору. Указами 6 лютого і 7 вересня 1737 р. дозволялося священикам замість віддачі в рекрути братів, дітей чи племінників вносити по 200 руб. за кожного або куплених рекрутів і 50 руб. на зброю, платню, амуніцію і провіант

для кожного наданого рекрута [12, с. 41–42 (№ 7169), 257–258 (№ 7364), 303–305 (№ 7389)].

У період правління Анни Іоаннівни були визначені чіткі правила для складки при наборі рекрутів. Той, хто мав повне число душ, тобто число, з якого указом визначалося взяти одного рекрута, і ставив його натурою. Якщо, окрім цього у власника залишалося більше двох частин, то він надавав ще одного рекрута, а до нього, у доповнення до повного указаного числа, приписували дрібнопомісних. У великому селі, що належало декільком власникам, жоден з яких не мав вказаного числа душ, ставив рекрута той із власників, що мав у селі більше половини указаного числа душ, а решта поміщиків платили йому гроші зі складки. Якщо жоден із співвласників не мав більше половини вказаного числа душ, то ставили рекрутів шляхом жеребкування. Тих, у кого було менше десяти душ, не залучали до жеребкування, вони завжди платили гроші. Однак в указі говорилося "кто сам хотя с малого числа душ отдаст рекрута, а к себе в полное число примет других складчиков: в том воли не отымати". У поміщиків, які мали декілька сіл в одній провінції, брали рекрутів з усіх їх сіл разом [10, с. 39; 11, с. 915–916 (№ 7046); 12, с. 275–276 (№ 7378), 348 (№ 7435), 549 (№ 7610), 832–833 (№ 7872); 16, с. 492–493].

Віддавець рекрутів [25] міг їх здавати на власний вибір у Санкт-Петербурзі, Новгороді, Твері, Москві, Переяславі-Рязанському, Калузі, Тулі, Бєлгороді, Воронежі та інших містах, тобто, не в одному тому місті, в у'їзді якого знаходилася община, яка мала ставити рекрута. Це було значним полегшенням для неї, адже зменшувалася ймовірність втечі рекрутів і витрати на їх перевезення [10, с. 41; 11, с. 917–919 (№ 7046); 12, с. 278–280 (№ 7378), 365–366 (№ 7453), 935–936 (№ 7936)].

Отже, рекрутська повинність була значним тягарем для населення Російської імперії. Міські і сільські общини втрачали працездатних членів, несли значні матеріальні витрати під час доставки рекрут у місця збору. Державі навіть жорстокими покараннями не вдавалося ліквідувати недоїмки по рекрутській повинності, хабарництво і зловживання владою серед чиновників, які займалися питаннями рекрутських наборів. Водночас армія сприяла розвитку товарно-грошових відносин, промисловості, сільського господарства, інфраструктури і т. д.

1. *Анисимов Е.В.* Россия без Петра: 1725–1740. – СПб., 1994. 2. *Баиов А.* Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906. 3. *Бантыш-Каменский Д.И.* История Малой России : В 3 ч. – К., 1903. – Ч. III. 4. *Берк К.Р.* Путевые записки о России // Петербург Анны Иоанновны в иностранных описаниях. – СПб., 1998. 5. *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки). – М., 1958. 6. *Волкова И.* Русская армия в русской истории. – М., 2005. 7. *Корсунов А.* Опыт истории отправления личной воинской повинности в Росси, от начала государства до издания рекрутского устава, с 862 по 1831 год. – СПб., 1850. 8. *Миних Э.* Записки // Безвременье и временщики: Воспоминания об "эпохе дворцовых переворотов" (1720-е – 1760-е годы) / Е. Анисимова. – Л., 1991. 9. *Панин П.И.* Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах // Русский архив издаваемый Петром Бартеневым. – М., 1878. – Кн. I. 10. *Поливанов К.* Исторический очерк законодательства о рекрутской повинности от Петра I до 1810 г. // Державна публічна історична бібліотека М. Москви (Росія). Колекція № 3. 11. Полное собрание законов Российской империи : У 24 т. – СПб., 1830. – Т. 9. 12. Полное собрание законов Российской империи : У 24 т. – СПб., 1830. – Т. 10. 13. Сборник Императорского Русского Исторического Общества : Т. 111: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 4 (1735 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1901. 14. Сборник Императорского Русского Исторического Общества : Т. 114: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 5 (1736 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1902. 15. Сборник Императорского Русского Исторического Общества : Т. 117: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 6 (1737 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1904. 16. Сборник Императорского Русского Исторического Общества : Т. 120: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 7 (Январь-июнь 1737 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1905. 17. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 124: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 8 (Июль-декабрь 1737 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1906; Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 111: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны (1731-1740 гг.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1901. 18. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 126: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. Т. 9 (1738 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1907. 19. Сборник Императорского Русского Исторического Общества: Т. 130: Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны (Июль-декабрь 1739 г.). / Под ред. А.Н. Филиппова. – Юрьев, 1909. 20. *Шаховской Я.П.* Записки // Империя после Петра. 1725–1765 / Яков Шаховской. Василий Нащокин. Иван Неплюев. – М., 1998. 21. *Широкорад А.Б.* Тысячелетняя битва за Царьград. – М., 2005. 22. Аршин – російська міра довжини, дорівнює 0,71 м, використовувалася до запровадження метричної системи. 23. Бурлака – робітник на річці, який входив у будь-яку артіль, що пересувала судна за допомогою веслування. 24. Вершок – російська міра довжини, дорівнює 4,4 см, використовувалася до запровадження метричної системи. 25. Віддавець рекрут – голова, старшина, виборний, якому доручено привезти рекрут у місто і здати їх. 26. Вінтр-квартири – розквартирування, стоянка військовослужбовців із військових частин у приватних цивільних будинках на зимовий період. 27. Гвардія – кращі, відбірні частини війська. 28. Каптан – старовинний чоловічий довгополий верхній одяг. 29. Кірасир – солдат чи офіцер деяких кавалерійських полків у європейських і російській арміях (до 1917 р.). 30. "Кошка" – ремінний батіг з декількома кінцями, що використовувався у давнину для тілесних покарань. 31. Магазин – склад, приміщення для зберігання продовольчих запасів для армії. 32. Недоїмка – не внесена в термін і рахується за платником частина податку, збору тощо. 33. Однодворці – поселенці, що вважали себе дворянського роду і, частково, володіли людьми, походили із дворянських людей і служилих, поселені в XVII ст. на кордонах Російської держави, найбільше їх було у Тамбовській, Воронезькій і сусідніх губерніях. 34. Подушний податок (подушне) – податок, що стягується з кожної людини. 35. "Пожилое" – грошова плата, яку селянин віддавав землевласнику у випадку його переходу до іншого землевласника в Російській державі XV–XVIII ст. 36. Постоєва повинність (постій) – розквартирування, стоянка військовослужбовців із військових частин у приватних цивільних будинках. 37. Рекрут – у російській (XVIII–XIX ст.) й іноземних арміях особа, яка прийнята на військову службу по найму чи по повинності. 38. Рекрутська повинність – система комплектування регулярної армії в Росії XVIII–XIX ст. (до запровадження загальної військової повинності), що полягала в обов'язковій поставці податковими станами певного числа людей, яка спочатку була пожиттєвою. 39. Розкольник – член однієї із сект, що належить до розколу, послідовник розколу; старообрядець. 40. "Сказка" – іменний список населення Росії XVIII – першої половини XIX ст., що складалася під час ревізій, переписів населення і т. д. 41. Упаки (упоки) – мужичі чоботи з грубими, сиром'ятними халявами. 42. Шпіцрутени – одне з найтяжчих тілесних покарань у дореволюційній російській армії, яке полягало в тому, що підданого цьому покаранню проганяли крізь стрій. Довга гнучка палиця або лозина, яку застосовували при тілесному покаранні (переважно солдат).

Надійшла до редколегії 25.04.06

Н. Слободян, канд. іст. наук

ПОЛІТИКА США В ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ

Проаналізовано політику Сполучених Штатів Америки в регіоні Перської затоки в період 1992–2006 рр. З'ясовано форми та основні напрями зовнішньополітичної стратегії США, а також засоби її реалізації щодо країн Перської затоки.

The article is devoted the analysis of United States of America policy in the region of the Persian Gulf (period of 1992-2006 years). Analyzed forms and basic directions of foreign-policy strategy of the USA, and also facilities of its realization to the countries of the Persian Gulf.

Сукупність політичних й економічних факторів стали причиною того, що регіон Перської затоки перетворився на арену гострих суперечностей між регіональними та позарегіональними державами. Після закінчення Другої світової війни Перська затока була офіційно оголошена як сфера національних інтересів Сполучених Штатів Америки і захист яких є справою національної безпеки США.

© Н. Слободян, 2007

На сьогоднішній день регіон Перської затоки є одним із ключових центрів формування нової політичної та економічної системи світу. Це обумовлено кількома чинниками. По-перше, підвищується роль країн Затоки у глобальній енергетичній системі. Адже, за оцінками доповіді Центра стратегічних та міжнародних досліджень (Вашингтон, США) "Енергетичне майбутнє близькосхідного регіону" (березень 2004) [4], регіон Перської затоки продовжуватиме відігравати домінуючу роль на світовому ринку нафти протягом щонайменше двох наступних десятиліть, незважаючи на всі можливі структурні зміни.

По-друге, на початку XXI ст. істотно зросло значення геостратегічних, економічних, сировинних, людських ресурсів Близькосхідного регіону в цілому та Перської затоки зокрема, для їх використання у геополітичному суперництві провідних центрів світової політики, насамперед США, Росії та Євросоюзу.

По-третє, після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку регіони Середнього Сходу та Перської затоки розглядаються як головний театр боротьби з міжнародним тероризмом, передусім з такими його провідними силами, як "Аль-Каїда", рух "Талібан" в Афганістані, баасистський уряд в Іраці, релігійний іранський уряд, що активно працює над низкою ядерних програм тощо.

Трансатлантичні відносини в регіоні Перської затоки сьогодні визначаються складним і доволі суперечливим поєднанням двох тенденцій. З одного боку, це намагання відновити трансатлантичну співпрацю у сфері безпеки після воєнної операції 2003 р. в Іраці, яке фактично підвело США, Росію, Францію і Німеччину до межі відкритого протистояння у цьому питанні. З іншого – постійне змагання між США з одного боку та Росією і Євросоюзом з іншого за вплив на країни Перської затоки та захист своїх економічних інтересів.

На початку XXI ст. стратегічна лінія Сполучених Штатів на Близькому Сході, визначена так званою доктриною Буша [2], що була оприлюднена у 2002 р., та направлена на захист національних інтересів і закріплення домінуючого впливу США на Близькому і Середньому Сході, насамперед у геостратегічній, геополітичній та геоекономічній площині. У цьому контексті сутність політики США стосовно Іраку полягає у тому, що цю арабську країну обрано як показовий полігон "нового" курсу американської адміністрації в близькосхідному регіоні. Трансформація Іраку за планами Вашингтона – це є реалізація своєрідного "пілотного проекту" будівництва демократії і ринкової економіки для наступного поширення цієї моделі на всьому Близькому і Середньому Сході. В Іраку опрацьовуються нові, найефективніші механізми реформування країн арабського світу, які згодом будуть використовуватися щодо інших країн регіону. На той час помічник американського президента з питань національної безпеки К. Райс досить відверто говорить про цю місію Іраку в американській стратегії: "Відповідно демократична Німеччина стала стрижнем нової Європи, яка сьогодні єдина, вільна і живе у злагоді, так і трансформований Ірак може стати ключовим елементом оновленого Близького Сходу, у якому не процвітатиме ідеологія ненависті" [9].

4 лютого 2004 р. президент Дж. Буш у промові, присвяченій пам'яті прем'єр-міністра Великобританії У. Черчілля, виголосив наміри Сполучених Штатів щодо розвитку демократії у близькосхідному регіоні, яка отримала назву "Стратегія просування демократії на Близькому Сході" [8]. Ця концепція ґрунтується на двох постулатах:

Перший апелює до історичного досвіду XX ст., коли завдяки американській ініціативі та всебічній допомозі й підтримці світової спільноти було успішно здійснено дві хвилі демократизації – спочатку у післявоєнній Німеччині та Японії, а згодом – у колишньому Радянському Союзі та країнах Східного блоку. На цій підставі робиться висновок про необхідність здійснення під проводом США чергової, третьої хвилі демократизації, тепер уже в близькосхідному регіоні;

Другий постулат зводиться до того, що демократичні реформи в країнах Близького та Середнього Сходу є тим універсальним засобом, який дозволить не тільки знищити соціально-економічні та соціально-політичні корені екстремізму та тероризму, а й, по суті, автоматично вирішити таку складну політичну проблему, як палестино-ізраїльський конфлікт тощо.

На початку 2004 р. команда Дж. Буша оприлюднила основні ідеї нового амбіційного та глобального проекту під назвою "Ініціатива Великого Близького Сходу" [7]. Зазначений проект відобразив процес пошуку нових, ефективніших політичних технологій реалізації широко розрекламованої стратегії "просування демократії на Близькому Сході". Її суть полягає в тому, що для вирішення цього завдання пропонується адаптувати модель, яку свого часу було розроблено для просування політичних свобод і трансформацій у колишньому Радянському Союзі та Східній Європі – Гельсінкський акт 1975 р.

На думку авторів цієї ідеї, успішне використання "гельсінкського процесу" в демократизації Східного блоку на чолі з СРСР протягом 70–80-х рр. минулого століття дозволяє сподіватися на такий же ефект і при реалізації нових стратегічних планів щодо широкомасштабної трансформації Близькосхідного регіону.

Євросоюз загалом підтримав ідею "Ініціативи Великого Близького Сходу", хоча й не приховув своїх певних сумнівів щодо її конкретних положень. По-перше, європейські лідери скептично поставилися до можливостей використання моделі Гельсінкських Угод 1975 р. щодо Близького Сходу через значні відмінності регіонів. Як зауважують європейські аналітики, реалізація американських намірів на Близькому Сході носить загрозливий характер для Євросоюзу [1]. Адже така ситуація може негативно вплинути на довготривалий діалог з арабськими країнами Середземномор'я у форматі Барселонського процесу, який за своєю суттю є проективною моделлю співпраці між Європою та Близьким Сходом. Ця модель базується на підтримці внутрішніх перетворень у близькосхідних країнах, наданні їм усебічної допомоги, а не нав'язуванні привнесених рецептів демократизації. Крім того, Євросоюз висловив серйозні зауваження стосовно того, чи вплине американська ініціатива на врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Американську ініціативу булоа підтримано як керівництвом Євросоюзу, так й абсолютною більшістю європейських країн. Одним з головних союзників Сполучених Штатів у цьому питанні стала Німеччина. Під час ювілейної 40 Міжнародної Мюнхенської конференції з питань безпеки, що відбулася 7–8 лютого 2004 р., міністр закордонних справ Німеччини Й. Фішер обґрунтував необхідність висування Євросоюзом, США та Канадою "нової трансатлантичної ініціативи для Близького Сходу" [1]. На думку німецького міністра, і США, і Європі потрібно зробити правильні висновки щодо розходжень у позиціях стосовно війни в Іраку та сформувати перспективу і стратегію для демократичного розвитку Близького Сходу разом зі своїми партнерами у регіоні.

Нова трансатлантична ініціатива має складатися із двох кроків, на думку Й. Фішера. Перший – Євро/НАТО Середземноморський процес, у межах якого Барселонський процес, ініційований Євросоюзом, та Середземноморський діалог, ініційований НАТО, мають взаємодоповнювати один одного. Другий крок – "декларація спільного майбутнього", яка буде адресована всьому

Близькосхідному регіону. У цьому документі мають бути викладені спільні принципи і напрями здійснення широкомасштабних реформ у Близькосхідному регіоні. Пропозиції міністра закордонних справ Німеччини отримали згодом назву Німецького плану для Близького Сходу [3].

27 лютого 2004 р., під час офіційного візиту Г. Шредера до Сполучених Штатів було підписано Спільну заяву президента Дж. Буша та канцлера Г. Шредера "Німецько-американський союз для XXI століття". У ній наголошується, що США та Німеччина "мають побудувати дійсне партнерство, що пов'язує Європу та Америку із Близькосхідним регіоном і яке спрямоване на співпрацю з країнами і народами регіону для того, щоб досягти зазначеної мети та жити у злагоді" [5].

Згодом у серпні 2004 р. на саміті держав "великої вісімки" європейські та американські експерти досягли згоди щодо спільної позиції на Близькому Сході. Внаслідок американо-європейської співпраці було прийнято офіційний документ "Партнерство в ім'я прогресу і загального майбутнього з регіоном Близького Сходу і Північної Африки".

Слід зазначити, що рішення та документи саміту держав "великої вісімки" у Сі-Айленді разом з резолюцією № 1546 від 8 червня 2004 р. щодо Іраку заклали підвалини нового глобального проекту трансформації Близькосхідного регіону, який дозволить максимально поєднати досвід, ресурси та зусилля США, Євросоюзу, а також країн власне Близького і Середнього Сходу.

10 січня 2007 р. президент США Дж. Буш обнародував нову американську стратегію в Іраці, яка покликана, на його думку, не лише нормалізувати ситуацію в регіоні, але і стати важливим етапом у боротьбі зі світовим тероризмом. У своєму виступі Дж. Буш заявив, що визнає помилки, які мали місце в ході іракської компанії і повністю усвідомлює свою відповідальність за них. У той же час американський президент повідомив, що Сполучені Штати не мають наміру найближчим часом залишати Ірак. "Якщо ми залишимо Ірак зараз, – підкреслив Дж. Буш, – ми приречемо іракський демократичний уряд на загибель, спровокуємо розвал іракської держави і новий неконтрольований спалах насилля в регіоні" [10].

Проте, продовжив американський президент, влада Іраку не повинна "постійно випробовувати наше терпіння". Якщо прем'єр-міністр Іраку Нурі аль-Мурікі не виконає дану ним обіцянку роззброїти як сунітські, так і шиїтські угруповання бойовиків, "то він втратить підтримку як Сполучених Штатів, так і іракського народу" [10].

Переходячи безпосередньо до деталей нової американської стратегії в Іраці, Буш повідомив, що попередні спроби нормалізувати ситуацію в країні провалилися через два принципових чинники. Перша й основна причина невдач США в Іраці, на думку президента США, – це нехватка військової сили, друга – "обмеження свободи дій американського командування в цій країні" [10].

Першими кроками на шляху виправлення цих помилок, відповідно до нової американської стратегії, стане збільшення американського контингенту в Іраці на більш ніж 20 тис. військовослужбовців. Основна частина додаткового військового контингенту, за розрахунками американських високопосадовців, буде дислокована в Багдаді та займеться боротьбою з терористичними угрупованнями, які діють в іракській столиці.

Головним завданням американського військового контингенту, як повідомив Дж. Буш, буде не лише захист мирного населення Багдаду від бойовиків, але й постійний контроль за приміськими районами Багдаду. "Ситуація, коли американські військові звільняють район від бойовиків і залишають його, нівелювала всі попередні зусилля. Через кілька годин після проведеної спецоперації бойовики поверталися. Але тепер це не повториться," [10] – підкреслив Дж. Буш.

Крім того, як наголосив офіційний Вашингтон, якщо раніше уряд Іраку заперечував щодо проведення спецоперацій у районах, які переважно заселені шиїтами, то тепер ситуація кардинально зміниться. "Аль-Малікі дав тверду обіцянку вести боротьбу з усіма бойовиками і він повинен дотриматись свого слова", [10] – на завершення своєї доповіді заявив американський президент. Після таких заяв стало зрозуміло, що американський уряд також планує посилити боротьбу з бойовиками, які прибули до іракської держави з Ірану та Сирії.

У межах нової стратегії США в Іраці, американським урядом заплановано вжити додаткові заходи щодо захисту кордонів іракської держави. "З цією метою, – як повідомив президент США, – до Перської затоки було направлено ще один авіаносець ВМС США та розміщено додатково ракетну установку Patriot PAC-3" [10]. Також у межах нової стратегії США в Іраці американські спеціалісти нададуть усю необхідну допомогу щодо захисту ірако-турецького кордону, через який в Ірак прибувають ісламські бойовики.

Кінцевою метою стратегії США в Іраці є забезпечення можливості передачі всіх провінцій країни під контроль іракських сил безпеки до кінця листопада 2007 р.

Головним критерієм, який дозволить визначити, наскільки успішною була нова американська стратегія в Іраку, як підкреслив Дж. Буш у своїй доповіді, стане можливість "ще на один крок приблизитися до перемоги, до забезпечення мирного демократичного майбутнього, як цієї окремо взятої країни, так і близькосхідного регіону в цілому" [10].

Аналіз політики США щодо Іраку дозволяє нам стверджувати, що на сьогоднішній день Сполучені Штати опрацьовують нову стратегію щодо близькосхідного регіону в цілому. Дана стратегія визначається низкою факторів:

По-перше, перманентність палестино-ізраїльського конфлікту. Світова спільнота на чолі зі Сполученими Штатами так і не змогла будь-яким чином посприяти вирішенню даної проблеми, тому протистояння між Палестиною та Ізраїлем зацікавлені сили, а саме – Іран, Ірак, Ліван тощо, використовують на свою користь. Наприклад, так було з Іраком у 2001 р., коли після чергового загострення палестино-ізраїльських відносин іракський лідер Садам Хусейн звернувся із закликом до мусульманських країн Близького Сходу найближчим часом розпочати війну проти Ізраїлю. Внаслідок цього Сирія, Єгипет та Йорданія переглянули своє ставлення до Багдада та підписали низку угод щодо співпраці. Завданням офіційного Вашингтона в такій ситуації стало не допустити потепління відносин між державами Близького Сходу та Іраком. Іншим прикладом є активізація ядерних програм Ірану, що теоретично несе пряму загрозу безпеці Ізраїлю. Виходячи із цього, уряд США прагне перевести палестино-ізраїльський конфлікт з деструктивного в розряд конструктивного, через що даний конфлікт важко буде використати з метою маніпуляцій та розпалювання ворожнечі між державами регіону.

По-друге, це нафтовий фактор. Ірак займає друге місце у світі за запасами нафти. Членство Іраку в ОПЕК та контроль над видобутком і ціноутворенням на ринку енергоносіїв дозволяли Іраку сформувати вектори міжнародних відносин у субрегіоні Перської затоки, де чітко прослідковувався антиамериканський настрій. А Сполучені Штати своїми діями намагалися мінімізувати політичний вплив офіційного Багдада на регіон. Крім того, домінування нафтового фактора у стратегічних планах США щодо Іраку можна пояснити й по-іншому. У сучасних умовах Сполучені Штати не мають енергетичної

залежності від певних країн або ж організацій. Американський уряд рівними частинами закуповує енергетичну сировину в декількох державах з різних частин світу. Проте контроль над іракським нафтовим потенціалом дозволить Сполученим Штатам певною мірою регулювати надходження нафти до країн Європи та Східної Азії.

По-третє, це політика інших світових центрів впливу. Близький Схід та власне Ірак знаходяться в центрі інтересів практично всіх великих держав світу через своє геостратегічне положення та значимість. Так, Росія не раз заявляла про свої інтереси в Іраці і про твердий намір їх захищати, адже в іракській державі працює декілька російських нафтових компаній і російський уряд неодноразово підкреслював, що захист інтересів російського бізнесу за кордоном є стратегічним завданням національної безпеки Росії. Китай також неодноразово виявляв свій інтерес щодо збільшення товарообігу з Іраком, особливо в галузі протиповітряної оборони Багдада.

Активне впровадження Сполученими Штатами військової боротьби з тероризмом та країнами – спонсорами тероризму створює нові умови для розвитку політики американського уряду щодо миротворчої діяльності. Аналіз подій дає можливість стверджувати, що війна з тероризмом тільки посилює тенденції, що були наявні в політиці адміністрації Клінтона та Буша-мол. З одного боку, окремі дослідники припускають, що США мають бути зацікавлені у стабільності країн, де є загроза укорінення терористичних організацій [6].

З іншого – збільшилася потреба у використанні військ безпосередньо у військових операціях. Ці дві обставини змушують США, по-перше, активно вилучати свої війська з миротворчих контингентів ООН з метою залучення їх в Афганістані та Іраці і, по-друге, заохочувати своїх союзників направляти їх військові контингенти для участі в миротворчих операціях у країнах Перської затоки.

1. Зрада політики. Йошка Фішер змінив владу на свободу // Закон і бізнес. – 2006. – № 27. 2. *Либер К., Либер Р.* Стратегия национальной безопасности Президента Буша / Доктрина Буша СНБ – 2002. – М., 2003. 3. *Швед В.* Большие маневры на "Великом Ближнем Востоке". Что нужно учитывать Украине // День. – 2007. – 6 февраля. 4. *Швед В.О.* Барселонський процес у контексті сучасних викликів та трансформацій Близькосхідного регіону // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. 5. France and Germany unwell Middle East plan. – http://www.eurobserver.com/index.phtml?print=true&sid=9&aid=1967 9. 6. *Quynh-Nhu V.* Peacekeeping and Post Conflict Nation Building: The Evolution of Self-interested Multilateralism. – www.law.berkeley.edu/faculty/ddcaron/Courses/International%20Law/Documents/Combined.Prerelease.Abstracts.doc. 7. President Bush Discusses Importance of Democracy in Middle East. – http:// www.whitehouse.gov/news/releases/2004/02/print/20040204html. 8. President Bush Discusses New Way Forward in Iraq During Address to the Nation. – http://www.whitehouse.gov/infocus/iraq/. 9. *Rice C.* Joins Rumsfeld on Trip to Back New Iraq Leaders. – www.iraq-war.ru/article/86234. 10. We need to change our strategy in Iraq. – www.cnn.com/10.01.2007.

Надійшла до редколегії 12.04.06

О. Сморжевська, канд. іст. наук

РОЛЬ ХУДОЖНИКА АНАТОЛЯ ПЕТРИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕАТРАЛЬНОЇ СЦЕНОГРАФІЇ У 1920-Х РОКАХ

Досліджено роль та значення творчості А. Петрицького у формуванні та розвитку українського театрального мистецтва в 1920-х рр.

The role and importance of A. Petritskiy's creativity in formation and developments of the Ukrainian theatrical art in 1920th years are considered.

У 1920-х рр. в українському театральному мистецтві провідну роль відігравав конструктивізм. Незважаючи на те, що конструктивізм (як й інші авангардні течії) вважався інтернаціональним, на практиці він, особливо театральний, виявився міцно закоріненим у національні традиції. Українська сценографія 20-х рр. XX ст. посіла виняткове місце в розвитку як вітчизняного, так і світового авангардного мистецтва. Театр відкривав широкі горизонти для новаторських експериментів. Тодішні трупи умовно можна було поділити на *українські* та *українські європейських форм*, тобто ті, що грали і європейський перекладний матеріал. Варто зауважити, що режисери, на відміну від художників, виявилися значно гірше підготовленими до "європейськості". Винятком став Л. Курбас, однак і йому в "Молодому театрі" довелося ще тільки оволодівати новими сценічними формами (буфонада, фарс), тоді як А. Петрицький ще в 1915–1917 рр. апробував їх у театрі-кабаре "Гротеск".

У київській "Майстерні декоративного мистецтва" О. Екстер народжувалася і нова українська сценографія, яка з перших же своїх виступів чітко показала, що конструкція – не допоміжний елемент для акторської гри, а самостійний об'єкт, наділений конкретними функціями та емоційним й образним змістом. Художники-сценографи здійснили прорив у царині українського театру. Новітні режисерські бачення та новітня сценографія драми були органічно вплетені у заскорузлі театральні вистави, надавши їм нового блиску, позбавивши провінційності та хуторянства. У "Севільському цирульнику" (художник О. Хвостенко-Хвостов) крутилися ширми, підкреслюючи витівки Фігаро, а коли вони рухалися, то перед очима публіки поставала Севілья очима людини, що біжить вулицею. Пародійні прийоми А. Петрицького в постановці "Турандот" Д. Пучіні наближали її до народних майданових лицедійств, які художник спостерігав у дитинстві. Швидке перемотування конструкцій, їх багатоярусність, забезпечували динамізм дійства, експресію мізансцен. Майстерність В. Меллера вражала навіть спокушених у мистецтві європейців – на Всесвітній виставці (Париж, 1925) його роботи отримали золоту медаль. О. Екстер від плоских двовимірних декорацій, які панували в театрі початку XX ст., прийшла до об'ємної трьохвимірної декорації, до найскладніших конструктивних рішень сцени. На жаль, 1924 р. вона була змушена назавжди переїхати до Парижа.

Важливо зазначити, що для українського театрального конструктивізму в цілому були характерними висока емоційність, розкутість, свобода художнього вираження. Окрім того, на українській сцені 20-х рр. XX ст. спостерігалися зразки всіх напрямів театрально-декораційного мистецтва. Вони не були перенесені на українську сцену механічно, це не було лише даниною тогочасній моді. Свідченням цього були роботи К. Елеви, В. Комардьонкова, Б. Косарєва, Є. Кривинської, І. Курочки-Армашевського, Ф. Нірода, М. Симашкевич, В. Шкляєва.

Ім'я Анатоля Галактіоновича Петрицького (1895–1964) золотими літерами вписане в історію української театральної сценографії. Сам Лесь Курбас вважав його одним з найкращих майстрів театрального костюма та оформлення сцени серед сучасників: "По лінії свого мистецтва він проробив у "Молодому театрі" всі ті віхи формальної революції, що були тоді на часі" [17, арк. 6].

Сучасники А. Петрицького вказували на виняткове знання ним українського народного малярства та вмін-

© О. Сморжевська, 2007

ня інтерпретувати національні традиції модерними засобами. Митець через свою творчу фантазію переносив глядача "через вічність до сучасного" [17, арк. 2]. Театрознавець Л. Колпакчі уважно стежив за роботами тоді ще зовсім молодого А. Петрицького, дійшовши висновку, що його театральні костюми, які надзвичайно точно підкреслювали ті чи інші особливості людського тіла, а також компонування кольорів та фарб (бронза, срібло), – усе це надзвичайно самобутнє [10, с. 12]. Мистецтвознавець В. Хмурий влучно охарактеризував творчу манеру реформатора української театральної сценографії: "Глибоко помиляється той, хто почне серйозно шукати й підраховувати, чиї впливи й на скільки відсотків позначилися на творчості художника – Пікассо чи Рембрандта, Дерена чи Сезанна, Ф. Кричевського чи невідомих українських цеховиків середньовіччя. Він виступає конденсатором найкращих традицій та світових образотворчих умілостей і, як ніхто інший, посідає секрет використання цих традицій" [19, с. 148].

Хоча митця прославили, у першу чергу, театральні роботи, без знання його живописних праць неможливо зрозуміти те органічне поєднання сучасного з минулим. Своєрідна малярська манера, відчуття кольору зумовили впізнанність і неповторність його театральних декорацій та костюмів. А. Петрицький говорив своїм колегам: "Пишіть нервами, кров'ю, щоб у роботі бринів трепет вашої душі…" [3, с. 12]. Творчість молодого А. Петрицького перегукувалася з монументалізмом "бойчукістів". Його "сміливе футуристичне ламання форми через кубістичну гостроту й геометричність переростає в залізно логічну композицію полотна; як в процесі деструкції виростає конструктивність і крива формальних шукань вирівнюється у тверду лінію майстерства" [17, арк. 7].

Анатоль Петрицький, як художник сцени, вніс до театру святковість, яскравість, соковитість фарб та ліній, видовищність та живописність форм.

Молодий митець у 1916 р. оформлював кілька вистав у Ромнах. Він працював з Л. Курбасом у "Молодому театрі". За кілька років свого існування "Молодий театр" підготував близько двадцяти спектаклів, половину з яких оформив А. Петрицький. Серед них – "Цар Едіп" Софокла, "Доктор Кєрженцев" Л. Андрєєва, "Кандида" Б. Шоу, "Затонулий дзвін" Г. Гауптмана, "Тартюф" Ж.-Б. Мольєра, "Етюди" О. Олеся, "Горе брехунові" Ф. Грільпарцера, "Різдвяний вертеп" за мотивами українських народних інтермедій, дитяча опера М. Лисенка "Коза-дереза", "Шевченківський спектакль". Пізніше були підготовані, але, на жаль, так і не представлені глядачам "Ромео й Джульєтта" В. Шекспіра та ще декілька спектаклів. Принагідно зауважимо, що з "Молодим театром" пов'язаний ще один з новаторів українського мистецтва – М. Бойчук. Він разом з Л. Курбасом працював над першим спектаклем театру "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" В. Винниченка [11, арк. 5, 6, 9].

Письменник О. Борщаговський згадував про А. Петрицького не тільки як про митця, а і як про людину: "Увесь захоплений мистецтвом, справою, захоплений нею настільки, що довго не помічав попіл, який розсипався по піджаку та жилету, але завжди і в усьому, навіть в непримиренності, у різких випадах – джентльмен, матеріалізоване в людині почуття власної гідності" [4, арк. 3].

Анатоль Галактіонович був також талановитим художником-портретистом та графіком. Він виявив себе в плакаті, книжковому оформленні, сатиричних зображеннях, численних натурних малюнках тощо. З 1948 р. у майстерні монументального малярства Київського художнього інституту професор Петрицький за короткий час (близько трьох років) підготував чимало хороших художників-монументалістів [2, с. 17].

Доля А. Петрицького як живописця та графіка – трагічна. Тривалий час його звинувачували у формалізмі, цькували. Горезвісна постанова ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. про перебудову літературно-художніх організацій офіційно поклала край будь-яким новаторським пошукам та ідеям у мистецтві. Відтоді в СРСР усі письменники мали об'єднатися в єдину спілку радянських письменників. Аналогічні перетворення наказувалося впроваджувати і в інших мистецьких напрямах. Цвіт української творчої інтелігенції було винищено як фізично, так морально. Не обминула ця чаша і А. Петрицького. Хоча 1920–1930-ті рр. були часом розквіту його таланту і як художника-сценографа, і як живописця, над ним завжди висів ярлик "формаліста". Чим це могло закінчитися в роки сталінського терору, цілком очевидно. У своїх автобіографіях митець змушений був постійно наголошувати: "…з 1922 по 1932 я був у полоні формалізму, але це в театрі, а в живопису я завжди був на реалістичній платформі…теми моїх картин завжди були радянські теми, з ідейною установкою… В театральній діяльності з 1933 я також працюю реалістично.., але в мене свій творчий почерк…"; "…так як я закінчив художнє училище, засноване на російській академічній школі, я був реалістом… займаючись живописом ідеологічним, я писав більш чи менш реально (картина "Інваліди", написана в 1924 р., була і в нас, і за кордоном визнана реалістичною), а в театрі, підкорюючись "встановленим" (на той час) "передовим" смакам, я продовжував бути в полоні формалізму до 1933 року…"; "…багато працюючи над станковим живописом [друга половина 1920-х – початок 1930-х рр. – О.С.], я остаточно позбувся формалістичної хвороби…" [16, арк. 3, 5, 14, 15]. Крім того, більшість його картин загинула в пожежах – у Києві у 1918 р. та у Москві 1924 р., а також у Харкові під час нацистської окупації. За деякими свідченнями, його твори гітлерівці вивозили до Німеччини [9, арк. 4, 5].

Прагнення до театру у А. Петрицького було з дитинства. У дев'ятирічному віці малий Анатоль потрапив до сирітського притулку Південно-Західної залізниці. Перебував він там протягом 1904–1912 рр., закінчивши двокласне залізничне училище. У 1912–1917 рр. навчався в Київському художньому училищі при Академії мистецтв. У художньому училищі він отримав спеціальність учителя малювання та креслення середніх навчальних закладів, а також першу премію та рекомендацію до Академії мистецтв у Петрограді. Однак з 1917 р. Анатоль Галактіонович починає працювати головним художником Київського театру "Дім інтермедії". У 1918 р. його було призначено головним художником кількох академічних театрів: опери, балету, "Молодого театру" та Драматичного театру імені Шевченка. У 1922 р. він виїхав до Москви, де вступив до ВХУТЕМАСу [Вищі художньо-технічні майстерні – єдиний на той час вищий художній навчальний заклад – О.С.], паралельно працюючи в місцевих театрах. Після закінчення в 1924 р. ВХУТЕМАСу переїхав до Харкова, де був призначений головним художником Оперного театру та Драматичного театру імені І. Франка. Працював там до 1934 р. У 1934–1938 рр. працював як художник-гастролер у Київській опері, театрі ім. І. Франка та московських театрах. У 1938–1939 рр. працював в Академічному Малому театрі (Москва), 1939–1941 рр. – художник-постановник у Большому театрі СРСР.

Паралельно з роботою театрального художника А. Петрицький працював як живописець, виставляючи свої роботи як в Україні, так і за кордоном. Йому аплодували в Парижі, Венеції, Нью-Йорку, Балтиморі, Пітсбурзі [16, арк. 1].

Ще під час проживання в сирітському притулку Анатоль Петрицький уперше побував у театрі, на опері "Демон". Це справило на маленького хлопчика незабутнє враження. Ось як він сам згадував про це, уже дорослим: "Ці перші враження від театру важко описати. Потрібно прожити в притулку, оточеному високим парканом, одягненим у смердючі лахміття, голодним настільки, що ми крали шматки хліба в помиях для свиней, де ігри товаришів були направлені тільки на те, щоб викликати біль у товариша, вдарити якнайболючіше, зганьбити побільше. Театр справив на мене враження якогось раю; не тільки незрозуміла для мене гра, але й усе гарно, неначе в казці… Я пам'ятаю складки на сукнях, ходу по сцені, запах парфумів у коридорах і глядацьку залу театру, повільно згасаючі лампи і світло-блакитний оксамит…[згасаючий текст – О.С.] …театру" [14, арк. 3–4]. Ще один світлий дитячий спогад – постановка "Гамлета", на якій Анатоль навіть плакав. Після цього, десь віднайшовши шекспірівський текст, вивчив його на пам'ять. Незабутні враження залишилися і після опери "Євгєній Онєгін". Відтоді Анатоль Петрицький мріяв стати актором. Дивна мрія для хлопчика із сирітського притулку, з родини дрібного залізничного службовця! У притулку сталася трагедія – завідувач на прізвисько "звір", або "татарин", під час "суботніх виховних побоїв" забив на смерть одного із хлопчаків. Його було звільнено (і все!). Новий завідувач звернув увагу на художні здібності Анатоля, дозволивши йому працювати в теслярській майстерні та розфарбовувати свої роботи, які потім дарували від притулку "опікунам та іншим знатним людям" [14, арк. 5]. У цій майстерні А. Петрицький організував "Театр". Перші глядачі потайки пробиралися до підвалу, де й був цей "Театр". За спектаклі розплачувалися їжею, іноді й грошима, які йшли "на поліпшення інвентарю, бутафорії, головним чином на золотий папір (листок коштував 5 коп.)" [14, арк. 5]. Про цю самодіяльність довідався завідувач сиротинцю. Після цього театр у притулку "став законною справою". На Різдво юні ентузіасти поставили дитячу п'єсу "Принцеса Кульбабка". Режисером, художником-декоратором, актором був Анатоль. Успіх був такий, що театр почав діяти на постійних засадах. Як згадував А. Петрицький, "ці спектаклі й вирішили мою подальшу долю" [14, арк. 8].

Шістнадцятирічний А. Петрицький почав наполегливо займатися самоосвітою – перечитав усього В. Шекспіра, багато творів Ф. Достоєвського та ін. Опікуни притулку оплатили його навчання в Київському художньому училищі. Навчаючись там, він ще до 1914 р. жив у притулку. З початком війни опікуни видали 30 рублів і "благословили мене [А. Петрицького – О.С.] на всі чотири сторони" [14, арк. 9]. Відмінне навчання в училищі дозволило отримувати освіту безкоштовно. На життя він заробляв переважно приватними уроками. Під час канікул Анатоль їздив до рідних у Кобеляки, на Полтавщину, де працював цілими днями [14, арк. 10]. Уперше твори А. Петрицького виставлялися ще в 1913 р. у Новгороді-Сіверському. З 1914 р. він уже регулярно брав участь у виставках Товариства київських художників. Успіх мали, зокрема, серія "Цирк" та картина "Жнива". На жаль, усі ранні роботи художника загинули, тому важко судити про їх художні якості та особливості живопису. У ці ж роки молодий А. Петрицький потрапив на одну з публічних лекцій, де познайомився з творчими засадами французьких імпресіоністів та творчістю В. Ван Гога, П. Сезанна та ін. Це стало справжнім переворотом у його світогляді як художника. Він почав захоплено писати з натури численні етюди засобами імпресіонізму. Ці етюди дуже подобалися і учням, і викладачам художнього училища [5, с. 9–10].

На Сирецькому іподромі в Києві у 1915 р. було влаштовано благодійний ярмарок на користь солдатів. Був там і "Український ярмарок", загальним керівництвом забудови й оформлення якого займався художник й архітектор В. Кричевський. За рекомендацією директора Київського художнього училища Ф. Кричевського художньо-живописне оформлення "Ярмарку" було доручено А. Петрицькому. Молодий художник відповідально поставився до цього завдання. Кілька місяців він ретельно вивчав українську старовину, робив зарисовки з музейних першоджерел. Ось як він сам згадував про це: "Я впорався успішно. Я намалював низку декоративних панно, зробив декорації для п'єси, яку грала трупа театру Миколи Садовського під його керівництвом, оформив цирк, корчму та кіоски, а також рекламу – плакати по всьому Києву. Моя робота мала успіх, і я після цього мав низку замовлень; у мене стали купувати малюнки, і я став постійним учасником виставок Товариства київських художників та інших художніх організацій м. Києва" [14, арк. 10]. Окремо варто сказати про панно "Сатана в образі дівчини, що танцює перед царем Китоврасом". Образ напівлюдини-напівконя Китоврася (Кентавра) потрапив до українського фольклору зі сходу. Це – один із творів, який приніс 20-річному художнику широку славу. На жаль, панно у вирі років було сильно понівечено. Але через кілька десятків років картину "Сатана в образі дівчини..." було відреставровано, буквально відроджено зі шматків подертого полотна працівниками Державної науково-дослідної реставраційної майстерні Міністерства культури УРСР [12, с. 13].

Розписи "Українського ярмарку" за своїм характером нагадували українські народні картинки про козака Мамая, але були виконані вільніше та декоративніше. Пізніше в такому ж стилі, але ще з більшою майстерністю, А. Петрицький розмалював театральні будинки в Кам'янці-Подільському, Козельці та Кобеляках на сюжети "Марусі Богуславки" та "Думи про Самійла Кішку" [20, арк. 3]. Відтак почалася кар'єра А. Петрицького як театрального художника. Як писали в 1925 р. у журналі "Всесвіт", "Петрицький! Його не можна не знати. І всі, хто хоч на остілечки цікавиться мистецьким життям, той знає, хто такий Петрицький. Він або чув про нього, або читав, або бачив його костюми, декорації й малюнки <…> У нас тут, на Вкраїні, якось ніхто не мислить серйозної постановки будь-якої української п'єси без Петрицького <…>" [15, с. 10]. Оформлення п'єс і фойє у театрах "Гротеск" та "Дім інтермедії" позначене впливом традиції італійської комедії. Для робіт художника вже тоді були характерні український народний гумор, дотепність, декоративні візерунки, яких багато в орнаментах українських стародавніх килимів. Серед величезної кількості тогочасних мистецьких напрямів Анатоль Галактіонович шукав свій власний, неповторний шлях. У цих пошуках яскраво виражене творче переосмислення та втілення народного мистецтва, його декоративність. Художника не задовольняли як старі, натуралістичні живописні традиції, так і нагромадження фабрично-заводських конструкцій на сцені. За влучним висловом мистецтвознавця Д. Горбачова, він був "інженером романтики" (на відміну від фундаторів сценічного конструктивізму Л. Попової, В. Степанової, В. Шестакова, яких називали "романтиками інженерії" через підкреслений техніцизм) [6, с. 224]. Працюючи в "Молодому театрі", А. Петрицький демонструє перші досягнення нових засобів театрально-декораційного оформлення. Це була вистава "Цар Едіп" Софокла (1918). Саме тут уперше в Україні А. Петрицький почав застосовувати об'ємні декорації і трьохвимірне архітектурно-живописне оформлення вистави. Це був принципово

новий підхід, який по-новому розв'язував сценічний простір, підкреслюючи й доповнюючи режисерські розробки та гру акторів. До того декорації, як правило, виконували дуже й дуже другорядну роль. Як писав Л. Курбас, "художник в українському театрі з'явився тоді, коли в "Молодий театр" прийшов Анатоль Петрицький" [17, арк. 6]. А. Петрицький був першим художником, хто постав на українській сцені як повноправний співавтор вистави, а не просто ремісник-виконавець, як переважно сприймали театральних художників до того часу [5, с. 12]. А. Петрицький – перший, хто почав оформлювати вистави в опері і драматичному театрі як співпостановник. Окрім Л. Курбаса, він працював з такими видатними режисерами як К. Марджанов, О. Загаров. Ще в 1914 р., в Києві А. Петрицький познайомився з В. Маяковським, який також спонукав його до пошуків нових форм у мистецтві [1, арк. 71]. Велике значення для становлення А. Петрицького як художника театру мала дружба з танцівником М. Мордкіним, який доклав чимало зусиль для перегляду канонів класичного балету в Москві та Києві. В Українській Академії мистецтв у 1918 р. А. Петрицький відвідував деякий час майстерню монументального малярства М. Бойчука, що не могло не позначитися на його творчості. Незаперечний також вплив видатної мисткині, всебічно обдарованої особистості, "амазонки авангарду" О. Екстер. Зокрема, у 1924 р. О. Екстер та А. Петрицький заговорили про космос. О. Екстер до кінофільму "Аеліта" спроектувала костюм астронавта, багато в чому схожий на сучасний. А. Петрицький для п'єси "Вій" Остапа Вишні побачив марсіянина таким собі роботом-п'яничкою – подібні зображення з'явилися у карикатуристів лише через кілька десятиліть.

У київському "Театрі музичної драми" (українська опера) А. Петрицький оформлював першу постановку цього театру – оперу "Утоплена" М. Лисенка. Режисер МХАТу, реформатор грузинського театру К. Марджанов, який у 1919 р. працював у Києві, захоплено, "роздувши ніздрі", розглядав ескізи художника до "Утопленої" [5, с. 13].

У період Української Держави (Гетьманату) А. Петрицький оформив низку українських та західноєвропейських п'єс (режисер – А. Загаров): "Дон Жуан" Лесі Українки, "Вавилонський полон" І. Франка, "Північні велетні" Г. Ібсена. Двох останніх постановок, – "Моїсея" І. Франка та "Сонце Руїни" В. Пачовського, – художнику вже не довелося закінчити: зміна політичної ситуації в країні вплинула й на театральне життя [13, с. 221, 223].

Лише в Харківському оперному театрі сценографноватор оформив 12 оперних і балетних постановок, одночасно працюючи і в інших театрах України [1, арк. 17]!

У таких виставах як "Вій" та "Сорочинський ярмарок" (1925) А. Петрицький вдало шаржував образи гоголівських персонажів, осучаснених О. Вишнею та Г. Юрою. Коли виникла думка поставити "Вія", то найголовнішою умовою було – декорації й костюми має зробити А. Петрицький [15, с. 10]. У кожному костюмі художник передав образ персонажа. До опери "Сорочинський ярмарок" М. Мусоргського постановники режисер М. Боголюбов та художник А. Петрицький замість звичних декорацій на сцені, що крутилася, зробили конструктивну установку. Це було нечувано для харківської оперної сцени. Додамо до цього неперевершену композицію костюмів на основі української вишивки та крою й бутафорію, виконані А. Петрицький. У виставі було задіяно балет, що виконував гопак та циганські танці. З музичного боку постановка також була вдала. У мистецькому житті Харкова "Сорочинський ярмарок" став подією [18, с. 10].

У постановці опери "Князь Ігор" О. Бородіна художник-сценограф А. Петрицький використав мотиви стародавнього живопису: мозаїку та фрески часів Київської Русі (зокрема, фрески Софійського собору в Києві), мініатюру. Оформлення цієї опери викликало захоплення як глядачів, так і театральних критиків. Наприклад, у газеті "Жизнь искусства" написали, "що повним переможцем у спектаклі вийшов Анатоль Петрицький. Декорації та костюми "Князя Ігора" стали на той час найбільшим досягненням української опери" [20, арк. 11].

Найулюбленіша опера Анатоля Галактіоновича – "Тарас Бульба" М. Лисенка. Уперше її оформлення він розпочав у 1919 р. в Київському музично-драматичному театрі. На жаль, цю постановку не було здійснено на сцені. Потім він оформлював її у 1927 р. в Київському театрі опери і балету; 1929 – Харківський оперний театр; 1937 – Київський театр опери і балету; 1941 – Львівський оперний театр; у 1940 р. – балет В. Соловйова-Сєдова "Тарас Бульба" в Московському Большому театрі СРСР [20, арк. 15]. І жодного разу митець не повторився! До кожної з постановок він робив величезну кількість зарисовок, малюнків з народних орнаментів, ескізів костюмів і декорацій. На жаль, майже всі роботи або втрачені назавжди, або розпорошені по музеях та архівах Києва й Москви.

Театральні костюми А. Петрицького, виконані для балетної трупи М. Мордкіна, яка гастролювала в США (1928), створили йому популярність серед мистецьких кіл Нью-Йорка [13, с. 221].

Отже, художник-новатор умів працювати з різними жанрами. Він оформлював комедії, драми, трагедії, музичні драми, опери, балети. Його театральні роботи завжди зачаровували глядачів живою грою фарб, несподіваним колоритом, декоративними полотнищами. Митець неперевершено "грав" на сцені архітектурними образами, контурами та світлотінями. Фарби в А. Петрицького характеризували того чи іншого героя, надаючи відчуття стилю, часу й простору. Ретельно вивчаючи українські декоративні розписи, народні картини, козацькі портрети, іконопис, він дійшов висновку, що вони мають ритмічну, конструктивну будову. Таким чином, поєднання національних мистецьких традицій із сучасними художнику авангардистськими тенденціями, витворили його неповторний почерк в українській сценографії та живописі. Українська та циганська кров органічно змішалися в стилі А. Петрицького, надавши йому яскравості та еклектичної нестриманості. Як театральний художник, він мав світову славу. Його визнано корифеєм українського театрального мистецтва. Для постановників великим везінням було працювати з Анатолем Галактіоновичем, хоча він і мав складний характер, безкомпромісні судження. А. Петрицькому та його творчості присвячували вірші. Зокрема, портрет Леся Курбаса (оригінал не зберігся) надихнув О. Гриценка на такі рядки:

"В чорнім і голім, сирім березолі
Бурю побачити, бурю і сміх,
Паростки перші, несмілі і кволі
Тілом зігріти – спасибі, що зміг.
Смілий штукарю, мій блазню, мій царю,
Генія втрачений нині рецепт,
Пробуй, вигадуй, буяй, викомарюй –
Інші писатимуть книги про це.
Пломінь з холодним розумом в парі,
Юність і мудрість – усе в тобі є
Лесю, штукарю, тобою я марю,
Марю про друге пришестя твоє [8, арк. 9]".

Сам А. Петрицький не любив виходити і кланятися на авансцені, і дуже сердився, коли його називали "декоратором". Хоча митець і не мислив свого життя без

театру, його душа прагнула творити живописні полотна. Зацькований безпардонною критикою [17, арк. 16, 30], адміністративними вимогами "стати на рейки реалізму", як художник він з 1935 р. майже не брав участі у художніх виставках, – це при тому, що в 1920–1930-х рр. був активним експонентом [7, с. 116]. О. Борщаговський зимою 1939 р. в Харкові побував у майстерні художника і "побачив, який тремтливий і великий його потяг до живопису, зрозумів, що ще жива душа художника" [4, арк. 8]. Однак про А. Петрицького як живописця, графіка тривалий час або не згадували, або замовчували. Усе це морально його дуже пригнічувало.

Уже в постановці "Гугенотів" (Харківський театр опери і балету) помітний поворот художника до реалізму [1, арк. 17]. В оформленні "Дона Карлоса" (1936 р., Київський драматичний театр імені Івана Франка) вже "чіткі реалістичні позиції, без жодних натяків на стилізацію і формалістські викрутаси" [20, арк. 20–21].

А. Петрицький після тяжкої хвороби пішов з життя 6 березня 1964 р. Поховано художника-новатора на Байковому кладовищі в Києві. У 1965 р. на його честь названо вулицю (пролягає від проспекту Перемоги до вулиці Відпочинку, Київ). На вулиці Золотоворітській 8/4 (Київ), де в 1961–1964 рр. жив А. Петрицький, встановлено меморіальну дошку художника. На жаль, сьогодні ім'я Анатоля Галактіоновича Петрицького відоме лише вузькому колу спеціалістів та поціновувачів українського театру. А це митець світового масштабу! І. Багряний у "Саду Гетсиманському" називав його ні з ким не порівнянним майстром перевтілення людської душі у фарбах і лініях; І. Дніпровський у своїй праці "Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника. Академія безсмертних (негативи)" поставив митця в один ряд з такими стовпами української культури як Л. Курбас, П. Куліш, М. Хвильовий, П. Тичина, О. Вишня, В. Сосюра, В. Меллер, А. Любченко, М. Йогансен, А. Сенченко, І. Копиленко, назвавши їх апостолами нової України, нового мистецтва.

Отже, ознайомлення із джерелами формування художнього стилю А. Петрицького, огляд його творчості в окреслений період як театрального художника, живописця, дозволяє зробити висновок, що він заслуговує на визнання, насамперед як тонкий знавець народних мистецьких традицій України, реформатор української театральної сценографії, оригінальний живописець, педагог. Ним було зроблено колосальний внесок до скарбниці української культури.

1. Альбом з вирізками з газет та журналів, виписками про творчість А.Г. Петрицького. – 1935-1948 // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 237, оп. 2, спр. 349, арк. 1–78. 2. Анатоль Петрицький // Життя і слово. Український тижневик. – 2 березня 1970. 3. *Андрійченко І.* Шлях у дивосвіт // Україна. – 1975. – № 5. 4. *Борщаговский О.* "Штрихи к портрету". Російською мовою. Додається лист автора до Петрицької Л.М., 1985 // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 363, арк. 1-15. 5. *Врона І.* Анатоль Петрицький. Альбом. – К., 1968. 6. *Горбачов Д.* Інженер романтики // Вітчизна. – 1969. – № 2. 7. *Горбачов Д.* Яскравий талант (До сімдесятиріччя з дня народження народного художника СРСР А. Петрицького) // Дніпро. – 1965. – № 10. 8. *Гриценко О.* Вірші, присвячені А.Г. Петрицькому. Машинопис // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 366, арк. 1–12. 9. Зошити та окремі аркуші із списками робіт Петрицького А.Г. та публікації про нього // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 372, арк. 1–71. 10. *Колпакчи Л.* Художник Петрицкий // Зрелища. –1924. – № 71. 11. *Корнієнко Н.* "Лесь Курбас и художники". Стаття. Російською мовою // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 367, арк. 1-29. 12. *Логинова О., Ромащенко В.* Полотна-фенікси. З виставки реставрованих художніх цінностей Української РСР // Україна. – 1982. – № 22. 13. *Марголін С.* Анатоль Петрицький (критичний етюд) // Червоний шлях. Громад.-політ. і літ.-наук. журн. – 1928. – № 9-10. 14. Мое детство и юность. (Спогади). Рукопис // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 175, арк. 1-10. 15. *П.М.* Вій // Всесвіт. – 1925. – № 6. 16. Петрицький А.Г. український радянський художник. Автобіографія. Варіанти. 1944 – 1 грудня 1954 // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 184, арк. 1-38. 17. Радянська та зарубіжна преса про А. Петрицького. Підбірка // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 370, арк. 1-52. 18. *Туркельтауб І.* "Сорочинський ярмарок". Державна Українська Опера // Всесвіт. – 1925. – № 19. 19. *Хмурий В.* Анатоль Петрицький // Життя і революція. – 1928. – № 7. 20. *Дибенко П.А.* Народний художник СРСР А.Г. Петрицький. Монографія. Машинопис з авторською правкою. – 1951 // ЦДАМЛМ України. – Ф. 237, оп. 2, спр. 352, арк. 1-41.

Надійшла до редколегії 11.04.06

А. Хачатрян, асп.

МІЖНАРОДНІ ФАКТОРИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІРМЕНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Присвячено проблемам та етапам становлення незалежності Вірменської республіки в період кінець 1917 – початок 1918 рр. Досліджено систему міжнародних відносин між Грузією, Азербайджаном і Вірменією з одного боку та Туреччини – з іншого. Проаналізовано позицію держав Закавказзя щодо незалежності вірменської республіки.

The article is devoted problems and stages of becoming independence of the Armenian republic in a period end 1917 to begin 1918. The system of international relations is explored between Georgia, Azerbaijan and Armenia from one side and Turkey from other. Position of the Zakavkazzya states is analyzed in relation to independence of the Armenian republic.

На початку XX ст. Східна Вірменія увійшла до складу Росії, але більша її частина залишилася під владою Туреччини. У 1917 р. до керівництва республіки прийшли дашнаки, представники партії "Дашнакцутюн", які виступали за те, щоб за допомогою Росії та інших держав досягти автономії Західної Вірменії у складі Туреччини.

Для такого рішення партії дашнаків були певні підстави, адже 27 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд Росії прийняв спеціальне рішення щодо Західної Вірменії [2, с. 18].

Відповідно до прийнятого рішення територія Західної Вірменії, яка була окупована російськими військами виходила з-під влади як військових, так і місцевих органів Закавказзя і переходила в пряме підпорядкування Тимчасового уряду Росії. Відповідно до даного документу керувати Західною Вірменією мав спеціально призначений Тимчасовим урядом комісар. При цьому на допомогу комісару планувалося призначити спеціального помічника.

Комісар і його цивільний помічник повинні були запропонувати Тимчасовому уряду свої пропозиції щодо управління Західною Вірменією. Власне цей документ було підписано прем'єр-міністром Г. Львовим, міністром закордоних справ П. Мілюковим та управляючим справами Тимчасового уряду В. Набоковим.

Таким чином, проблема Західної Вірменії вже позиціонувала не в площині закавказьких міжнаціональних суперечок, а розглядалася у площині міжнародних відносин, що абсолютно відповідало інтересам уряду республіки дашнаків.

Крім того, відповідно до рішення Тимчасового уряду передбачалося, що помічником комісара із цивільних питань обов'язково має бути вірменин, і, відповідно, фактичне управління Західною Вірменією буде здійснюватися вірменським представником.

Комісаром Західної Вірменії було призначено російського генерала А. Авер'янова, а його помічником – досвідченого вірменського політичного діяча – О. Заврян, який мав високий авторитет та повагу в дипломатичних колах Росії та особисто знав Голову Тимчасового уряду Росії Олександра Керенського.

За допомогою нового уряду в Західній Вірменії вдалося за короткий час поновити життя у вірменських се-

© А. Хачатрян, 2007

лищах Васпуракані, Тероні та інших районах. Результатом діяльності нового уряду Західної Вірменії було активне заселення вірменською громадою вілайєтів Ван, Муш та інших починаючи з 1918 року, які до цього мали лише 45 % вірменського населення, а решту складали турки, сирійці й іранці.

Як відомо, Тимчасовий уряд Росії проіснував недовго, а після більшовицького перевороту Росія запропонувала воюючим державам сепаратний мир і закликала до братання на фронтах із солдатами супротивника. Фронт почав повільно розпадатися, солдати кидали свої позиції і тікали додому, щоб отримати обіцяну землю і свою частку від буржуазної власності.

Масове дезертирство досить послабило кавказький фронт, а особливі відносини між Туреччиною та мусульманами Кавказу зробили це дезертирство небезпечним для вірмен. Адже молодотурецький уряд прагнув активно скористатися ситуацією, що утворилася навколо кавказьких земель, та фактично безперешкодно захопити грузинські, азербайджанські та вірменські землі.

У цей час народи Закавказзя чітко розділилися на два табори: протурецький та антитурецький. Вірмени та частково грузини виступали проти встановлення дипломатичних і взагалі будь-яких відносин з Туреччиною, розглядаючи останню як окупанта. Проте азербайджанці висловлювалися за чітку протурецьку політику.

Внаслідок цього Закавказький Сейм, який було проведено 10–25 лютого 1918 р., прагнув обрати єдиний вектор у відносинах між Закавказзям та Туреччиною. Склад Сейму був таким: соціал-демократична партія меншовиків – 32 чол. (з них грузинів – 25 чол., вірмен – 4 чол., росіян – 2 чол., німців – 1 чол.), яка була найчисельнішою на Сеймі, до її складу увійшли такі відомі політичні діячі, як А. Церетелі, О. Гегечкорі, А. Зограбян, С. Соболєв, А. Чхенкелі, Н. Жорданія та ін.; фракція мусаватистів та безпартійних нараховувала близько 50 членів, відомих азербайджанських політиків таких як М. Топчібашев, Ш. Джафаров, М. Расул-заде, І. Юсукбеков, А. Агаєв, М. Асланов та ін. Партія дашнаків мала 27 представників, серед яких були Р. Зорян, А. Оганджанян, М. Качазнуні, І. Хатісян, С. Врацян та ін. [6, с. 216].

Партія дашнаків виступила з пропозицією розглянути такі питання:

– Автономне Закавказзя розглядати як частину Росії;

– Умовою припинення війни є самовизначення Західної Вірменії;

– Закавказзя поділяється на національні кантони;

– Державний устрій має базуватися на соціалістичних принципах [6, с. 222].

Пропозиції партії дашнаків були розкритиковані азербайджанською делегацією. Від її імені А. Агаєв заявив, що "Закавказький Сейм – це установче зібрання, яке має вирішити долю Закавказзя незалежно від долі Росії. Щодо проблем війни та миру, то слід укласти мирний договір з Туреччиною та не втручатися в її внутрішні справи, тобто відмовитися від вирішення проблем Західної Вірменії" [4, с. 101].

Від грузинської сторони на Сеймі виступив Н. Жордація, який підтримав позицію свого азербайджанського колеги А. Агаєва. Проте Н. Жорданія схвально поставився лише до пропозиції дашнакської партії щодо національних кантонів, наголосивши, що "територіальні кордони між різними націями, повинні бути вирішені так, щоб народи могли мирно жити та співпрацювати" [4, с.108].

Відносини з російською державою Н. Жорданія оцінив таким чином: "Росія сама відійшла від Закавказзя і нам нічого не лишається як проголосити незалежність. Якщо Закавказзя цього не зробить, турки просто-напросто займуть наші землі. Щоб цього не трапилося, необхідно укласти з Туреччиною договір, але для цього Закавказзя має отримати незалежність" [4, с. 112].

До дискусії приєдналися представники партії дашнаків, де Р. Зорян висловив загальну позицію всієї партії, яка полягала у такому: "Відокремивши Закавказзя від Росії, ми будемо змушені відокремити від Закавказзя Вірменію, Грузію та Азербайджан, а потім доведеться відокремити від Грузії Імеретенію, Картлію і повернутись до XIII ст. З проголошенням незалежності Закавказзя ми будемо змушені прийняти турецьку орієнтацію, стати частиною Туреччини і бути повністю від неї залежними. Прийнявши турецьку орієнтацію нас зарахують до тих держав, які воюють проти Англії, Франції та Росії" [4, с. 121].

Внаслідок палких дискусій на Закавказькому Сеймі питання про незалежність Закавказзя було відкладено. Проте на другому засіданні Закавказького Сейму знову постало питання щодо вироблення спільної позиції при укладанні миру з Туреччиною. З цією метою було утворено спеціальну комісію, яку очолив відомий політичний діяч Вірменії М. Рамішвілі. Представляючи проект перемир'я, вірменський представник заявив: "Перша проблема, яка постає перед нашою делегацією і вже постала перед Закавказьким Сеймом – це проблема Західної Вірменії... Ми повинні заявити, що питання Західної Вірмені – це питання, у вирішенні якого зацікавлена не тільки турецька імперія, але більшою мірою народи Закавказзя" [5, с. 292].

Після обговорення проекту щодо умов перемир'я з Туреччиною, Сейм прийняв резолюцію, що передбачала:

– У нинішніх умовах Сейм вважає себе зобов'язаним укласти договір з Туреччиною;

– Починаючи переговорний процес з Туреччиною, Сейм переслідує мету укласти остаточне перемир'я;

– Договір про перемир'я має базуватися на принципі поновлення російсько-турецького кордону 1914 р., на момент початку війни;

– Делегація має добиватися для народів Східної Анатолії права на самовизначення, а саме – автономію для вірмен у складі Туреччини [9, с. 218].

23 лютого 1918 р. делегація Закавказького Сейму під керівництвом А. Чхенкелі прибула в Трапезунд для переговорів з турецькою стороною. У переговорному процесі Туреччину представив колишній міністр Реуф-бей. Ознайомившись з вимогами делегації Закавказького Сейму, представник Туреччини вимагав доказів, що Закавказзя дійсно є незалежною державою і може, за законами міжнародного права, самостійно вести переговори та укладати договори. У противному разі Туреччина розглядає Закавказзя як частину більшовицької Росії і тому делегація має визнати умови Брест-Литовського миру.

Представник делегації А. Чхенкелі наполягав, щоб Закавказзя сприймали як самостійну сторону у переговорному процесі. У відповідь на це Реуф-бей вимагав вказати кордони закавказької держави та її політичний устрій. На що А. Чхенкелі відповів, що Закавказзя буде демократичною федеративною республікою на території Бакинського, Гандзанського, Єреванського, Тифліського, Кутаїського, Батумського, Карського та Сухумського р-нів. Відкритим лишалося питання Дагестану, але, як заявила закавказька делегація, приєднання до Закавказзя буде залежати від самого Дагестану.

Державною мовою має бути на перших порах – російська, а згодом – грузинська, вірменська та турецька. У релігійному плані в державі планувалася свобода віросповідання.

У відповідь Реуф-бей заявив, що османський уряд наполягає на визнанні Брест-Литовського договору, так як уряд Леніна є єдиним легітимним урядом Росії. У разі,

якщо Закавказзя не визнає цього уряду, то це буде лише внутрішньою справою Росії і воно не може впливати на характер зовнішніх відносин до тих пір, поки Закавказзя офіційно не оголосить про свою незалежність і не отримає визнання незалежності від третіх держав.

Що стосується Туреччини, то вона визнає незалежність Закавказзя тільки у тому випадку, якщо ця держава відмовиться від претензій на Батумі, Карс та Ардаган. Щодо народів Анатолії та автономії Західної Вірменії, то це є внутрішньою справою Туреччини і не є предметом для дискусій, Туреччина не допустить втручання в її внутрішні справи.

Внаслідок таких заяв переговорний процес між Туреччиною та делегацією Закавказзя зайшов у глухий кут. Після низки переговорних раундів між представниками Туреччини та делегацією Закавказзя на Закавказькому Сеймі було прийнято рішення погодитися з умовами Брест-Литовського перемир'я та проголосити Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку.

Далі Сейм прийняв рішення про відставку уряду О. Гегечкорі і формування нового уряду було довірено А. Чхенкелі. Згодом було сформовано уряд Закавказзя в такому складі: прем'єр-міністр та міністр закордонних справ – А. Чхенкелі, міністр внутрішніх справ – Рамішвілі, міністр оборони – Георгадзе, міністр фінансів – Хатісян, міністр юстиції – Хан-Хойський, міністр інформації – Мелік-Асламов, міністр сільського господарства – Хомерікі, міністр торгівлі та промисловості – Гаджинські та ін.

Таким чином, новий уряд було сформовано лише з політиків, які мали протурецьку орієнтацію. Сейм доручив новому уряду опрацювати умови перемир'я з Туреччиною.

Для вірменської громади питання перемир'я з Туреччиною було досить важливим, оскільки дашнаки розглядали боротьбу з турецькою небезпекою, як першочергове завдання їх партії. Унаслідок цього боротьба з Туреччиною перетворилася для вірмен у національно-визвольний рух, основна мета якого полягає в об'єднанні Східної і Західної Вірменії.

11 травня 1918 р. турецький уряд висунув Закавказькому Сейму територіальні претензії – у Грузії відібрати Батумський та Ахалцихський р-ни, у Вірменії – Олександрополь, більшу частину Ширакського та Ечміазинського р-нів, Сурмалинський та Ахалкалакський р-ни. Крім того, Туреччина забирала залізничні дороги Карс – Олександрополь та Олександрополь – Джульфа. Внаслідок такого перемир'я Вірменія як держава могла б перестати існувати взагалі. Адже їй лишалось 11 тис. км.2 гірської території між горою Арагац та озером Севан, тобто з території, яка фактично непридатна для розвитку сільського господарства, розміщення промисловості, знаходиться на значній відстані від торговельних шляхів.

Таким чином, висловлюючи територіальні претензії до Закавказького Сейму, турецький уряд прагнув реалізувати панісламістські ідеї: окупувати землі Закавказзя до Баку включно, внаслідок чого Туреччина отримала б прямий вихід до мусульманських країн Центральної Азії.

Одночасно з висуненням вимог перемир'я закавказькому уряду А. Чхенкелі, турецька сторона повела рішучий військовий наступ на вірменські території. Після тривалих та жорстоких боїв генералу вірменської армії М. Селікяну вдалося витиснути турецьких окупантів з Вірменії.

У той же час переговорний процес між Закавказьким Сеймом та представниками Туреччини зайшов у глухий кут. Грузини розпочали переговорний процес з Німеччиною, азербайджанська делегація розпочала консультації з турецьким урядом щодо можливого приєднання Азербайджанської автономії до Туреччини. Вірменія залишилася єдиною державою, яка продовжувала воювати та відстоювати свою єдність і незалежність.

26 травня 1918 р. на вимогу грузинської сторони Закавказький Сейм прийняв спеціальну резолюцію: "Враховуючи те, що в питаннях війни та миру виникли серйозні суперечки серед націй, які входять до складу Закавказької Республіки, стало неможливим існування єдиного уряду для всього Закавказзя, Сейм фіксує факт розпаду Закавказзя і оголошує свої повноваження недійсними" [10, с. 182].

У той же день – 26 травня 1918 р. Грузія оголосила про свою незалежність. Наступного дня – 27 травня 1918 р. Азербайджанська Національна Рада оголосила про незалежність Азербайджану.

26 травня 1918 р. в Тифлісі відбувся надзвичайний з'їзд дашнакської партії, який прийняв таке рішення: "Враховуючи те, що після розпуску Сейму і проголошення незалежності Грузії вірмени залишились без уряду, з'їзд вирішив посилити склад Національної Ради і дати їй повноваження уряду з правом диктатури у всіх областях національного життя" [10, с. 184]. А вже 28 травня 1918 р. Вірменська Національна Рада оголосила про незалежність Вірменії.

29 травня 1918 р. відбулося спільне засідання Західного та Східного бюро дашнакської партії незалежної Вірменії, яке призначило відомого вірменського політичного діяча та лідера партії Дашнакцутюн О. Качазнуні прем'єр-міністром Вірменії та обрало Єреван столицею вірменської держави.

30 травня 1918 р. в Батумі відбулися переговори між вірменською та турецькою делегаціями, які закінчилися 4 червня 1918 р. підписанням мирної угоди між Туреччиною та Вірменською республікою. Договір складався із 14 статей. Друга стаття визначала вірменсько-турецький кордон. На хід переговорного процесу вплинули військові перемоги над турецькою армією вірменського генерала М. Селікяна, без яких Туреччина, як наголошують вірменські дослідники, у жодному випадку не визнала б незалежність Вірменії [9, с. 200].

Відповідно до даного договору Туреччина відмовлялася на користь Вірменії від таких областей як Амамлу та Аштарак; тим самим територія вірменської держави збільшувалася на 1000 км^2. Унаслідок цього Вірменія мала площу 12 000 км^2 та 1 млн населення разом з біженцями. При цьому на відстані 7 км від столиці Вірменії – Єревану дислокувалися турецькі війська.

Проте разом з отриманою незалежністю Вірменія успадкувала низку внутрішніх проблем: близько 400 тис. біженців жили просто неба, економічне становище держави було таким жахливим, що на кінець 1918 р. від голоду та інфекційних хвороб загинуло приблизно 180 тис. чол., турецький, грузинський та азербайджанський уряди оголосили торгову блокаду Вірменії.

Крім того, у політичному істеблішменті Вірменії точилася гостра боротьба між партіями дашнаків та народників, що привело до формування двопартійного уряду. Проте коаліційний уряд Вірменії виявився недієздатним і через два тижні роботи представники партії народників відмовилися від своїх посад, було застрелено у власному робочому кабінеті міністра соціального забезпечення – Х. Карчікяна (партія дашнаків). Усе зайвий раз демонструвало внутрішню неорганізованість, слабкість, відсутність чітких та структурованих дій вірменського уряду. У цій ситуації абсурдним було ставити питання про об'єднання Західної та Східної Вірменії, на порядок денний для уряду дашнаків та народників постало питання збереження незалежної Вірменії.

1. *Агаян Ц.П.* Победа Советской власти и возрождение армянского народа. – М., 1981. 2. *Алиханян С.Т.* Роль Советской России в деле освобождения армянского народа (1917–1921 гг.) : Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Ереван, 1965. 3. Армянский вопрос и геноцид армян в Тур-

ции (1913–1919). Мат. полит. архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии : Сб. / В. Микаелян. – Ереван, 1995. 4. Геноцид армян. По документам судебного процесса младотурок / Под редакцией А.А. Папазяна. – Єреван, 1989. 5. *Киракосян Дж., Симонян С.П.* Документы французских архивов о геноциде армян : Науч.-аналит. обзор. – Ереван, 1985. 6. *Оганян С.* Век борьбы. Очерки 100-летней истории дашнак ской партии и национальной освободительной борьбы армянского народа. – М., 1991. 7. *Танер А.* Турецкое национальное "Я" и армянский вопрос. – М., 1995. 8. Adalian Rouben Paul. Guide to The Armenian Genocide in the U.S. Archives. – Alexandria, 1994. 9. *Могентауєр Генрі.* Гушер Айкакан ехерні гахтникнерє. – Єреван, 1990. 10. *Галустян Григор.* Мараш кам Герма ник герос Зейтуні. – Нехеворг, 1934.

Надійшла до редколегії 25.03.06

В. Шевченко, асп.

УЧАСТЬ ДМИТРА МАНУЇЛЬСЬКОГО У СТВОРЕННІ ТА СТАНОВЛЕННІ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ (НКЗС)

Досліджено створення Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР і призначення наркомом закордонних справ Д. Мануїльського. Висвітлено причину його призначення і початки діяльності в НКЗС.

In this article there is an information about creation of the National committee of Foreign Affairs and people's commissar of Foreign Affairs D.Manyilskij election. Author of this article inform reasons of D.Manyilskij assignment and his beginning activity at HKZS.

Нині існує чимало досліджень, присвячених діяльності Народного Комісаріату закордонних справ Української Радянської Соціалістичної Республіки (НКЗС УРСР), у яких ця подія висвітлюється з погляду виходу України на міжнародну арену. Натомість роль Д. Мануїльського у створенні та становленні НКЗС не обговорюється, а тільки зазначається, що він обирається наркомом НКЗС і представляє УРСР на конференції в Сан-Франциско та в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Є небагато праць, в основному журнальні статі [1, с. 56–57; 4, с. 35–46; 9, с. 34–36; 10], у яких подаються документи і вказується на саму постать та роль Д. Мануїльського як дипломата. У сучасній українській історіографії слід виділити працю Д. Табачника [11], яка дозволяє краще зрозуміти як особистість Д. Мануїльського, так і епоху, у якій він працював за допомогою невідомих раніше історичних фактів, документів і матеріалів.

Під час Другої світової війни уряд СРСР декларував прагнення посилити зовнішньополітичну діяльність шляхом безпосередньої участі в ній союзних республік. З цією метою було розроблено і здійснено низку заходів, у тому числі проведено перше за роки війни засідання ЦК ВКП(б), на якому було розглянуто і розроблено пропозиції Раднаркому СРСР стосовно розширення прав союзних республік у сфері зовнішніх відносин. Разом із тим, слід підкреслити, що найголовніша мета полягала передусім у спробі переконати союзників щодо прагнення до кардинальних перетворень, які в дійсності мали набути декларативного характеру.

Д. Мануїльський брав участь у підготовці пропозицій щодо використання можливостей національних республік у міжнародній діяльності СРСР. Саме його пропозиції в лютому 1944 р. послугували основою для прийняття закону про розширення повноважень союзних республік і тому, зокрема, зазначалося: "З метою розширення міжнародних зв'язків і зміцнення співробітництва СРСР з іншими державами і враховуючи зростаючу потребу союзних республік у встановленні безпосередніх відносин з іноземними державами, Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє: 1. Встановити, що союзні республіки можуть вступати в безпосередні зносини з іноземними державами й укладати з ними угоди" [11, с. 502]. Далі в законі містяться доповнення, які мають бути внесені до Конституції СРСР. Стаття 14 в пункті а) після слів "представництво СРСР у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів" доповнюється словами "встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними державами", виклавши цей пункт таким чином: а) представництво Союзу у міжнародних зносинах, укладання і ратифікація договорів з іншими державами, встановлення загального порядку у взаємовідносинах союзних республік з іноземними державами. У пункті б) говорилося про доповнення Конституції СРСР статтею 18, зміст якої полягав у тому, що кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками. У пункті в) йшлося про доповнення статті 60 Конституції СРСР пунктом д) такого змісту, що НКЗС встановлює представництво Союзної республіки у міжнародних зносинах. Пункт третій проголошував перетворення Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат.

28 січня – 1 лютого 1944 р. відбулася X сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла Закон "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку із цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат". Згідно з цим доповненням до Конституції союзним республікам надавалося право вступу "у безпосередні зносини з іноземними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами [12, с. 15]". Цим актом, по суті, після двадцятирічної перерви відновлювалися права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності, відібрані у них при утворенні СРСР. Очевидно, враховуючи якісно нову міжнародну обстановку, що складалася тоді внаслідок перемоги СРСР та інших країн антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною, Сталін прийшов до висновку про необхідність посилення зовнішньополітичної діяльності СРСР шляхом безпосереднього включення до неї союзних республік, звісно, не забуваючи прагнення показати провідним країнам Заходу кардинальні перетворення в СРСР. Закон Верховної Ради СРСР підтвердив міжнародно-правову суб'єктність республік і став юридичною підставою для її безпосередньої участі у міжнародному житті.

5 лютого 1944 р. питання про утворення НКЗС України було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б)У. 14 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР".

Відповідні зміни було внесено і до Конституції УРСР (до ст. 15, 19, 30, 43, 45, 48). Українська РСР, як і кожна союзна республіка отримала тепер можливість здійснювати міжнародну правосуб'єктність у двох формах: 1) безпосередньо за допомогою своїх власних органів державної влади й управління і 2) через посередництво і за допомогою державних і виконавчих органів Союзу РСР [10, с. 54].

Отже, було утворено НКЗС УРСР, який з 12 липня 1944 р. до 10 червня 1952 р. очолював Д. Мануїльський.

© В. Шевченко, 2007

Між тим слід підкреслити, що Д. Мануїльський не одразу став народним комісаром закордонних справ УРСР.

Спочатку на цю посаду було призначено 38-річного О. Корнійчука – письменника, який працював з 1943 р. одним із заступників Міністра закордонних справ СРСР В. Молотова. О. Корнійчук активно взявся за справу. Насамперед, було вирішено встановити дипломатичні відносини України з Великою Британією і США, а потім – з іншими країнами антигітлерівської коаліції. Однак уже в липні 1944 р. О. Корнійчука було замінено Д. Мануїльським, який до цього працював заступником завідувача інформаційним відділом ЦК ВКП(б). Це призначення відбулося за прямою вказівкою Сталіна. Приводом для звільнення О. Корнійчука було незнання іноземної мови. У західній історіографії утвердилася думка, що заміна О. Корнійчука була пов'язана з політичною діяльністю дружини українського драматурга, польської письменниці-комуністки Ванди Василевської, яка 21 липня стала віце-президентом Польського Комітету Національного визволення (Тимчасовий уряд Польщі). У листі до Сталіна від 11 липня 1944 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов так писав про зустріч з О. Корнійчуком: "Сьогодні, по прибутті т. Корнійчука з Одеси, я його викликав до ЦК КП(б)У і сказав йому, що тепер обстановка вимагає, щоб на посту Народного Комісара Закордонних Справ України був такий товариш, який би володів іноземними мовами і тим самим йому було б легше виконувати свої обов'язки при переговорах з представниками іноземних держав. Я сказав йому, що на пост Наркомзакспрaв України рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посту голови Комітету у справах мистецтв при РНК УРСР. Перед тим, як я йому сказав про це, він з великим піднесенням розповідав про свої враження від поїздки в Одесу... він був винятково привітно настроєний. Але після того, як він дізнався від мене, що не буде Наркомзакспрaв, став похмурий і після великої паузи невиразно сказав: "Ну що ж, якщо таке рішення, так рішення" [10, с. 56]. Та все ж вирішальним у призначенні Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УРСР було, безперечно, те, що йому як політичному діячеві цілком довіряв Сталін. Ще у 1922 р., будучи першим секретарем ЦК КП(б) України, Д. Мануїльський підтримав сталінський проект "автономізації", спрямований на обмеження прав радянських республік, у тому числі й у сфері зовнішніх зносин. Пізніше, працюючи багато років у Комінтерні, Д. Мануїльський активно проводив сталінський курс. Не випадково, очевидно, Д. Мануїльського, на відміну від О. Корнійчука, було призначено не лише наркомом закордонних справ УРСР, а й одночасно заступником Голови Раднаркому УРСР.

В іншому своєму листі Сталіну від 12 липня 1944 р. М. Хрущов писав про ставлення О. Корнійчука до Д. Мануїльського: "Про тов. Мануїльського він сказав, що це справді гідна кандидатура на пост Наркомзакспрaв, йому ця робота знайома і йому легше буде справлятися зі своїми обов'язками. Тов. Корнійчук сказав також, що він особливо не шкодує, що його увільнили від обов'язків Наркомзакспрaв, оскільки внутрішньо ця робота його не задовольняла" [10, с. 56].

Дійсно, з професійного погляду О. Корнійчук значно поступався Д. Мануїльському. У 1910 р. він закінчив юридичний факультет Сорбони, отримав диплом кандидата юридичних наук, виданий Міністром народної освіти Французької республіки, майбутнім президентом Гастоном Дуларгом. Д. Мануїльський вивчив французьку мову, а також бездоганно володів англійською, німецькою, польською, українською мовами. На дипломатичній роботі перебував з 1918 р. (саме тоді він був направлений в Україну для ведення переговорів з гетьманом П. Скоропадським). У 1919 р. Д. Мануїльський очолив місію Червоного Хреста у Франції. У 1920 р. брав участь у мирних переговорах з Польщею в Ризі [2, с. 163]. Таким чином, у майбутнього наркома закордонних справ був чималий досвід і практика, що мало велике значення при прийнятті рішення про призначення його на зазначену посаду.

У структурі НКЗС УРСР передбачалося створити понад десять відділів. Один мав займатися сусідніми державами (Польщею, Румунією, Чехословаччиною), другий – США і Великою Британією, третій – Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією, Туреччиною, четвертий – Німеччиною та ін. Планувалося також створити протокольний, правничий, консульський та інші відділи. Все ж у НКЗС УРСР було створено політичний, політично-консульський, секретно-шифрувальний та кілька обслуговуючих відділів. Загальний штат працівників мав становити 75 осіб. Уже до липня 1944 р. апарат складався із 40 працівників, які виконували окремі доручення союзного НКЗС та Уряду республіки. Було підготовлено історичні довідки й етнографічні карти українських земель, аналітичні матеріали про становище української еміграції у США тощо. Таким чином, УРСР отримала невід'ємні права і засоби на індивідуальний і колективний самозахист, на участь у діяльності міжнародних організаціях і конференціях, здійснювала право посольства, користувалася правом укладати міжнародні договори тощо.

На той час ще не всю територію України було визволено від окупантів, ще більше року залишалося до закінчення Другої світової війни. НКЗС УРСР розгортав свою діяльність в умовах нестачі найнеобхідніших для роботи речей.

20 липня 1944 р. було складено Акт про прийняття Д. Мануїльським справ і майна НКЗС УРСР. У документі, зокрема, зазначалося: утворений НКЗС УРСР знаходиться у такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків УРСР з іноземними державами; за короткий проміжок часу НКЗС УРСР і зокрема політвідділ, виконали корисну роботу щодо складання етнографічних карт західних областей України і склали до них історичні довідки, які могли бути корисними і для НКЗС СРСР. Підібрано також деякі матеріали довідкового характеру стосовно окремих країн; організаційна структура Наркомату здатна забезпечити, крім добору інформаційного матеріалу з найважливіших зовнішньодипломатичних питань, спеціальне вивчення сусідніх з УРСР країн, не дублюючи основних завдань союзного НКЗС, а доповнюючи його. Однак слабким місцем політичної діяльності Наркомату була недостатня інформованість про найближчі країни (Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Туреччину). Керівництво Наркомату взяло "правильну лінію" щодо комплектування штату Наркомату і підвищення їх ділової кваліфікації. Штати Наркомату комплектувалися в міру розширення функцій Комісаріату і поставлених перед ним завдань. Усі відділи функціонували. Фінансова і господарська діяльність наркомату передана і прийнята за балансом у сумі 4 847 000 крб, з яких витрачено 830536 крб. З нерухомого майна Наркомату виділили лише один будинок, у якому розміщувалися весь апарат, комендатура, їдальня і гараж. Виділялося також дев'ять квартир співробітникам. З рухомого майна Наркоматом придбали деякі конторські та квартирні меблі, малолітражну легкову машину, що потребувала капітального ремонту і вантажну, не придатну до екс-

плуатації. Стильних меблів для представницьких цілей, обладнання, а також житла для співробітників, комунально-побутового обслуговування Наркомат на той час ще не забезпечувався. Господарську діяльність Наркомату ускладнювала та обставина, що він не був включений у планове постачання і не одержував фондових матеріалів ні від союзних, ні від республіканських організацій [10, с. 58].

Восени 1944 р. Українську РСР відвідали перші іноземні гості – прем'єр-міністр Югославії І. Шубашич і заступник маршала Б. Тіто – Едвард Кардель, якого прийняв Д. Мануїльський [3, с. 8]. Нарком давав вказівки щодо планування програми прийому іноземних делегацій. У записі розмови помічника наркома закордонних справ УРСР Войни із завідувачем політвідділом НКЗС А. Плахіним зазначається: "Тов. Мануїльський ще раз попросив Вас врахувати, що Тіто не просто гість, не просто керівник держави, тому потрібно продумати програму його перебування в Києві. У цій програмі необхідно передбачити такі заходи, які б сприяли передачі йому нашого досвіду в галузі господарства, фінансів, науки та культури [5, арк. 11]". Навесні 1945 р. у Києві відбувся прийом президента Чехословаччини Е. Бенеша. Д. Мануїльський для організації цього прийому з Москви телефоном давав вказівки голові політвідділу НКЗС А. Плахіну: "З Бенешем приїдуть мінімум 70 осіб, тому машин треба виділить більше. Екскурсія повинна тривати десь 2–3 години, після чого тов. Гречуха (голова президії Верховної Ради УРСР) повинен організувати прийом а-ля фуршет. Під час екскурсії слід вести бесіду про те, що ми б хотіли, щоб вони затрималися в Києві на довший час, але дипломатично вказувати, що в місті можуть виникнути значні ускладнення і труднощі... У бесіді з Бенешем потрібно буде вказати, що Мануїльський у даний момент знаходиться в Москві і не може бути присутнім тут, у Києві. Щодо Закарпатської України потрібно дати зрозуміти, що ви інформовані про врегулювання цього питання [6, арк. 15–16]".

Для структури НКЗС потрібні були кваліфіковані кадри, які б добре знали іноземні мови, у першу чергу англійську, тому Д. Мануїльський звертається до наркома закордонних справ СРСР В. Молотова зі своїми пропозиціями: "Створити на території СРСР у великих столичних містах – Москві, Києві, Тбілісі три школи закритого типу з інтернатами, спеціальною програмою, педагогічним складом з розрахунком по 300 осіб у кожній. До цих шкіл набирати найбільш здібних дітей віком від 7 до 8 років, які б могли пройти курс десятирічки з викладанням предметів іноземними мовами... Такі курси потрібні будуть не тільки для Народного Комісаріату закордонних справ, а й для інших закордонних організацій [8, арк. 31]". За його ініціативи у Київському університеті було створено факультет міжнародних відносин. Сам Д. Мануїльський бував на засіданнях кафедри міжнародних відносин і читав лекції студентам. У зв'язку з відродженням зв'язків із зовнішнім світом УРСР відчувала гостру потребу в кваліфікованих кадрах, тому завдяки наполегливості наркома Д. Мануїльського відкривалися школи зі спеціальною програмою та вивченням іноземної мови, а в Київському державному університеті в листопаді 1944 р. відкрився факультет міжнародних відносин. Він став важливим центром підготовки фахівців-міжнародників для НКЗС та інших державних і громадських установ, наукових закладів, журналістики. Таким чином, Д. Мануїльський дбав про підготовку кадрів міжнародників.

Згодом, перед конференцією в Сан-Франциско, Д. Мануїльський доручив заступнику наркома закордонних справ УРСР А. Плахіну звернутися до секретаря ЦК КП(б)У А. Кириченка з питання прискорення підбору працівників для апарату НКЗС та майбутніх посольств і місій: "…у зв'язку з цим прошу Вас дати розпорядження у таких областях: Київській, Харківській, Одеській, Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській і Житомирській. Прошу дати вказівки кадровому апарату ЦК КП(б)У розпочати відбір кандидатів [7, арк. 7]".

У вирішені міжнародних питань Д. Мануїльський діяв згідно з директивами Москви, захищаючи інтереси СРСР. У його промовах виражено пропагандистський зміст, але він не міг говорити інакше за чинної тоталітарної системи. Активнішій діяльності міністерства заважала, на думку Д. Мануїльського, невизначеність повноважень НКЗС УРСР та його відносин із союзним наркоматом. Із цього приводу він навіть звернувся з листом (датований 24 січня 1946) до заступника наркома закордонних справ СРСР В. Деканозова, у якому було сказано: "Союзному Наркомату ближчим часом слід було б вирішити питання про систему керівництва республіканськими Наркоматами. Ми мусимо знати, хто якими питаннями відає в Союзному наркоматі, і до кого слід звертатися за розв'язанням тих чи інших питань, що постають у процесі нашої роботи. Найдоцільніша побудова системи керівництва – це щоб відповідні відділи Союзного Наркомату практично були пов'язані зі спорідненими відділами республіканських наркоматів [11, с. 512]".

Отже, у НКЗС Д. Мануїльський проводив сталінський зовнішньополітичний курс і досягав, навіть з украй обмеженими республіканськими можливостями, суттєвих успіхів. На той час він мав відповідний досвід і підготовку, тобто чудово підходив до призначеної для нього посади. У створенні та становленні НКЗС Д. Мануїльський прийняв активну і вагому участь: вніс пропозиції до прийняття закону про розширення повноважень союзних республік, очолив НКЗС і як нарком проводив результативну діяльність на міжнародній арені, приймав іноземних гостей в УРСР, дбав про підготовку в Україні кваліфікованих кадрів для НКЗС (потім МЗС).

1. *Бруз В.* Дзеркало докорінних перетворень (Ситуація у світі після Другої світової війни) // Політика і час. – 1995. – № 6. 2. *Василенко В.А.* Про міжнародну правосуб'єктність Української РСР // Проблеми правознавства. –К., 1967. – Вип. 6. 3. *Васильєва-Чекаленко Л.Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). – К.,1998. 4. *Гриневич В.А.* Утворення Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР : проекти і реалії (1944–1945 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 3. 5. Запис розмови з помічником народного комісара закордонних справ УРСР. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1446, арк. 11. 6. Запис розмови по телефону з Д.З. Мануїльським. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1445. 7. Звіт справ УРСР про роботу конференції в Сан-Франциско і переписка з наркомом закордонних справ УРСР. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1447. 8. Листи і телеграми Д.З. Мануїльському. – ЦДАВО України, ф. 4669, оп. 1, спр. 101. 9. *Мартиненко В.Н.* Міжнародна правосуб'єктність Української РСР і участь республіки у зовнішньополітичній діяльності СРСР // УІЖ. – 1987. – № 12. 10. *Пиріг Р.* Крок на міжнародну арену // Політика і час. – 1992. – № 7–8. 11. *Табачник Д.В.* Історія української дипломатії в особах. – К., 2004. 12. Українська РСР на міжнародній арені : Зб. док та мат. 1944–1961 рр. – К., 1969.

Надійшла до редколегії 14.03.06

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуски 91–93

Редактор Т. Гуз

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Т. Мельничук

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л. Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 12.10.07. Формат 60x84 1/8. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 30,0. Зам. № 23-4217.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: http://vpc.univ.kiev.ua